

Терновий світ

Василь Шевчук

Чогось було сьогодні йому так важко дихати. Гадав, тому виною задуха в хаті Лазаревського, — де він пробув години дві, не більше, — й тепер, уже надворі, в холодній, сірій мжичці хапав повітря жадібно, як риба, викинута на суходіл. Такого з ним ще не траплялося. Хворів не раз, звичайно, але щоб так давило груди... Може, тому виною лікар? "Тарасе, вам поберегтися треба, полікуватися!.." — сховав під брови очі. Цей Едуард Барі нагонить страху на будь-кого, знайде в тобі хворобу, хоч ти як дуб... Навіщо дався вислухати!.. Ну, занедужав трохи, ну, схуд, змарнів... Ось вирветься на Україну — і все мине!.. Ця мжичка, і ця Нева, з якої тягне холодом, неначе з льоху, хіба уже одному тут вкоротили віку... А він не дасться, дзуськи! Майне собі на милу рідну землю, оселиться біля Дніпра, в своїй сосновій хаті, посадить вишні, яблуні... Примружив очі — й тихо йому пахнуло цвітом, пробіг вітрець, торкнувшись його чола. Ударила об берег хвиля... Глухо, аж ніби гнівно... Що це з його Дніпром?.. А-а, то Нева. Вона весь час розбурхана, неначе прагне вирватися із кам'яного жолоба, яким її скували люди... Вирватися... Чомусь усе частіше зринав це рішуче слово в його думках...

Минув свою домівку й вийшов на спорожнілу набережну. Безмовні вічні сфінкси похмуро щулилися в густій мокві. Їм, певно, також мариться тепло та сонце, рідний далекий край...

На тому боці річки ледь-ледь проблискує ряд ліхтарів. А вікна вже не світяться. Чи, може, їх не видно. На цьому березі, бач, ще не сплять і тут, і там... Он в Академії, — де й він живе, — ще хтось з художників при світлі свічки прагне знайти оте своє, єдине, що винесе його колись до сонця слави та визнання... Гай-гай, і він колись... Це ж скільки вже минуло літ, як він зайшов уперше до Академії законним учнем? Аж двадцять два!.. Йому було двадцять чотири... Господи, як час біжить, нуртує, немов Нева!..

Чого ховав від нього очі лікар?..

Дощ перейшов у мокрий сніг, а потім сипнуло враз крупюю, і в ній усе втонуло. Сфінкс, — той, що ближче, — втиснувся в свою плиту, сховав між лапи голову... Нелегко, ой нелегко на чужині!.. Він знає. Ті десять літ солдатчини, що відтрубив за Каспієм і за Уралом, ще й досі йому здаються жахливим сном...

Рвучкий холодний вітер прогнав крупу й приніс заряди снігу. Скоріше б уже зима. З морозами, з веселим білим інеєм!

Йому в кожусі затишно, і шапку теплу має — добрячу бирку. Дехто сміється з неї, кажуть, що тхне вівцею... Хай собі! Його діди та прадіди в таких усі ходили, а чим же він од них дурніший, щоб мерзнути у капелюсі...

У круговерті снігу сердито вдарила об камінь річка, — аж парапет здригнувся, — і застогнала з болю а чи з розпуки...

Кашель підплив до горла десь із глибин легенів, затріпотів, забився, мов раптом стало тісно йому в старому тілі... Яке у лиха воно старе! Ось він одружиться, поставить хату й слухатиме веселий щебет діток... Ні, хай їм грець, усім жінкам! Не варті вони того, щоб мучитися, страждати коханням, марити людським звичайним щастям. Всі, всі такі, як та дурна Ликера. Він задля неї душу готовий був дістати з своїх грудей, вона ж... Не треба згадувати! Нехай собі живе, як хоче, а він і так, самотній, не пропаде. Немає зла, щоб на добро не вийшло. Ніхто йому не прогризає голову, не змушує робити те, чого не хочеться, не забирає у нього час, якого і так завжди бракує. Доба мала, а діла стільки — хоч розірвись!.. Ще добре, що він не сам, що горнуться до нього люди, прагнуть хоч чим-небудь та прислужитися своїй землі, народові...

На вуса йому налипло снігу, мов на траву. Зняв обережно... Старий, сердитий, каже... Забудь, забудь Ликеру! Побачив сам, переконався... Може б, вона... Закохані усі сліпі! Тобі ж казали люди... Пани казали, голубе, а для панів вона — кріпачка, наймичка!..

Зробилось душно. Аж употів, знесилився. Останнім часом втома находить враз. Думки і ті виснажують. Та ще коли хвилюючі, що розтинають серце...

— То ось ти де, Григоровичу! — із хуртовини виринув, мов білий привид, Лазаревський. — Я скрізь його шукаю... — передихнув, дістав хустину й витер пітне лице.

— А що таке, Михайле?

— Та-а... Лікар сказав, що треба поберегтися, побути вдома... щоб у теплі... А ти забрів у віхолу...

Округле його лице в напівпітьмі світилося любов'ю і добротою, в голосі була жіноча ніжність, яка завжди впокорювала, робила м'якшим кожного, з ким розмовляв.

— У хаті мені трудніше дихати, — сказав Тарас. — А тут, на волі...

— Хворий, то й пошануйся...

— Хворий? Це пан Барі тобі сказав? Та я!..

— Покашлюєш... І в грудях тобі болить...

— Минеться!

— Авжеж, авжеж... — узяв його за лікоть. — Та береженого, як кажуть, бог береже...

Й не спостеріг, як рушили до Академії. Притих, скорився волі приятеля, що розшукав його в нічній хурделиці, не побоявшись, що змерзне сам, застудиться. Щастить йому на добрих, щирих друзів! Щоб не вони...

— Тарасе, ти не легковаж здоров'ям, — тим часом лагідно вмовляв його Михайло. — Тобою держиться уся громада наша; вся Україна, власне...

— Втечу весною звідси! Варфоломій набачив біля Канева таку, як треба, гору. Дніпро вниз, й за ним далеко видно... Збудую хату, сяду собі на ганку й слухатиму, як гомонить старий Козацький Батько, як солов'ї витьохкують по всій горі... А може, й ги зі мною?!

— Спасибі. Я подумаю... — сказав розважно Лазаревський. — Ти там писатимеш та

малюватимеш. А я?

— Всім діла стане. Поки народ зведеться...

— Тихо!..

— В таку негоду не то жандармську нишпорку — собаку ніхто надвір не вижене.

— Собаку, може, і пожаліють...

— Правда, — зітхнув Тарас, згадавши свій солдатський побит. — Царева служба всюди бува не з медом...

— Дивний ти чоловік, Тарасе. Вже пожалів і нишпорок.

— Хіба вони не люди? День, бідне, гибіє, щоб заробити ту копійчину дітям на чорний хліб...

— Мало, видать, тобі жандарми за шкуру сала залили!

— У душу я не дав залити й краплі, — мовив Тарас похмуро. І друг відчув, що зачепив не ту струну, що доторкнувся рани, яка боліла й досі.

— Пробач... Махнув рукою.

Біля воріт спинилися, і Лазаревський, гріючись, затупотів ногами.

— Біжи додому, — мовив йому Тарас.

— Тобі також завадить...

— Гадаєш, що я збираюсь тут ночувати? — всміхнувся у вуса. Ледве здолавши кашель, що підступав до горла, давив його, Тарас подав правицю:

— Бувай здоровий! Дякую тобі за все.

— Ат, що там я... — сказав Михайло. — Може, я проведу аж до майстерні?

— Хіба я дівка!

— Правда...

Пом'явшись іще часину, Михайло м'яко обняв Тараса й пішов додому, що бовванів навпроти, на П'ятій лінії.

Якийсь незвичний нині його найближчий приятель та економ. Мов закохався, і всі йому здаються архангелами в людським поличчі. Правда, в Михайла добре серце й сміливий дух. Він з братом Федором ще там, за Каспієм і за Уралом, робили все, аби йому полегшити гірку солдатську долю. Не боячись за наслідки, як дехто з його колишніх друзів!..

Штурхнув рукою двері бічного входу до Академії. Недремний страж із відставних солдатів його впізнав і привітався перший.

— Ну, як живеться-мається? — спитав Тарас.

— Та-а, маємся... — зітхнув солдат.

— Весілля скоро?

— Ще молодий, тра підрости... — прошамкав беззубим ротом.

Виссали з людини силу, молодість! За чверть століття служби вони, ці бідні парії, ляльки в мундирах, знищуються в своїй первісній суті. За десять літ він сам настільки перемінився, що Костомаров його не зміг впізнати, коли зустрілись знову в Санкт-Петербурзі. А що було б... Не треба таких думок, таких страшних припущень!.. Він знову тут, на волі, вже академік, знаний усій культурній публіці поет, що десять років

страждав за правду...

Горло йому здавило знову. Кашель у коридорі гунав, як барабанна зоря в казармі...

Важко сів на диван, зняв шапку й струсив із неї мокрий, драглистий сніг. Віддихавшись, добув вогню і запалив нову високу свічку, що сам за дня ще приготував. Як розгорілася, обвів цікавим зором свою майстерню: й досі йому не віриться, що він живе і трудиться у стінах альма-матер, на березі Неви-ріки. Он стіл, стільці... На стінах ного офорти... Зроблені не крадькома, а вільно... Портрет Ликери... Треба його до біса зняти!..

Вогонь заблимав — тягне з вікна холодним духом. Вітер подув, напевно, з півночі або зі сходу. Хоч груба є, та мало з неї толку. Коли мороз, вода у квартирі шерхне, береться льодом... Хату свою збудує так, щоб завжди у ній було і тепло, й затишно!.. Щоб працювати можна було в сорочці... Настеле трав й ходитиме по них босоніж...

Підвівся, зняв кожуха й повісив — хай просохне. Тут швидко все стає вологим. Вільгість з'їдав навіть мармур. Будинки з нього, пам'ятники стають брудними, бурими, немов болото...

Знову вдягнув кожуха. Зимно!.. Аж лихоманить... Ні, це остання буде його зима в столиці! Вдихне повітря рідного й ураз зміцніє, видужає. Он дід прожив заледве не дев'яносто!.. А батько?.. Батька вдушила панщина. А я на волі!.. Був же ти кріпаком, солдатом... Тепер я знову вільний! Поставлю хату біля Дніпра, візьму якусь чорняву кирпичу і заживу!..

Дістав зі столу відбиток свого портрета в шапці й оцім таки кожусі, підсунув ближче свічку зі свічником. Вдивлявся, і сум поймав стривожену, зболілу душу. Кажеш, що вже на вольній волі, а сам увесь — тяжка жура; торкнися — і бризнуть сльози... Зморшка межи бровами — мов борозна... Життя, вважай, минуло, а все довкіл, як і було: кріпаччина, самодержавство, панство... Про волю тільки маримо, ллемо тихенько сльози за бідним рідним краєм... Плачем супроти шабель, рушниць, гармат!..

Поклав офорт. Хай буде.

Коли народ в неволі, нема його синам веселості, веселі тільки підлі або дурні!..

Надворі вихрився сніг, шурхочучи в шибках вікна, й від того самотина здавалася ще безнадійнішою. Ні, в нього досить друзів, товаришів по творчості, по боротьбі за волю й долю, та в отакі хвилини нема з ким слова мовити, відчутти поряд душу чиюсь живу. Колись, іще в казармі, в гурті солдат, як праглося йому такої самотини, віч-на-віч з думами, з папером, пензлями!.. Нині ж цей стан гнітить, холодить душу страхом. На старість літ він знову мов сирота, мов од гіллі одірваний...

Відомий, знаний, вславлений, і все ж самотній. Мабуть, людська душа не може отак, без пари, жити, в ній ще від дня народження тремтить жага кохання, продовження себе в дитині...

Узяв свічник і неквапом пішов до входу на антресолі, де мав маленьку спальню і кабінет, точніше — стіл з паперами. Чомусь сьогодні трудно скорялися йому спіральні сходи, й, коли осилив, важко упав-присів на ліжко й заплющив очі. Дихав, як після бігу. Свічка в його руці тремтіла, немов жива... Навпомацки приткнув її на столику біля

графина... І раптом рвучко звівся. Це хтозна-що! Не дід же він столітній і не панок, розніжений на подушках!.. Ступив до столу, взяв перший-ліпший аркуш, перо вмочив у каламар... Закашлявся і знову сів.

На стільчику біля стола... Солдатчину не полишив за Каспієм, привіз сюди з собою, в Санкт-Петербург... Нема давно Миколи — царя-фельдфебеля, а вирок його живе, не дозволяє йому писати та малювати й досі... Не дозволяє, а він писав, і пише, й писатиме!..

О люди! люди небораки!

Нащо здалися вам, царі?

Нащо вдалися вам псарі?

Ви ж таки люди, не собаки!..

Перевернувся б у саркофазі, якби почув цю "оду" великий Тормоз. Всує! Царі лежать так само тихо, як і найменші, найупослідженіші у їхнім царстві... Добре. Він зараз спатиме. А вранці, хоч би й каміння з неба падало, до праці! Хто це гукнув у розпачі... Платон, здається... "Друзі, я втратив день!" Не знає, скільки залилось днів у нього, а стільки ще не зроблено, а стільки ще сказати має світові!.. Боже, коли б йому осісти біля Дніпра на горах!.. Щоб хвиля біла в берег, щоб солов'ї витьохкували, щоб рідні люди...

Сльози йому заслали очі.

Підняв холодну ковдру і тихо ліг.

Дмухнув на свічку.

Гори мої високі,

Не так і високі,

Як хороші, хорошії...

Прокинувся і гарячково став одягатися: бив барабан тривогу. Трам-там-татам!.. Метнувся вниз, спіткнувся десь на останніх сходинках й прийшов до тями. Стукав об жерсть промерзлий осінній дощ чи мокрий сніг... Виходить служба з нього, немов дорожній зимовий холод у теплій добрій хаті! Три роки, як на волі, а й досі ще живе у ньому цей вседержавний солдатський страх. Трам-там-татам!.. Хоч добре, що вже труби не чує. А то в оркестрі вловлював лише трубу чи ждав її появи із виру інших звуків. Трам-там... Ну й холодно! Коли-то Федір встане й протопить грубку... Напевно, ще й п'яти немає... Ні, було п'ять. Він спершу почув той дзвін, а потім грім барабана. Може, якби не бій курантів, дощ не збудив би...

Важко пішов нагору. Вмився. Дощ барабанив йому зорю, вертаючи до тих років і тих країв далеких, з яких він ледве вирвався. Бувало, рано-вранці... А хай їм грець! Навіщо таке страхіття згадувати. Вперед дивитись треба, труди і дні свої звиряти із днем прийдешнім, а не з давно минулими, бо живемо задля майбутніх веселих днів. Настануть же вони колись!..

Спускався вниз зі свічкою, і тінь його товклась за ним по сходах, немов мара.

Як ледь розвиднилося, прийшов Михайло. Він чув його квапливі кроки по коридорі і запитав:

— Що сталося? Здвигнув плечима:
— Просто прийшов провідати... А ти уже в трудах тяжких?
— І радісних! — поклав різець. — Нема нічого кращого від праці, що хвилює, що до душі.

— Охота гірш неволі, як кажуть...
— Правда, то щира правда!
— Ну, як ти тут? Не кашляєш?
— Та трохи є.
— Не мерзни. Лікар каже...
— Його б устами та пити мед, — нахмурився. — Цей храм мистецтв — льодовня...
— То, може б, ми знайшли квартиру? Теплу ще й з пансіоном!

Довго Тарас мовчав. Не міг же він сказати, що вже самі ці стіни — благо, яким він снів не рік, не два за Каспієм, що домоглася для нього їх його свята заступниця і визволителька Анастасія Іванівна Толстая...

— Ат, якось тут перезимую, — махнув рукою байдуже. І засвітився: — А навесні, як тільки землю купить Варфоломій, майну в тепло, додому, на Україну!..

— Скажи принаймні Федору, щоб дров для грубки не шкодував. Ні, ліпше сам з ним погомоню.

— І що б я робив без тебе, друже!
— Береш на кпини?
— Я за тобою, справді, як за горою.
— Дякую...
— Це я тобі до смерті буду вдячний!
— Вдячність, як і туман, зникає, коли пригріє сонце...
— Та я, Михайло!..

— Вірю, — спинив його. — Тим паче, що ти — не ти, — поет-художник Тарас Шевченко, — а воля краю рідного, його душа...

— Михайле, я ж тебе просив... — скривився. — Не сотвори собі кумира!..
— Вважаєш, краще жити, немов худоба?
— Ні. Люди ми.
— А кажеш...

Посиділи якусь часину мовчки. Коли ж Тарас закашлявся, Михайло встав, пройшов майстернею сюди, туди і мовив:

— Хіба ця свитка гріє, — кивнув на довгополий Тарасів одяг із домотканого сукна.
— Вдягнув би ти кожуха.
— А малювать? Кожух цупкий, великий.
— Куди не кинь, усюди клин!.. — розвів руками скрушно і розсмішив Тараса своїм дитячим, геть безпорадним виглядом.

— Не потерпай, Михайле, — сказав, як міг, бадьоріше. — Коли мене солдатчина не доконала, то петербурзький холод переживу. Зате весною — чуєш! — весною ми з тобою полетимо на Україну, збудуєм світлу хату і заживемо!..

В очах Михайла зблиснули зрадливі сльози. Він одвернувся, ніби їх засоромившись, а далі рушив до дверей.

— Трудися, — сказав незвично тихо. — А я піду знайду твого солдата...

Щось насторожувало в його словах і вчинках. Та за роботою не мав часу дошукуватись. Якась невдача, певно... А може, хтось образив...

Не встиг підправити трохи сумний портрет, — що у кожусі й шапці, — як до майстерні, не поспитавши дозволу, увійшов Василь, сиріч Василь Михайлович, оскільки час не оминув і Білозерського — колишнього студента, братчика і засланця.

— Добридень вам...

— Здоров, здоров, Василю! Бери стілець... Чи на дивані вмощуйся... Яким це вітром?

— Мимо якраз ішов... — зам'явся хтозна-чого. — Дай, думаю, зайду погляну...

— Що там, журнал складають?

— Вийде у січні перший номер.

— А не накриють, як рік тому?

— Дасть бог, минеться... Мовлять, ти занедужав...

— Хто це тобі сказав? Барі, напевно? Кашляю. Не первина!

— Звичайно... Хто не кашляє!.. Цей клімат нам...

— Весни діждусь і — споро на Україну! На сонці добре вигріюсь, нап'юсь з Дніпра... — поклав різець. — Пригадуєш той дивний вечір під Межигір'ям, як ми з тобою стрілися? Яка краса!.. Червоні трави, річка уся червона...

— Хіба таке забудеш! — повеселішав Василь Михайлович.

— А в Києві, коли збирались братчики!..

— Тс!.. У Петрозаводську ще холодніше... — приклав до вуст білястого тонкого пальця.

Тарас примовк, насумрився. Хто мерз тоді, хто смажився в жарких пісках пустелі за те наївне братство...

— Ведмідь іздох, а ми ще, слава богу, живі й здорові, — мовив.

— Є ведмежата, батьку, і вся звірина зграя... Гадаєш, вони тобі забули "Сон"?

— Вийти б оце в Пасажі та прочитати! Га? — засміявся. — Ото було б!

— Було б усім, — сказав Василь похмуро. — Тим, хто читав, і тим, хто тільки слухав...

— А кажуть "вільна думка", "лібералізм"! Дискусії по всіх салонах!..

— У нас же, батьку, Азія. Балакай в межах усім дозволеного. А проступив — і ти вже "враг отечества", "преступник" і навіть "изверг рода человеческого".

— Коронний вислів Дубельта! Й тебе той цербер так називав?

— Для них, хто мислить, — изверг, разбойник, вор.

— Нещасна та держава, в якій бояться думки і слова правди... — тихо сказав Тарас, бо раптом йому зробилося до болю жаль за Петербург, за всі краї, народи і племена, що гибіють під кутим чоботом самодержавства.

— Мені пора, — підвівся Василь Михайлович. — В друкарню треба. Перше число журналу — його лице, його судба.

— Хай буде вона щасливою в твого дитяти!

— Батьку, "Основа" — наша, спільна. Й найперш — твоя. Без тебе ми не зважилися б на це велике діло.

— Ну, ну... Василю... — зніжковів. Закашлявся навіть від хвилювання.

— Може, прислати лікаря? — стривожився Василь Михайлович. — Круневич, кажуть, знається на цих хворобах.

— Скажи, ласкав будь, Федорові, щоб зготував мені крутого чаю. З цілющих трав, яких мені привезено з-понад Дніпра; він знає...

Василь зітхнув і вийшов. Не попрощавшись, якось аж ніби боком. Що з ним таке сьогодні? Нічим його, здається, не переймеш, а тут... Торік журнал не дозволяли — один лиш він, редактор, не лютував, не слав прокльони. Певно, журнал дається важко. Те — недолуге, інше — не пустить цензор... Скільки тих перешкод!.. А може, йому Барі наговорив страшного? Чогось же він, шановний доктор медицини, ховав під брови очі... Ет, панські штуки! Що там якийсь кашлюк для того, хто у степах киргизьких, в брудних казармах витримав жахливих десять років!.. Тут холодно, і тут кислоти всякі, що необхідні йому для праці гравера, та це ж не плац, не муштра і не цинга; не та журба бездонна за всім далеким, рідним, що спонукала, просто-таки тягла, манила у кращий світ, де рівні всі...

— Що, Федоре?

— Просили ж чаю...

— Дякую. Постав сюди, — прибрав на розі місце. — На травах чай?

— Звеліли ж...

— Ні, попросив. Хіба я пан чи офіцер!

Старий всміхнувся у вуса.

— Чого ти?

— Всі аж тріскаються, щоб стати паном, підпанком, а ви чомусь сахаєтесь... Мов боїтеся завше, щоб не подумали про вас, що пан...

— Боюся.

— Хіба то зле?

— Нема гидоти більшої, як наше панство! Сморід на цілий світ.

— Ось волю цар поверне людям, тоді й пани...

— Ні, Федоре. Панів не вмиєш волею, не відшкребеш. Під корінь слід, як той бур'ян!.. — махнув рукою, ледве не збивши кварта з чаєм.

— То ви вже пийте — вичахне.

— Спасибі.

Взявши кварту, ковтнув терпкого тунку, що пах червневим степом та сінокосом, заплющив очі й мовив:

— Трав насущу, щоб пахли мені всю зиму... Навіть купатись буду в травах, як нас малих колись купала мати... Тебе купали в зіллі?

Сердешний Федір тільки здвигнув плечима. Проте замислився, докупи звів навислі сиві брови... Й нараз зайнявся спогадом:

— Мене в снігу купали. Із бані виніс батько і — в кучугуру!.. Потім — у баню знову...

— Леле! Й не застудився?

— Та, мабуть, ні... Затямилось, як впав у сніг, як борсався і як по тому хльоскали мене гарячим віником... Ух, благодать!..

Притих, мабуть, щось згадуючи з дитинства. Тоді зробив якийсь непевний рух рукою і почвалав до виходу.

— Піду дрівець підкину в грубу. Справді, у вас собачий холод... — сказав, немов до себе.

Він також сам у світі, як сирота. Малим страшне сирітство, а для старих — жахливе. Малого всі жаліють, у нього є, здебільшого, якісь далекі родичі, а одинока старість — тягар, завада людям, які іще при силі.

Від цих думок аж дріж пройняв, так ніби вийшов голий на зимний вітер. Старість, самотина... Щось є у тому дивне і незбагненне. Може, якась печать, як кажуть, рок... Один торкнеться поглядом якоїсь жінки, дівчини — і вже, дивись, одружений. А він усе самотній. Від нього ті, на кого накине оком, нишком кудись щезають... Старий еси, Тарасе. Старий і лисий... Добре. А до солдатчини? Був молодий, стрункий, чубатий, гарний! А хто пішов за гарного і молодого?.. Мабуть, не стрів своєї... Правда. А може, й ні. Сім'я — це спокій, тихе тривале щастя, а ти, Тарас Шевченко, завжди у вирі пристрастей, під пильним царським зором, щодня на грані; лезо — твоя дорога!.. Істинно. Для тих, хто прагне щастя своїй землі, народові, нема дороги іншої.

Згадав про чай, допив напівхолодний і — до роботи.

Надвечір прийшов Куліш, що вже давно обходив і Академію, і цю майстерню-хату. Власне, він не прийшов, а прилетів — аж вгрівся.

— А кажуть, ти захворів! — гукнув іще в порозі, немовби з явним жалем, що не застав Тараса в ліжку.

— Може б, хоч поздоровався? Не терпиться мене в труну покласти? — спитав Тарас.

— Твоя відвертість гірша за будь-яку гидку брехню, — сказав Куліш, почервонівши.

Видно, що жарт влучив, досяг мети. А може, то і не жарт, а щира правда? Господи, цього ще їм не вистачало! Вже й так вони з Пантелеймоном при кожній стрічі гиркаються, як вороги.

— Проходь, сідай, — повів Тарас рукою. — Не роздягайся: холодно.

— Пусте, — зняв шубу Пантелеймон і кинув на край дивана. — Кажеш, стоїш за правду, правді єдино молишся, а на мою ополчуєшся.

— Бо правда твоя лукава. Що ти даєш нещасним, убогим людям? Проповіді, святе письмо й невігластвої Я не забув, я пам'ятаю, Паньку, твоє добро до мене, та є таке в житті народу нашого (і в нас з тобою, отже!), що вище всіх людських взаємин наших, вище життя і смерті. Молитвою ніхто ще волі не здобував.

— Ви з Чернишевським прагнете пролити кров!

— Ні. Прагнем тільки волі. Коли ж за неї треба віддати життя, то віддамо...

— Чуже життя?

— І власне. Найперш — своє.

— Як хутко ти позабув степи киргизькі, муштру й твої криваві сльози в отій пустелі дикій.

— Ні, не забув. І вдячний усім, хто мав стосунок до визволення мене з солдатів...

— А робиш так, щоб знову тебе туди загнали!

— Що ж, послужу ще трохи царю й отечеству, — сказав Тарас бадьоро, мов справжній унтер.

— Смішки... Боюсь, що ти не відаєш, чим це тобі загрожує, бредеш наосліп...

— Може, біда моя у тому, що я найліпше бачу... Й далеко так, що очі мені болять від сонця... Куліш притих. Дістав хустину, витер на лобі піт.

— Це правда... — сказав, нарешті, тихо. І раптом став якимсь колючим, сірим. — Тим більше зла від тебе для нас, для краю рідного!

— Ти говориш — зла? — спитав Тарас зчудовано. Такого він не сподівався почути навіть від Куліша.

— А хто розбурхав, зрушив наш тихий рай, вернув жадобу крові в селянські божі душі, ополчив їх не тільки на супостатів, а й на своїх?!

— Отже, я збурих рай, де ніжилися селянські божі душі? Кріпацький рай! — спанхнув Тарас, аж потемніло йому в очах. — Ти при своєму розумі?

— Я — при своєму, — гордо сказав Куліш. — А ти, а ти... живеш чужим... Поглянь лишень, хто в'ється довкола тебе, з ким ти як рідний брат!

— Хто чесно прагне щастя для всіх людей, той брат мені. А розум я маю власний, душу — свою, козачу...

— Про душу ти помовчав би!

— А то ж чому?

— На ній людська кривця.

Тарас нахмурих брови, поклав різець, якого й досі чомусь тримав, і мовив чужим, прихриплим голосом:

— Такі слова, друже, повинні мати...

— Мають! — не дав йому домовити Пантелеймон. — На вітер їх не кидаю, не з вітру взяв.

— Тоді скажи, ласкавий будь...

— Селянський бунт на Корсунщині і кров, яка там пролилася п'ять років тому, твій неодмольний, смертельний гріх!

Зависла довга тиша. Із вулиці долинув стук легких копит, хтось щось гукнув.

— Здається, я був тоді ще за Каспійським морем... — сказав Тарас розгублено. — То як же міг...

— Ти був за морем, правда... А дух твій жив на Україні, вірші твої розходилися по цій землі й туманили народу, людям голови!

— І ти гадаєш...

— Знаю про те напевно, із перших уст. Твої завзяті учні, точніше, твої апостоли, пішли по селах, сіючи непослух, смуту, й люди тобі повірили.

Запала знову тиша.

— Жаль, я не знав... — зітхнув Тарас. — Торік, як був на Україні... Дякую тобі сердечне за цю чудесну для мене вість!..

— Ти радий, що пролилася вкраїнська кров?

— Що люди йдуть за волю на вірну смерть, що в тому є нехай маленька часточка моєї праці, мого старання визволити трудящий люд... А крові жаль!.. Хтось взявся будить людей, не зваживши, чи буде з того діло...

— Господь цього вам не простить! — устав Куліш.

— Ти, Паньку, забув, що з богом у нас свої рахунки, що перед нами господь в боргу. Куліш накинув собі на плечі шубу, одяг боброву шапку.

— Хто мудрий, кається хоч перед смертю, — мовив. — А дурні б'ють поклони усе життя!..

Зоставшись сам, відчув якусь тупу незвичну втому. Навіщо він сказав Панькові дурну останню фразу? Навіщо той згадав про смерть?.. Полаялися, мов дві сусідки через межу!.. Мужі статечні, знані серед людей, а бач, почубилися, як хлопчики... Горе з цим Кулішем. Все тільки б він, щоб перед ним схилялися, його поради слухали, мов одкровення!.. Здібний же чоловік. Сама вже "Чорна рада"...

Дістав годинник. Леле! Вже зараз мав би бути в Микешиновій майстерні, де на сьогодні скликано велику чорну раду знавців і друзів старовини. Цей білорус, хоч молодий, та має мудру голову і щире серце, прагне, щоб у його роботі було все справжнє, сперте на глибину суспільних знань. Не жарти — взявся хлопець створити пам'ятник "Тисячоліття Росії", та ще й багатофігурний, щоб відобразити можуть і мудрість благословенної в ділах імперії. Тепер у нього, таки в Ливарному дворі, щочетверга збираються поважні вчені, друзі з мистецьких кіл і дискутують про те, що врешті буде вирішено — без церемоній — в придворних та урядових сферах. Як часто видимість громадських дій нам заміняв дії, задовольняв потребу в них і не дав помітити, що ми лише товчемо в ступі воду і тішимося великим тим обманом!..

Коли прийшов, уже кипіли пристрасті. Довкруг особи царя Петра. Його велична постать, — точніше статуя, — громадилася, як Командор над Дон-Жуаном, над дискутуючими й ось-ось, здавалось, гримне: "Мовчати! Я вас!.."

Нишком присів на вільне місце в затінку, біля рояля, і привітався із Костомаровим, який його помітив. Кивнув йому і Помяловський, що теж сидів, як і щоразу, в закутку й незрушно, мовчки слухав велеречивих знавців минувшини, професорів...

— Ви твердите, — схопився раптом Костомаров, — що славу й честь Росії складають лиш діяння князів, царів та їхніх присних? Добре. Та як же бути з тими, хто ці ж таки діяння робив історією, хто їх творив на полі бою?

— Ви про бояр та воевод чи генералів?

— Ні, про звичайних, простих людей.

— Ну-у, батечку Миколо Івановичу! Ви ще сказати зволи-те, щоб цю сірому виліпити й поставити поряд з Петром Великим на п'єдесталі!..

— Було б, їй-богу, по справедливості. Без війська цар чи генерал безсилі...

— А військо, батечку, без генерала або царя — дурна юрба, отара!

— Народ спроможний з себе, із власних лав підносити своїх вождів, отаманів, — устряв Тарас.

— Ви забуваєте, що влада — то від бога. Лише порфирородні вдостоені цього вінця!..

— Існують же й республіки, — здвигнув Тарас плечима.

— Ви б ліпше нас порадували новим чудовим віршем або "Вірсавією"... — сказав нескоро в тиші статечний муж, що палко так відстоював "царя від бога".

— Хто це? — спитав Тарас у Помяловського. Той зморщив лоба, думаючи, й розвів руками.

Мабуть, так і зроблю, — зітхнув Тарас з удаваною покірністю. — Історію творять царі, а пишуть гузнолизи...

— А що це — гузнолизи?

— Щасливі вірнопіддані, допущені до їх величностей вдень і вночі...

— Григоровичу, — взяв Костомаров слово. — Сказати слід точніше... Ну-у, гузнолизи — це щось немов камерфур'єри, що при особі царствуючій...

— Панове, може, вип'ємо по чашці чаю з ромом? — підвівся біля Петрової ноги Микешин. Ховаючи лукавий усміх, він заходився ставити на стіл великий самовар, що пихкотів і сяяв, мов генерал.

Тарас підсів до столу. За ним мовчазно вплив із свого закута і Помяловський.

— Холод долать найкраще чаєм... — потер червоні руки. — І ромом, звісно...

— Істинно! — сказав Тарас. — У цьому ми всі одностуді. За чаєм вже сочилась бесіда про се, про те, й невдовзі їх лишилося в майстерні тільки троє. Якщо, звичайно, не рахувати царя Петра та генія його особи, що також мав стояти на постаменті пам'ятника. Від горна йшло приємне легке тепло, чай з ромом гріли душу, і Помяловський розм'як, примружив очі... Тарас же тільки дужче від того збуджувався. Сидів, пив чай, а в грудях скипала лют, притримана ще на пустому диспуті. Як можуть люди мислячі, мов барани, вбиратися у стовп, молитися на кровопивців, деспотів, вважати їхню владу законною, і навіть більше, — посланою їм, дурням, з неба!..

— Пику собі наїло, вбралося в тонкі заморські сукна... — протяг, напевно, вголос, бо Помяловський ледь-ледь розплющив очі, а молодий господар дому, чи пак майстерні, спитав:

— Григоровичу, про кого ви?

— Стоїть мені перед очима й досі той царелюб...

— А-а, генерал од інфантерії!

— Тьху! Ти його запрошував чи сам прийшов?

— Запрошував. Він при дворі по пам'ятниках на першій лаві... Добре, що ти не став із ним на прю.

— Що далі "гузна" ми не пішли? А як мені кортіло втовкмачити йому в макітру, чого насправді варті всі вінценосні кати народу!.. — стиснув кулак до болю.

— Ви не праві в одному лиш, Григоровичу... — сказав на те Микешин. — Не можна так огульно... Були царі...

— Ні, не було! — схопився з місця, кинув на стіл срібляну ложечку. — Самодержавство, як форма влади, порочне вже в основі, воно розбещує, вироджує морально тих, хто вп'ється його смертельним трупом. Коли людина може робити все, що хоче, що заблагнеться її слабкому розумові, вона втрачає духовні гальма, стає жорстоким звіром. Ні, навіть гірша звіра! Бо звір вбиває лиш на потребу, а самодержці...

— Може, ще вип'єм чаю? — спитав господар, взявши поспішно чашку. Ложка у ній дзвеніла дрібно.

— Не хочу, вже напився, — не міг Тарас спинитися. Проте притишив голос. — Ось твій Петро! — торкнувся пальцем гіпсової ноги царя. — Що він зробив великого?

— В Європу прорубав вікно.

— А на Україні?..

— Політика! — розвів руками скульптор. — Хто дужчий, той і зверху.

— Принаймні це хоч чесно й одверто сказано, — змахнув зі столу крихти. — А то співають гімни, творять величні оди, в поемах славлять!.. Підло!.. Державін твій в литаври вдарив — "Ода на честь вошестя на престол..." Яка там ода! Плакати, волосся рвати треба, а не радіти!.. Пушкін і собі:

"Невы державнее течение..." А чим його загачено, болото це? Кістками, трупом отих людей, народу, яким немає місця в твоєму пам'ятнику Росії!.. Миколо, ти хоч скажи йому, — звернувся до Помяловського, який дивився на нього гарними, ледь-ледь пригаслими уже очима, — Чого ти усе мовчиш?

— Я слухаю... — озвався той. — Ніколи ще не чув, щоб так...

— Боятися, тремтять усі!.. А їм, царям-тиранам, того і треба тільки. Страх — їхня зброя і їхній щит! У кожному з "порфирородних" сидить Нерон, готовий спалити Рим і згвалтувати матір!..

Передихнув, вбираючи грудьми повітря, і прочитав хтозна-чому нікому ще не читаний свій "царський" вірш, почавши із середини:

О скорб моя, моя печаль!

Чи ти минеш коли? Чи псами

Царі з міністрами-рабами

Тебе, о люту, зацькують!

Не зацькують. А люде тихо,

Без всякого лихого лиха,

Царя до ката поведуть!..

Впав на стілець, знеможений. Мов у тумані бачив своїх ще юних друзів, яким обом по двадцять п'ять. Микола щось говорив до нього, та він не чув. Михайло дививсь із страхом, трепетно, як діти в церкві дивляться на "Страшний суд"... Відчув у всьому тілі підступний дріж і звівся.

— Мені пора додому...

— Я проведу вас!.. — схопивсь Микешин — добрий його супутник у всіх вечірніх мандрах по Вавілону, сиріч Санкт-Петербургу.

Надворі стояв мороз. І темінь. Щоправда, час од часу між хмар з'являвся місяць, і місто враз висвітлювалося, мов воскресало з мертвих. Потім, бліде і ще напівживе, лягало знов у труну...

— Бр-р! Казна-що верзеться... — сказав, аби порушити тишу, прогнати ману. — Ця осінь зламала щось у моїй душі... Мов гілочку якусь зі цвітом чи деревце... Самотність, мабуть, крутиться, як Марко в пеклі... Нема на старість гіршого...

— Вам ще до старості!.. — озвався Микешин весело. — Ще о-го-го!..

— Вже сорок шість... — закутався Тарас у кожух. — Смерть за плечима... Дихає...

— Це не козацька мова, — сказав уже осудливо його супутник.

— Правда! Розкис я геть, занудився, — зітхнув Тарас. — Цей кашель, біль у грудях... Колись Іван Максимович хворів, хворів... А вирвався на Україну!..

— Це ж хто такий?

— Сошенко. Той, що меле колввь зувтрів у Літньому й у люди вивів. Нині прислав сюди Орловського... До пензля теж аж труситься... Талант!.. Приглянь за хлопцем, підпоможи...

— А ви ж куди?

— Поїду на Україну!.. Як доживу...

Попрощались мовчки. Тихо пройшов у двері. Сторож хропів, — аж булькав, як самовар, — закутавшись у свій кожух по вуха. В майстернях ще подекуди горіло світло. Трудяться... А він гуляє, ніби в запасі в нього сотня чи й більше літ!.. Що він візьме для серця і для роботи з вечора, який минув? Роз'ятрив тільки душу, сипнув на рану солі, та й більш нічого. Скульптор поставить ті фігури, які йому накажуть, газети дружно схвалять, а люд дивитиметься на те велике диво й пройматиметься благоговінням до тих князів, царів, міністрів та іже з ними, що сотворили славу й державну велич та міць Росії-матушки. Неправда тим шкідливіша, чим красивіше й талановитіше її підносять людям!.. Талант не тільки благо, а й зло суспільне? Отже, Микешин — зло?.. Не в ньому суть, ідеться про совість всіх, кому у душу вкладено хоча б маленьку іскру того вогню, що Прометей дав людям і мук зазнав за ту любов до ближнього. Ніщо не може виправдати того, хто йде на компроміс із совістю, хто Прометейв світоч несе шляхом неправди!..

Кімната стріла тишею. Лиш холод та порожнеча... Вже й груба зовсім вичахла... Цікаво: тепла грубка — немов жива. Притулишся — і вже не сам...

Тремтливий вогник свічки, яку намацав і запалив, надав кімнаті затишку. Це вже була людська оселя, пристанище мандрівника... А хитро попи придумали: на цьому світі ти тільки гість, стражденний дух у плоті, а там, за гранню життя і смерті-визволення, — ти вічно суший; і ні печалі, ні воздыханія...

Ураз відчув чийсь погляд. Оглянувся і стрівся з ним. Ликера! Його бездоляна доля, останній промінь... Зорить йому з портрета. Така, якою її побачив і змалював... Поїде, десь над Дніпром знайде собі ще кращу!.. Гай-гай...

Взяв свічку й поніс її нагору. На сходинках відчув, що ноги в нього якісь чужі, незграбні. Такими вже не побіжиш за дівчиною, не доженеш... Рік тому міг побігти...

Який там рік! Улітку ходив довкруг Ликери, як той павич... Нехай їй грець, Ликері! Світ не зійшовся клином на ній одній. Є інші... Тільки б йому добутись у рідний край, на милу серцю землю, під ясні зорі!..

Чомусь останнім часом не може він без сліз, спокійно думати про Україну, про свій народ, про долю його сирітську. Може, тому, що сили меншає, що усвідомлює трагічну марність своїх зусиль... Ждуть маніфесту царського, що оголосить нібито кінець кріпацтву. Воля із царських рук навряд чи буде справжньою. Як кажуть, ворон воронові очей не виклює. Коли б народ взяв волю, то взяв би всю, до крихти. А так — що пан уділить. Той самий пан — собачник і кріпосник!..

Роздягся, ліг у ліжку. А вогник свічки не погасив. У темряві йому вповзає в груди холодний страх. Не те, щоб він боявся мертвих, привидів чи духів злих. Здається, що він немовби в склепі без вікон і без дверей, один як перст, що й голос ніхто не може почути на білім світі й прийти на поміч... Якось не спостеріг, коли воно з'явилося, це відчуття; напевно, вкупі з кашлем, тоді, коли порвав з Ликерою... І треба ж така напасть! Куди не кинь — Ликера, його невдатна люба, його і сміх, і сльози... Таки від того часу він підупав, пішов з гори, піддався різним хворостям, що потихеньку тліли у ньому ще з пустелі, з солдатського нежиття!.. А може, й ні... Можливо, біда прокинулася, коли побачив знову свою страшну в неволі землю, коли не зміг утриматися від слова правди й втрапив до рук панів жандармів, що не спускали з нього свого всевидя-щого "царева ока"?.. Як він до неї рвався, як не пускали його кати на Україну, де він не був аж цілих дванадцять літ!..

Дістав "Буквар" зі столу й почав гортати аркуші, що мали стати книжкою. Він видасть, пустить межі людей оце вікно в самосвідомість, в прийдешній світ! Освіта — шлях до правди. Тому-то деспоти і самодержці дбають, аби народ був темний, аби не знав, що діється на білім світі. Боляче було йому побачити, що за дванадцять років не відбулося ніяких змін, що їхній добрий замір відкрити всюди школи залишився тільки заміром, та й то лише ледь-ледь живим... Отак-то, други-братчики! Наш "добрий" цар збагнув, — чи хтось йому про це шепнув на вухо, — що просвітянство ваше — крамола, зло, яке душити треба так само в зародку, як всякий бунт... А ми — своє, а ми "Буквар" протягнемо через цензуру, та видрукуємо, та розішлемо! Щоб рідне слово входило із нього в душу, щоб залишалось живим у ній, щоб проросло жагою до знань, до правди й волі!..

Радісно було йому і сумно гортати цей гостинець для неписьменних своїх братів. Надійний шлях, та довгий... Це ж скільки треба по ньому йти до сонця, до того дня, що стане Великим днем для долі його народу!..

Зітхнув, поклав рукопис і задивився на ледве жевріючий печальний вогник свічки. Лій розтікався, скапував по свічнику сльозами... Треба купити лампу! Якщо колись вони зі Штернбергом могли її купити, то нині він... Уже п'ятнадцять років, як у могилі його Василь!.. Збігає час... А з ним життя, надії, друзі... Знову дурні ці сльози! Мусить долати їх, знайти в собі запас снаги!.. А може, всі на старість стають такі журливі?.. Старість у сорок шість!.. Це як кому судилося, хто як прожив. А в нього є що згадувати.

Йому на долю випало всього по стільки, що іншим вистачило б на два життя!.. Його вже тричі заарештовували, саджали, мов розбійника, до буцегарні. Останній раз схопили у Прохорівці, в саду Михайла Максимовича...

Дмухнув на свічку, що зачаділа, і темрява накрила хвилию. Шукав рятунку в споминах, у тих далеких, прожитих днях, що вкарбувалися в його буття назавжди і стали, власне, вже ним самим, його живою суттю. Чомусь тепер, — відколи з'явився біль у грудях, — щоночі важко переступити поріг між сном і мисленням. Так ніби жаль втрачати шматки життя, якого й так чимало пішло намарно, віддано на казна-що. А ще — чомусь боявся сну. Здавалося, що поринає у небуття, у ту безмежну вічність, з якої, може, вирине, а може, й ні... У нього ще стільки діла на цій землі, він ще не звершив того, заради чого прийшов на світ. Нещасна його Вкраїна... З якою радістю він поспішав на зустріч з нею після печальних солдатських днів за Каспієм і петербурзьких веселих днів! Закоханий так не летить до милої!.. Вона ж зустріла, як і колись, добром і злом, красою і потворністю, плачем і ніжним усміхом... Любов його єдина, його сльоза!..

...По-справжньому відчув, що вже на Україні, вдома, коли зі шляху з пагорба відкрилася долина Альти та Трубежа і серед неї вихопився з блакиті й зела сам Переяслав. Аж дух йому перехопило й з очей на вуса впали невольні сльози щастя... Він знову тут, на рідній своїй землі, під цим високим, чистим, залитим сонцем небом!.. Він знову п'є пахучий літній ранок, вбирає серцем милу цю благодать, яка ввижалася дванадцять літ розлуки!.. Як довго, боже праведний, він був позбавлений того, що має кожний і що вважає звичним, як хліба шмат або ковток води!..

Дістав з кишені хусточку, яку подарували в Лихвині пани Хрущови, й нишком став утирати сльози. Старий уже, а серце, мов у дитини... Серце... Душа людська... Велика вічна загадка!.. Там, у степах киргизьких, здавалось іноді, що в ньому вбили душу, що вже вона ніколи не одозветься болем за рід людський, за гнаних та упосліджених, і раптом, наче усе живе напровесні, його душа оновлювалася, ставала ще вразливішою і вимагала дії або хоча б нових рядків поезії. Сьогодні він так поспішав на цю прекрасну зустріч, що всю дорогу не дав спокою ні кучеру, ані поштовим коням. Душа взялась тривогою. Хтозна-чого зробилось страшно за свій приїзд, ба навіть за Переяслав і Козачковського, що в нім живе... Тепер, коли побачив старе козацьке місто, вже міг би трохи і заспокоїтися, проте щось муляло й не дозволяло радості розправити крила. Може, боявся змін, що сталися за час його відсутності (на добрі він не сподівався!), а може, щось передчував, як те бувало уже не раз... Міг бути й звичайний страх за те ж таки вразливе серце, якому з кожним роком стає все важче й важче спостерігати людську біду й неволю, жорстокість панства, тупість й одверте здирство чиновників та духівництва...

— Пане, куди вам? — боязко опитав тим часом кучер.

— До Козачковського. Біля базару.

— Мабуть, це той, що лікар?

— Істинно!

Злетів батіг, рвонули коні швидше, й назувтріч скоро вибігли веселі білі хати в хустках садів.

Андріїв дім упізнав по в'язу, що ріс і нині біля воріт. Подальший шлях проїхав немов у сні. З ним сталося незнане щось. Торговиця, яка шуміла неподалік, хати, дерева, небо поблякли раптом, втратили чіткі знайомі обриси... Щось промовляв до нього кучер, хтось привітався, а він не чув. Отерпши, сидів і бачив того в'язка, що ніби ріс у нього перед очима, високий ґанок, квіти й паркан, якого тут не було тринадцять років тому...

Коли візок спинився, на ґанок вийшов господар дому, скинув високо брови й мовчки спустився вниз, намагаючи ногами сходинки, немов сліпий.

Тарас стрибнув на землю і теж без слів, — ба навіть без жодної сльози в очах, — обняв товариша й поцілував. Так само мовчки він привітався із господинею, що вийшла саме з хати, обняв дітей, згадавши й тих, що вмерли за час його нежиття в пустелі...

Отямився аж у кімнаті.

— Знаєш, — сказав Андрієві, що мовчки плакав, — я довго так цією миттю марив... Аж сам не свій... Сьогодні що, базарний день?

— Так... п'ятниця...

— Ходімо, друже, глянемо, — ожив ураз. — Для мене це мов одкровення, мов божий дар!..

— Я тільки трохи вмиюся, — сказав Андрій, всміхнувшись, як те дитя, крізь сльози. — Тобі також з дороги...

Небавом вийшли з дому. Все ще були обоє якісь немов напівчужі, так ніби роки розлуки пройшли між них розорою чи навіть ровом. Зиркали один на одного і полохливо ховали очі, наче було у тому вивченні недобре щось. Час марно не пролетів, на кожному лишив свій слід... Нещадний слід!..

— Ти сивий став... — зітхнув Тарас.

— А ти хіба не сивий?

Примовкли знов. Тарас дивився на ярмарковий рухливий люд, на речі, якими тут торгували, а з думки в нього не йшла реформа царська, що мала дати волю. Якусь-то панську, вділену од їх "щедрот"!.. Пани самі вирішували, як відпускати. Голих, в одній сорочці? А чи з землею? Скільки віддять землі й по скільки здерти викупу?.. Хрущов, з яким він їхав з Москви до Лихвина, про це лише й говорить. Як посланець від Харківщини возив проект реформи до Петербурга... Заворушилося собаче кодро! І жаль пускати, і хочеться побільше мати вигоди...

— Ну, як у вас із волею? — спитав Андрія.

— Балакаємо, проекти власні шлемо... — знизав Андрій плечима і спохмурнів.

— Ох, знали б ви, як тяжко її чекати, волі!

— Не так воно все просто...

— Віддав, що взяв — і всі діла!

— А як же ми, поміщики?

— Лишити й вам на потребу поля.

— Потреба в нас та у селян...

— Ви ліпші? Ви біла кість? Блакитна кров?

— Скажи, з якої речі я мушу все віддати тому, хто, може, моє добро проп'є узавтра в шинку? — спитав Андрій похмуро. — І хто робитиме на тій землі, яка мені залишиться? Тобі казати легко...

— А ти звільни своїх селян, віддай їм їхню землю і станеш також вільним!

— У мене жінка, діти... — сердито сказав Андрій. Торговиця їх закрутила в своєму вирі. То розвела, то знову зблизила поміж возів із глечиками, мисками, шлеями та різним іншим селянським скарбом. Довкола чулася солодкозвуча, до сліз, до болю рідна співуча мова. Сипалися, мов із мішка, дотепні жарти, приказки. А скільки тут було красунь! Які обличчя, постава, рухи чоловіків!.. І це раби, ті чорні, темні люди, якими так гордує панство?

— Тарасе, я стомився, — спіймав-таки його Андрій. — Ходімо вже обідати.

— Поглянь, поглянь, Андрію, на цих людей, на цей народ! — прошепотів йому Тарас схвильовано.

— Оце з В'юнищ... Це з Андрушів... А ті он люди з Козинців...

— Для мене — всі з України! — різко спинив Тарас товариша. — Мої брати.

Андрій притих. Ішли базаром мовчки, заглиблені в свої думки. Тарас відчув, що знову його вгортає ота терпка відчуженість, яка було прибила йому велику радість повернення до Переяслава.

— А буде, буде воля? — спинив Андрія, мовби від нього все залежало. — Чи, може, знову все це лише обман?

— Сам імператор!.. Що ти!

— А Олександр, Миколин батько, не обіцяв, не загравав з народом і тими, хто вважав ганьбою кріпацьке рабство? Мені колись розказували у Репніних.

— Не встиг, напевно...

— Може, і Катерина Друга часу не мала звершити свої прожекти в дусі Дідро, Вольтера і Монтеск'є? Одна рука її листи писала до вільнодумців, а другою вона ж таки, Мінерва в образі імператриці, додушувала козацьку волю на Україні, стирала з лиця землі її останній сховок — Січ Запорозьку!

— Правда... — зітхнув Андрій.

Обідали — мов одбували. Мабуть, щось зруйнував у їхніх душах всевладний час, порушив ту колишню приязнь, що зовні ніби й витримала випробування долею. А може, їм зіпсувала зустріч розмова про майбутню волю для кріпаків? Андрій у цьому ділі... Та й що ти хочеш — власник кріпацьких душ, землі, з якою тяжко так розлучатися!..

— Мо', ще по чарці? — в'яло спитав господар.

— Досить, — сказав Тарас.

— Ти ж міг колись добряче...

— Був кінь, та з'їздився.

— Нелегко тобі пришилося у тій солдатчині?

— Пекельнішого чогось придумати не міг би й сам сатана... Порфирородний, чадолюбивий убивця, кат!

— Тихіше!.. Жінка, діти...

Тарас роздер ту сутінь, що напливла йому на очі, й перемінив розмову на веселіше:

— Поїду в Прохорівку, до Максимовичів, та й ожениюсь! Марія пообіцяла знайти мені хорошу бідну дівчину...

— Що ж, бог у поміч. Добре надумав діло, брате, — сказав Андрій статечно, неначе сват. — Коли гукнеш, приїдемо тебе вітати.

— Дякую... Хто знає, як воно там буде...

Андрій примружив очі й отак, ледь-ледь усміхнений, озвався віршем:

Не женися на багатій,

Бо вижене з хати,

Не женися на убогій,

Бо не будеш спати...

Тарас згадав, що чув цей вірш, що знав його.

— Не впізнаєш? — спитав Андрій. Задумавшись, наморщив лоба й додав іще:

Оженись на вольній волі,

На козацькій долі...

— Братику, — гукнув Тарас, — це ж мій давно загублений, забутий вірш! Ти, може, й інші знаєш?

Андрій розплився в усмішці, захвилювався, наче перед екзаменом. І став таким Андрієм, як був колись, до бід, які звалилися тоді на їхні голови...

Після обіду вирішили сьогодні ж, зараз же поїхати на ті місця, з яких Тарас побачив би й старий Дніпро, і кручі. Цей намір так розхвилював Тараса, що він не міг діждатися, коли зберуть, що треба, й позапрягають коней, і рушив пішки. Господи, як він чекав оцих хвилин, як довго й трудно до них ішов! Бувало, там, за Каспієм і за Уралом, він плакав, згадуючи Трубіж, церкви, заплави біля В'юниц та Андрушів... Найглибше і найяскравіше йому запали в пам'ять картина круч Трахтемирова й Монастирка та вид із них на Переяслав і Задніпров'я! Він марив ними, снів наяву, і ось він тут. За кілька верст він знову взрив цю благодать, цей божий рай, і впевниться, що є вона на світі, що він таки дожив до щастя стати на цій великій тверді, над цим безкраїм обширом, під цим високим, ніби душа його народу, пречистим небом!..

Дивно, проте насправжня зустріч із рідним краєм була простіша й стриманіша, ніж він її собі намислив. І водночас схвилюваніша. Дорога, верби, поле, яким котив зелені хвилі вітер, і диво-пісня жайворонка — все відзивалося в його душі, притлумлювало прогірклий біль. Оця трава медунка, цей білий цвіт ромашки, цей дрібнолистий терен...

Ліг на траву, незрячо вткнувся в пахощі землі та зела й слухав, як струменіє ніжне земне тепло до тіла, як зажива, вигоюється його душа...

— Диви, заснув... А може, вмер?.. — долинуло під стук коліс.

— Знемігся, бідний, вистраждався... — сказав Андрій.

Всміхнувся, нишком витер вологі очі й звівся.

— Чого б я ото вмирав... На волі, в такій красі!

— Знайомтесь, — кивнув Андрій на чоловіка, який сидів на возі. — Це Тарасович.

Кирило, теж Григорович. Сусід і щирий приятель. А це — Тарас Шевченко.

Кирило скочив з воза й подав велику руку.

— Я ваш палкий прихильник!

— Мій? Чи моїх поезій?

— А це хіба не все єдино?

— Істинно... — сказав Тарас, подумавши. — Мене ж таки за вірші віддав сам цар в солдати... Й заборонив писати їх!

— І не писали?

— Де там! Хіба утерпиш...

Весело стрибнув на віз. Як молодий. Ще й ноги звисив. Гарно!..

— Паняй, Андрію! Як там старий Самойлов, варить щербу козацьку?

— Варить... на тому світі.

— Добрий був чоловік... Хай царствує!

Веселий настрій змінила тиха, вдумлива якась журба. Смерть не дрімає — косить, кладе людей в покоси — аж свист стоїть... Шурх, шурх!..

— А де тепер Сошенко? Не чув, бува? — спитав Андрія.

— Мабуть, і досі в Ніжині...

— Цей чоловік мене знайшов у Пітері, з неволі мудро визволив, — сказав уже Кирилові. — Зрадіє, як побачимося!..

— Вам тут усі радітимуть.

— Не всі, — заскалив око. — Є люди...

— Хто?

— Жандарми, їхні нишпорки...

— Зрадіють теж, — сказав Андрій, торкнувши коней віжками. — Така нагода вислужитися!..

— А я про це і не подумав, — тихо сказав Тарас.

— Будь обережний

— Треба... їх розвелосся мов сарани. Куди не плюнь, то попадеш у нишпорку або жандарма!.. А ви не з них? — спитав рішуче у Тарасевича.

— Я?.. — спалахнув. — Ось скаже нехай Андрій!..

— Пробачте... Я став такий... Усіх би їх!..

Попритихали. Крізь стук копит раз по раз чувся високий голос жайворонка... Удалині, за ще не видимою рікою, знялись у небо кручі Правобережжя. Підсвічені вже надвечірнім сонцем, вони, здавалося, сягали хмар...

— Ти не забув ту риболовлю нашу за Андрушами? — тихо спитав Андрія Осиповича. — І ту картину-пісню, яка постала з Монастирища... Всі десять років муштри в незамкненій моїй тюрмі я жив тим дивним вечором і тим духовним злетом, що стався з нами на цих... на цих святих окрадених козацьких горах!..

— Я пам'ятаю... — озвався друг. — Не міг, було, дивитися, щоб не заплакати...

Затихли знову. Сокіл, — як і тоді! — кружляв привільне в небі... Пливли хмарки... Залиті скісно променями, світилися верби...

Й не спостеріг, як став читати давні свої рядки про диво, що тримало його на світі й вело сюди, манило, як труби в рай...

Молюсь тобі, боже милий,

Господи великий!

Що не дав мені загинуть,

Небесний владико,

Що дав мені добру силу

Пересидить горе

І привів мене, старого,

На сі святі гори

Одинокий вік дожити,

Тебе восхвалити

І твоєю красою

Серце веселити...

І поховать побитє

Гріхами людськими

На горах оцих високих,

І витать над ними...

— Експромт? — спитав Кирило, як він замовк.

— Ні. Орський сон...

— Напевно, з тих, які писались під забороною?

— Заборонити тирані можуть усе, окрім душі, думок. А вірші — це моя душа, мої думки. Вони підвладні лише мені!

— Отже, поет за будь-яких обставин вільний?

— Якщо він служить людям, а не собі. Якщо страждав болем усіх людей...

— Тпру-у! — натягнув тим часом віжки Козачковський. — Отут, панове, й станемо.

Під'їхали аж до Дніпра. На моріжку — геть білому від конюшинки — порозпрягали коней, пустили пастись. Хвилі з легким приємним шерхотом то підступали, то знов одкочувалися, перевертаючи округлі мушлі равликів, шматки якогось дерева та рогозу... Ген далі вони були розлогіші й уже безмовні, сповнені снагою, міццю, силою, що не була впокорена спокійним днем... Над тим хитливим полем літали вільно чайки й стояло синє небо... Дніпро-Славутич!.. Справді він перед ним чи знов йому наснився в казармі чи камінно-сірому Санкт-Петербурзі?..

Сльози поволі виповнили Тарасу очі, впали... Щоб не побачило їх товариство, ступив наосліп аж до води, набрав у пригорщ, хлюпнув собі в лице, напився. Вода була м'яка й солодка... Свята вода!..

Андрій з Кирилом мовчки взялись ловити рибу, йому ж дали можливість помилуватись вечором, що вже заходив червоно й зливав у сутінь тіні. Оскільки він до риби був не мастак, побрів піщаним берегом. Земля була волога й пружна... Рідна його земля!.. Схвильованість, що підступила йому до горла терпким клубком, не дозволяла глянути на все довкіл очима митця, художника, вловить штрихи, відтінки... Він довго

так і так болюче марив цією зустріччю, що вже не міг спокійно спостерігати казку, що раптом стала дійсністю... Стояв, залитий сонцем, у шелюзі й невтішно мовчки плакав... Дванадцять літ!.. Нерони люті, виродки, кати бездушні!. Нівечити, топтать ногами душу людську за те, що прагне волі й долі своїй землі, народові!.. Ви славите Христа єдино, що постраждав за людство, самі ж тим часом множите нових страждальців істини. Ісуса б ви розп'яли без слідства й суду!.. Може, це й не найгірша кара — смерть на хресті... Одмучився добу чи дві... Та це ж не десять років, це ж не чотири тисячі солдатських діб!..

В тумані бачив кручі на тому боці. Церкви, яка тоді стояла пустою, вже не було. Призахідне багрове сонце полум'ям лягло на гори... Ніби козацька кров повиступала з сумних могил і розлилася полем... В ярах вона чорніла... Забута кров! Зневажена, немов чужа!.. Згадав, як слухав пісню на тій горі, як слалася вона водою...

Та яром, яром за товаром...

Пісня також пропала, стихла в біді кріпацькій. Німо котив Дніпро свою могуть до моря, вливав її в байдужі його солоні хвилі... Чи море Чорне посолоніло від наших сліз?..

Почув, що вже його гукають. Гори з червоних стали чорними. Густа пітьма стелилася понад Дніпром, виповнювала вербовий гай, з якого він дивився на правий берег...

Гори мої високі,
Не так і високі,
Як хороші, хорошії!..

— А ми вже думали, що заблукав! — зрадів Андрій його появи. — Кличемо, а ти ні звуку...

— Добре, що й так почув, — признався. — Коли думки обсядуть, то й грім мені — як комариний писк. Ну й пахощі!..

— Щерба готова.

Справді, у казанку над вогнищем кипіла смачно юшка, а на попоні, прикритій білим обрусом, стояла пляшка з чаркою, лежали ложки, сало, цибуля з пір'ям, нарізаний скибками хліб...

— Благословляй, Тарасе, трапезу! — сказав Андрій, знімаючи з вогню щербу.

— Я ж вам не батюшка...

— Ти теж духовний пастир. Поет!

— Найбільший на Україні! — додав Кирило палко.

— За ці роки мене забули, певно...

— Ні, ні! Ви стали ніби думою, легендою нових часів!

— Я дідом став, — сказав Тарас, щоб збити Кирилів пафос. Андрій прийшов на допомогу:

— Други, прошу до столу, сиріч до скатертини! Вони лягли, як стародавні елліни, довкола миски й пляшки. Андрій наповнив чарку й подав, як личить, гостеві.

— За волю! — мовив коротко й одразу ж випив. Бачив, як спалахнули очі у

наймолодшого між них Кирила, як усміхнувся гірко на те Андрій.

— Бери, що є, закушуй. Міцна ж така... Кирило пив за гостя. Андрій також.

— Я тут не гість! — гукнув Тарас, хмеліючи. — Я вдома тут! Ось оженюсь, поставлю хату й житиму на Україні. Не проженете?

— Що ти! Побійся бога, брате!

— Коли б я мав у гарнім місці землю... — зітхнув Кирило.

— Дякую, — сказав Тарас схвильовано. — Як вийде книжка, землю я сам куплю. Для хати та для садка...

— А скоро вийде?

— Хтозна... В цензурі десь. Вже більше, як півроку. Помовчали. Вслухалися у теплий літній вечір, де тільки коні, форкаючи й переступаючи, порушували правічну тишу. Іноді, — немов живий, наморений, — зітхав Дніпро й вітрець проходив між шелюгою...

— Ви, певно, все це впишете в свої майбутні вірші? — тихо спитав Кирило.

— Може... Поет так само, як і земля, те родить, що в нього впало, висіяно життям.

— Щасливі ви — творці краси...

— Ай справді, — спитав Андрій, — щасливий ти як поет? Тарас не зразу знайшов правдиву відповідь.

— Поетом гарно бути... Якби лише поетом і не в такій же мірі громадянином... А втім, поет не може бути не громадянином. Це нісенітниця!

— Є ж і такі... — несміливо сказав Кирило.

— То віршوماзи.

Знову запала тиша. Вогнище вже ледве-ледве жевріло, й від того ще яскравішими здавались зорі. А їх же — милий світе! — сьогодні висипало на небі стільки, неначе й справді кожна — жива душа...

— Ти ще співаєш "Зіроньку"? — спитав Андрій. — То, може б...

— Я вам ліпше згадаю вірш, написаний давно колись у Орську про ці місця... Хоч трохи... що не забулося...

— Той самий вірш, що вже сьогодні слухали? — схопивсь Кирило.

— Правда... Як подивився на гори ті та на Дніпро...

...І Запорожжя, і село...

І монастир святий, скарбниця, —

Все, все неситі рознесли!..

А ви? ви, гори, оддали!!

Бодай ніколи не дивиться

На вас, прокляті!! Ні, ні...

Не ви прокляті... а гетьмани,

Усобники, ляхи погані!!

Простіть, високії, мені!

Високії! і голубії!

Найкращі в світі! найсвятії!

Простіть!.. Я богу помолюсь...

Я так її, я так люблю

Мою Україну убогу,

Що проклену святого бога,

За неї душу погублю!..

Сиділи скорбні, зболені. Під зоряним, високим рідним небом... На споконвіку рідній своїй землі... В пільмі зіграв і схлипував старий Дніпро... А може, й справді море посолонило від сліз, які Славута щодня вливав в нього впродовж століть!..

...Так поспішав у Прохорівку, що й не вернувся до Переяслава, аби забрати свої пожитки. Дубом, який найняв таки в Козинцях, де ночували, поплив на зустріч з новим, незнаним світом і, може, навіть з долею. Щось усесильно гнало його сюди, примушувало лишити друзів, берег, який був милий і дорогий...

Пливли униз, за течією, і по обіді вткнулися в розмитий берег. Прохорівка! Село внизу, а на горі, високо над тим селом, немов гніздо орлине, біліє дім... Це ж треба знайти таке чарівне місце!.. Мабуть, він не шукав, дісталось йому у спадок. І ця гора, й ці люди... Напевно ж, пан професор не мозолями добув собі цю благодать!..

Допоки зійшов на гору, добряче впрів. Чи поспішав, чи серце вже застаре для молодечих таких поривів... Оглянувся — і все забув. З гори відкрилася така краса, така велично дивна картина світу, що він не смів дихнути. Внизу в садках та вербах білили хати, зліва чорнів велично і таємниче порослий густо вільхою старезний луг, а далі синьо-синьо, — залитий небом, сонцем, — лежав Дніпро з затоками та островами. На обрії за ним здіймалися гори й красуня Рось під ними сіяла в степ...

Щось одірвало ніби його від дива дивного й примусило зиркнунуть назад, де між акацій в білому як сніг цвіту стояв будинок. З ганку, немов з хмарини янгол, дивилася на нього жінка в білому. Ковтнув судомно грудку, що підступила йому до горла, й прошепотів:

— Марія...

— Тарас Григорович! — метнулася до нього жінка. Спинилася на півдорозі, мов завагавшись, а далі рвучко пробігла відстань, що залишилася, схопила в руки голову й поцілувала його в чоло. — Михайло!! — крикнула. — Поглянь, поглянь, кого нам бог послав!

Професор вийшов, мружачись, одяг якісь маленькі, немов дитячі, окуляри й розплився в радій усмішці.

— Оце-то гість!.. Нарешті...

Він теж підбіг, — дрібненько, мов куличок, — обняв Тараса й тричі поцілував.

— Василівно, проси до хати гостя!.. А ми собі й не думали, й не сподівалися...

— Не ми, а ти, — спинила його Марія. — Я знала, що не сьогодні-завтра вони прийдуть, будуть. Синиця вчора билася нам у вікно, — сяйнула карим оком.

— А я не міг збагнути, чого мене так потягло у Прохорівку... — спромігся й гість на слово. — Аж то синиця винна!

— Ти звідкіля? — спитав Михайло Олександрович.

— Із Переяслава. Ловили рибу вчора під Козинцями, а вранці я на дуба й притьмом сюди! Покинув там і чемодан, і погрібець...

— Пошлю когось сьогодні ж, аби привіз.

— Спасибі... У вас тут рай!

Всі кажуть, — зітхнув чомусь господар. — Ти знаєш, Гоголь тут написав свій знаменитий "Чуден Днепр...", під тою он сосною, — вказав за яр, де розметало низькі могутні рала старе гіллясте дерево.

— Коли він тут побував? — спитав Тарас, подумавши, що так, на жаль, і не зустрівся з Гоголем.

— Вже десять літ минуло... Хто міг тоді подумати, що за два роки його не стане...

— Хай буде пухом йому земля, — перехрестилася Марія скорбно, й очі її взялись сльозою.

— Великий, мудрий і вболіваючий за всіх страждених Гоголь! — сказав Тарас.

— Спасибі, ви так чудово мовили... — вклонилася йому Марія.

— Василівно, проси до хати гостя! — заметушився знову старий професор-антикварій, як записав Тарас про нього в "Щоденнику" при першій зустрічі після повернення з пустельних місць.

Його ввели до кабінету, всуціль заставленого книжками в шафах, скринях і просто в стосах, що височіли на лавах, кріслах, навіть на підвіконнях.

— І скільки ж тут цього добра? — спитав Тарас аж ніби трохи заздрісно.

— Дві тисячі томів.

— І всі тобою читані?

— Так. Майже всі.

— То ось чого ти такий розумний, братику! — пожартував.

— Тарасе, книги — ворота мудрості, — чи не вловив, чи не сприйняв професор жарту.

Ввійшла Марія. Сіли, де хто знайшов хоч трохи вільне місце, й Тарас спитав:

— То як же тут моя княгиня? Чекає вже? Марія глянула на нього журно й відповіла:

— Аби був князь, княгиня швидко знайдеться...

— Була б, як кажуть, шия... — промимрив пан професор.

— Мій чоловік ніяк не може звикнути з життям сімейним, — перепинила його Марія. — Жалкує все, що одружився. Хворіє, нудить світом...

— Маріє, ти б!..

— Тарас Григорович свій чоловік, — не угавала. — Хоче сам одружитися. Чому б йому та й не послухати, як хтось живе!..

— Подбала б ліпше про обід.

— Доварюється... Ну, як вам там, у Петербурзі? — звернулася вже до Тараса.

— Добре, де нас немає, серденько... Та й де ще є така краса, як тут, у нас на Україні!

— "Нема на світі України, Немає другого Дніпра"? — спитала його ж таки рядками.

— Ви знаєте моє "Посланіє"?

— Мені з твоїми віршами та з нею добрий клопіт, — сказав професор. — Вивчила й читає скрізь, де можна і де не можна...

— А я собі й не відаю, що є у мене щира така прихильниця! — пожартував, хоча найменше йому хотілося серйозну цю розмову псувати жартом. Ну й антикварій! Старий, підсліпуватий, а видивився, знайшов собі перлину!..

— Це ще не все, — скуйовдив чуба Максимович. — Ждучи тебе, взялася до вишивання тобі сорочки.

— Справді? — спитав Тарас, розчулений.

Вона кивнула, дивлячись кудись повз нього.

Тараса так і поривало схопитися на рівні ноги, взяти її ледь-ледь присмаглу руку й поцілувати. І тільки тон, з яким Михайло розповідав, утримав. Дивно, жінки його поезію збагнули тонше, глибше... А мо', вони щиріші, сердечніші й чутливіші до горя інших, людства?.. Колись давно (в його бутті теперішньому багато так колишнього!) Панько Куліш зачудувався дівчиною...

— А Кулішиха не їхала разом із вами? — мов прочитала думки Марія.

— То я не міг, бо не пускали із Петербурга, то потім їй щось перешкодило...

— А правда, що пан Куліш майнув за кимось аж до Німеччини?

— Панько джигун над джигунами!

— Бідна дружина... І всі ми бідні з вами, панове мудрагелі!.. — зітхнула жінка й глянула, — мов облила зневагою, — на благовірного, що втисся лячно в крісло. Мабуть, такі філіппіки йому, сердезі, не первина.

— Ходіть уже обідати! — поклікала огрядна літня куховарка, ледь прочинивши двері до кабінету.

На другий день надвечір, як привезли його добро, Тарас узяв, що треба, й подався в світ вишукувати місця, достойні пензля, їх тут було так іусто, що довго він не міг віддати перевагу котромусь з них. Нарешті, добряче вже притомлений, сів на пеньок неподалік від гоголівської сосни і задивився таки ж на милий серцю І "чудовий Дніпр", оспіваний великим Гоголем... Він теж любив нещасну рідну землю, виводив її у світ, між люди. доводячи своїм чарівним словом, що заслуговує його землі. — убога і прекрасна! — на кращу долю...

Сонце сліпило очі й мдало від гір на обрії та верболозу на островах легкі, прозорі тіні... Вода в затоці чи рукаві внизу, одразу за селом, виб, шокувала, немовби скло... Ті гори, які стоять між Кановом т і Пекарями і звідси добре видні, ще ніби вищі й кращі од Трахтемирівських... Та, крайня, мабуть, Княжа... А та — Чернеча... Може, там пошукати місце? І гори, й степ, й Дніпро внизу, під самим, вважай, порогом... Спитати треба буде, чия земля... Те, певно, знають у Пекарях та Канові. Якогось дуки, мабуть... А то ж чия!..

Узяв альбом і розгорнув. Накидав швидко гори та острови, рожеві від шелюги... Ні, слівець безсилий зобразити таку красу, таку величну сцену Чуття природи, світу!.. Як передати обшир і глибину, як відтворити ті безконечні зміни тонів, відтінків та кольорів... А смисл, що схований у кожній гілці дерева, в траві, квітках, і,овітрі, небі,

сонці!.. Вічне і водночас мінливе, живе... Це ж нас не буде, й інші тямущі очі всотуватимуть цей дивосвіт, з якого, власне, вийшли і до якого, врешті, також повернутьря... Земля, коли задуматися, нас позичає тільки... Кому?.. Душі, свідомості?.. Ат, хай собі тим переймається учений муж, професор Максимович! Природа, світ, саме життя — його талан... Селяни он витягують з води важучі сіті... Дивно, та він іще ніколи не бачив, як рибалки, — не для розваги, а на життя, — виловлюють із тьми води свій хліб насущний — рибу...

Закрив альбом і рушив просто кручею вниз до води. Прийшов, коли вже риба була на возі, в цебрах, а мокрі геть, проте вдоволені й тому веселі, рибалки вішали на жердки сіті й дивилися, чи десь немає дірки.

— Бог вам у поміч, люди! — гукнув Тарас. Один з рибалок гмикнув і запитав у другого, безвусого парубчака:

— Арсене, а що казали ото боги?

— "Щоб і ви допомогли..." — одмовив той, Як видно, ця пара знала діло, і на язык їм краще не попадатися. Тарас поклав альбом, роззувся і зняв сурдук.

— Показуйте, де треба вам підпомогти!

Рибалки презирнулися. Той, що озвався першим на привітання, прискалив ліве око і поманив рукою, схожою на добру довбню:

— Вчасно ви нагодилися... У нас тут з сіттю лихо... То, може б, ви, паночку, нам допомогли розплутати всі ці вузли? Ось скільки їх! До ранку не порозв'язуємо...

— Це можна... Це для нас пусте... — всміхнувшись, сказав Тарас. — От тільки треба усі вузли послинити... Ви слиньте, дядечку, а я услід розв'язуватиму.

— Я чув, що тут потрібна собача слина, — не залишився в боргу рибалка.

— І панська теж годиться, — підкинув інший слово.

— То ви пошліть до пана, а я пошлю по кварту... — дістав карбованця. — Бо всяке добре діло кінчається могоричем.

— Ну й пан! — гукнув Арсен захоплено.

Дядьки чомусь нахмурилися. Напевно, їх злякала його незвичність.

— Може, з вас хтось бував на тому боці в Звенигородці? — спитав уже нежартома.

— Ну, я там був... — спідлоба глянув Довбня. Тарас його так охрестив, не знаючи, як на імення.

— Й чув про село Кирилівку? То я із неї...

— Мабуть, пан Фліорковський? — знову озвався Довбня.

— Ні. Я Шевченко, хлопці. Із кріпаків.

— Тарас Шевченко?

— Справді?

— Той, що Кобзар?

— Він самий.

— Кобзар, я чув, у москалях... — не вірив Довбня.

— Випустили. Позаторік...

Ні, щось їм муляє, чогось йому не довіряють ці трударі.

— А можете щось проказать напам'ять із "Кобзаря"? — спитав невинно Довбня.

— Еге. Еге...

Тарас відчув, що це останній іспит.

— Що б вам таке?.. — задумався. — Хіба що це...

Було колись — в Україні

Ревіли, гармати;

Було колись — запорожці

Вміли панувати.

Панували, добували

І славу, і волю;

Минулося — осталися

Могили на полі.

Високії ті могили,

Де лягло спочити

Козацькеє біле тіло,

В китайку повите.

Високії ті могили

Чорніють, як гори,

Та про волю нишком в полі

З вітрами говорять...

Не зміг читати далі. Побрів піском до річки. Як почало темніти, вони вже всі подружньому сиділи в шинку й вели неквапну бесіду. Щоправда, та неквапність була лише назовні, а в глибині... Тепер у всіх на думці й на язиці, мов пташка, билась воля.

Коли шинкарка вийшла, поставивши, що слід було, Тарас налив чарки (він пригощав рибалок) і виголосив короткий тост:

— За нашу волю!

Випили. Заїли мовчки. Арсен спитав нарешті:

— Дадуть її чи не дадуть?

— Казав пан: кожух дам, — та слово його тепле.

— Бог не допустить, може, щоб поманили тільки, — озвався басом Довбня.

Тарасові недобре стислось серце. І знову бог... Ховаються за нього всі, як діти за материн рясний поділ!

— Самому дбати треба, — сказав похмуро, ловлячи очима погляд Довбні.

— Що я один...

— Один — ніщо. А вкупі, гуртом, селом, народом?

— Он біля Корсуня чотири роки тому шукали правди й волі... А де вона?

— Хто знає... Може, й та кров примусила царя та панство думати про звільнення селян з кріпаччини... — нескоро сказав Тарас. — Збагнули, може, іроди, що ліпше дати волю, аніж діждатися, коли її візьмуть самі...

— А довго, дядьку, думатимуть? — спитав Арсен.

— Якщо тихенько ждатимемо, то й до страшного суду. Притихли всі.

— Нехай наступить нас мати божя, — глухо сказав поважний Довбня і осінив себе хрестом.

— Марія не заступила сина свого Ісуса, а ви ждете...

— Ай справді! — гукнув Арсен здивовано. — Чого вона...

— Ішов би ти, Арсене, спати, — промовив Довбня, глянувши на хлопця так, що той устав і мовчки покинув шинок.

— Даремно ви... — сказав Тарас. — Теж боїтеся правди?

— Правда — мов хліб черствий, не кожен її ковтнути годен, — взяв чарку Довбня і рвучко випив. — Мотре! — гукнув зненацька.

Мотря, — вертка шинкаря, — наче тут і вродилася.

— Не притуляйся, Мотре, так щільно вухом до дверей, бо приросте... Неси ще квартиру ліпше!

А до гори Михайлової ішли веселим гуртом. Вже після перших півнів. Під яснолицим місяцем і міріадами ряхтливих зір. Арсен, який чекав на них під шинком, затяг високим голосом:

Тече вода з-під каменя,

З-під зеленого гаю;

Ходить козак по куреню,

Запасу шукав...

У Максимовичевій не дуже панській хаті одне вікно світилося. Там, видно, й досі виглядали з окільних мандрів гостя.

...За тиждень він наблукався Прохорівкою, намиливався красою краєвидів, що відкривалися йому з гори, перезнайомився з місцевим людом і враз відчув, що мусить якнайшвидше їхати в своє село Кирилівку, де він не був аж чотирнадцять років, де ждуть його.

— Сьогодні, зараз же, я малюватиму твою парсуну, братику! — обняв Михайла Олександровича, коли ввійшли до кабінету опісля скромного, але добряче-таки поживного обіду.

— Ну-у що ти... що ти.. — зніяковів учений муж, який одвик од слави і від уваги.

— Змалюю вас з Марією, — сказав Тарас, — і їхатиму... Марія щось не квапиться шукать мені княгиню... Чи князь старий задуже, чи дівоньки не на порі...

— Вона знайде, — утішив його Михайло. — Мо', сподівалася, що сам накинеш оком...

Лише зітхнув печально і не сказав, що, мабуть, такий талан у нього: ті, що йому до серця, уже чужі. Колись Закревська Ганна... Вона йому стояла перед очима і там, у тій пустелі, де він страждав... А нині... Може, просто йому завидно! Глянув тоді, в Москві, і серце впало в грудях...

— Сідай, — сказав рішуче. — Отут, у крісло...

— Надовго?

— Як сказати...

— Читати можна?

— Краще ми поговоримо. Коли-то знову випаде така нагода!..

Михайло сів, зайорзав, не знаючи, яку набрати позу.

— Ти почувайся вільно, — сказав Тарас, дістаючи з портфеля папір та чорний італійський олівець. — Забудь, що хтось тебе малює...

— Еге... Під пильним зором?..

— Боїшся, що я в тобі побачу не те, що слід, не те, що бачать інші? — пожартував.

— Ні, навпаки...

— Що не побачу більше од всіх людей, що не збагну твою високомудру, цнотливу, ніжну душу?!

— Малюй уже... — по хвилі буркнув Максимович і весь чомусь зіщулився, немов хотів, щоб змалювали тільки його розумну голову.

Ввійшла Марія. Сіла біля вікна, щоб видно було обох і щоб світліше їй вишивалося.

Тарас накидав контур професорового обличчя і несподівано спіймав себе на тому, що в цей летючий начерк став мимоволі вписувати її великі очі. Взяв швидко чистий аркуш, а той порвав. Якось мана!..

— Ви нас забули зовсім... — почув Маріїн голос. — Усе в селі Та в полі...

— Я вже покаявсь, рибонько...

Михайло кркнув.

— Вибач, що так назвав... Нема кому сказати ласкаве слово...

— Маріє, ти б його женила швидше! — подався з крісла Максимович і знов пірнув.

— Як бог захоче, женимо... — озвалась тихо жінка. — Він, мабуть, вже собі знайшов...

Тарас промовчав. Господи, і треба ж ото йому на старість літ це вогнище, що розгорілося в його душі!.. Приїхав, щоб одружитися, а сам спахнув, неначе степ напровесні... Ні, слід тікати швидше!.. Михайло ж мудрий і спостережливий, вже, певно, все побачив і зрозумів... Тим паче, що й Марія...

— Він більше із мужиками водиться, — сказав професор з докором.

— З людьми, з людьми, Михайле! То Україна справжня, глибинна, вічна!

— Прості, забиті люди...

— Е-е, не скажи. То тільки нам здається, що ми сягнули вершин науки, мислі деінде, в інших сферах; насправді ж все а народу, від душ оцих забитих, простих людей... Це ж тільки здумати: у рабстві, в злиднях вистояти, не розгубити своїх скарбів духовних, не втратити свого лиця! Коли б ще їх звільнити!..

— То що було б?

— Була б, Михайле, воля! А воля — все! Без волі, — ти не знаєш, — нема життя. Без волі — як без сонця!..

— Чи й знатимуть, що їм робити з нею, оті твої рибалки, плугатарі...

— Не будь смішним, — нахмурився Тарас. Підправив довгого, на дзьоба схожого, худого носа... Ти їх звільни, та дай їм поля, лісу!..

— За поле має бути достатній викуп...

— Викуп? — спахнув Тарас. — А ви купляли землю? Вам так дали! За віщо ж люди

будуть платити вам? За те, що ви тягли із них століття і піт, і кров?

— На те є воля божа, — зітхнув Михайло.

— Божа? А може, панська, царська? Попи із вами купно вбивають народу в голову, що вас господь помазав на привілей, і ти ще хочеш, щоб я цій байці вірив?

— Я чув, що ти назвав десь матір божу покриткою... Подумав: наклеп... Нині ж... — зсудомився в своєму кріслі Максимович.

— Не переконуй мене, Михайле, що ти, професор-натураліст, беззастережно віриш у непорочне зачаття в лоні...

— Вийди, Маріє, звідси, — вихопився на божий світ Михайло.

— Я ж не панянка, можу побути й тут, — рішуче відповіла Марія.

Михайло вліз у мушлю крісла й там притаївся. В хаті зробилось тихо, наче перед грозою в лісі. Ще й потемніло... Вечір?

Запрацювавсь та забалакався і не помітив, як день пригас... Портрет, вважай, готовий... Торкнути комір крейдою... Тут олівцем, намітити плече, рукав... Поставити рік, день та місяць... Підпис... Завтра погляне ще раз, виправить, де щось не так...

— Завечоріло, — поклав папір та олівець. — Я прогуляюсь парком...

Йому ніхто не відповів.

Надворі вже заходила чарівна ніч. Місяць ще не зійшов, і зорі ясно сіялися по чорнім полі неба. Його, українські зорі, що ними він так часто марив на берегах Уралу й Каспію, що видавалися йому в пустелі очима рідних далеких душ!.. З гори ще видно було на тому березі підсвічені десь з того боку гори й Дніпро, яким поволі плинули вогні плотів... Співали внизу в селі дівчата з дитинства знану пісню про греблю, верби й милого, який поїхав колись за Десну...

Плачте, очі, плачте, карі;

Така ваша доля...

Які-то досі верби біля ставка в Кирилівці?.. А небожата? Мабуть, уже дівують та парубкують... Хрещеник теж, напевно, уже нівроку... Оксана там... І Феодосія, дочка отця Григорія... А от і добре, що не віддав тоді її за нього!.. Йому було б ще тяжче, коли б вона солдаткою поневірялася безжальним білим світом; та ще, гляди, і не сама... Яке ж то воно було б, оте дитя, його живе продовження на цій землі?..

Сосна на тлі води і неба здалася криком, воанням болю, відчаю... А може, то їй хочеться повідать людям, зорям якусь біду, трагедію?.. Чи пам'ятає вона Миколу Гоголя, чи знає, що його, сердешного, давно нема на світі?.. А раптом це його душа!.. Стоїть отут, простерши віти-руки до обширу Дніпра, степів... і молить німо спокою, відпущення гріха утечі... Зачах душею, бідний, і ліг в чужу, холодну землю... Господи! Не допусти, щоб він також зламався, поник, упав дотчасно!..

Наддавав ходи й минув сосну. Галявина, якою брів, пахтіла травною, цвітом, сонцем, назбираним за довгий день...

Чи то йому здалося, чи й справді хтось стояв під дубом, якого він любив найдужче і під яким останні дні обдумував свою нову поему. Чим меншою ставала відстань, тим більше він упевнювався, що там його чекають. По тому, як забилося серце в грудях, міг

угадати... Мовчки, затамувавши подих, негоден щось з собою вдіяти, ішов, немов сновида, на той могутній поклик... Небавом теплі руки лягли йому на плечі, вгорнули ніжно голову й пухкі вологі губи знайшли так спрагло й гаряче його вуста, що він не зміг від того оборонитися, хоч знав, що гріх, що так не слід віддячувати за щирю дружбу й приязнь...

...Щось є у зустрічі з селом, із рідним краєм непізнане і таємниче. Здавалося б, така ж земля, такі ж хати, як всюди, а серце б'ється в грудях, — ледь-ледь не вирветься, — і сльози ніжно й терпко виповнюють усе єство, мов сік весняний дерево, й готові бризнуть, вилитися од будь-якого доторку. А ще коли приїзд сюди для тебе був заказаний, коли тебе, прикутого в чужому краї, довбали довго муштрою і самотою!..

Крізь отакий, невидимий, серпанок сліз Тарас дивився на вже напівзабуті гаї, садки, левади, що обрамляли милу його Кирилівку, на косарів, що йшли ключем пташиним по сіножаті, на білі стіни хаток, і так йому було шкода прожитих літ не в цій красі. На мить забувся навіть, що тут неволя панська, що тут біда, що в цьому раї пекло на панський лад, де мучаться невинні, чисті душі, а грішні п'ють амброзію, добутую з тієї муки...

— Ви звідси родом, пане? — спитав візниця, вгледівши, як він прилип очима до недалекого уже села.

— Он з тих панів, що косять, — сказав Тарас. — Мої брати і сестри ще й досі роблять панщину.

Краса села поблякла. От бісів син! Не міг помовчати, дати йому часину щастя, радості, якої він. так довго ждав і до якої летів з самого Санкт-Петербурга...

В'їхали в німе село; безлюдне, ніби вимерле,

— Зінкевич діло знає! — зітхнув візниця,

— Хто це?

— Та управитель маєтку пана Фліорковського, що штири роки тому купив село Кирилівку...

Як не тримався, хвиля розпуки, болю важко знялася десь у грудях, шугнула вгору, в голову... Раби, товар, яким гендлюють!.. Як же ти, благий боже, дивишся на цю ганьбу, по-прання усіх людських законів? Ти ж бо створив людину, єдину суть, а не раба та пана!.. Ні, ти таки продавсь панам за фіміам... Або тебе немає на небесі!..

Заплющив очі й далі вже їхав так, щоб трохи погамувати серце.

— Куди вам?

— Їдь до греблі. Шевченка хата...

— Може, ви брат Микити?

— Правда...

— А кажуть, вас забрали у москалі!

— Паняй, бо коні он скубуть бур'ян...

Візниця похапцем потяг за віжки, вйовкнув на зледащілих коней.

Здалеку Тарас не міг пізнати рідну хату. Чогось їй бракувало ніби... А-а, вже немає яблуні, яка завжди стояла біля причілка!.. Червонобокі великі яблука... Він намагався

зараз згадати їхній чудовий смак і вже не міг... А там, за Каспієм, ще пам'ятав...

Зоставшись сам біля воріт, стояв і тишив серце. Ось той куточок світу, що найрідніший... Звідси пішов у світ, тут залишилося його коріння, його сумна історія, його діди та прадіди... Могила неньки...

Звідкись узявся чорний кудлатий пес, загавкав люто.

— Що ж ти, Рябко, чи як тебе?.. — озвався тихо. — Сучий ти, бачу, син... Я ж свій отут, а ти мене приймаєш, як чужаницю...

Ввійшов у двір, і пес, притихши, шаснув за купу дров.

— Е-е, братику, душа-то в тебе із лопуцька!.. Двір був такий же, як і колись. Над ним неначе не владний час. Здавалося, що й цей спориш, що слався йому під ноги, був той, яким ходили батько, мати і дід Іван... Чи то живий? Напевно, уже помер. Це ж в сорок п'ятому йому було...

Звів очі й побачив жінку братову, що вийшла стріти гостя й не впізнавала. Ось що зробила із ним солдатчина!.. Хотів озватись словом, але не міг, судома стисла горло. Дивився мовчки на почорнілу і геть стару Палажку, на скручені брунатні пальці, якими та перебирала старий фартух, і ледве стримував щемливу хвилю сліз.

— Не впізнаєш, Палажко? — мовив-таки неголосно. Скривившись, мов од болю, вся стрепенулася і простягла до нього руки:

— Де ти, Тарасе-брате, взявся?!

Потому впала йому на груди і заридала.

Він теж обняв, поцілував, не стримуючи болючих сліз.

— Микита в полі, — згодом сказала жінка. Витерла краєчком хустки очі й оглянула цікаво гостя. — Дивний ти став якийсь... із вусами... та ще й лобатий... Що ж ми тут стоїмо! Ходімо в хату.

Тарас нагнувся, навпомацки взяв саквояж, позичений у Максимовичів, і переступив низький поріг угрозлої ледь не по вікна хати.

Небавом біг побачити сестру Ярину. Спиняв себе, притишував, та все ж не міг іти статечно. Довго він ждав цієї миті, цього повернення у світ свого дитинства!.. Когось стрічав, вітався з кимось мовчки й страждав, що тут його ніхто тепер не впізнає. Звичайно, час летить, тече, все змінює, та щось було й з його вини у тому невпізнанні. Що саме, не мав снаги збагнути. Вбрав очима, серцем, сільські одвічні краєвиди, хати, дерева, хмари, — що тут були немовби якісь свої, кирилівські, — й вертався поволі в лоно свого села і роду... Здавалось, довго й тяжко бродив болотом з пастками трясовини й лише тепер дістався тверді, вийшов на битий шлях...

Яринин двір уразив своєю вбогістю. Тут і раніш не видно було руки господаря, а нині злидні лізли з усіх кутків. Помер Яринин маляр. Одмучив її, сердешну...

З клуні тим часом вийшла дівчина. Спинилася біля дровітні, злякана таким незвичним гостем, й аж упустила миску, яку несла.

— Ти хто ж така? — спитав Тарас.

— Устина...

— А мати ж де?

— В городі... полють...

— Можеш її покликати? Скажи: Тарас приїхав. Зірвавшись з місця, дівчина так спритно шаснула в густий вишняк, що стало сумно. Всюди панує страх!.. Не витримав — пішов услід, шукаючи сестру очима... Господи, яка ж вона... Розпрямилася і, притуливши дашком до лоба руку, вдивлялася в прибульця-пана...

— Ну, здрастуй, здрастуй, сестро! — простер до неї руки. Ярина тихо скрикнула.

На призьбі, де присіли погомоніти та надивитися одне на одного, Тарас поклав їй на коліна голову й відчув, що він удома. Далеким журним спомином спливла на серце мати, її тепло... Заплющив очі й слухав ту благодать...

Сестра тихенько плакала.

— Як же ви тут жили? — спромігся-таки на слово.

— Отак, як бачиш... Горе, а не життя...

— Твій Федір давно помер?

Промовчала, немов не чула. Згодом зітхнула, висякалася і проказала з моторошною байдужістю:

— Що жив, що вмер... Хто знає, чи варто нам на світ родитись, брате...

Не мав чого сказати. Такі думки й самому не раз приходили в тяжкі хвилини розпачу та безнадії. І все ж... І все ж...

— А де сини?

— На панщині. Найменший, правда, в наймах, пасе ягнят...

— Івась?

— Та ні, Лаврентій. Тринадцятий йому пішов.

— Як я колись...

Спливли рядки, написані про це в солдатах, у захалявній книжечці.

Мені тринадцятий минало.

Я пас ягнята за селом...

— А що, Оксана й досі живе в Пединівці? — спитав, одвівши очі.

— Не одружився, видно? — спитала замість відповіді. — Гай-гай!.. Живе... — зітхнула. — Якось була на храмі, бачила...

Хотів спитать, яка вона, та не посмів.

Прибіг, дізнавшись, Йосип. На мить спинився, вражений незвичним братом, потім підняв його із призьби, притис, заплакав.

— Братику!.. Яким ти вітром?..

— Добрим, — сказав Тарас. — Як бачиш, на волі знову.

— Жаль, Катерина наша...

— Що з нею?!

— Вмерла... Тільки ти десь пропав...

Стояв, схиливши голову, й пригадував свою сестричку-няньку, її лице, поставу, рухи... Скільки ж це їй було, коли вона покинула цей білий чорний від горя світ? Десять сорок п'ять... чи навіть сорок чотири... Як батькові!.. Кріпаччина, робота панська в могилу зводять рано...

— Ходімо, кажу, до мене, брате, — заторсав Йосип. — Глянеш, який уже хрещеник твій. Читає і геть, як ти, на панщину й на пана чортом дише! Вже був на стайні, всипали, й не схаменувся... Що я з ним отаким робитиму!.. Приходь і ти, Ярино, з дітьми.

Йосип його забрав, повів, розказуючи сільські новини, а він усе печалився одною з них — сестрою, що рано так пішла з життя. Проклятий світ, прокляте панство!..

— Знаєш, від чого вмерла Катря?

Йосип знизав плечима.

— Тиждень лише полежала. Вважай, що легко вмерла-Дай боже й нам...

— Тобі ще, брате, рано про те і думати! — прогнав Тарас свою журу. — Ти ж наймолодший, мусиш нас поховати спершу...

— Ну й завели веселої! — всміхнувся Йосип.

— Справді... То скільки вже у тебе чад?

— Та сиплються, немов горох! Три сини... Та ще... Он мій Андрій, середній, — кивнув на тин, біля якого стояв хлопчак з волоссям до самих пліч.

Обнявши небожа, Тарас спитав:

— Чого це ти нестрижений?

Хлопчак промовчав.

— Служить у козачках в Зінкевича, і той звелів...

— Неси, Андрію, ножиці! — гукнув Тарас, згадавши своє гірке козачкування. — Щоб нам якісь зінкевичі не дозволяли по-людськи стригтись! Дзуськи!

Коли прийшов хрещеник його Трохим, Тарас стояв посеред двору і клацав ножицями, готовий стригти усіх підряд, а мати мила голову новоостриженому Андрієві. Заходив празник: завтра — святий Петро, й на панщині були до підвечірка.

Вже потемки прийшли і брат Микита, й Гнат Бондаренко, іще якісь напівзнайомі люди, що теж були колись малими і вчилися в дяка Петра Богородського. Кожен приніс пляшину меду чи оковитої, веселу, добру приязнь і... сивину. Так дивно було дивитися на цих друзяк, що стали раптом літніми й беззубими, як і в часи школярства. І сумно. Вже прожито, вважай, життя, вже багатьох немає, а все довкола, як і колись... Ні волі в них, ні долі!.. А Гнат сп'янів од меду чи од його приїзду і вже гукнув веселої, якої ще Тарасові не довелося слухати:

Через греблю Микитину

Ведуть Варку підтикану.

Кричить Варка, репетує,

Ніхто її не рятує...

Ні, ще нуртує козацький дух, іще не вмер у їхніх скорбних душах, не згас, прибитий панщиною, як гасне в полі вогнище!.. Чи то живий суботівський козак Антін Яременко, чи береже стару козацьку зброю, ждучи його чи гасла до повстання?.. А той друзяка з лісу побіля Седнева? І всі, що вже були готові?.. Якщо не знали, де він, подумали, що зрадив їх покинув, а сам утік... Знайде тепер, відновить їхню спілку роздмухав з малої іскри полум'я!..

Ішли додому з Гнатом. Село вже спало, зморене і наболіле. Спало тривожним сном невольника...

— Ти чуєш?

— Що? — спинився Гнат.

— Як стогне...

— Хто?

— Кирилівка... І Моринці, і Воронівка... Вся Україна!..

— Чийсь воли в оборі...

— Воли, воли... Були козацькі коні... Тепер воли!..

— То як там воля? Буде? — спинився Гнат, добув капшук та люльку.

— Не знаю. Ще балакають та все мудрують, як би панам зробити полегкість...

— А що, їм важко нині?

— Мудрують, щоб і далі, без кріпаків, жилося панству жирно.

— А нам же як?

— Як бог дасть! Це буде воля панська, із панських рук... Свою б нам волю, Гнате!

— Ет, хоч би вже була й така... — озвався Гнат похмуро. — Своєї нам, напевно, не дочекається...

— Чекання мало, друже, — сказав Тарас. — За волю битись треба!

— Вже пробували. І в сорок восьмому, й чотири роки тому.

— Не так, не так! — схопив Тарас за руку друга. Йому про це розказували ще в Петербурзі. — Воля не по церквах притаєна, не в інвентарних правилах, не в маніфестах царських, які попи приховують, — вона у нашій єдності, у братстві всіх людей трудящих, гнoblених царем і панством!

— Де вона? Хто нам її пошле, покаже?

Самі єднатись маємо. Село з селом, повіт з повітом... Щоб весь народ тягнув в одне, щоб одностайно стати, коли прийде така пора!..

— Того не буде.

— Буде!

— То тільки так здається тобі з столиці. Ти тут побудь та поєднай, та обмини усяких панських прихвоснів, жандармів, соцьких!..

— Правда, — сказав Тарас, подумавши. — Важке це діло...

— Тож-бо!

— І все ж нам треба, мусимо знайти дорогу братства, коли бажаєм жити і стати знову рідними синами долі!

Гнат не сказав нічого. Смоктав свою коротку люльку, яку тут звали носогрійкою, і пихкав димом. Тарас поволі охолоняв, утишувався.

Небо ряхтіло зорями, і серед них була й ота його зоря вечірня, якій звіряв невольничі печальні думи він на засланні.

Зоре моя вечірняя,

Зійди над горою...

Молився так на чужині, в незамкненій своїй тюрмі. Й тепер він тут! Ось рідне —

високе, чисте — небо!.. Отари зір на ньому й пастух неквапний — місяць!.. Біліють хати... Верби схиляють віти-коси, немов русалки... Господи! Як марив він цим днем повернення, цією ніччю, музикою тремткої тиші, пахощами садків та степу!..

— Отут колись тебе чекали... — тихо озвався Гнат. — У той приїзд...

Тарас оглянув місце і теж згадав, побачив ніби біля верби дівочу білу постать. Його невдале сватання, одна з його невдалих спроб знайти людське пристанище на цій землі...

— То як же їй ведеться? Вже попадає, паньматка в сонмі діток? — спитав ревниво, з докором.

— Ні... Не змогла забути вона тебе, не вийшла заміж...

— А що отець Григорій? — спитав отерплим голосом.

— Пишався тим, що передбачив твою долю і не віддав за тебе доньку.

— Бідна...

— Вона аж ніби від того втратилася розуму...

Тарасові здушили горло сльози. Який цей світ, які на ньому юди!..

— Я вже піду. Добраніч! — промовив Гнат. — Ти довго будеш?

— Аж до зими.

— Це добре.

Подав міцну велику руку й пішов у ніч.

Поволі стихли кроки. Шелеснув віттям вітер, що налетів зі степу, мов гайдамака... Дивні діла твої, преблагий боже! Нащадок вільних козаків, піднаглядний солдат-поет стоїть оце в селі рабів, на тій землі, що вирувала волею і дивувала тим цілий світ!.. Може, воно й премудро, господи, та тільки в цій премудрості багато зла... Закуті всі, принижені, натравлені одне на одного лукавим панством... Де ж той єдиний, несхибний шлях до волі?! Чи, може, він загублений, заріс травною болю і забуття?..

Проходячи біля верби, торкнувся віття... Вслухався в журливий шепіт листя... Може, щоб віддали за нього Феодосію... Пусте. Ніщо не в силі змінити путь, яку йому призначено пройти по муках!

Вже під ворітьми раптом згадався Гнатів докір. А й справді, що він здатний зробити звідти, з Санкт-Петербурга для того, щоб еднався трудящий люд? Писати вірші, кликати до боротьби, так хто ж ті кличі пустить межі людей, хто дасть болючим його словам про волю дорогу в рідний далекий край?.. Ні, мабуть, треба самому йти назустріч людям, влитися у свій народ і тут уже, віч-на-віч, трудитися для дня його прийдешнього!.. Осісти в гарнім місці біля Дніпра, зібрати довкола друзів та однодумців і так, гуртом, поволі підняти дух народу, з'єднати до купи знічену його могутню силу і вдарити скрізь водночас, мільйоном трудящих рук!..

Мороз йому пройшов по спині. Легко підняв за край ворота і відчинив. Негайно треба їхати шукати землю десь над Дніпром, на кручі, щоб з неї видно було далеко кожному, щоб переймався кожен красою, духом, величчю свого Дніпра, своїх степів, своїх лісів!..

Знав, що ніхто йому не зможе так допомогти у цьому ділі, як брат його троюрідний

Варфоломій. Письменний, мудрий, чесний, та ще й живе тут недалеко, в Корсуні.

Ввійшов до хати повен надії, сили, волі до боротьби.

...Десь чув таку премудрість: перш ніж поставить хату, дізнайся, хто твої сусіди. Тому сприйняв спокійно затримку аж на цілий тиждень здійснення свого палкого задуму — знайти й купити землю. Власне, він ще не знав, де купить і де поставить перший свій власний дім, і всі, хто жив у межиріччі Дніпра й Росі неподалік од їх злиття, були йому цікаві. А ще йому хотілося дізнатись якнайбільше про бунт селян на Корсунщині, про розстріл їх на вулиці перед мостом. Тут пролилася козацька кров, що збурилася в кріпацьких грудях.

Вже в день приїзду, ввечері, коли пригасла трохи велика радість зустрічі, Тарас підвівся й мовив Варфоломієві:

— Ходімо, брате, глянемо на ніч та Рось. Надворі, де гуляв свіженький нічний вітрець, Варфоломій зіщулився, повів плечима й буркнув:

— А може, ліпше ще по одній і спати?

— На тому світі спатимемо, — сказав Тарас. Обняв його легенько і підштовхнув туди, де чувся веселий плескіт річки, що вирувала, здавлена важким камінням.

— Незвичний я прогулюватися...

— Ну, ти у нас великий пан! — сказав Тарас насмішкувато, — Сам управитель маєтку князя Лопухіна!.. — І враз спитав серйозно: — А як же ти, мій милий друже-брате, женеш людей на панщину? Нагаєм?

— Ні. Стараюся, щоб тут людей не били...

— Й не б'ють?

— Бува по-всякому, — признався щиро Варфоломій. — Принаймні я гріха не взяв на душу.

— А як повстали люди й пішли із сіл на Корсунь?

— Я був тоді в Кирилівці.

— Я чув, що тут наклали гору трупів. Це правда?

— Так. Стріляли в натовп, зблизька...

— А чим були озброєні?

— Хто?

— Бунтарі.

— Кілками, долотами... та ще хіба сокирами...

— І йшли на військо?

— Тільки до перших залпів. Відчай пригнав сюди їх...

— Видно, терпець уже вривається, не можуть більше в рабстві, — сказав Тарас. Він бачив ті ряди беззбройних крізь тьму й роки, він розумів їх серцем, а розумом не міг змиритися з нестямним їхнім виступом, з приходом їхнім в Корсунь на вірну смерть. Хто ж так іде — беззбройне, прямо, чисто — на зустріч з лютим ворогом, зі втіленням неволі й зла!..

— Прийшли, щоб їх вписали у козаки, — зітхнув тим часом Варфоломій.

— Щоб пан вписав?!

— Напевно. Пустив хтось чутку, ніби є маніфест про вписування до козаків.

— Допоки ж люди віритимуть в отців-царів! — стис кулаки, аж хруснули від того пальці. — Ждуть милостині з кривавих рук, із тих, які загнали їх у рабство!..

Варфоломій оглянувся, чи хтось, бува, не слухає, прошепотів:

— Тихіше!.. Є ж всякі люди...

— Правда, — сказав Тарас. — У Києві підслухав нас один студент та й виказав...

Брели поволі парком, в густій пітьмі, — бо місяць ще не зійшов, — і кожен думав думу про щось своє. Варфоломій... Чи можна йому довіритися, сказати, що готується робити тут, на Україні, чим стане дім, яким тепер клопочеться?.. Не варто ще. Нехай вважає, що мучений і третій долею спочити хоче в тиші й самотині...

— Бував на горах Канівських? — спитав його.

— Що?.. А-а, на горах... Якось...

— Між Пекарями й Кановом.

— Бував, проте не придивлявся. Коли б знатте, що треба буде...

— Гарне там, брате, місце! Гори... Й Дніпро, вважай, біля порога... Не знаєш, чия земля?

— Та, мабуть, пана Никодима Парчевського.

— І де ж його шукати?

— У Межиріччі.

— Славно. Туди ми, брате, й рушимо! Це ж недалеко. Можна човном по річці!..

— Краще поїдем кіньми. Кіньми — воно надійніше, — охолодив Тарасів запал Варфоломій.

Спинилися біля води. Помилувались місяцем, що важко сховався, сріблячи грайливу Рось... Десь на околиці містечка ще хтось побачив те велике диво й зітхнув-озвався піснею.

Ой зійди, зійди, ясен місяцю,

Як млинове коло,

Ой вийди, вийди, серце дівчино,

Та промов до мене слово...

Яка краса, яка безкраїсть духу!.. І скільки в цій мелодії, у цих словах печалі, самотини...

— А що то у вас за дівчина? — спитав, коли затихла пісня.

— Навчителька моїх дітей, чи гувернантка. А звуть її Наталкою...

— Не та, не та, — скривився. — Що порається по господарству...

— Харита, може, наймичка?

— Еге.

— Вона у нас два роки. Тихенька, добра, лагідна...

— Мені б таку дружину.

— Вона кріпачка...

— Братику, а ми хіба не з кріпаків? Не тої ж кістки? — вибухнув.

— Тарасе, ти поет, художник... — почав було Варфоломій.

— То все пусте! — спинив Тарас. — Найперше, я — син кріпака, внук гайдамаки. Як кажуть, плоть від плоті і кров від крові свого народу, бідних, простих людей, що тут лягали трупом чотири роки тому!.. А ти "кріпачка", кажеш...

— Тарасе, ти освічений, ухожий в кола вславлених; тобі потрібна жінка освічена, статечна, знаного якогось роду...

— Собача кров? — скипів Тарас. — Ти хочеш, щоб я єднався з панами?

— Не всі ж пани. Є просто вільні люди. Такі, скажімо, як Шуляченко Роман Іванович, отець Наталки...

— Хто ж він, оцей Роман Іванович?

— Він становим приставом в Умані...

— Варфоломію, — аж зупинився Тарас від подиву, — чи ти дурний, чи удаєш такого? Пробач... Мені потрібна дівчина, щоб українка, простого роду й наймичка... Нехай одну хоч визволю, зроблю її щасливою...

Замовк і більше не зачіпав цього болючого для себе діла. Варфоломій також притих. З панами водячись, навчився вчасно стримувати свої думки, свої слова.

Верталися вже при високім місяці. Либонь, були одні в усьому парку, бо скрізь така стояла тиша, що кроки їхні гупали, неначе йшло не двоє, а цілий натовп. Мабуть, це й нагадало знову про відчайдушний і безнадійний похід на Корсунь бунтівників з навколишніх кріпацьких сіл.

— Ти знаєш, брате, треба мені зустрітись з кимось, хто бачив сам оте повстання чи навіть брав у ньому участь, — сказав Тарас неголосно.

— Таких людей тут вистачає... Тільки це небезпечно, — мовив Варфоломій. — Жандарми й досі нишпорять та вислухають.

— Може, щоб ненароком, так собі... Зустрілися, погмоніли люди про се, про те...

— У мене є в Гарбузині, — де закипала каша, — знайомий... навіть приятель, що служить мірчим... Чом би нам не провідати його, не випити по чарці-другій?

— А він тоді?..

— Був у самому вирі.

— Теж бунтував?

— Ні. Хоч і був причетний...

— Вези мене, в Гарбузин, Варфоломію!

— Посеред ночі? Може, ми спершу виспимося, як личить добрим людям, а вже тоді?

— То гайда, гайда спати! — не міг Тарас спинити дріж нетерплячки. Він завтра вранці бачитиме живих людей, що встали за волю й долю, змусили царя й панів замислитись над тим ганебним станом, в якому гине сила, краса й душа народу — творця життя!..

Пан мірчий зустрів їх радо. Хата його стояла над самим шляхом біля ставка, де плавали поважні білі гуси й верткі негарні гусенята. В садку дзвеніли бджоли і пахло воском...

— Тарас Григорович? — перепитав Варфоломій приятель, коли йому представили

приїжджого з Санкт-Петербурга. — Котрий Кобзар?

— Еге, — всміхнувся гордо Варфоломій. І взяв, як мовиться, бика за роги: — Хай погостює в тебе, Михайло Кириловичу, а ввечері я повертатимусь і заберу...

— Та ради бога! — сплеснув руками мірчий. — Для мене це велика честь — прийняти таку людину!

Тарас скривився. Варфоломій помітив це й одвів убік господаря. Сказав йому щось пошепки, від чого той знітився, а потім скинув білі ріденькі брови і спохмурнів. За мить став знову приязним.

— Гаразд, гаразд, — одсторонив Варфоломій і підійшов до гостя. — Вибачте... — сказав йому з поклоном. — Варфоломій Григорович боїться ям на рівнім місці... — глянув скося на управителя. — То все уже історія, діла давно минулих днів!..

— Скоріш — діла прийдешніх днів, — сказав Тарас. — Початок, а не кінець...

— Цікаво... І навіть трохи страшно, — похмуро мовив мірчий. — Вам зі столиці, може, воно й видніше...

— То я поїхав, — м'явся Варфоломій.

— А-а, з богом, з богом! Господар взяв під руку гостя, повів у дім. Після сніданку мірчий маєтку князя Лопухіна враз споважнів, дістав сигари.

— Палите?

— Ні. Зараз ні.

— А я — коли хвилююся... То ви почуть хотіли, — пустив хмаринку диму, — про той непослух? Вставите в якусь поему, може?

Тарас стелав плечима:

— Ми про таке читали лише в книжках...

— Читати що! — схопився з місця мірчий. — Ви б глянули на цих покірних, вимучених і до всього байдужих, що враз відчули себе людьми!.. Отець Антоній, наш благочинний, прислав мені цидулку з церкви, в якій його затисли, щоб я привів для сповіді духівника із нашого монастиря, так жоден з ієромонахів не захотів і з келії вийти. Страх що було!

— Чого ж ченці боялися?

— Найперше, кому дісталось, так це отцям духовним, їх звинуватили у змові з паном, в тому, що приховали в церкві указ царя про запис в козацьке військо...

— Багато було бажаючих стати козаками?

— Всі як один!

— Виходить, не позабули козацьку волю? Стільки минуло літ, а в душах вона живе, не гасне й передається із роду в рід! — зрадів Тарас.

— Не всяка пам'ять — благо... — почав було господар. Проте Тарас не дав йому розвинути своєї думки:

— Пам'ять про давню волю, може, єдиний скарб, що в нас лишився. Поки її не вирвуть, житиме й душа народу, буде якась надія...

— На що? — спитав, прискалившись, господар дому.

— На те, що цар дасть волю, — устав Тарас, ховаючи у вусах посмішку. — Чи є тут

хтось із тих повстанців?

— Кожен ходив у Корсунь.

— Хочу погомоніти з ними. Цікаво ж...

Мірчий пройшов поволі до вікна і глянув крізь нього в двір.

— Он наймит чистить стайню. З ним побесідуєте, коли охота, — мовив. І перший рушив з хати.

Плечистий, рослий дядечко спідлоба глянув на незнайомця, якого підвів до нього мірчий, і вткнув у землю вила.

— Що ж, можна і побалакати... коли велять... — примружив сині очі.

— Я не велю — прошу тебе, — скривився мірчий.

— Дякую, — торкнув його Тарас за лікоть. — Ми тут і вдвох домовимося...

Віч-на-віч з гостем наймит став настороженішим. Оглянувся чомусь на хлів, на вила...

— Присядьмо ось на колодках, — сказав Тарас. Той мовчки сів, склав руки на животі. Порепані селянські руки...

— Я народивсь і виріс теж кріпаком, — озвався Тарас неголосно. — А в двадцять чотири роки викупили мене з неволі люди...

— Насправді?

— Щоб брехати, я застарий... Потім я став складати вірші. Й за них мене заслали на край землі...

— Шевченко?! — розширив очі наймит. Тарас кивнув.

— У нас про вас чутки ходили. Й панич один казав нам ваші вірші... про гайдамаків, Гонту й Залізняка... — підсунувся до нього ближче. Потому зморщив лоба і прочитав напам'ять:

А Ярема — страшно глянуть —

По три, по чотири

Так і кладе!..

— Ви теж були у Корсуні? — спитав Тарас.

— Де всі — там я, — не крився від нього наймит мірчого.

— По що пішли?

— По волю.

— До князя?! — мовив з докором. — Просити в пана волі! Вона не кусень хліба, щоб жебрати її в панів!

— Гадали, він приховує...

— Як ви могли повірити, що цар почне відроджувати козаччину на Україні!

— Цареві що... Як схоче, то й не таке... — пошкрібся в тім'ї наймит.

— Не схоче! — різко сказав Тарас. — Козацтво — воля, влада усіх для всіх. А цар — це гніт, безправ'я простих людей, що трудяться, і благо панства, прихвоснів, лакуз царя, опори його й надії.

— Виходить, спершу треба прибрати царя? — здивовано спитав бунтар гарбузинський.

— Всіх за одним, як кажуть, махом! Царя, царят, міністрів та губернаторів, жандармів, панство...

— Господи, це ж треба сили й сили!

— Коли з'єднати силу всіх злидарів, невольників усіх імперії, то цар, жандарми, панство потонуть в ній, і сліду від них не лишиться.

Запала тиша. Наймит зітхнув, наморщив лоба, щось, певно, думаючи або вирішуючи.

— Якби ж це їм послухати... — сказав нарешті тихо.

— Кому?

— Та є тут у нас дядьки кебетні... Не те, що я...

— Зведи мене із ними.

— Це треба якось... Може...

— Я ще сюди приїду або прийду. А ти порадься з ними й знайдеш мене...

— Он пан!.. — шепнув по-змовницьки.

Тарас притих, підтримуючи його даремний страх. А втім, з панами будь-якими найліпше бути насторожі. В цього сільського дядька вже в гіркий повстанський досвід — пролита кров...

...Про Мліїв чув ще в Петербурзі. Власне, про ті дива, які творили в Млієві брати Яхненки та Симиренко. Тепер, коли проїздом до Кирилівки побачив сам, він загорівся вивчити нові людські взаємини, що так вражали в морі неволі, зла, пригнічення. А ще відчув: заводи, робочий люд, який на них працює, несуть в собі прообраз чогось того, що знищить кріпосників-собачників і скине їхніх ідолів з кривавих капищ.

З Корсуня його привіз Варфоломій. На хутір до Хропаля, найближчого помічника і зятя Симиренка. Олекса був якраз удома, — приїхав щось узяти й перехопити, — й вони, вже вдвох, невдовзі рушили на цукроварню в Мліїв.

— Побув удома? Як там? — спитав Хропаль, пригладивши розкішні вуса.

— Біда...

— Вже скоро, може, звільнять.

— Чи побалакають, та й буде все, як і було!

— Тупі у нас міністри, — зітхнув Хропаль. — Не можуть ніяк збагнути, що вільний краще трудиться, аніж кріпак, що мало бути з хлібом та ковбасою; потрібні вкрай машини, верстати, рейки для залізниць... Того кріпак не зробить. Не схоче і не зуміє. Він навчений робити хліб, а тут — вогонь, залізо, пара, гуркіт...

— Якби людей звільнили — всього навчилися б, — сказав Тарас. — Я знаю те по собі. Повіриш, став одразу якимось зовсім іншим, до всього вдатним, спраглим і геть невтомним! Вчуся і вчитись хочеться. Яке це щастя — воля!..

Хропаль тим часом вйокнув на дружних карих коней. Вони побігли швидше. В'їжджали в місто вільних людей труда, що виросло в долині сліз.

Завод не тільки вразив, а й приголомшив. Тарас раніше бачив і парову машину на кораблі, яким плив з Астрахані до Нижнього, і поїзд, що, неначе Змій Горинич, сопів вогнем між двох столиць, та тільки тут, де зібрано силу-силенну цих вогнедишних

велетнів — творінь людських, ще раз — і вже безповоротно! — впевнився, що шлях подальший людства проходитиме через такі заводи, де для ганьби кріпаччини не буде місця.

Селище його не менше подивувало. Кожному — будиночок, город, садок. А потім ще — лікарня, школа, лазня!..

Обідали у Симиренка. Чи просто так, чи ради гостя зібралося чимало люду. Від праотця цієї фірми сімдесятирічного

Яхненка до молодих учителів, які недавно ще самі були студентами.

— Батьку Кіндрате, — обняв Тарас Яхненка, — що, що ви тут наробили! Це ж просто диво дивне!..

Кіндрат Михайлович поплямкав ротом, глянув на Симиренка значущим, хитрим поглядом. Напевно, вони про щось недавно посперечалися, і похвала Тарасова була на руку старшому.

— Кажі Платону Федоровичу, — всміхнувся він. — Платоша сюди назвозив із-за границі того добра.

— Назвозив би, якби не ви... — чомусь знітився Симиренко.

— Та й школу він побудував. Лікарню теж...

— А церкву — ви, — не залишився в боргу Платон. І посміхнувся.

Видно, вони любили отак покпинити один із одного, погріти душу жартом.

Тарас дивився, слухав, мотав на вус. Ці заповзяті, вдатні цукрозаводчики були обидва із кріпаків, а вславилися на всю Росію умінням вести діло, дивитися у перспективу, розпізнавати усе нове й корисне для процвітання фірми, її заводів, краю...

Відчув, що всі чомусь на нього дивляться.

— ...З нового щось, недавнього... — сказав Хропаль. А-а, прочитати просять! Що б їм таке?.. Хіба що це... Підніс правицю, втишуючи, й почав вірш-біль, написаний якраз рік тому в Санкт-Петербурзі:

На панщині пшеницю жала,

Втомилася; не спочивать

Пішла в снопи, пошкандибала

Івана сина годувать.

Воно сповитеє кричало

У холодочку за снопом...

Читав і бачив ниву — всю золоту, під синім, чистим небом, — кріпачку з сином біля грудей...

Розповіла, нагодувала,

Попестила; і ніби сном,

Над сином сидя, задрімала.

І сниться їй той син Іван

І уродливий, і багатий,

Не одинокий, а жонатий

На вольній, бачиться, бо й сам

Уже не панський, а на волі;

Та на своїм веселім полі

Свою-таки пшеницю жнуть,

А діточки обід несуть.

І усміхнулася небога...

Обвів присутніх поглядом з-під обважнілих навислих брів і кинув, ніби докір:

Проснулася — нема нічого...

На сина глянула, взяла

Його тихенько сповила

Та, щоб дожать до ланового,

Ще копу дожинать пішла.

Замовк. І всі мовчали. Вірш був — як сіль на рану. Всі ждали людям волі, вона ж собі барилася в палатах царських та міністерських.

— Скоро ми прочитаємо новий "Кобзар"? — спитав Хропаль. — Вже той давно зачитаний аж до дірок...

— Не скоро, — сказав Тарас. — Ніхто не хоче дати на нього грошей. А я своїх не маю. Цензура теж, як кажуть, треться-мнеться...

— Багато треба грошей? — спитав у повній тиші Смиренко.

— Та як для кого... Тисяча, а може, й більше! Платон дістав хустинку, тихенько витер носа, що був у нього трохи аж завеликий, і мовив:

— Ви, Григоровичу, готуйте все, вирішуйте свої діла з цензурою. А гроші будуть. Вишлю, як тільки стане ясно, яку потрібно суму.

— Я поверну, — сказав Тарас поспішно. — Грошима чи книжками. Книжками ліпше...

— Згода.

— Боїться, щоб від тисячі не занепала фірма "Брати Яхненки і Смиренко"! — гукнув Кіндрат Михайлович. — Ну й молодця. Бо хто ж іще за нас подбає!..

Тарас нахмурився, вловивши в жарті присмак тієї зверхності, яка завжди з'являється у благодійників.

— Прощу, прощу до столу! — ввійшла привітна господиня, що, видно, тут завжди була душею товариства.

На другий день уранці Тарас разом із сонцем прийшов у сад. Хропаль та доньки спали, й він вибиравсь навшпиньки, немов тікав. Навмисне вийшов босий. Хотілося відчувати пружну землю, траву, росу. На спориші посеред двору застиг, заплющив очі, вслухаючись у теплий літній досвіток, у те, як ноги лоскітно холодять краплі, збиті його ходюю... Яка це розкіш!.. Груді аж розпирив радість... А може, він ще й досі в Новопетровському і це йому лиш сниться?.. Ні, пахне терпко зеленню, вуркоче ніжно горлиця, і крізь повіки видно м'яке, розмите сяйво... То сходить сонце... Ласкаве, добре сонце його землі, його України милої!..

В сад увійшов уже з розплющеними очима: зробилось раптом страшно, що вся краса ця зникне, коли її не берегтиме зором. Ось скоро вже два роки, як зняв мундир,

як виїхав з Новопетровського укріплення, а й досі не може в те повірити усім еством, здолати жах пробудження, що нависає над ним мечем дамокловим.

Найпершими його зустріли вишні, що вже ледь-ледь займалися. Він уявив собі на мить, як гарно тут, коли цвітуть, і так йому зробилось жаль, що не приїхав у перших числах травня і не побачив того земного дива... Далі рядами йшли ще молоді, та вже з плодами яблуні. Маленькі, геть пухнасті, тендітні яблучка пахтіли зелом, всохлим недавно цвітом... Груші ж, — чи грушенята, скорше, — нічим йому не пахли, мов берегли запас казкових пахощів на час урочий стиглості... А по межі — тополі в ряд. Немов дівчата вийшли водить танок...

— Милуєшся? — спитав Олексин голос.

— Який садок!.. — зітхнув Тарас, не озирнувшись.

— Мав би ти десь пристанище...

— Купити хочу біля Дніпра хоч невеличкий шматок землі. На горах десь...

— Купуй. А ми тобі посадимо такий садок! Тут шкілка є, садівники, а по Дніпру вже ходить наш пароплав... Вважай, що сад у тебе є.

— Спасибі. Тепер мені ще дужче хочеться поставити у цьому краї хату й осісти тут.

— Додому тягне?

— Треба на Україну! Гріх залишати матір, коли біда... Скажи, ласкав будь, шаблю зробити важко?

— Просто, як є майстри і є потрібна криця... — знизав Хропаль плечима.

— Ну, а пістоль, рушниці?

— Хто вміє, робить.

— А хто не вміє?

— Вивчить і робить теж. Аби стояли руки до ремесла... Зброярню тут відкрити хочеш?

— Що ти!.. Згадав, як люди з палицями йшли на багнети...

— У Корсуні?

Тарас кивнув. Постояли якусь часину мовчки й пішли залитим сонцем ранковим садом. Роси...

— Я геть забув тобі сказати! — вдарив Хропаль себе по лобі. — Вчора я стрів Добржинського, пристава нашого, і похвалився, що ти у мене гостем, так він зрадив, схопився мов опечений і почухрав доповідати справникові.

— Не залишають мене і тут у спокої, — сказав Тарас. — Живу весь час під наглядом синьомундирих...

— Певно, велика птиця? Страшно!..

— Що я для них: старий, недужий, вимучений — таки ж по їхній милості! — десятком років муштри...

— Е—е, не скажи! — змахнув Хропаль руками. — Тарасе, ти не уявляєш, ким став Кобзар Шевченко для України! Ти повернув їй душу, вдихнув надію!..

— Досить, — спинив Тарас господаря. — А то заплачу... Все це я міг зробити і не зробив... Бо знехтував премудрим правилом, що заповів месія учням: "Будьте мудрі, як

змії, і кроткі, як голуби". А я не був ні тим, ні тим. Я просто йшов, із піднятим одчайсно й чесно заборолом...

— Хто знає... Може, тим і страшний ти цареві й панству, що просто йдеш, що зневажаєш і їх, і силу їхню. І людям ти такий миліший. Народ одважних любить, без заборол.

— Олексю, ти не сотвориай кумира з мене! Я теж боюсь ускочити в нову біду, я хочу жити щасно, дружину мати, діток...

— І все ж, коли б тобі сказали, чи те, чи те, що вибрав би? — спитав Хропаль не без лукавства. Тарас зітхнув.

— От бачиш! Не станеш ти ні голубом, ані змією. Ти — Прометей!.. Як хтось учора висловився, щоб ти не чув...

Тарас хотів сказати щось, заперечити, проте не зміг: забило дух від хвилювання. Згадав, як слідчий назвав його, збиткуючись, високим цим іменням, і як тепер звучало воно хоралом, музикою в устах людини, брата во краї цім і цім народі. Мабуть, він марно прожив життя, пройшов по муках, душу поклав за волю та Україну!..

— Ходімо вже... Поснідаємо і на завод, — сказав Хропаль. — Сьогодні ти побачиш, як робляться у нас машини та апарати. До речі, — стихив голос, — прикинеш сам, чи можуть там робити те, про що питаю...

Стежка їх привела в густий квітник, де стільки буяло барв, що боляче було на них дивитись.

Тим часом з хати вибігло до них дівча. Тарас розставив руки, піймав його, підняв високо над головою.

— Добре моїй Катрусі спалося?

Дівча сміялось, мружачись від сонця, вмитого погожим ранком. Горлиця йому вторила, гупав десь, ніби в бубон, одуд, гула бджола...

У коридорі гупали чийсь неквапні кроки й охриплий бас мугикав пісню. Мабуть, хтось загуляв і тільки зараз весело вертався додому. Добре бути молодим художником, надією професорів!.. Яке тоді високе все і чисте, які чарівні мрії п'янять щасливе й дуже юначе серце!..

Ліжко було тверде, й від того бік йому заляк, поболював. Десь просочився холод, а бракувало сили, щоб повернутися, поправить ковдру... Треба!.. Напружився і важко сів. Потому ліг на спину й укрився... От би зараз йому в ласкаве літо, в зелений сад!.. Чи на Дніпро, на гору, де він собі приглянув галявину між диких груш!.. Пан не продав, не захотів продати... Варфоломій знайшов з тим схожий ґрунт на землях міста Канева... Чи то ж вони з Варфоломієм ходили там, коли шукали місця для хати й саду?.. Мабуть... Якби ж не те "недремне око"!.. Всує... Він клопотався землею, садом, хатою, а поліцейські нишпорки опікували весь час його, шуліками вились над ним...

...Те місце було таке, як він хотів. Гора, поросла липами, грушками, глодом... З неї, як на долоні, старий Дніпро з лугами та рукавами, а вдалині, на обрії, немов хмарина в небі, Михайлова стрімка гора, і Прохорівка внизу під нею... Гарно!..

Ледь дочекався, коли вони із управителем Вітольдом Вольським, — збіднілим

шляхтичем, — та мірчим панським із Межиріч Хілінським приїхали на заповітну гору. Хілінський взяв з собою і двох селян для допомоги.

Тарас, як же господар, пройшов під "власну" липу, що кидала на землю гарну, велику тінь, дістав неквапно із саквояжа пляшку, закуску й чарку. Вольський пригладив вуса.

— Знаєте, як купувати землю, — пожартував.

— Без чарки сажень вломиться... А землю я купую вперше, — сказав Тарас.

— Щоб більше трохи. Що ці дві десятини!.. — зняв козирок і витер піт на лобі Вольський. Спека була страшна.

— Мені аби під хату та під садок.

— І поле треба.

— Поле моє — папір та полотно.

— То що, почнемо? — мовив до них Хілінський.

— З богом, — махнув рукою Вольський і сів під липу. — Дощику б!..

— Це що, — сказав Тарас, скидаючи й собі бриля. — Отам пече, за Каспієм... Ні кущика, ні деревини... Смажить, мов на пательні...

— Багато там було поляків? — спитав тихенько Вольський.

— В тому краю — немало. Й здебільшого розумні, чесні хлопці, — сказав Тарас. — Ми й досі друзі з деким...

— Так, нам дружити треба... Одна судьба, одна біда...

— О, гості в нашу хату! — кивнув Тарас на стежку, якою йшли якісь пани.

— Перший — то пан Молендський, а другий — пан Козловський, якийсь там родич мірчого, — всміхнувся Вольський. — Вирядився, немов на бал...

І справді, пан Козловський прийшов у фрак та рукавичках. На цій горі, в такій пекельній спеці він був кумедний.

— Леле! Пан заблудився, певно? — спитав Тарас у денді, як той вклонився вишукано, проте нетвердо.

— Прощу, чому ви так подумали? — підправив гострий короткий вус. — Я вийшов на полювання.

— А де ж рушниця ваша чи гончі пси?

— Рушницю несе позаду мій козачок. Тараса наче вжалили.

— І пан стріляти вмів?! — сміявся вже у вічі. Козловський став у позу, немов його збирався хтось намалювати чи виліпити для пам'ятника, і кинув гордо:

— Коли б мені попались ви в Житомирі, як я служив там становим!..

— То пан іще й алтинник! — підсік Тарас.

— Панове, будьте свідками, що цей мужик у сурдуці образив мене, вродзоного!..

— Ти ж брав? — спитав зненацька Вольський. — Чого ж кричати!

— Хто він, щоб тут колоти очі моїм минулим?!

— Добре, — устав Тарас. — Прощу мені пробачити. З'яві лись так несподівано та ще в такому одязі... А я на фрак. маю, як кажуть, зуб...

— Миріться та будем пити могорича, — підтримав Вольський. — Діло уже

кінчають...

Козловський глянув скося на оковиту й подав Тарасу руку. Тарас прослав хустину, поклав на неї сало, цибулю, хліб, поставив пляшку й чарку.

— Сідайте, гості дорогі! — вклонився всім. — Сюди, сюди, лід липу, — покликав ще й окремо, як видно, батька й сина, що помагали мірчому.

Козловський хмикнув, проте не став втручатися. Найперша чарка й слово дістались пану Вольському. Тримав скляницю в пальцях, ніби тендітну квітку, він глянув приязно на новоспеченого сусіда-землевласника і мовив просто й широко:

— Нехай вам тут живеться щасливо й довго!

— Ще спершу треба...

— Купите. Парчевський стільки винен, що з радістю продасть вам землю.

Перехилив, скривився і передав скляницю мірчому, який сидів по ліву руч од нього.

Хілінський мовчки випив; лише кивнув Тарасові. Козловський же, що перебрав у нього тост і чарку, підправив важно вуса й проголосив:

— Здоров'я його величності! Зробилось тихо-тихо.

— Тарах по чагарях! — сказав Тарас, не витримавши цієї паузи. — Без нього тут не обійдеться...

Вольський забрав поспішно пляшку, налив горілки в чарку, яку тримав Молендський.

— Не треба так високо дертись, панство, — сказав потому. — Досить ціві кручі...

Випивши, мовчазний пан Молендський оддав скляницю дядькові. Ледь повагавшись, Вольський йому налив. — Нехай вам бог допоможе на цій горі, — сказав і випив селянин. Віддав порожню чарку не синові, а вже до рук Тараса. Вона одразу ж виповнилася.

— Бог нами гребує, — сказав Тарас, зиркнувши на Тимофія. Він пригадав, як звуть старого. — Марно нам уповат на бога...

— Пшепрашам! — вирячився на нього пан Козловський. — В усіх костьолах моляться, ждучи від бога ласки, до нього всі звертаються в своїх молитвах!..

— Що користі з тих молитов! — озвався Тарас, закушуючи шматочком сала. — Попи, ченці морочать людей в церквах...

— По-вашому, всі богослови...

— Мавпи і лицеміри, — устав Тарас. Зірвав листок із гілки, що нависала якраз над ним, і запитав: — Хто це створив?

— Звичайно, бог.

— Так кажуть нам богослови. Хоч більшість з них, як мають розум, знають, що це не так.

І знову стало тихо. Козловський згодом хмикнув, прискалив ліве око, мов приціляючись, і запитав:

— Ну, ви принаймні віруєте в Марію-діву, матір Ісуса, бога нашого?

— Аякже... Мати-покритка — одвічне лихо людства... То як у те не вірити, що справді є, що серед нас!..

— По-вашому, Ісус Христос?.. Боюся навіть мовити...

— Хто постраждав за людство, за щастя всіх, достойний шани й віри, — сказав Тарас схвильовано. — Хто б він не був!..

Козловський хотів було продовжити цікавий диспут, але Тарас нахмурився і, слухаючи, як наляга незвично на нього хміль, почав читати писаний ще в Оренбурзі вірш:

А я так мало, небагато
Благав у бога. Тільки хату,
Одну хатиночку в гаю,
Та дві тополі коло неї,
Та безталанну мою,
Мою Оксаночку; щоб а нею
Удвох дивитися з гори
На Дніпр широкий, на яри,
Та на лани золотополі...

Важка сльоза скотилася йому на вуса. — Буде тепер у вас, Тарасе, хата біля Дніпра, — тихо озвався Вольський. — Посадите собі садок, тополі...

Щоб не заплакати отут, при людях, пішов до кручі, звідки ще краще видно далеч, Дніпро вниз і схили, вкриті лісом...

...Хоч мав у грошах скруту, Парчевський був невловний для покупця з Санкт-Петербурга. Тарас чекав на нього більше доби, а й досі не міг дізнатись навіть, чи скоро буде їх благородіє у Межиріччі. Вольський і той лише розводив мовчки руки, оскільки мав оповістку, що слід чекати пана в суботу ввечері. А нині вже був понеділок. Натомість тут уже два дні крутилися і становий, і справник аж із Черкас, та ще жандарм із Києва. У них, звичайно, свої діла, і все ж чогось ці цербери гнітили настрої, змушували перебирати в пам'яті, що й де сказав, як з тим чи з тим повівся. Здавалося, усе гаразд... От тільки... Ні, в шинку, де вчора ввечері він розмовляв з селянами, не помічав когось такого... Трохи його помулював той могорич під липою і пан Козловський... Може, доніс уже?.. Був становим приставом...

Коли сідало сонце, не витримав. Узяв паперу аркуш і написав цидулку Варфоломієві:

"Я не дождався Парчевського, то й не зробив нічого, тільки купив гербового паперу; а на папері тім пишеть вже ви, що знаєте і що вам бог на розум пошле. Оставайтесь здорові; нехай вам бог допомагає на все добре. Щирий брат ваш Т. Шевченко. Іюль 13, 1859".

Зробив пакет, віддав Давиду-шинкареві, щоб переслав узавтра в Корсунь, і попросив, таки ж у нього, коней до Пекарів.

Ще в п'ятницю, як обміряли землю, одержав лист від Лазаревського, який його стривожив і засмутив, бо в ньому все було округле і несуттєве. Ні слова про цензуру та книгу, в неї послану, ні півсловечка й про те, чи граф Толстой живе ще й досі в Академії. Якщо экс-віце-президента відтіль попросять вибратися, то й він, Тарас — раб

божий, що на поруках у їх сіятельства, зостатись може не тільки без майстерні, а й без квартири...

Коні біжать неквапно, кучер мугиче щось, на пісню схоже, чи просто так мелодію... Думки ж прядуться далі. І все чогось сумні, мінорні... Мабуть, заїде ще до Києва на кілька днів і в Гирівку — обняти матір Лазаревських, та й поверне голоблі на Петербург... До того, як придбає землю Варфоломій і вибудує на ній якусь хатину!..

— Паняй, паняй! — гукнув хтозна для чого кучерові. Той стрепенувся, вйокнув і... перестав мугикати свою журбу.

На березі чекати мусив на перевіз. Сидів на теплому — ще з дня — корінні явора, що оголила повінь, дивився, як у негустому вечорі несе могутні води старий Дніпро, і серце йому стискала туга. Так рвався на рідну землю, так марив нею, бачив її у снах, а наяву... Були і радість зустрічей, і сльози щастя; нині ж надходить час скорботи. Не сталось ще нічого, окрім затримки з купчою та скупченням чинів поліції у Межиріччі, та щось йому лягло на душу каменем, погнало в цю дорогу через Дніпро... Куди ж подівся той перевізник?.. Вечеряє чи п'є з рибалками на тому боці в Прохорівці?.. А може, ти, старий джигуне, так припустив із Межиріччя, бо закортіло глянути в глибінь очей Марії?.. Пусте! Там гроші й речі... І вишита тобі сорочка?.. Згинь, сатано! Доскіпуєшся, немовби слідчий. Що я — чернець, аскет чи, може, ходячий труп? Живий, здоровий, здатний до боротьби й до щастя простих людських взаємин!.. Ну ж, ну... Дай спокій! Бачиш, горять вогні на річці? То плотарі сплавляють ліс. Пристати б оце до них і... Он, здається, пливе й Харон дніпровський! Таки гуляв на тому боці. Чи ставив десь у затоках верші...

— Добри вечір! — підвівся з кореня, коли Харонів човен уткнувся носом у мілину. — Поїхали?

— Сідайте вже.. — нечемно буркнув перевізник. Тарас ступив у човен і сів на вогку лавку. Одразу берег, верби та явори пішли, пішли у невість ночі, злилися з нею... Тільки вже з середини річки, як більше висипало на небо зір, вони ледь-ледь окреслилися по верховіттях і стали чимось схожі на придніпровські кручі.

Гори мої високі!.. —

знялось щемливо в серці, так ніби він плив не Дніпром, а сірим чужим Уралом. Вгледівся і в далині, на тлі зірок та неба, побачив Княжу гору, а поряд — ту, яку обрав для того, щоб поселитися.

Не так і високі,

Як хороші, хороші!..

Та що це з ним сьогодні діється?.. І перевізник чомусь мовчить, немов набрав у рот води.

— Ви, дядьку, що ж, із Пекарів чи з Прохорівки?

Не відповів.

Махав затято веслами, неначе бив дніпрову воду, зганяючи на ній якусь свою досаду.

Невдовзі з ночі впливли тремтливі цятки вікон Михайлової гори. Отак, з води, він

їх уперше бачив і враз відчув свою самотність на цій землі. Ні, друзів є немало; ще більше тих, хто любить його поезії, хто поважає його за них. І попри все це душить його сирітська, вічна самотина. Хто він такий на цій землі великий.. Хто жде його і хто за ним печалиться в оцій пітьмі?.. Марія?.. Чужа жона!.. Брати, сестра?.. В них є за ким печалитись, а він давно відірваний од їх гіллі... Як пліт отой, що проплива позаду, на бистрині, від лісу...

Тут човен зменшив швидкість, черкнув об дно й спинився. Тарас віддав монету за перевіз, яку давно приготував, і вискочив на чорний берег.

— Дякую! — гукнув у темінь.

Хлюпнули водою весла... Скинулась на плесі риба чи птах якийсь ударив нехотя крилом об воду... Тиша...

Зітхнув, поглянув (світяться під небом зікна!) й пішов на них, мов на маяк блукаючий у морі човен. Стежка вгиналась м'яко, стелячись йому під ноги... Як-то ітиме він за рік чи два до власної своєї хати? Що почувають люди, йдучи додому, в милу свою родину?.. Мабуть, ідуть, і все. Бо звиклі. Бо впевнені, що так повинно бути, що в кожного, — нехай то й звір чи пташка, — є десь своє пристанище, своє гніздо...

Чи то йому здалося, чи й справді вгледів крізь буйну кропу яблуні в одному з світлих вікон її такий знайомий і все ж такий далекий кирпатий профіль...

— Стійте! — спинив його рішучий владний окрик. Із темряви чи з-за кущів на нього раптом вплив пристав з Мошен Добржинський, якого він сьогодні бачив у Межиріччі, та ще якісь, озброєні кілками, люди.

— Стійте... — сказав пристав, відсапуючись. — Тарас Шевченко?

— Слухаю.

— Я мушу вас арештувати.

— За що?

— Не знаю. В мене такий наказ. — Дістав хустинку, витер на лобі піт. — Прошу до річки — в човен!

Оглянувшись на світлі вікна дому, в який ішов, на віття саду, вирізьблене на тому тлі, ступив униз, шукаючи ногами стежку, що раптом десь поділася. Попереду біліла спина соцького абодесяцького, обабіч теж, позаду сопів пристав Добржинський.

На диво був спокійний. Логічно все! У кожного своя робота й свої також уявлення про честь та совість...

Тільки глибоко десь у серці тривожно щось озвалося і розлилось йому по грудях холодом. Уже напівзабутим, отим страшним, що на межі неволі й волі...

Глянув на розсип зір, на місяць, що підіймався з лісу, й одвів на темінь очі... Мав бути знову кременем!..

...Його збудив уранці на другий день не хто-небудь, а сам черкаський справник. По тому, як він увійшов, як випинав затиснуті мундиром груди, Тарас збагнув, що діло кепське, що для Табачникова (учора чув, як зветься справник) він послужити може твердим, надійним гарним засобом доскочити нового чину.

— Виспалися? — спитав, коли Тарас підвівся і сів на лаві, засланий старим рядном.

— Не на перині, звісно...

— Ми до перин не звикли, — сказав Тарас. Нахмурився і запитав: — Яке ви мали право повестись так зі мною?!

Табачников пройшов до столу, поважно сів, чомусь потер долонями своє округле масне лице з очицями, як в поросяти, і теж спитав із посмішкою:

— Не знаєте того самі?

Тим часом ввійшов жандармський офіцер.

— А-а, пан поручик... Прошу, прошу! — вказав на крісло справник.

— Це хто? — кивнув жандарм.

— Художник із Петербурга.

— Той самий?

— Так.

Ввійшло ще двоє. Певно, якісь чиновники. Жандарм кивнув, щоб сіли.

— То що ж це ви? — звернувся він до Тараса. — Немолодий вже, служите в Санкт-Петербурзі, а дозволяєте собі таке!..

— Ви, може, мені, панове, скажете, чим зобов'язаний такій увазі й такому дикому до мене ставленню? — спитав Тарас.

— Ну, добре, — випнув груди й поклав на стіл важкий кулак Табачников. — Чотири дні тому назад ви обміряли землю у Пекарях?

— Так. Хочу там поставити хату.

— А з вами там були пани Хілінський, Молендський, Вольський та селянин Садовий з сином?

— Були.

— Ви пригощали цих вищеназваних людей горілкою?

— Хіба це гріх?

— Гріх потім був!

— Не розумію...

— Що ви їм говорили, випивши? Про бога, матір божу та про Ісуса?

Ось воно з якого боку вітер! Вже хтось доніс про диспут довкруг листка. Чи не Козловський?

— Це все обмова, наклеп, — сказав спокійно справнику. — Таких речей ми не торкалися на тій горі. Пили, про щось бесідували, співали трохи...

— А хто казав, що божа матір — покритка? Ви!

— Я такого не говорив. Покепкував з Козловського, а він зі злості, мабуть, і набрехав.

— Ви й Саваофа лаяли, ще й підставляли йому, — яке блюзнірство! — прошу пардону, задницю для поцілунку! Тарас підвівся, глянув у білі очі справника:

— І ви могли повірити в таку мерзоту?! Справник устав також.

— Сідайте! — мовив з притиском. — Питати тут буду я. Чи пан Крижицький, — глянув у бік жандарма. Той не примусив себе просити довго й також устряв у допит:

— В шинку Давида ви фіглювали зерном пшениці й жита, доводячи перед селянами

злочинну думку знищення царя й панів народом. Було таке?

— Я там казав, що скоро цар дасть волю, і всі селяни, — жито, — вважатимуться, як і пани, пшеницею. Жандарм скривився в посмішці.

— Я доповім про все це київському генерал-губернаторові князю Васильчикову, — сказав рішуче, вставши із-за стола.

— Все ж їдете? — спитав несміло справник. — Гадав, що ми сьогодні...

— Вже запрягають коней.

— Візьміть мене з собою! — ступив Тарас до нього. Жандарм звів брови, скося зиркнув на справника й розвів руками:

— Взяв би, але, на жаль, немає місця в екіпажі.

— Я проведу вас, — спритно схопився справник. Вже від порога грізно сказав Тарасові: — А ви... Допоки вестиму слідство, житимете отут, у домі станового. В селі собі гуляйте. А за село — боронь вас боже!

Вийшов слідом за трійцею, що чимось, видно, муляла йому в душі.

Відчувши раптом втому, Тарас пройшов до лави і важко сів. Ускочив у поліцейсько-жандармську сіть!.. Тепер вони не випустять його сяк-так. Не жарт — спіймали на богохульстві! Це ж шанс який довести свою старанність, вислужитись. Недремне око!..

Серце мов хтось здавив...

Підвівся, вийшов у коридор, набрав води з відра, що тут стояло, й припав до кварти... Вскочив!..

У середу, вже аж надвечір, йому сказав хтось, що у Мошни приїхали Шевченко з Корсуня та Симиренко із Городища. Приїхали до управителя цього мавтку Ягницького, що жив у панському палаці в парку. Хотів одразу ж піти туди, але згадав, що там якраз Табачников. Щоб не прогавити Варфоломія та Симиренна, побрів по тій дорозі, якою мали їхати вони назад. Це ж, певно, брат вважає, що він уже в Максимовича чи навіть десь під Києвом... Три дні минуло... Леле, уже три дні, як він в неволі знову! Нехай вона ще й не така, як в році сорок сьомому, та все ж страшна... Тоді він був молодий, здоровий, а зараз кожна прикрість йому холодить серце й стискає болем голову. Душа міцна, як і колись, а тіло вже підупало, тяжко йому витримувати таке буття, таку наругу... Муштра й життя в пустелі, видно, наклали карби глибші, ніж те здавалось спершу. Вдовбалися таки добряче! Серце, хоч ожило, вже не сміється знову...

Постукування легких коліс прогнало сумні думки. Здається, їдуть... Добре, що тут заждав: побачаться без зайвих вух. За ним весь час хтось назирає в очих Мошнах!.. Чогось сумні та невеселі, — як конотопський сотник, — його дружки...

— Тпру! — зупинив баских лискучих коней Варфоломій. Платон стрибнув на землю, подав холодну руку.

— Ви чули мою пригоду? — тихо спитав Тарас, вітаючись з Варфоломієм.

— Того сюди й приїхали, — сказав Платон.

— Гадали, мо', Ягницький зарадить лихові... — додав похмуро Варфоломій.

— Відмовився?

— Та він би й рад... Табачников немов зірвався з цепу. Той роздуває довкіл таке!..

Послав у Київ рапорт, а сам тим часом нишпорить, шукає всюди змовників.

— Засидівся уже в Черкасах, хоче перелетіти в Київ, — сказав Платон.

— На спині моїй заїхати...

— Хотіли дати на руку, так не бере, собачий син, — озвався Варфоломій. — Аж труситься, так хоче взяти лепту, а поспішив із рапортом. Та ще й жандарм якийсь тут був...

— Учора вдвох допитували мене у хаті станового, — сказав Тарас.

— Той взяв би теж, — підкинув думку Смиренко.

— Поїхав ще учора вранці в Київ.

— Виходить, кепське діло.., — мало не плакав Варфоломій.

— Як бог не видасть, кажуть, свиня не з'їсть, — утішив його Тарас. — А он і страж мій пильний — пан становий!

Дорогою у їхній бік неквапно йшов Добржинський. Не йшов, а так, прогулювався у надвечір'ї...

— Побоюються, що ви мене умкнете, немов гусари дівку.

— А що? — сяйнули очі в Смиренка. — Діждемось ночі десь у яру чи в лісі, підхопимо тебе і чвалом!..

— Куди? — спитав Варфоломій.

— Жила б оце Січ Запорозька! — сказав Тарас.

— Ще, може, щось придумаємо, — подав Платон правицю. — Я днями буду в Києві... А зараз треба їхати. Тим паче пан Добржинський гряде сюди...

Варфоломій обняв по-братньому, поцілував. Не втримався, щоб не вколоти докором:

— Казав же я тобі, Тарасе, — побережись...

— Добереглися, що далі нікуди! — спихнув Тарас. — Табачников тут бог і цар!.. Паскудство.. Візок хитнувся, затупотіли коні, рвучись у путь.

— Бог милостивий!.. — махнув рукою Варфоломій.

— Прощайте! Я напишу!.. — гукнув Тарас.

Знялася легка вечірня курява й осіла тихо, згладжуючи сліди коліс...

...Чекаючи наказу з Києва, Табачников носився з ним, як дурень із дверима. Стурбований тим поговором, який пішов межи людьми по селах біля Мошен, він підхопив цей неспокійний і нелегкий для себе скарб, примчався з ним до Черкас. Примусив жити поряд, таки в своєму домі. Чи щоб не втік, чи, може, мав іще якийсь, лише йому відомий, замір.

Увечері, за кілька днів, гукнув його до кабінету, де на столі, замість паперів, стояла пляшка, келишки та вишукані, як для Черкас, наїдки.

— Сідайте, — сам підсунув йому стілець.

— Що сталося? — гукнув Тарас, — Прийшов указ про те, що я призначений якимсь міністром?

— Хочеться покуштувати влади? — спитав замісто відповіді. — Мені чомусь здається, що ви берете вище...

— Такої! Хто б подумав, що ви вважаєте звання поета вищим од міністерського!

— Поет і вождь... — примружився, мов кіт на мишу, поліцейський. Налив тим часом келишки, один підсунув "гостеві", а другий взяв, мов щось живе, в кулак. Як видно, звук усе тримати міцно. І запитав. — Взяли б мене міністром, коли б я став на вашу сторону?

— Чи ви не з глузду з'їхали? — як міг спокійно мовив на те Тарас. — П'єте задуже, мабуть... Табачников підніс правицю з келишком.

— Я п'ю здоров'я ваше!

— Спасибі...

Дружно випили і закусили.

— Минуло всього три дні, а ви в Черкасах стали кумиром, душпастирем, — сказав серйозно справник. — Цибульські просто моляться на ваш пресвітлий образ. Отець Петро Марковський, диякон Шпак, моряк Степан Хоменко, Вахмистренко, Боковня, Слюсар... Нєсть їм числа!

— Ви що ж, за мною бігали усі ці дні? — спитав Тарас. — Негарно...

— Ні. Очі й вуха у мене скрізь.

— Обплутали, як той павук?

— Годжуся я в міністри?

— І знов за рибу гроші!..

— Пора по другій.

— Думаєте, що я сп'янію швидко й почну молоти вам хто-зна-що?

— Сп'яніли ж ви у Пекарях...

— Ні. Я тоді не впився.

— Не був п'яний, а ніс таке!.. Тепер самі подумайте, що впливає з цього...

— Що?

— Божевілля...

— Славненько! То я оце, по-вашому... — всміхнувся, ще не вловлюючи, до чого гне Табачников.

— Лиш божевільний може постать супроти бога і влади, ним помазаної! — державне випнув груди філософ-сравник.

— Отже, ви ту гидоту вигадали про бога й задне місце, аби довести?.. — гнівно спитав Тарас. — Це ж підло!

— Я — патріот, — промовив гордо справник. — А ви — загроза ладів, який у нас панує, цареві, всій імперії. Од вас чекати можна чого завгодно: бунту, різні, мазепинщини... А доля так розпорядилася, що я, звичайний справник, урятувати можу свою Росію від злої смуті...

— Що вам на розум спало? — глухо спитав Тарас.

— Послати вас у божевільню в Київ... Це вдарило немов обухом по голові.

— Гадаєте, у вашій владі? — спитав неначе із-за стіни.

— У мене там є приятель, який на всіх таких, як ви, недобрим духом дише. Він зробить так, що жоден ваш крикун про волю та демократію...

— Мене знайдуть і визволять.

— Нехай собі, — всміхнувся хижо справник. — Чутки підуть, — а в тому ми посприяємо! — що ви звихнулись, з'їхали, як мовлять тут, із глузду... Що б не казав — усе бредня, химерія... Кінець кумиру, амба!

Тарас мовчав. Думки снувались швидко, вдарилися одна об одну, знов розбігалися. Замір цього катюги чорний... Навряд чи він без губернатора на те одважиться... А що, як вигадав усе не він, а хтось із вищих?..

— Як патріот, я, зізнаюсь, нещадний, — своєї вів Табачников. — А як людина... Можу вам дати шанс!

— Цікаво... — протяг Тарас, пригадуючи, де він уже це чув. А-а, слідчий Третього відділу Попов! Його слова, його гидотний спосіб... Які ж вони всі схожі — мов від одно суки!..

— Ви намалюєте портрет його величності, — на повний зріст, при орденах, — і я повішу його...

— Кого? — всміхнувся. — Царя? Табачников побагровів.

— Такі, Шевченко, жарти!.. — аж засичав.

— Не я сказав "повішу", — стенив Тарас плечима.

— Ти намалюєш портрет царя, — олією, на повний зріст, — і чітко так підпишеш: "Тарас Шевченко", а я його... портрет той! — повішу тут, у кабінеті, аби начальство бачило, який ти вірнопідданий. Га?!

— Ми, здається, ще не пили на брудершафт, а ви мені вже тикаєте, — утік Тарас од відповіді.

— Пардон! Пардон! — підвівся справник. — Буде портрет чи ні?

— Як кажуть, рада б душа у рай... — розвів Тарас руками. — Не можу я намалювати такий портрет.

— Чому?

— Нема моделі.

— Чого нема?

— Царя, кажу, немає тут. Щоб він, як ми оце, посидів, а я його намалював...

— Змалюєш так.

— Ні. Мій учитель, покійний Карл Брюллов, щодня повторював, щоб не робили ми ні мазка, коли нема моделі...

— Напав, гадаєш, на простачка? — всміхнувся. — Я теж учивсь. У Києві, в університеті.

— То ось чого він, бідний, почервонів!..

Табачников налив собі по вінця келих, випив. Потому вп'явся поглядом в заарештованого і проказав, угвинчуючи у мозок кожне слово:

— Портрет царя. За кілька днів... Інакше — я пошлю дружку моему в Київ... І хай господь вас заступає там!..

Уже в своїй кімнаті... в чужій кімнаті-камері, — хоча вона була без ґрат та без замка, — Тарас дав волю серцю — вдарив стілець ногою. Пройшовшись сюди-туди кімнатою, завважив раптом келишок, якого й досі чомусь тримав затиснутим в пітній

руці. Жбурнув його в одчинене навстіж вікно і сів до столу. Іроди!.. Вовки, що скочили на карк народу й гризуть, гризуть із року в рік!.. Погрожує йому Кирилівським монастирем... Це ж, певно, в тому рапорті, що справник послав самому губернаторові, вже є пером написані його "художества" супроти бога... Мабуть, це ще страшніше; це не заслання і не солдатчина!.. Допоки ж, боже праведний, творитиметься така ганьба й наруга на цій землі!..

На очі йому потрапив аркуш, змережаний густим письмом. Це ж вірш, написаний учора тут... Як міг його залишити, не заховати!.. Дай боже, щоб справник тут не побував і не побачив... А втім, здається, в ньому нема чогось такого... Йому ж іще не заборонено — новим царем! — писати та малювати!.. Бач, звик ховатися за десять літ заслання... І не дарма. Гаразд іще, що зшиток з його поезіями забутий в брата в Корсуні. Якби колись покинув у Сологуба оті свої "Три літа", то, може б, легше йому прийшлося потім...

Узяв перо, вмочив його і написав на аркуші, вгорі, над віршем: "Сестрі". Пробіг рядки очима, де йшлося про сон, і зупинився, вражений пророчістю рядка про власну долю, яка йому відкрилася вповні лише сьогодні.

І в хвилі човен порина,
"Мій братику! моя ти доле!"
І ми прокинулися. Ти...
На панщині, а я в неволі!..
Отак нам довелося йти
Ще змалечку колючу ниву!..

Правда: знов поринає човен його життя... Він не писав цареві од, не буде й нині тратити на нього фарби та полотно!.. А може, й справді треба було втекти на вороних з Платоном і Варфоломієм?! Вже був би досі... Всує! Людині чесній, щирій і справедливій ніде немає місця, за нею скрізь чигає влад, і неволі й зла... Хотів хоч тут, на берегах Дніпра, знайти собі пристанище на старість літ... Минуло менше тижня, а вже йому вдається, що те було давно-давно!.. Тепер про нього дбають, не пропаде...

Вмочив перо, підсунув аркуш і, як завжди в тяжку хвилину вирвав із серця біль, розпуку рядками вірша-стогону:

Колись дурною головою
Я думав: "Горенько зо мною!
Як доведеться в світі жить?
Людей і господа хвалить?
В багні колодою гнилою
Валятись, старітись, гнить,
Умерти й сліду не покинуть
На обікраденш землі...
О горе! горенько мені!
І де я в світі заховаюсь?
Щодень пілати розпинають,

Морозять, шкварять на огні!"

Знесилений, обм'яклий весь, сидів над віршем, вдумуючись, чи все сказав, чи так сказав. Тепер, відколи вирвався із тих пісків закаспійських, старався кожне слово, немов стрілу, пускати в ціль. Хто знає, скільки йому відпущено паперу й днів?..

Згорнув, нарешті, аркуші, зиркнув довкіл, — як у казармі! — й сховав мерщій в кишеню. Так буде ліпше. Можна б і за халяву, але чобіт немає.

Хоча була глибока ніч, у хаті стояла денна спека. Дмухнув на свічку й тихо, щоб не збудити справника, покрався в сіни. Садам вже йшов звичайно. Правда, його чомусь похитувало, неначе випив зайве... Так, мимохіть оглянувся і вгледів білу постать, що йшла за ним. Десяцький! Не спить, дурний, несе собачу службу!.. Боїться, бідний, справника... Це ж утечи він зараз, сердега цей наразиться на лють того недолюдка...

З високого крутого замчища йому відкрилось диво — Дніпро у сяйві місяця!.. Його Дніпро... А може, знову?.. Страшно про те й подумати!.. Щоб міг, зробився б чайкою, змахнув тугими крилами й літав би вільно й вічно над цим безкраїм обширом!..

На сході ледь-ледь світліло небо... З імли на плесо виповз, мов Змій Горинич, сиплючи снопами іскри, пароплав...

...Несповідимі путі господні... й справникові! Ще снідали вони в Черкасах, а на обід примчали вдвох у ті ж Мошни, якраз на борщ і кашу до станового. За всю дорогу справник не обізвався і словом. Та й він мовчав: учора наговорилися!

— Де ваші речі? — вийшов із дому справник, коли Тарас одпочивав на колодках під грушею.

— У Прохорівці. А що?

— Пишіть листа, і я пошлю когось привезти. Табачников кудись подався з двору, а він дістав із саквояжа (треба його з листом вернути Максимовичам!) папір та чим писати й замислився. Погано, страх погано, коли не сам собі господар, коли подальша доля в чужих руках!.. Що ж написати? Правду? А де вона й навіщо нею лякати людей, які не можуть тобі зарадити?.. Поставив спершу: "Мошни 22 липня 1859" і написав:

"Мої єдині друти! Я опинився аж у Мошнах, а чого я тут опинився, про те скажу вам, як побачимось, а на сей раз вручителю сего вручите мої речі, і гроші, і сорочку, як пошита, і бриль. Може, я ще заїду до вас, як вертатимусь у Петербург, а може, й ні, я ще сам добре не знаю. Оставайтесь здорові! Нехай вам бог помагає на все добре. На той рік, може, буду вашим сусідом, а поки що не забувайте щирого вашого

Т. Шевченка.

А саквояж ваш я таки трохи пом'яв. Вибачайте!"

Згорнув удвоє аркуш. Навряд чи він заїде... Мо', повезуть... Казенним коштом, споро!.. Тоді везли дванадцять діб. По бездоріжжю. Нині ж... А може, ще цей препаскудний справник здійснить свою погрозу? Навряд. Хіба як вищі власті дали йому на те ласкаве благословення... Мерзенний стан, коли безсилий вирватися з липких тенет!..

Підвівся і сам пішов до хати шукать пристава. Завидна нехай би хтось поїхав до Максимовичів...

За кілька днів, надвечір, коли привіз малих синів Добржинського до управителя, відчув чийсь пильний погляд. Гадав, що тут за ним не стежать, аж на тобі!

— Ви з нами йдете, дядьку? — спитав молодший хлопець.

— Ні. Йдіть самі, — озвався. Не мав чомусь бажання провадити світські бесіди. Та й не хотілося йому — на зло! — тікати від тих очей. Оглянувся. Ще молодий... Років сімнадцять, може... Поволі, мов знічев'я, іде до нього. Очі аж завеликі, повні якогось палу... Радий, що не проґавив... Боже, куди ж ти дивишся! Таке ще юне...

— Здрастуйте!.. Я... я давно хотів зустрітись з вами... — залепетало. — Я тут живу... У дядька... Ви, може, чули... Він Яровий, і служить тут... О! Ви, напевно, знаєте його дружину! Вона дочка художника, професора по малюванню Павлова. Ви, мабуть, знали його колись. У Києві. Я чув, що ви збиралися посісти місце...

— Вибачте, — сказав Тарас сердито. — Я маю йти. Мене там ждуть, — кивнув у бік палацу панського, куди пішли приставенята.

— Зайдіть до нас! Будь ласка!.. — молив юнак. — Я снів цією зустріччю... Коли б ви знали!..

Мовчки пішов алеєю. Юнак за ним. На відстані, яка поволі збільшувалась.

Ніхто ще так за ним не стежив... Знає про нього те, що він давно і сам забув... Це ж треба!.. Йде. Несміливо, мов собача бездомне, якому кинеш кістку... А може, він, цей хлопець, за ним поплівся з голоду? Так ні ж, тут дядько служить... Може, чим завинив перед "владами предержавними", і становий примусив його служити нишпоркою? Ні, так не служать з примусу!..

З палацу вибігли малі Добржинські, раді, що попрощалися, що можна знов податися кудись на річку, в поле. Завтра їм, бідним, їхати від батька-неньки в Київ, науку гризти...

— Васю! Ти їдеш з нами? — кинулися вони до хлопця, що зупинився осторонь.

— Авжеж... поїду... — мовив, не зводячи очей з поета, якого добрі коні от-от помчать від нього.

Тарас пройшов, не глянувши. Чогось зробилось прикро за це дитя, чогось душа взялася льодком журби.

Прислухався. І він, як видно, теж гімназист, і вчиться теж у Києві... О світ, о люди!..

Ввечері, коли прийшов у гості (Табачников десь загуляв) в одну родину милу й приніс дарунок Максимовичів — свіженьку першу книгу "Українця", ті сяючі, пекучі очі з'явилися туди ж за ним. Господаря нітрохи це не схвилювало й не насторожило, хоч він живе й працює тут і, певно, знає усе, що діється в селі й маєтку.

— Прошу! — ледь уклонивсь Тарасові, запрошуючи його в світлицю, де вже поквоктував новий блискучий самовар і чашечки до нього збіглись обрусом, немов курчата. Цей пан Грудзинський, хоч і поляк, а діло знає!..

Випивши смачного трунку з ромом, взялись, нарешті, й до Максимовича, оскільки в книзі, яку приніс, були лише його труди на ниві літературній та історичній студії.

— Що то як вчений муж, — сказав Тарас, гортаючи. — Зібрав докупи всячину, і — маєш книжку. Та ще яку! Господар взяв у нього, теж погортав.

— Цікаво... Що ж він пише в своїх листах Погодіну?

— Таж про Хмельницького...

— Співа хвалу чи лає?

— Ще не читав.

— О! Тут і "Песнь о полку Игореве, переложенная на украинское наречие М. Максимовичем".

— А ке сюди!

Ця пам'ятка старовини його давно хвилює, вабить, проситься йому до рук чи до пера, та все ніяк не змусить себе покинути усі діла й засісти за цю тяжку роботу. А він, дивись, одважився, знайшов снагу і втяв-таки! Ну ж, ну, подивимось та почитаємо вже надруковане...

— Що, справді там по-українському? — спитав господар.

— Слухайте! — сказав Тарас, устигши вже прочитати рядків десь вісім-десять:

Боян віщий було схоче

Кому пісню заспівать,

Зараз думкою по древу

Починає він літять;

Біжить вовком-сіроманцем

По горах і по долах;

Орлом сизим пролітав

В піднебесних облаках...

Примовк, заглянув далі.

— Що? — запитав Грудзинський.

— Жаль... Не знайшов тональності... — сказав Тарас. — Це ж героїчна пісня, якою автор кликав на боротьбу!.. А тут... Послухай:

О Бояне, соловею

Давньої години!

Коли б ти защебетав був

Про оці дружини!

Коли б ти ізвив був славу

Вкруг сеї години!..

— Мда-а... — відхилився Грудзинський на спинку крісла. — Трохи воно...

— Хай вибачить, та далі я не можу цього читати! — тяжко зітхнув Тарас. — Це ж треба так...

— Взялися б ви!

— Я думав...

— Будь ласка, дайте мені цю книжку хоча б на ніч! — підбіг той пильний хлопець. — Я вранці вам поверну. Тарас притис до бока книжку, мов затулив її собою.

— Васю, йди погуляй... — ласкаво сказав Грудзинський. — Розмова в нас... Юнак умить почервонів і вибіг.

— Хто він такий? — похмуро спитав Тарас.

— Хороший хлопець... Що з ним таке сьогодні?.. Слухайте! Цю штуку треба робити вам, Тарасе! І тільки вам!

— Спасибі на добрім слові... Вирвусь, дасть бог, на волю — спробую...

— Шевченко тут?! — вбіг становий Добржинський. — Від губернатора прийшла бумага...

— Що в ній?

— Велять, щоб вас негайно прислали в Київ.

— А там куди?

— В поліцію.

— Ну, слава богу!.. — тихо сказав Тарас, згадавши, чим йому грозився справник.

Пристав з Грудзинським мовчки презирнулися...

...Хіба ж отак збирався в'їхати в старий і славний Київ! Хоча на возі поряд сидів звичайний дядько-соцький, а не жандарм, Тарас не міг забути ані на мить, що їде він казенним коштом і не до друзів милих, а на розправу до поліцмейстера, який повинен виконати високу волю генерал-губернатора.

В поліції його зустріли радісно.

— Де вас чорти носили? — насипався якийсь, напевно, високий чин.

— Таж їхали... — протяг незрушно соцький.

— П'ять днів з Мошен до Києва?!

— Таж поламалось колесо...

Високий чин сердито пирхнув і наказав одному з трохи менших чинів поліції:

— Негайно до генерал-губернатора!

— Обох?

— Ні. Тільки пана академіка.

Невдовзі він, раб божий, стояв уже перед дверима до кабінету його сіятельства князя Васильчикова і Андрієвський, — чиновник для особливих доручень при генерал-губернаторі, — напучав його тихенько, як слід поводитись і що казати князеві.

— Ви ж не забудьте, прошу: дискутували про віру й матір божу з католиком! І тільки з ним. Іларіон Іларіонович не любить польсько-латинський дух... І ви ж — еге? — не любите... А ще якби змогли розчулитися, пустить сльозу!.. Він страх як любить сльози і каяття...

— Не маю в чому каятися, — сказав Тарас.

— То від образи плачте... Приїхали на рідну землю глянути, вклонитися могилам батька, матері, а вас якийсь поляк-католик зіткнув з поліцією. Хіба не прикро?

— Просто-таки обурливо!

— Тихіше!.. Вже виходять пани купці... Купці пройшли, здивовані якісь, розгублені.

— Ввійшли по шерсть, а вийшли стрижені? — спитав Тарас чиновника.

Той усміхнувся тільки і підштовхнув його легенько до дверей.

Князь щось шукав у течці й не помічав їх довго. Нарешті звів байдужі очі.

— Слухаю... А-а, це, напевно, пан академік із Петербурга!

— Тарас Григорович Шевченко, — представив його чиновник князеві. Тарас злегка

вклонився. Як при знайомстві.

— Що ж ви там?.. Мені таке тут написав Табачников!.. — узяв зі столу аркуш і знов поклав.

— Я розпитав Шевченка, — встряв Андрієвський. — Справника ввели в оману. Шляхтич один, Козловський...

— Було блюзнірство чи не було? — спитав суворо губернатор.

— Католик той все вигадав, — сказав Тарас. — Я трохи з нього покепкував за те, що він прийшов у фраку "na polowanie"; він розгнівився і отав мене спонукувати до диспуту про бога й віру...

— Треба з цим щось робити! — кинув сердито князь. — Поляки ці чужі Росії та православію. А гонору, дурних претензій!..

— Правда, — піддакнув скромно Андрієвський. — Нам ці ляхи...

— Будь ласка, Марку Олександровичу, ви розберіться у цій пригоді. А вам, — кивнув Тарасові, — я радив би вернутись швидше до Петербурга. Там люди більш розвинуті, за будь-яку дрібницю не прагнуть взяти ближнього за горло й вислужитися...

— Я тут хотів купити... — почав Тарас, та Андрієвський його смикнув. — Спасибі! Так і зроблю...

Як вийшли, Марко Олександрович зітхнув полегшено і посміхнувся. А в кабінеті, куди привів Тараса, щоб "розібратися", сказав повчально й ніби не без іронії:

— Коли начальство радить, біжи мерщій виконувати, бо то наказ!

— То що, я можу їхати? — спитав Тарас.

— Заждіть. Побудьте в Києві. Тим часом ми з вами вдвох напишемо таке собі пояснення, яке дало б підставу закрити це печальне діло... Маєте, де зупинитися?

— Та вже знайду, — сказав Тарас, подумавши, що краще він подбає сам про житло, як має дбати пан поліцмейстер.

— Добре, — подав правицю Марко Олександрович. — Зайдіть до мене... так днів за три. Я підготую проект пояснювальної записки й вам покажу.

Проводячи із кабінету, шепнув уже біля дверей:

— Був тут на днях "сладчайший" наш Платон Федорович...

Тарас хотів спитати, де може він забрать свої пожитки, як розчинились двері й до кабінету влетів, як вихор, патлатий піп.

— Тут, кажуть, Тарас Шевченко! — рявкнув таким густящим басом, що задзвеніло у вікнах скло.

— Ну-у, батюшко, я ж вас просив... — скривився Марко Олександрович. — Це ж вам не храм...

— Чистилище! — притишив трохи голос могутній піп. — А може, й пекло!.. — Різко одвів рукою миршавого чиновника й постав у всій своїй козацькій величі перед Тарасом. — Здрастуйте, мій дорогий! — обняв його, поцілував. — Я вас беру до себе! Бо ці песиголовці вас замордують голодом і чарки теж не піднесуть... Марко не проти. Еге? — звернувся до Андрієвського.

— Будь ласка. Навіть радий, — всміхнувся той. Піп розшукав і сам поніс Тарасів

нехитрий скарб. Крізь простір і крізь юрбу проходив, як ніж крізь масло, тільки метлялась ряса та довга грива...

— Вибач! Я ж не назвався, мабуть? — спинився вже біля Софії. — Отець Юхим... Тьху! Ботвиновський Юхим Георгійович. А он моє обійстя! — кивнув на двір, обнесений міцним парканом. — Як десь у когось перебереш, питайся брами Заборовського: мій дім навпроти неї, утрапиш сам. Собакам я тебе представлю — знатимуть. Не встиг Тарас подякувати, як піп рвонувся далі. За кілька днів у домі отця Юхима зібралася велика учта на честь "привезення Тараса в Київ". Юхим Георгійович, щоправда, висловився більш по-церковному: "честных мощей Тараса" і цим надав великій учті непевного якогось тону. А втім, компанія була така, що збити її з наміченої дороги не зміг би вже й потоп всесвітній. І як нагадувала вона Тарасові тих мочеморд, яких колись очолював і надихав Закревський Віктор!..

— Братів! — підніс срібляний келих отець Юхим. — Сьогодні в нас врочистий день — вшановуємо такого гостя, якого ще, — не ображайтеся, — не бачили в моєму домі! Он він сидить, нахмуривши ясне чоло...

— Бо хоче швидше випити, — підкинув слівце подільський купчик Балабуха, Юхимів щирий приятель.

— Не заважай! — зиркнув на нього гнівно отець Юхим. — Ми нині в храмі... Більшому, ніж храм Софії, вищому, аніж дзвіниця лаврська. Ми в храмі — мислі! — Передихнув, поставив келих і знову взяв. — Наш дорогий Кобзарю! Хоч ти до нас приїхав не дуже весело й не по своїй, як кажуть, волі, ми всі щасливі з того, що ти сидиш отут між нас, твоїх завзятих пошанувальників і щирих друзів. Батьку, ти нам сказав, хто ми такі, якого роду-племені, вдихнув вогонь у душу, святий вогонь!..

— А в тіло ми його ввіллемо зараз, — озвався знову пан Балабуха.

Піп знову блиснув поглядом, як би ножем, проте не став продовжувати свою застольну проповідь. Струснув, мов лев, чуприною, підніс вагому чару й проголосив:

— Тарасе, будь здоровий.

— І вільний будь! — додав панок, який весь час крутився перед очима і лип до гостя, немов реп'ях.

— Спасибі. Будьмо!

Вже по якійсь там чарці панок-реп'ях, що пив і їв чи не найбільше, гукнув писклявим голосом:

— Тарасові, панове, слово! Нехай нам скаже батько, як далі в світі жити, куди іти!

Тарас умить насторожився. Чогось йому здалося, що цей панок не випадково блукає слідом, крутиться довкола нього.

— Слово моє просте... — підвівся. — Будьмо завжди людьми!.. І ви також, — додав тихіше для Реп'яха, що вимагав розвинути короткий тост.

— Та що ж це ти, Тарасе! Такий поет і златоуст, а нам не хочеш мовити... Хоч прочитай новеньке щось, колюче, щоб тим песиголовцям аж закрутило в носі!

— Тарасе, батьку, просимо!

— Ми так давно хотіли вас послухать!

— "Послання"!

— "Сон"! — гукнув Реп'ях. — Де про царя...

— Ну, добре, — спинив Тарас той гамір. — Я прочитаю, панове, "Сон"...

Реп'ях застиг, неначе тигр перед стрибком, аж очі в нього зблискували.

Тарас прокашлявся й почав той "Сон", який читав на вечорі у Симиренка:

На панщині пшеницю жала...

Отець Юхим аж просльозився. Інші лише похнюпились, як дочитав. Один Реп'ях скривив тоненькі губи і підкусив словами із "Кобзаря":

— "Було колись — в Україні ревіли гармати..." Не ті тепер вам сняться сни!

Кров шугонула в голову, але Тарас зміг подолати волею бажання вилить чарку в єхидну пику. Може, йому цього і треба, щоб був скандал, щоб розійшлися по Києву брудні плітки про нього.

— Мо' б, ліпше ми щось заспівали? — мовив як тільки міг спокійніше.

— Божественну якусь, панове! — підтримав на свій манір мерзенний шпиг, гадаючи, що він, Тарас, одразу стане цапа й почне блюзнірствувати, як в Пекарях. Бридота!..

Поставив чарку й рвучко, рішуче встав.

— Тарасе, що з тобою? — гукнув Юхим.

— Спасибі. Мені пора...

— Куди ти?

— Я вже піду.

— Надворі ніч. Дощ та багно!

— З багна прийшли, в багно усі й повернемося. То все земля...

Протисся між стіною та спинами вже геть хмільної братії.

— Та що ж це, люди добрі! — ударився руками в боки піп. — Ти ж нам псуєш, Тарасе, усю обідню! Гарно так почали... Зостанься!

— Не можу. Вибач... — вислизнув з його ручищ.

— Гей, хто там є, замкніть ворота!

Хихочучи, Реп'ях побіг до брами, замкнув її, а ключ віддав господареві.

Тарас рвонувся з хати, як звір із пастки. Може, він не замкнув, а лиш удав, що замикає!..

Брама була міцна, паркан високий, щільний, замок важкий. Коли б ще грати...

— Батьку, Христом тебе благаю, вернися в дім! Та вип'ємо, та поспіваємо!.. — молив Юхим, з якого хміль немов зняло рукою.

— Ні. Я піду, — похмуро сказав Тарас.

— У глупу, холодну ніч?!

— Йди відмикай ворота.

— А я ж збирався вранці з тобою вдвох навідатися у фотографію пана Гудовського й запечатлеть...

— Іван Гудовський? — радо спитав Тарас. — То це ж товариш по Академії! Ворота, отче, бо буду лізти через паркан!

Отець Юхим сердито плюнув, вилаявся в рясну, розкішну бороду й дістав ключа з-під рясн...

...Іван зрадив Тарасові, як батьку рідному. Обняв, притис. Але не дався поцілувати.

— Нездужаю... — сказав охриплим голосом і глянув так, мов завинив. — Той Петербург... з його вітрами, сирістю...

Тарас повів плечима, бо добре змерз. Всю ніч бродив по місту, жаліючи будити друга.

— Можна, я поживу у тебе днів два чи три?

— Будь ласка!

— Пошли когось до Ботвиновського, — отця Юхима, який живе біля Софії, — хай принесуть мої пожитки.

— Ти з ним знайомий?

— Лихо нас познайомило. Козак нівроку... Тільки довкола нього крутиться такий народ!..

— Компанія у них весела, — зітхнув Іван. — Всі мов бики, їдять і п'ють за десятьох, жирують. А тут!.. — махнув рукою, і раптом звів здивовано рідкі, пожухлі брови: — То ти уже на волі?! Давно?

— Та як тобі сказати... Два роки вже... А це за Кановом мене схопили знову і привезли сюди на слідство та розправу.

— За що?

— Комусь я очі муляю, комусь моя присутність тут не бажана.

— Діла!.. То ти, виходить, тут ненадовго?

— Мабуть. Не знаю сам. Там пишуться якісь бумаги...

— Слухай, — ожив Іван. — Допоки ти у Києві, зроблю я з тебе фото! На добру пам'ять людям. Гаразд?

— Авжеж.

— Тоді скоріше снідати і-за роботу! Трудячись над фотокарточками в своїй тісній майстерні, де панувала темрява й ледь-ледь світив червоним малий ліхтар, Гудовський вводив гостя в життя та побит міста. Його салон фотопортрета, як величав він власне фотографічне діло, був зосереддям пліток, новин. Розказуючи щось про гімназію, сказав "Іван Максимович" і тим немовби вжалив примореного нічним блуканням друга.

— Який Іван Максимович?!

— Сошенко...

— Він у Києві?

— А ти не знав?

— Звичайно! — схопивсь Тарас, замало не перекинувши якісь ночовки з розчином. — Де він живе?

— В будинку церкви Всіх скорбних. Сінний майдан... Зажди, зажди хвилинку! Бо зіпсуєш мені все діло світлом...

Де йшов, де біг, — неначе колись давно у Петербурзі! — питав людей, і в скорім часі стояв уже, відхекуючись, перед його дверима. Серце так калатало в грудях, що не

було снаги постукати в старі дубові дошки. Сам відчинив, пройшов навпомацки вузьким та довгим коридором і крізь прочинені в кімнату двері побачив друга-батька, що — постарілий, вилисілий — сидів і снідав рибою та чорним хлібом... Сльози заслали очі...

— Здрастуй!.. — сказав крізь них. Сошенко звів свою лобасту голову, примружив очі, згадуючи, і... не впізнав!

— З ким маю честь? — підвівся. Узяв рушник і витер руки.

— Батьку, та що ж це ти!

— Невже Тарас?

— А то ж яка личина!

Іван Максимович поклав рушник й, очей не зводячи з негаданого, та дорогого гостя, пішов довкола столу.

Втираючи веселі сльози й не випускаючи з обіймів друга, гукнув:

— Маріє! Ганно! А йдіть сюди та гляньте, який до нас приїхав гість! На крик той вбігла жінка й чорнява дівчина.

— Мій друг Тарас Григорович. Прошу любити й жалувати — представив його Іван.

— Мені також дозвольте... — почувся тихий голос.

— А-а, прошу, прошу! — сіяв Іван Максимович. — Це наша панна Леонтина. А це Тарас Шевченко, поет, художник...

Панна затріпотіла довгими густими віями і так потому глянула, що гість згадав Марусю, яка колись, у Петербурзі, пустила кішку розбрату між них з Іваном.

— *jestem kawalerem, ranno, prosze zwazys...* — мовив Тарас по-польськи.

— *Dobrze! To bardzo dobrze!* — аж засміялась панна. — *Nie mam tym razem kawalera...*

— Сідай сюди, розкажуй, — подав стільця Іван Максимович. — Я чув, що ти вже повернувся звідти... Це ж скільки?

— Десять років.

— А малював? — спитав Іван похмуро.

— Так, крадькома... Тепер зробився гравером...

— Казав тобі: покинь ті кляті вірші!

— І що було б? — всміхнувся.

— Художник був би, славний.

— Без "Кобзаря", без "Гайдамаків"?..

— І без заслання!

— Своєї долі, кажуть, не об'їдеш і на коні... — сказав Тарас примирливо.

— Така скучна розмова... — надула губки панна.

— Не заважай! — відтрутив її Іван.

Жінки тихенько зникли. Господар, видно, тут був крутий.

— Це подруга моєї жінки, — мовив Сошенко гостеві, напевно, щоб унести ясність.

— А Ганна-то моя небога... Справді, ще парубкуєш?

— Де б я там оженився...

— Вибач... Як уявлю, кричати криком хочеться!

— Не можна: я під слідством знову, — всміхнувся гірко. — Хочуть мене відсіль спровадити. А може, щось і гірше...

— За вірші знов?

— Ні. Кажуть — за богохульство.

— А хоч було?

— Та-а, трохи... їм аби вчепитись... — мовив.

— Ти б шанувався, братику! Почувся стук у двері й швидка хода.

— Дозвольте? — став у порозі літній вже чоловік.

— Михайло? Заходь, заходь! — підвівся Іван Максимович назустріч гостю. — Знаєш, хто це такий? — всміхнувся. — Ось тут сидить, посмикуючи козацькі сиві вуса... Тарас Шевченко!

— Не може бути!..

— Істинно! Знайомтесь. Це, Тарасе, Михайло Чалий. Живе твоїми віршами!

Тарас устав, потис тремтячу руку свого прихильника й подав стілець.

— Ну що ви!.. — зніяковів, аж виступив на лобі піт.

— Сідай, сідай, Михайле, — радів Сошенко друзям і їхній першій приязні. — Скажи, що ти колега мій, інспектор Другої гімназії, — напоунав він жартома.

— Так, так...

— Не маєте мого "Івана Гуса"?

— На жаль...

— Не можу ніде знайти, щоб повний був. в тільки шмат, торік в Москві надибали.

— На жаль, не бачив і не читав, — розвів руками Чалий. — А втім, спитати треба в одного хлопця...

— Можна до вас зайти?

— Зробіть таку велику ласку! Для нас це буде свято!

— Маріє! Неси сюди карафу, що з оковитою! — гукнув Іван. На другий день увечері зайшов провідать Чалого. Що чоловік цей припав йому до серця, а що кортіло взнати, чи не знайшов він "Єретика", сиріч "Івана Гуса". Якраз застав Сошенка, й вони утрюх, — опісля учти, звісно, — веселі, вийшли глянути на вечоровий Київ.

— Невже отак і пропаде? — зітхнув Тарас.

— Про що ти? — спитав Іван.

— Та "Гуса" жаль...

— Знайдеться!

— Тарасе, ваші твори всі переписували, мов одкровення, — втішив його і Чалий. — Той гімназист, якого я питав про "Гуса", де тільки міг, вишукував, збирав...

— Як прізвище його?

— Маслій.

На всяк випадок закарбував у пам'яті.

— До речі, треба вчити простих людей. Гімназії — це крапля в морі, та й то для панства й підпанків, — згадав, що в цьому також ішов порадитися із Чалим. Інспектор же!

— Коли і як? Ось заковика...

— Можна відкрити недільні школи, — сказав Тарас. — Студенти вам у тому допомогли б... До неписьменних мислі найполум'яніших, пророчих навіть віршів доходять ледве-ледве, мов крізь туман. Розвіять, браття, мусимо цю пелену, а інше все додасться. Освічений рабом не може бути!

Тим часом вийшли за монастирський високий мур, і перед ними, в сяйві старого місяця, відкрилася така чарівна панорама на Задніпров'я, Поділ, Почайну та Оболонь, що зацікавили, наче все це уперше бачили...

Тарас вбирав душею, усім вством і повний чистий місяць, і чорний ліс, який зливався з небом у темній, ледь підсвіченій далечині, і рукави Дніпрові, й саму ріку, що мерехтіла в місячній холодній зливі, і сонний пізній човен, що плів у ніч, і розсип хат із тьмяними вогнями вікон... Невже колись він зможе стояти так щовечора на тій горі, за Кановом, і милуватись, слухати ласкаву, тиху українську ніч!.. А по Дніпру повз нього, як човник цей, проходять старим Дніпровим шляхом човни, дуби, вітрильники та пароплави... А ген, на самім обрії, стоятиме, мов хмара, ліс, стрімка гора Михайлова... Гай-гай!.. Щось пан Парчевський крутить... Вони таки зустрілися, уже в Черкасах. Каже, що треба мати дозвіл, бо вся земля закладена за ті борги, в які залізли її колишні хазяїни...

— У Петербурзі такі ж прекрасні білі червневі ночі... — тихо сказав Іван Максимович. — Було, всю ніч проходиш...

— А день проспий, — втрутився Тарас у милий спомин.

— Було й таке! — озвався Сошенко весело. — Пригадуєш, як ми з тобою сплутали якусь поважну пані з натурницею із рисувальних класів?

Хоча Тарас такого й не пам'ятав, проте не став спростовувати. У молодості буває все!..

— Такої ночі, хлопці, — згадав натомість випадок із заслання, — я ледь не вмер на острові... Ми припливли на ялику до нього, і я знайшов місцину в очеретах, ліг горілиць... Матроси сіли в човен і відпливли... Помітили, що я пропав, гукають, плывуть назад, а я лежу і думаю: померти б тут і — воля!..

Дихнув з Подолу вітер, зашелестів уже пришерхлим листям...

— А якось тут, на Україні, я гостював в одного пана, — згадав Тарас іще пригоду. — Якраз було перед Великоднем. Струмки біжать, латаття пахне, мостять на осокорі гнізда меткі граки... Увечері перед всеношною пішли до церкви. Сумно було стояти й слухати, як бубонить старий дячок. От-от мав бути батюшка... Я нишком вийшов, ліг на сухому місці біля куща, дрімаю... Коли це гуп-гуп-гуп... Дивлюся, аж то по кладці чеше сам панотець. Як тільки він дістався до середини, я раптом: "Тю!" Тут батюшка притьмом шубовсть у воду, а я бігом до церкви; став і стою межи людьми...

— Як видно, ви священиків не дуже любите, — сказав зі сміхом Чалий.

— Він у попа наймитував; іще малим, — вніс ясність Іван Максимович.

Тарас поволі рушив уздовж стіни Михайлівського золотоверхого й спинився там, де повертала вона у бік костьолу. З цього ріжка було вже видно і Ланцюговий постійний

міст через Дніпро — одна з новин, які найдужче вразили Тараса, що довго так не був у Києві...

— Як вам, Тарасе, пам'ятник святому князю Володимирі? — спитав тим часом Чалий.

— А-а, так собі... — сказав Тарас, поглянувши згори на князя. — Зирить, чи не горить що на Подолі... Міг би наш славний Клодт і ліпше щось зробити.

— З Дніпра — чудово! — сказав Іван Максимович. — Ти бачив його з Дніпра?

— Ще ні.

— Найми човна, поплавай і подивися!

Коли Тарас оглянувся на голос друга, вгледів неподалік під деревом якусь незрушну постать. Згадав, що й там, де зупинялись вони раніше, вражені красою ночі та краєвиду, цей чоловік також стояв і... Слухав?.. Нишпорка? Мерзенний шпик?..

Ніч посіріла, втратила казковий чар.

— Ходімо звідси, — мовив. — Тут зайві очі й вуха.

— Де? — здивувався Чалий.

— Укляк оно під деревом.

— А може, просто дивиться, гуляє...

— Бридко!

Стежкою пішов униз, до витвору барона Клодта. Слідом спустились друзі. А трохи згодом, назирці, — і та самотня постать.

— Тарасе, ти, напевно, для них страшний! — сказав Іван Максимович.

— Тікати треба... Завтра ж чкурну кудись на Куренівку чи на Преварку !.. Братці, а де Сенчило-Стефановський? Ми з ним колись сходили усі околиці...

— В училищі, що на Подолі, — сказав Сошенко тихо. — Він теж якийсь...

Тарас ураз заметушивсь, заквапився здійснити задум із переїздом. Не йшов, а біг з гори в своє пристанище біля Козиного болота, що стало вже майданом.

— Ох ти ж і мчиш!.. — стогнав Іван Максимович. А Чалий мовчки, вперто йшов поряд з ним, Тарасом, аж до воріт.

...Сказав — зробив. Раненько, поки не так пече, пішов, пішов на захід, у ті місця, де Київ стає селом. Минув уже й Кирилівську, — оту таки лікарню, якою у Черкасах лякав його Табачников, — а все не міг спинити зору на котрійсь хаті... Раптом, вже на Преварці, впала Тарасу в око хата. Не відав, чим вона йому сподобалася, проте зайшов у чистий зелений двір і погукав:

— Чи є хто вдома?

Вийшла ще не стара охайна жінка.

— Здрастуйте! — вклонився їй. — Оце ішов, дивлюся — стоїть хатина, не то панська, не то мужича, біла, наче сметана, та ще й садочком обросла, а на дворі розвішані сорочечки, рукавчатами махають, ніби кличуть мене до себе... Можна я поживу у вас у борг?

— Хто ж ви такий? — всміхнулася.

— Та-а, чоловік собі...

На диво, вона погодилася. Зійшла з порога:

— Входьте.

— Чи я сказав...

— Що й годуватиму вас теж у борг? — спитала. Всміхнувся у вуса:

— Правда. —

Ось тут живіть, — ввела його в кімнату з вікном у сад. Спасибі. То я піду до міста та привезу свої пожитки? З богом!

Надвечір він, — уже преварський житель, — прийшов провідать давнього (як час біжить!) і вірного свого товариша Сенчила-Стафановського. Дорогу знав, нікого й не розпитував.

Олекса довго мружив підсліпуваті очі, тоді дістав з кишені старенькі вбогі окуляри й повісив їх на ніс та вуха.

— Вбийте — не впізнаю, — розвів руками. — Що ж ти, старий гульцяю, ганьбиш мене! — з журбою сказав Тарас. Це ж треба: ніхто його не впізнає, забули за ті роки, відколи він полишив Київ. — Згадай, як ми з тобою були в шинку, і нам розказували, який на вид кобзар Тарас Шевченко...

— Козацький чуб і вуса — мало не до плечей? — здивовано спитав Олекса і раптом скрикнув: — Батьку!.. їй-богу, ти! — заплакав. — Ах, що ж вони зробили з тобою, батьку!..

Вгортав в обійми гостя, відстороняв і роздивлявся знову.

— Душу мою, Олексо, не поламали, — твердо сказав Тарас. — Яким взяли, таким на волю випустили.

— Я чув, що ти вернувся, що ти вже десь на Україні. Студенти тут були й казали...

— Хочу купити шмат землі на горах біля Дніпра й поставити хату.

— Правда? Так це ж чудово!

— Вибрав уже місцину... Аж тут мене хапають і... на ланцюг!

— В хурдигу?

— Як бачиш, ще гуляю. Хоча й на приколі, немов бичок... Васильчиков порадив швидше їхати до Петербурга. Подалі, мов, од гріха. Жду гроші...

— А тут тебе студенти ждуть...

— Я повернусь! Поставлю хату й житиму під рідним небом.

— Знаєш, коли тебе забрали, то наче вийняли з усіх нас душу... Бачиш, яким я став?..

— Не одружився?

— Що ти! Платня така, що ледве зводжу кінці з кінцями... Справді, його квартира мала печальний вид. Убогі меблі, всюди сліди злидарства та запустіння.

— Треба тобі женитися! — сказав Тарас рішуче.

— А ти хіба?..

— Женитимусь. Знайду собі якусь чорняву кирпичу!.. — пригладив ус. — Хатина біля Дніпра, а в хаті жінка, діти...

— Якби й мені до тебе ближче...

— Зробимо! Не буду ж я один, як сич, на тій горі пустельній...

— Покличеш — все покину й піду до тебе!

— Дякую. Покличу, жди. Тим часом візьмись людей навчати.

— Я й так, здається...

— Треба відкрити недільну школу, для неписьменних.

— Я вже над цим подумував... — сказав Олекса. — Важко!.. Нема ні книг, ні коштів, ні вчителів...

— Знайдеться все, якщо гуртом... Постукавши і не заждавши дозволу, влетів земляк Тарасів Феофан, синок отця Гаврила Лободи з Зеленої Діброви.

— О! На ловця, як кажуть, і звір біжить! Я вас шукаю всюди. Немов у воду канув... А ви ось де... — Добридень! — сів на лавку.

— Знайшов "Івана Гуса"? — спитав Тарас, згадавши, що при знайомстві в хаті отця Юхима просив про те.

— Ні... Є хороші люди, які бажають вельми зустрітись з вами...

— Хороші?

Так. Студенти, учителі, чиновники...

Коли і де? — спитав гранично коротко, немов спартанець.

— Я вас знайду і повідомлю! — зрадів його ласкавій згоді Лобода. — Ви тут тепер живете?

— Ні. На Преварці. Шукай Пашковської Варвари дім.

— То я побіг! — схопився, немов хлопчак, хоча йому було вже десь під тридцять. — Зберемося за кілька днів.

— Не гайтеся! — гукнув Тарас, бо Феофан встиг відчинити сінешні двері, — Скоро мене відпустять з Києва у Петербург! Вже ніби зовсім виправдали...

— Розумний хлопець, — мовив Олекса, дивлячись услід меткому гостеві.

— Ти знаєш їх?

— Кого?

— Ну, тих студентів та вчителів...

Сенчило зразу не відповів. Зняв окуляри, витер старанно їх хустиною, знов одягнув і посміхнувся:

— Знаю... То я сказав, щоб Феофан знайшов тебе й домовився...

— Пробач!.. А я подумав, коли зайшов до тебе в хату й глянув, що ти вже геть ізледащів, — обняв Тарас товариша.

— Світюсь твоєю славою, — всміхнувся той. — Хто знає, чув, що ми з тобою друзі, товариші, до мене йдуть, розпитують, поради просять...

— Доброго я маю друга! — мовив Тарас розчулено. — Поставлю хату — й житимемо, як з братом брат!..

Хазяйка його зустріла весело. З її очей випорскували іскринки сміху. Наймичка всміхалась також.

— Тітонько, чого це ви сьогодні такі веселі? — спитав Тарас, чудуючись, у господині.

— Та ви ж мене й розвеселили, — мовила і погрозила пальцем: — Бач, прикидався сіромою, просився в борг пожити, а гроші добрі має!..

— Прислали вже з Петербурга?

— Та ні... Оришка знайшла в білизні, яку дали їй випрати.

— Та ну! Багато? Буде хоча б карбованець? — зрадів Тарас, бо вчора взяв у борг десять копійок.

— Аж двадцять вісім.

— Леле! Це ж суций скарб!.. Оришко, що ж ти, серденько, так сплехувала? Мовчки взяла б собі...

— Як можна!.. Вони ж чужі.

— Спасибі! — розчулився ще більше відповіддю Оришки.

— Тепер не треба буде вам жити в борг, — промовила, віддаючи його добро, хазяйка.

— Е ні, дурні це гроші! — гукнув Тарас, надумавши чудову річ. — Борги сплачу з тих, що пришлють. А цим дурна й дорога!..

В неділю він, позичивши добрячу торбу, пішов раненько, — ще поки діти спали, — на базар і накупив повнісіньку, які були там, ласощів. Приніс із сіножаті учора скошеної трави, заслав увесь хазяйчин двір. На обрусі, що постелила наймічка, вони таки ж з Оришкою поставили в мисках гостей з торби й потому вже пішли будити хазяйчиних та вс сусідських діток.

Тарас сховався в кущі бузку й спостерігав, як сходили на учту діти. Менші спинялись, тільки входили і помічали обрус, а старші радо скрикували й сідали швидше за дивний стіл.

— А що ж це воно таке? — спитав один, не сміючи, хоч як кортіло, взяти що-небудь з миски.

— Мабуть, у них весілля... — тихо сказала дівчинка з блакитними, як льону цвіт, очима.

— А мо', хто вмер?

— Напевно, хтось іменинник!..

— Може, Тарас Григорович?

— Або Оришка...

— Буде тобі Оришка ставити такі гостинці!

— Мабуть, дядько Тарас!..

Облизувалися, проте ніхто не смів узяти першим.

Аби покласти тим мукам край, Тарас прогув зі схованки

— Це вам усе!.. Беріть сміливо, їжте!..

Малі злякались, більші схопились з місця, кинулися за куп бузку і витягли "страшне" у двір. Тарас упав, обвішаний малим народом, інші метнулись теж до кучі невеликої... Сміх вереск, жарти!..

Потім так само раптом стихли, розсілися довкіл Тараса та скатертини і почали трапезувати. Боже, які були в них милі щасливо-мрійні личка і сяючі, немов роса на

сонці, невинні чисті очі!..

...Зустрітись вирішили на Оболоні, на березі Почайни-річки. Літо ж!.. Та й зустріч ця була така, що краще без зайвих вух.

Зібралися біля училища, де жив Сенчило-Стефановський. Взяли припасу, чайник і nobрели Подолом, яє поспішаючи до місця, де Олекса та Феофан були не раз і запевняли, що ліпшого нема довкола Києва, їм заперечив якийсь студент залюблений в Труханів острів. Інший сказав, що справжнє диво — за Корчуватим, де річка Віта впадає в Дніпро...

Тарас мовчав. Одне, що він не знав так добре околиць міста, а друге — тяжко йому було нести увагу й приязнь людей, які чекали від нього слів, достойних його поезій, його парсуни, вималюваної в цих добрих, щирх душах. Вони зійшлись послухати борця за волю, лицаря святої правди світоча своїх надій, а він ходив, припнутий до Андрієвського й чекав, коли пілати дозволять йому зітхнути вільно, з миром зійти з голгофи й виїхати в Санкт-Петербург... На добрий лад він мав би не йти кудись у пустинь чи катакомби, а стати десь у найлюднішій місці святого Києва й гукнути людям сурмою страшного суду, вилити на них всю душу, виповнену сльозами, горем, кров'ю свого народу, болем за рідний край!.. Натомість ішов і мимоволі вивчав супутників, шукав між них затаєну чужу людину, шпика від жандармерії... Яка ганьба! Нас змусили боятись брата, ближнього, сусіда, друга (навіть самих себе!), сахатись правди, істини, якщо вони не вимазані елеєм слів, що свідчать про наше вірнопідданство царю й вітчизні-мачусі!.. Жандарми добре втямили: де недовіра й розбрат, там можна спати спокійно — вогонь повстання бунту не спалахне. Один не воїн, сила народу в єдності!..

— Не притомився? — спитав Сенчило.

— Трохи... Так ніби духу не вистачає...

— Може, десь ближче станемо?

— Ні, ні. Йдемо, куди намітили. Для молоді поет повинен бути вернигорою, богатирем!.. Сенчило вмовк, дістав хустину й витер на лобі піт. Сьогодні він устиг йому сказати, що юнаки, з якими мав зустрітись, вже дещо роблять, з'єднані в якийсь гурток чи товариство, що в них є друзі в Харкові... Що ж він їм мовить нині, які слова? Одкрити душу, вибухнути, а потім знову скніти в якійсь пустелі?.. Змовчати, погомоніти про се, про те? То це ж зламати пагін, що в них проріс, розчарувати!.. Може, було б не йти, уникнути, знайти якусь причину?.. Того простить не зміг би собі до смерті!..

Молодики пішли вперед. При ньому (він бачив це) вони були притишені, врочисті, мов у церкві, а там, за кроків тридцять, вже чулись вільно. Молодість!.. Як був таким... Ні, ліпше того не згадувати! Його насправжня молодість розпочалася тільки в двадцять чотири роки, коли він скинув рабство й розправив плечі... Здається, те було недавно, а вже ось лисий, сивий... Так ніби він перескочив прірву в десяток літ солдатчини. Страшну, бездонну прірву!..

Місто давно скінчилося, і йшли вже лугом, між озерець та шелюги. Праворуч синьо сяяли Дніпро й Почайни гирло. Ліворуч, скрізь, куди сягало око, ряхтіла жовто-зелено

низька отава, шатрами то тут, то там стояли лози...

— А пам'ятаєш вечір під Межигір'ям?.. — тихо спитав Сенчило.

— Ніч на плотах... — зітхнув Тарас.

— Розмови, співи біля вогню... І все пропало!..

— Бачиш, ти не забув, носив у серці цілих шістнадцять літ. І я носив. Куліш також недавно про вечір той нагадував... Ні, брате, все хороше навіки в нас!.. І цей похід відлуниться колись щемливим спомином... Яка ж краса!.. Як дихається на цій широкій волі!..

— Ось місце те, тут станемо, панове, табором! — гукнув, спинившись біля вербового густого гаю, Лобода. За сажнів двадцять річка. Сліди старого вогнища...

— Чудово... Тільки... — глянув на гай Тарас. Над річкою посеред луки привабив зір могутній явір. — Може б, отам розбити табір? Щоб вітер дув, розгонив гедзів та комарів... Чогось останнім засом за мною в'яжеться всіляка нечисть. Тільки зустрінусь з кимось погомоніти, вона вже в очі сичеться...

Молодики взяли свої торбини та саквояжі й мовчки пішли під явір.

— Можуть, гадаєш, бути підслухачі? — спитав Олекса, мружачись на непроглядний вербовий гай.

— На луці легше дихається, — сказав Тарас. — І видно далі... Глянь-но! То ж, мабуть, славний Вишгород?

— А певно ж він.

— От жаль, що треба їхати!..

— Хіба тебе хтось підганяє? Гуляй собі!

— Коли б то в них один був справник, брате... Дивись, іще якийсь захоче вислужитись... Та й Андрієвський мені звелів сиріч порадив, просити дозволу якнайскоріше виїхати до Петербурга. Я попросив. Тепер чекаю відповіді...

Од явора лежала довга й широка тінь. Хоч сонце звернуло з полудня, та ще пекло. А тут було так добре і прохолодно.

Тарас присів під стовбуром, заплющив очі. Серце озвалось болем, ніби йому на щось жалідося...

Згадав, що мусить, бути богатирем-вернигорою, і швидко встав.

За чаєм з ромом (звідки вони дізналися, що він любив чай з ромом) усіх йому назвали. Як і тоді, під Межигір'ям... Веніамін, Гаврило, Леон, два Якови і Митрофан — студенти. Було ще два чиновники та четверо учителів. Всі молоді, гарячі. Він сам, Сенчило та Лобода були між них, мов патріархи...

— Батьку, — заговорив, допивши чай, студент Леон Зелінський. — За що вас знову арештували? Там, біля Канова.

Всі затаїли подих. Так ніби він сказати мав якусь премудрість вічну. А втім, для них, що стали на шлях борні за волю. питання це було і справді як одкровення, оскільки кожен міг сподіватися на щось подібне. Добре було б признатись, як на духу, розкрити скорбну душу, покликати їх, та він не смів і тим карався тяжко.

— Чогось мене жандарми так полюбили, — пожартував, — що їм стає не по собі,

коли мене не бачать.

— Як можете, то розкажіть хоч трохи про Товариство святих Кирила та Мефодія, — озвався Яків Бекман. — Що спричинило його розгром?

Тут жартом не одмахнешся, бо їхня ота біда повинна стати досвідом, застерегти. І все ж...

— Були високі помисли про всеслов'янську єдність, про волю всім народам... — промовив, ніби ступив на кладку через потік. — Дискутували, писали різні такі папери, що згодом стали свідченнями... І не робили діла! — додав сердито. Потім обвів усіх похмурим, пильним поглядом і посміхнувся гірко: — Де не візьмись студент Петров; підслухав, заліз у душу братчикам і... всіх продав! Студенти поопускали очі.

— А де тепер він, знаєте? — спитав Гаврило.

— Мабуть, десь процвітає... Або знайшов свою осіку...

— Тепер іуди вішатися не побіжать, — сказав один з учителів. — їм честь і шана!

— Влада, яка живе доносами, не довговічна. Це знали ще в Стародавній Греції, — сказав Тарас. — Насильство, страх перед людьми, що прагнуть світла істини, — ознаки краху, розкладу. Нове шукає мудрості, старе — покори й слави з уст лицемірів...

— Кому, панове, чаю? — схопив Сенчило раптом уже давно холодний порожній чайник. — З ромом чи вже без того?

Оглянувшись, Тарас побачив вершника, що наближавсь ступою понад Почайною.

— Хліб-сіль! — підняв бриля над головою, як порівнявся з табором.

— Здорові будьте їхавши! — гукнув Сенчило замість "ласкаво просимо".

Пом'явшись трохи, вершник натяг легенько повід й притис коня підборами. Той окрунувся, ніби хотів також пристати до чаювання, і боком, боком рушив.

— Гадаєте, що хтось із тих? — спитав у повній тиші Лобода.

— Хто знає... Може, й порядний хтось... — сказав Тарас пригнічено. — А ми його не запросили, не випили з ним склянки чаю...

— Не вмере від того, — втішив його Сенчило.

— — Може, той чоловік нам став би другом, братом... — тужив Тарас. — Ось що таке великий державний страх!

— Береженого бог береже, — сказав Сенчило й підвівся важко. — Ліпше підкиньмо дров та ще поставмо чайник... Веніаміне, збігай, ласкавий будь, по воду!

Студент взяв у Сенчила чайник і почвалав до річки, що хлюпотіла неподалік.

— А там якийсь рибалка в кущі лози... — всміхнувся, коли прийшов.

— Далеко? — спитав Тарас.

— Коли говорять голосно, то чути все.

— Він справді ловить рибу чи удав?

— Піти спитати, може?

— Дивись, щоб він тебе про дещо не запитав! — озвався другий Яків.

— Тихіше, хлопці!.. — шикнув на них Сенчило. І стало чути річку, потріскування дров у вогні, шипіння крапель, тужний далекий голос чайки...

— Правда, що вам сам цар заборонив писати і малювати? — спитав Леон.

— Було таке.

— І ви за десять літ солдатчини не написали й слова?

— Я неслухняний, хлопці, — сказав Тарас. — Написано ще цілу торбу віршів.

— І де ж вони? Коли ми їх побачимо та почитаємо?

— Як свисне рак!

— Ви б нам дали, а ми б їх нишком-тишком переписали й пустили в люди...

— Дякую. Вони, на жаль, у Петербурзі.

— У ваших віршах схована велика сила, батьку! — промовив палко Бекман. — Народ їх має знати, читати їх щоденно, немов молитви!

— Спершу народ навчити треба грамоти, — сказав Тарас. — Навчити всіх!

— А як?

— Недільні школи. Ви б там могли навчать не тільки письму та читанню, але й лічбі, історії... Історія — це мов душа, без неї народ не може стати на шлях борні за волю! Щоб щось зламати, треба ногами впертися у рідний ґрунт...

— Ще Архімед промовив: "Дайте мені точку опори, і я зрушу землю", — сказав, піднісши палець, Лобода.

— От, от! — підтримав його Тарас. — Тим паче, в нас історія — всуціль страждання та боротьба. Варяги, торки, печеніги, кумани-половці, ординці, турки, шляхта, царі російські з панством — всі прагли нас пригнути, на порох стерти, вбити не тільки плоть, а й душу. Немає нам дороги іншої, як воскресіння духом і пізнання самих себе — від давнини до сьогодення!..

— Ви вчилися в університеті? — спитав невдовзі Веніамін.

— Це пізнають душею, серцем, хлопці, — сказав Тарас. — А може, навіть совістю... А вчився я в Академії мистецтв.

— Ну-у, там історію не дуже вчать, — подав Сенчило голос.

— Вчать, та не нашу, брате. До нашої нема нікому діла!

— Тому-то ви писали про Гамалію, Трясила, Гонту, Залізняка?.. — спитав один з учителів.

— То наша слава! І, може, наша "точка опори", щоб зрушити цей світ кріпаччини, неволі, зла... Над вогнищем застукотів, запирхав чайник.

— Наллемо ще по склянці чаю, хлопці? — спитав Тарас, відчувши раптом холод у всьому тілі.

Сонце вже потемніло, збільшилось... Згортало крила променів, щоб опуститися кудись за гори київські...

— Краса ж яка!.. — зітхнув Тарас, відчувши раптом серцем іще не знану йому біду. Чи просто жаль розлуки. Так довго марив зустріччю, такі надії на неї мав, а скоро вже й прощатися...

— Ота гора, що заховала сонце, то Щекавиця? — спитав Сенчила згодом, як захід став червоним.

— Вона...

Тарас поставив склянку й підвівся. Київ, гори взялись багровим тоном... Поділ

покрила довга вечірня тінь; тут починались київські погідні, тихі ночі й щовечора текли на Гору, брали безкровним сонним штурмом...

Від Оболоні поплив туман. Купчастий, світло-сизий, він заливав поволі річку, луки... Ставало свіжо й ніби аж якось моторошно. Здавалось, світ тонує у ньому, знищувався, щезав навіки...

Київ теж пригасав. Подільські тіні скрадливо сягали вже Андріївської й Золотоверхої церков, дзвіниці Лаври, фортечних мурів...

Сльози здушили горло. Мовчки пішов у сивий рідкий туман, аби ніхто не бачив тих сліз журби й зачарування... Раптом на вже погаслім небі помітив ледве видиму правічну й непогасну свою зорю... Вечірню, ту, що сяяла йому в Кирилівці, світила в душу ночами в Санкт-Петербурзі й сходила до нього там, за Каспієм та за Уралом, щоб він зігрівся нею на чужині й зміг витримати неволю й муштру...

Плачучи хтосьна-чого, спинився і заспівав пеан зорі:

Ой і зійди, зійди, ти зіронько вечірня!

Ой і вийди, вийди, дівчинонько моя вірна!..

Рада б аїрка зійти — чорна хмара наступає;

Рада, б дівка вийти, так матуся її не пускає...

А ніч усе густішала, вгортала в морок милу картину луку, Києва... І серце бралось тугою, неначе все те диво він не побачить знову, не доторкнеться во віки вічні душею, всім своїм єством того, за що готовий був щомиті прийняти муки, навіть піти на смерть!..

Туман, туман... Клубочиться, тече кудись...

Трам-там-татам!

Схопився — вже б'ють зорю! Навпомацки шукав мундир і не знаходив. Щось перекинув раптом — і той уже, не барабанний, звук привів його до тями.

Зітхнув полегшено й, знесилений, приліг на ліжко. Радуючись, що то були лише куранти Петропавлівської, вернувся знову в Київ, на Україну... Хоч розпинали його і там, ця подорож була як свято серця, як подарунок-плата за всі страждання... Совість його не мучила, коли вернувся до Петербурга. Був, правда, жаль, що так повівся із гімназистом, який сердечно прагнув з ним познайомитися в Мошнах, почути від нього слово... Прислав листа із Києва. Юнак, а так глибоко й щиро збагнув його поезію, його зболілу душу!.. Вже рік минув, а й досі стоїть той лист перед очима — бери й читай.

"...Ці три побачення, як три зорі, як віра, надія і любов, будуть моїми керівниками в житті..."

"...Давно вже я присвятив своє життя вивченню Ваших, творів, витканих із горя та печалі й підбитих гнівом, — труд, для якого мало життя, над ним мають працювати віки й нащадки. Кілька років я збираю Ваші твори, вишукую в усіх Малоросійських бібліотеках, перериваю шафи — і праця моя часто увінчується успіхом. Останній твір, добутий мною, є "Сон", ця геніальна сатира, що так влучно відбила в собі пороки петербурзьких придворних вельмож, що так грізно карає наших мучителів, розкриває рани нашої України..."

Василь Маслій... Той бісів справник забив йому так баки своїм "усердием", що він образив тяжко таке дитя, таку людину мислячу!.. Ось купить землю, перебереться на Україну, тоді знайде і вибачиться... Щось там не так, з купівлею!.. Вже більше року крутиться на цьому ділі Варфоломій, а віз, як мовиться, і нині там...

Примусив себе підвестися і запалити свічку. Ні, треба якнайшвидше придбати лампу! Добре було б, якби знайшлася така, яку вони колись купили із Штернбергом... Ет, то пусте! Ні Васі тим не воскресити, ні молодість свою не вернеш...

Одягся повагом, узяв свічник і рушив східцями в свою майстерню. Ноги були важкі й незграбні, так ніби за ніч не відпочили. Ба, навіть стали важчі... І голова якась несвіжа... Мабуть, усе від холоду та ревматизму, який привіз із тих пустель, давно забутих богом... Е-е, ні, так можна геть розкиснути! До біса всі хвороби! Йому ж бо тільки буде... ось за три місяці сорок і сім. Для мудрості найкращий вік!..

Пішов жвавіше, ніби від слів своїх став дужчим. Порипували під ним тужливо сходи... О, Федір вже давненько встав і запалив (бо тепла) грубку! Послухався старий Михайла... А може... той сказав йому?.. Ет, що він міг сказати! Тут всі зимою кашляють, усі носами хлюпають... Ось вирветься на Україну і заживе!.. Збере довкола себе малу громаду друзів...

Ну що ж там моняються Варфоломій! Останній лист від нього прийшов... у вересні, а нині вже зима надворі... Коли б то сам поїхав!..

Узяв портрет свій — в шапці та у кожусі — й довго вдивлявся в нього. Має зробити так, щоб це був твір, картина, а не його подoba чи тінь його. Так, схожості одної мало... Портрет людський — це віддзеркалення скоріш душі, духовний образ...

Різець був ніби з льоду, аж пальці зводив холодом. І мідна дошка — крига.

Рішуче сів до столу, поставив свічку вище, на стосик книг, і — до роботи!.. Мабуть, підмерзло знову. Краплі не барабанили, й з вікна тягло не вільгістю, а льодяним зимовим духом... Ще до весни аж цілих чотири місяці! Щоправда, можна виїхати раніше трохи й мати тепло весняне в березні... В них там у цьому місяці вже сіють!.. Жайворонки дзвенять над полем, мрево стоїть тремтке, пронизане промінням сонця... Що це з його очима? Сльози весь час ізкараю...

Як розвиднялося, прийшов Михайло.

— Трудишся? — спитав він замість привітання.

— Господь робив і нам велів.

— Його не брали хворості.

— Хто зна, хто зна... — всміхнувся. — Чогось-то він недочуває... Бува, так ревно моляться, а він і вухом не поведе!..

— Дай, думаю, зайду до служби, гляну, — перемінив Михайло тему. — Снідять тобі приніс...

— Спасибі.

— Ти ліки пив?

Хотів сказати неправду, але не зміг.

— Ні. Геть забув, — признався.

— З цим не жартуй, — нахмурився, немов хлопчак, хайло. — Барі сказав...

— Що він сказав? — спитав тривожно.

— Треба поберегтись, попиту ліки, вилежатись.

— Гаразд. Я ліки питиму, — зітхнув Тарас. — Робити брате, мушу. Без праці я зведусь на пси і справді зляжу...

— Горе мені з тобою, — ніжно обняв його Михайло. А може б, ти пішов до мене жити?

— Ні, ні, — сказав рішуче. — Я вперше, брате, за все життя отак собі... — обвів майстерню поглядом.

— Чого ж тоді шукав собі дружину?

— То зовсім інше діло. То вже сім'я... Згадав Ликеру і спохмурнів.

— Ти й досі її кохаєш? — тихо спитав Михайло, ніби хтось міг почути.

Змовчав. Не знав і сам. Була якась бездонна пуста талі, де колись витала його Ликера, й невтихий смуток.

— Вибач... — торкнувся знову його плеча Михайло, що був також старим невдатним парубком. — Як видно, нам з тобою не доведеться по-людськи жити...

— Вирвуся із Петербурга, поставлю хату біля Дніпра й женитимусь! — сказав Тарас. — Ткаченко мене в Полтаві женить.

— Еге, еге...

— Не віриш? Він там одну був напивав!..

— І що?

— Давно не пише. І карточки її не шле...

— Напевно, уже засватана. Чи гарбуза дала важкого вельми...

— Тіпун тобі, Михайло, на язик! Помовчали, посумували.

— Бери скоріше снідай, бо захолоне! — схопив Михайло кошик, з яким прийшов.

— Спасибі.

Прибрав хоч трохи місця на столі й пішов помити руки.

— То я побіг. Увечері загляну ще, — запоспішав Михайло.

— І що б я тут робив без тебе!.. — вдячно гукнув йому. Невдовзі прибіг іще один сердечний друг — Григорій Честахівський. Засапаний, впав на диван, засяяв сонцем усмішки.

— А кажуть, ти захворів...

— Куліш сказав?

— Та ні. Барі. Зустрів його в театрі... Лесть дочекався ранку... А ти собі нівроку!

— Підстрибую, — сказав Тарас.

— Ти снідав?

— Тут Михайло недавно був, приніс мені гаряченького... Що в світі чути? Воля вже скоро буде?

— Як видно, дуже панам не хочеться її давати людям. Знай тягнуть, тягнуть!..

— Може, то все обман? — подумав Тарас уголос. — Щоб ошукати дурнів? Почують, хто чим дише, — й по голові, по голові!..

— Це надто підло навіть і для міністрів... — сказав Григорій. — Цар же пообіцяв...

— Цар, цар! — скипів Тарас. Не міг спокійно чути цього бридкого слова. — В цареві зло! Цар — то уже неволя, гніт. Назви мені такого, щоб він стояв за правду, за рівність всіх, за щастя свого народу!

— Ану їх, батьку, к бісу... — безжурно мовив Честахівський. — Чи нам немає чим клопотатися?.. О, геть забув! "Буквар" твій вже дозволив духовний цензор!

Тарасові ця новина була цілющою од всяких ліків.

— Справді? Й псалми пройшли?

— Напевно. Бо про купюри мені ніхто нічого не говорив.

— За це не гріх і випити!

— То, може, збігати та принести?

— Не можна. Я нездужаю...

— Таки Барі не обманув... — притих Григорій. — Що ж ти мене морочиш, батьку?

— Барі не бог, — наївився. — Почни їх тільки слухатись, тих лікарів, то й жити буде ніколи.

— Він доктор медицини! А це не жарт.

— У нас був лікар у Новопетровському, — всміхнувся у вуса. — Тільки прийде недобра звістка, що їде наш батальйонний командир, одразу всіх, кого не можна йому показувати, — до лазарету, в ліжка!

— Ти першим біг, звичайно, в ті райські кущі?

— Дивно, — сказав Тарас роздумуючи, — та я ніколи там не ховався... Влазив у свій мундир парадний і йшов на плац, на ту страшну голгофу...

— Чому?

— Не знаю... Певно, боявся себе принизити ганьбою втечі...

— Досі ти не розказував мені ні разу про ті часи.

— Минули, й слава богу!..

Григорій взяв зі столу дошку з його портретом і запитав:

— Ти й досі б'єшся над цим своїм поличчям?

— За вісім днів скінчити мушу.

— А що таке?

— В суботу в Артемовської велика учта, і я вже їй пообіцяв відбиток цього портрета.

— Ти сам підеш?

— Не знаю...

— Тоді і я з тобою! Як джура, як тілохранитель, — поклав портрет.

— Спасибі...

Увага ця була йому приємна, та навівала сумні думки. Відтоді, як він упав недавно посеред вулиці (земля йому схитнулася і попливла), Микешин, Честахівський та Лазаревські не відпускають його самого в місто, хтось з ним іде. Круневич каже — серце... То лікар теж, знайомий по Оренбургу. Щоправда, стрілися вже тільки тут, у Петербурзі..

— ...Кажу, що треба мені вже йти! — гукнув Григорій.

— Чую. Чого кричиш?

— Я двічі мовив тихо.

— Пробач. Думки усякі лізуть до голови...

Лишившись сам, відчув, що геть стомився. Може, коли б йому не заважали друзі, зробив би більше... А втім, нічого б він не зробив без друзів! Тим паче нині, хворий, з підступним болем в грудях... Ні, до Семена в гості піде, хоч там лети каміння з неба! І так занудився в оцій майстерні-келії, вже котрий день ні за поріг. Бадьоро вийшов у коридор, знайшов старого Федора і попросив приготувати чаю. Таки свого, з цілющих трав, привезених із України...

Суботній день удався на славу: сонячний, з дитинно чистим снігом й легким морозцем. Ніби на Україні... Чи то, що йшов до земляка, чи через те, що думав про рідний край в безсонну ніч і ждав листа із Корсуня, йому згадався раптом отой такий далекий різдвяний день у Києві, коли збиралось Братство й Куліш йому пообіцяв раптову і таємничу подорож в Європу...

Навмисне вийшов за півгодини, аби зустрітись з Грицем на півдорозі. Та й, правду кажучи, хотілося пройтись зимовим містом на самоті, поглянути на все, чого, можливо, він не побачить більше в такий красі. Поїде на Україну, й хто зна, чи будуть у нього час і гроші, щоб приїздити в Санкт-Петербург...

Од свіжого повітря й сонця ураз сп'янів. Постояв біля Неви, помилювався сфінксами, які сьогодні були кумедно мурими, — бо розтавала паморозь, пригріта сонцем, — і почвалав на величезний постійний міст через Неву. Дивився на все довкіл, і щось його помулювало, чогось не міг збагнути... Нева текла, лише місцями скута тонким грудневим льодом, по ній ішли — останні в цьому році — натомлені, немовби сонні човни та більші судна... З високого, міцного мосту відкрився вид на Петропавловську фортецю, Кунсткамеру і водночас на лівий берег, де вигравали вікнами та позолотою, залиті сонцем Адміралтейство, Зимовий... Скільки їх, тих палаців!.. Дивно, колись вони вражали, окремі з них захоплювали, а нині тільки давлять, дратують навіть величчю та розкішшю своїх фасадів...

Діставшись того берега, звернув уздовж Неви, ліворуч. Шлях цей любив. Вода його приваблювала як грізна сила, здатна за будь-яких обставин лишатися сама собою. А ще — як шмат природи. Хоча й закутий в камінь, проте нескорений і таємничий...

По праву руч масивно й легко зводився Ісаакіївський собор. Він погубив Брюллова, й того Тарас не міг простити... Не знав, кому. Хто завинив у тому, що Карл Брюллов (великий Карл!) поліз під саму баню робити розпис і там зачах на протягах, у каторжній щоденній праці?.. Кому була потрібна така офіра? Богові? Цареві? Людям?.. Що з ним, сердечним, сталося: порфірородним кидав сміливо й гордо виклик, а тут зламався...

Вершник білів од снігу й паморозі, кінь басував, змія звивалась міддю в його ногах...

— Ху-у, ледь догнав!.. — спинився поряд Честахівський. — Чого це ти не дочекався?

— Схотів пройтися, глянути на рук Петра творіння...

— Чи ти на нього не надивився!

— Сьогодні я немовби з ним прощаюся... — промовив тихо. — Наче останній раз... Прийде весна, поїду на Україну... І все!..

— Такої! — жваво гукнув Григорій. — Приїдеш, як захочеться, дорогу добре знаєш. Та й до весни ще!..

— Правда... — зітхнув Тарас. Зима ще тільки розпочалася, а він уже так тяжко чекав весни.

По набережній сюди й туди летіли сани, вершники в яскравих строях, схожі на снігурів...

— Стомився? Може, взяти й нам візника? — турботливо спитав Григорій, завваживши його цікавий погляд.

— Ні, ні, — сказав поспішно. — Пройдемося. Я десять днів не був ніде... Коли Михайло знає, що я чкурнув, обом нам, братику, влетить по саму зав'язку!

— То, може, й справді?..

— Що ти! Щоб я в Семена не побував, не привітав його дружину милу!

Прискорив крок. Немов злякався раптом, що сили йому забракне виконати своє палке бажання.

Семен напався з докорами:

— Прийшов, нарешті, зволив! Я вже забув, який ти з виду... Шурочко! — гукнув у глиб квартири. — Тарас прийшов! І з ним Грицько!

— Біжу, біжу!.. — з'явилася, немов рожеве марево. Підставила щоку Тарасові, тоді Грицькові. — Що ж це ви про нас забули зовсім? А де портрет?

Тарас дістав із течки, вручив з поклоном.

— Можна мені поглянути? — спитав Семен і взяв офорт. — Чудово!

— На жаль, сумний, — сказала Олександра. — Усі портрети ваші — сама печаль.

— Таким удався, мабуть...

— Це все тому, що нежонатий...

— Шурочко!.. — спинив Семен.

— Поїду на Україну й там ожениюсь, — невпевнено сказав Тарас.

— Та щоб було весілля, щоб мій Семен гукнув вам "многа літа"!..

— Ну, роздягайтесь швидше, бо ви прийшли останніми, — кивнув Семен на двері, в яких виднілись постаті струнких жінок, огрядних чоловіків...

Бенкет удався на славу. Верталися глухої ночі. Стомлені й щасливі братством, музикою, усім, чим може нагородить людину взаємна приязнь і добрий стіл. Григорій випив зайве і, як завжди в таких випадках, почав молитися на світлий образ Батька і піддавать анафемі всіх тих, хто й досі ще не зрозумів його ваги та значення для України й людства.

— Вгамуйся, Грицю, — лагідно просив Тарас. — За богом і за народом не пропаде.

— Смієшся? Плакати треба!

— Ну, добре, я заплачу, коли тобі так хочеться, але і ти дай спокій Санкт-Петербургу. Бачиш, он хтось іде за нами...

— От ці панове знають, чого ти варт! — своєї вів Григорій.

— Тихіше. Прощу тебе, Григорію... Причепиться якийсь квартальний — будемо тоді доводити, що ми не ми...

— На добрий лад ти мав би жити в теплій і вільній хаті, кімнат на п'ять, писати і малювати, а ми — ходить навшпиньки та прислухатися, чи не бракує тобі чогось!..

— Хіба я пан?

— Ні, ти — душа народу, його надія, батьку! А ми тебе занапали, кинули на розтерзанні злидням, хворобам, псам з поліції!

— Зате я вільний.

— Вільний? — аж зупинився Честахівський. — То, може, йде слідом за нами воля твоя, Тарасе, а не мерзенний жандармський шпик?

— Поїду на Україну...

— А хто тебе потував звідти?

— Поставлю хату й житиму, — сердито сказав Тарас.

— Чому тобі ніхто не хоче продати землі?

— Торгується Варфоломій...

— А може, князь Васильчиков не дозволяє?

Припущення було страшне. І схоже на щирі правду. Вже вісімнадцять місяців Варфоломій купує марно землю!.. І все ж не міг повірити в таку біду, в таку пекельну кару йому за те, що любить рідну землю і свій народ.

Хапнув повітря ротом, бо враз його не стало, і зупинився.

— Батьку, пробач мені... — протверезів його супутник. — Дурний язик...

— Нічого... Зараз воно мине...

Стояли вже на мосту. Нева текла, шурхочучи об чорно-білі забережні та кам'яні опори, від чого міст ледь-ледь тремтів.

— Ну й сила... — сказав Тарас.

— Про що ти?

— Нева як котить води... А ти Дніпра не бачив під час грози? От де можуть!.. Григорій став у позу і прочитав з "Причинної":

Реве та стогне Дніпр широкий,

Сердитий вітер завива,

Додолу верби гне високі,

Горами хвилю підійма!..

Пішли мостом. Григорій чогось притих, сумирний став. Стомився чи хміль минув.

— Полегшало тобі? — озвався.

Тарас узяв його під руку. Лунко рипів сніжок під чобітьми... З-за хмари вплив місяць — тонкий, мов серп, ріжками вгору...

— Бачиш, мороз міцнішатиме, — кивнув Тарас на ту красу.

І блідий місяць на ту пору

Із хмари де-де виглядав... —

сказав Григорій сонно й повис у друга на руці...

Мороз таки ударив справжній. Вистачило кількох днів, аби Нева всуціль взялася льодом; по ній помчали сани, як по шляху... А потім випав глибокий сніг, і потепліло знову.

Побачивши, що протає на шибах лід, Тарас утратив спокій. Хоч як йому боліло в грудях, поклав різець (робив якраз портрет барона Клодта), одягся швидко й рушив у білий світ. Ці лікарі домучать його, примушуючи сидіти в хаті, пити якісь огидні ліки й не працювати.. Як же йому лежати лежнем, коли вже стільки найкращих літ змарновано, пішло на плац, казарму, "тягни носок"! Він так його й не витяг хоча б на унтера, аби полегшити свою солдатську долю...

Що снігу!.. Вже подекуди були стежки: якісь служиві люди прокопували в снігу нові; по набережній, мов по пустелі, борсався розкішний виїзд четвериком, хропли натужно коні, гукав до них щось кучер, хльоскав по мокрих спинах батою... Бери отак — і в бронзу!.. Дрімали сфінкси, вкрившись пустельно білим снігом...

Набрав повітря в груди і різко, дужо видихнув. Кортіло взяти лопату, покидати сніг. Або зліпити сніговика... Струсити сніг із дерева ген у Румянцевському сквері!.. Не можна. Кажуть, треба поберегтися... А до Румянцевського таки піде. Хоч це й не ліс, а все ж дерева. Як-то тепер у лісі?.. А на горі біля Дніпра?.. Це ж там краса-а!.. В снігу ріка, і луки, і верболози, і той далекий-далекий ліс, що злився з небом!..

Біля високих вікон квартири віце-президента пройшов, схиливши голову. Тут пуста теж... І граф Толстой, і все його сімейство, що стало рідним і відставному рядовому (як іменують ще й досі чини поліції та жандармерії художника-академіка Т. Г. Шевченка!), поїхали десь за кордон. Графиня, його свята заступниця Анастасія Іванівна, прощалась з ним, як назавжди...

— Побережись! — рвонули коні з-за Академії, обкидали його шматками збитого копитом снігу.

Золочений орел колони-пам'ятника Румянцеву дивився хижо, ніби хотів злетіти, вдарити залізним клювом. Побережить!.. Тут всюди це трикляте слово!.. Може, коли б йому дав бог осісти на березі Дніпра-Славутича, зітхнув би легше Звільнять людей чи ні?! Окрім чуток, пересудів, нема нічого Мабуть, дадуть таку жебрацьку волю, що й говорити про те бояться, іроди!.. Хіба зайти до Чернишевського й спитати його? Він знає, у нього сходяться усі новини, всі політичні зрушення, оскільки він скрізь має палких своїх прихильників, кореспондентів і просто чесних воїнів свободи й правди.. Добре, що він недавно тут поселився, на Другій лінії. На Поварський провулок, аж за Неву, дійти не зміг би нині...

Дістав годинник. Можна. У них такі стосунки, що без умовностей. Зайшов, і все. По ділу чи й так, аби побачитись, погомоніти...

Його зустріла Ольга Сократівна, чи просто Ольга. Хіба вії міг так офіційно звати цю милу жінку, матір, з очима сарни, з посмішкою Джоконди!..

— Добридень вам! — вклонився. — Микола вдома? Не зайнятий?

— Для вас, Григоровичу, він завжди вільний, — всміхнулася. Взяла у нього шапку і палицю. — До речі, він збирався зайти до вас, провідати. Та ви вже, слава богу, здолали

хворість.

— Вашими б устами, Олечко, та пити мед! — зітхнув Тарас. — Долаю її, прокляту, але, на жаль, вона така ж уперта, як ваш слуга покірний...

— Що ж каже лікар?

Тільки махнув рукою. Скинув і сам повісив свою овечу шубу біля господаревої. Згадав енотову, що він колись носив, як вирвався із панських рук. Ах, що то воля, молодість і світ, для того створений, щоб ти його пізнав, скорив і чим-небудь покращив!..

— О, на ловця, як кажуть, і звір біжить! — схопився з крісла Чернишевський. — А я оце сиджу й читаю гранки статті про ваш новий журнал "Основа".

— Своєї?

— Так.

— То це чудово. Будеш хрещеним батьком!

— Хочеш, я прочитаю тобі окремі її місця? Тоді сідай у крісло... До речі, як здоров'я?

— Борюсь...

Господар зняв окуляри і проказав:

Борітеся — поборете,

Вам бог помагає!

За вас правда, за вас слава

І воля святая!..

Чи так?

— Ну й пам'ять! — гукнув Тарас. — Коли-то я тобі читав поему... Вже рік чи навіть більше?

— Вони завжди зі мною, оці рядки. Як заповідь, як волі віщий голос!..

Ніби засоромившись високих слів, Микола Гаврилович знов запросив сідати гостя, сів сам і взяв одну з кількох широких гранок.

— Мета статті не тільки інформативна, — сказав уже по-діловому просто. — Мовляв, вийшов новий журнал, читайте його, панове!.. Я хочу нею дати по носі тим, хто через брак розуму чи за інерцією вважає вашу прекрасну мову лише наріччям нашої, а все на ній написане — не вартим честі зватись літературою...

— Дай, дай, Миколо! — радо сказав Тарас. — Щоб їм три дні крутило й чхалось!

— Слухай, що я пишу. "Питають іноді: чи здатна малоросійська мова досягти вищого літературного розвитку? Нам здається, що прощенна річ, коли ставлять таке запитання люди, які ніколи не думали про малоросійську народність, — не через відсутність симпатії до неї, а просто тому, що не випадало їм думати ні про Малоросію, ні про Росію, ні про Європу, ні про Америку, та й ні про що в світі, як не випадало прочитати Кольцова чи Островського, яких вони, проте, мабуть, полюбили б, якби прочитали. Але ми трохи ображаємось за Малоросію, коли таке саме запитання ставлять собі малороси, нібито про це можна питати! Та хіба дозволено мати тут будь-який сумнів?.."

— Побусурманилися! Заради лакомства нещасного готові все віддати! — ударив Тарас рукою по столу. — Пробач... — знітився. — Добре ти їм утер кабаки.

Узявши іншу гранку, Микола Гаврилович зиркнув поверх своїх маленьких окулярів на темпераментного надміру гостя, і ледь помітна усмішка торкнулася його тонких виразних уст.

— Послухай ще й такий уривок, батьку. У ньому, власне, найголовніше... Що й казати, яких тільки людей не носить наша матінка Велика Русь. Є такі молодці, які не тільки не почуватимуть дружньої прихильності до "Основи", — не почувають її ні до жодного більш-менш порядного московського або петербурзького журналу; які не те що по-малоросійському, а й по-великоруському вчитися не дали б нікому. Та про таких людей нема чого й говорити: ми готові були б віддати їх усіх з головою не тільки малоросам, а хоч би й друзам, але й ті не візьмуть до себе. Ми говоритимемо тільки про тих великоросів, яких може, не соромлячись, назвати своїми людьми їх батьківщина, і ми можемо запевнити малоросів, що ніхто з таких людей не відмовиться назвати своєю думкою такий погляд на літературні прагнення малоросійської народності.

Відтоді, як будь-хто у великоруській літературі холодно відзивався про це прагнення, часи змінилися, не мало змінилися ми, та й малоросійська література набула вже такого розвитку, що могла б обійтися і без нашого великоруського схвалення, якби могли ми не співчувати їй. Коли у поляків з'явився Міцкевич, їм уже не потрібні стали поблажливі відгуки якихось французьких чи німецьких критиків: не визнавати польську літературу означало б тоді тільки виявляти власну дикість. Маючи тепер такого поета, як Шевченко, малоросійська література також не потребує нічиєї ласки. Та й, крім Шевченка, пишуть тепер малоросійською мовою люди, які були б не останніми письменниками в літературі навіть багатшій, ніж великоруська..." Ось так!

Тарас сидів, оглушений словами, писаними про нього, й не знав, як бути. Йому хотілося поцілувати автора, подякувати йому за них і водночас боявся здатись сентиментальним, залюбленим в свою особу.

— Ти й справді так про мене думаєш, як написав? — спитав нарешті тихо.

— Хіба я дав тобі чим-небудь привід засумніватися в моїй любові й щирості?

— Крий боже! Ми брати по Правді. Добре сказав про нашу мову й літературу. Дяка тобі за це!

— Стаття піде у перший номер "Современника"... — зніяковів тепер господар. — Оленько! — гукнув, немов рятуючись од похвали. — Будь ласка, дай нам чаю!

Пили гарячий трунок і розмовляли стиха про те, що вже волато на всю Росію. Мислячі, порядні, чесні люди не мали сили ждати й шукали світла в темряві, зорі в нічному мороці самодержавства.

— Пристойний ви журнал зробили, — знову торкнувся гранок Чернишевський. — Програма теж цікава... Боюсь лише одного: аби Куліш та іже з ним не вибудували на цій "Основі" свій панський дім етнографізму та хуторянщини...

— Допоки я живий, Миколо, того не буде, — твердо сказав Тарас. — Матню не важко вишити, а як її носити серед людей!

— Їй-богу, гарно сказано! Цього і я злегка торкнувся у цій статті... І вам потрібно, браття, іти вперед, із усіма, хто встав за кращу долю!

— Правда, — зітхнув Тарас. — Жаль, я старим зробився... У сорок шість...

— Поїдеш на Україну й там помолодшаєш, — торкнувся його руки господар. — Ще не купили землю?

— Щось там таке... Не продає ніхто мені...

— Ще є міська, не панська. Не пробували купити таку?

— Дійшли до цього саме. Так пише брат.

— У вас там — бочка з порохом. Подвійний гніт, дух волі й така, як дзвін, історія!..

— Підмокла бочка...

— Висохне. Для того, певно, їдеш на Україну?..

— Ну й хитрий ти, Миколо! — всміхнувся на те Тарас. — Підсовуєш свої думки... Зі мною міг би бути й одвертіший. Ще до заслання, братику, я намагався робити щось, аби тої! порох висушити...

— Пробач, ласкав будь... Добре, щоб ти осів там, батьку пустив міцне коріння по всьому Півдню...

— Тільки б мені одужати!

— А лікар був?

— Та-а, слухав...

— І що?

— Велять сидіти в хаті... А як же в ній усядиш, коли душ за все болить, коли сатрапи хочуть селянству дати волі і в жебрацькій торбі!.. Що там чувать нового? Буде вже т хиренна воля?

— Коли б давали чесно, давно була б. Мудрують, щоб бе землі. Вив'язують такі вузли...

— Сокирою по тих вузлах, сокирою!

— Без неї нам не обійтись, батьку. Розхвилювавшись, Тарас відчув, що час іти, що сили в нього стане лише дістатись, дому. Підвівся важко.

— Вибач. Я мушу йти... Жаль, пізно ми зустрілися!..

Коли прощався з Ольгою, торкнувся її щоки своєю, а потім ще й поцілував. Уперше. Неначе щось його примусило про ститись так, серйозно, мов назавжди.

Надворі стало легше. Ні, він таки людина волі, простору! Напевно, це в крові у нього, від козаків, яким був степ домівкою, а шабля жінкою. А мо', й сирітські мандри дають про себе знати й на старість літ. Тоді він — боже праведний! — попоблукав...

Дороги вже попрокидали. Обабіч них здіймались гори снігу... Як він хотів побачити Кубань, Кавказькі гори — не довелося!.. Може, коли одужає і житиме біля Дніпра, поїде... Там Кухаренко намарне жде... Як кажуть, йому вже боком вилізли з засланцем дружба та листування. Хто знає, що він думає, проте нічим ні разу не дорікнув... Ні, Яків справжній і вірний друг!.. О! Хто ж то вийшов такий знайомий постаттю з дверей парадних Академії?.. Жемчужников, либонь...

— Левко! — гукнув.

Спинився, постояв мить у нерішучості й оглянувся-таки.

— Куди ж це ти тікаєш, Левку? Всміхнувся в пишні вуса, пішов назад.

— Дай, думаю, зайду провідать хворого. А він в бігах! — обняв, притис легенько, поцілував.

— Чкурнув із дому трохи. Я ж степовик, син волі...

— Тобі уже покращало? — з надією спитав Левко. Він, власне, Лев, русак, як кажуть, справжній, а так шанує щиро все українське, що радий цій маленькій зміні свого імення.

— Та ніби став оклигувати... А може, звик... Ну, як там моя землячка?

— Добре.

— А діти?

— Теж, як видно, степовики — розносять дім, — всміхнувся. — Про тебе знай питають.

— Зайду, зайду. Ось трохи ще піддужчаю... Який з недужого їм буде кінь! Лев усміхнувся:

— Мають уже сідло, гнuzдечку й допитуються, де взять вівса.

— Ох бідна ж моя голівонька! — сплеснув Тарас руками. — Та як же я його жувати буду!..

Пересміявшись, пішли поволі набережною. Лев рушив перший, ніби хотів відвести друга на вільний простір, далі від Академії. Біля Неви, де сніг не був прокиданий, а тільки ледь протоптаний, він зупинився, глянув з-під брів на сфінксів, на вкриту снігом річку й сказав Тарасові:

— Читав твою "Марію"... Страшна то річ...

— Для бога чи для попів?

— Для тебе.

— Я ж не пускаю її до друку.

— А по руках вона пішла?

— Дав декому...

— Коли сюди додати ще й інші твори, вислови твої в салонах, що враз стають крилатими, та щирю дружбу з "Современником", що став уже нестерпним для вірнопідданих, то вийде мало втішного...

— Я не збираюся когось втішати, — різко сказав Тарас.

— Про тебе йдеться... Я чув, що шеф жандармів князь Долгоруков знову тобі погрожував... Не чим-небудь, а Петропавловською фортецею.

— Крий боже!.. — тихо сказав Тарас. — Я звідти вже не вийду...

Він ніби був десь поряд; дивився, слухав свої слова й слова Жемчужникова і з похололим серцем уболівав за долю таки ж себе самого. Подібного з ним не було ніколи. Навіть в найтяжчі миті його життя.

— Наш "добрий" цар натішився лібералізмом і вже, вважай, готовий явити кігті... Григоровичу, молю тебе, благаю: побережись!..

І знову це сакраментальне "побережись"! Воно йому вже так по серцю ріже, як

гострий ніж.

— То що ж мені, не жити, а берегтись? — спитав, ураз відчувши знову себе готовим до протидії та до борні.

— Ти надто щирий, ходиш все по прямих дорогах. Он Чернишевський пише свої статті з параболоми та паралелями, а б'є у ціль, бо кожному, хто має розум, ясно, про кого йдеться.

— Знаю... І все ж отак не можу. Як б'ю, то б'ю!.. Помовчали. Невою, де мілкіший сніг, ходили чорні ворони. Лискучі, горді, стримані. Ну, справжні царські птиці.

— Не знаєш, де вони живуть? — спитав Тарас.

— Хто?

— Ті круки чи ворони. Не при цареві часом?

— Так, вид у них придворний, — всміхнувся Лев. — Постав людські лиш голови — й хоч у Державну раду!..

— Піду додому, мабуть... — сказав Тарас, відчувши знову втому. Вона знаходить хвилями, немов туман в осіннім лузі.

— Мені також уже пора, — озвався Лев. — Скажу малим, що ти прийдеш небавом. Хоч на різдво... Домовилися?

— Вівсом нехай підзапасуться!

— Буде. Не потерпай, — обняв Тараса. — Глянеш, коли прийдеш, — я вже скінчив "Покинуту".

— Ти хитрий, знаєш, що прибіжу!..

Як Лев пішов, оглянувся і похолонув: ворони йшли по снігу до нього! За рядом ряд — лискучі, грізні, чорні...

В майстерні трудно сів на диван. Втішався тим, що мав вікно не на Неву, а в тихий дворик, де, крім колони й кількох дерев, і не було на що дивитись... Смеркалося. Пітьма вповзала важко, мов волохатий неквапний звір... Спочатку він збирався в кутках кімнати, потім поволі ріс частинами, що підповзали з усіх сторін до столу та до дивана, щоб тут зійтися, злитися у щось єдине ціле й ковтнути... зорю?..

Встав, добув вогню і запалив руками, які йому не підкорялися, високу грубу свічку. Прислухався, бо враз йому здалося, що каркають оті лискучі ворони... Бридня! Вони давно в своїх палацах... Господи, та що ж це з ним!.. Звичайні собі круки, а він з них робить... Смішно... Трам-там-татам!.. О! Б'ють зорю?.. Ні, хтось пройшов по коридору, підстрибуючи. Це з молодих художників. Знайшов якесь цікаве рішення чи світлотінь і радий... Та ні, таки б'є барабан... Трам-там-татам! Трам-там-татам!.. Все дужче, дужче, дужче... Кудись ідуть солдатики. Напевно, цар надумав помилуватись їхнім парадним строєм. А може, стягує до себе ближче вірні свої полки? Як випустить селян на волю в одній сорочці — буде для них робота... Звідки Левко дізнався про ті погрози шефа синьо-мундирих? Де взяв "Марію"?.. Мабуть, поему дав йому Тарновський чи Лазаревський... А в колах тих, де обретається князь Долгоруков, у Лева повно родичів. Толсті, Перовські... Трам-там-татам!.. Не може він спокійно згадувати цього сатрапа царського, що був йому найвищим "благодійником", у тім сумнім Закаспії. Хоч він і

дядько Лева, а справжній пес придворний Миколи Першого... Якась дурниця вийшла... Лев, пес... Невже так вдарила йому по серцю та дружня просьба Лева поберегтися? Пусте!.. А втім, якщо згадать Мошни, Черкаси, Київ та бесіди "во назидание" вже тут-таки, в Санкт-Петербурзі, то перспектива померкне вельми, як тільки що померк недовгий зимовий день.

Поволі встав, роздягся і тільки зараз помітив кошик з їжею. Михайло був і не застав! Сваритиме тепер... Він сварить також лагідно, мов винен сам у всьому... Це ж треба, щоб у найтяжчу пору, у перші дні заслання вони йому зустрілися, ці Лазаревські! Щирі, чарівні душі... Спершу подумав був, що то лукава щирість, що поцілунок за срібняки... І досі сором пече за ту лиху підозру, за ту невіру. Вибачився, — й "неоднократно"! — а десь на дні душі помулює, мов неодмольний смертельний гріх...

— А-а, вже прийшли?..

Не спостеріг, як одчинились двері й у них з'явився Федір. Його мундир ударив, наче блискавка; аж потемніло в хаті й душа пішла, пішла кудись униз, у прірву!.. В солдати, мо', не віддадуть — старий уже й недужий...

— Вечерю он приніс Матвійович.

— Спасибі, бачив... — ледве добув із горла слово.

— Лаявся за ваш непослух... Може, щось треба вам, то ви кажіть. Матвійович мене просив дивитись, як за дитиною...

— Ні. Все гаразд, — поспішно сказав Тарас, не зводячи очей з мундира. — Поїм і — спати, спати!..

— Тоді добраніч...

Двері тихенько рипнули, й мундир пропав. Тарас заплющив очі й почув, як лоскітне душа спливає в груди... Та ні, тепер до війська не віддадуть... А раптом?! Зашлють туди ж чи на Кавказ...

Схопився, узяв свічник. Вогонь тремтів... Свічник тремтів... Рука тремтіла... К бісу! Цього іще не вистачало, щоб він боявся!.. Треба спинити дріж!.. Отак, отак... Вогонь палає рівно... Ледь-ледь схитнувся... То протяг... Гаразд... Тепер вечеряти! Як їсть, так робить, кажуть... Що тут приніс Михайло?.. Руки його не слухалися. Були якісь немов чужі...

На антресолі, в ліжку, відчув, як добре мати свою кімнату... І свій вогонь... Горить, ледь-ледь похитується, немов живий... В казармі... А хай їй грець! Навіщо про неї, кляту, згадувати!.. Ось купить землю, хату собі поставить вікнами па широчінь Дніпра-Славути... Як же він переборов наругу ту, як витримав?.. Це ж десять років!.. Ні, трохи більше. Його взяли на річці у квітні, п'ятого, взяли жандарми; і почалися його невольничі, його "христові страсті". А вирвався у серпні, другого числа... Вважай, іще аж цілих чотири місяці!.. І, мабуть, ті чотири були найважчі... А перші — легші?.. Перші були борнею, герцем, що розпочався ще в казематах Дубельта...

У Петропавловській пробило вісім... Він чув цей дзвін і на Фонтанці, у сорок сьомому, коли сидів із братчиками в тому розбійницькому вертепі... Ці дзигарі й гармата, яка стріля ополудні — мов "благовіст" столиці, немов нагадування сиnam царя

й отечества, що їх там ждуть, що. за найменший спротив чекає кара... Певно, Левко Жемчужников не все сказав, що знає. Його щось тяжко змусило гукнуть йому: "Побережись!" Даремно він не потривожив би...

У грудях біль подужчав. Де взявся знову кашель, що був притих. А може, справді треба сидіти вдома й ждати... Чого?.. Одужання. Весни. Мандрівки на Україну!.. Або жандармів... Лізе чорт знає що у голову! Як бог не видасть, свиня не з'їсть.

Дмухнув на свічку. Спати! Раненько встане. Треба кінчать портрет барона Клодта... Вічно щось та не так! Як має час, майстерню, робочий стіл — нема здоров'я, сили нема трудитися. А там, було... Йому ж сам цар заборонив писати і малювати. Ать, два, тягни носок — і все життя!.. Найдужче його обурило якраз це місце вироку. І, як не дивно, зробило дужчим, здатним піти на прою з усім, чим намагалися його зламати, знищити сатрапи царські, підлі його кати. Ще в кабінеті Дубельта, перед портретом грізного царя Миколи, коли йому оголосили вирок, він присягнув, — звичайно, тільки подумки, — що марна праця їхня, що він не дасться зробити, з себе іграшку, захисника царя й престолу, що він ніколи не осягне того, чого його навчатимуть... А може, то було пізніше, вже на плацу в убогій Орській фортеці? І там, і там. Хіба ж то раз доводилося йому клястися в тому, долати відчай та безнадію!..

Проїхав хтось по Другій-Третій лінії... Невдовзі ще... А потім — вершник чвалом промчав у глиб Васильєвського. Конита били лунко, мов барабан...

...Його везли, як на пожежу. Наче там, за рікою Волгою, в степах Уральських, раптом усе завмерло, вклякло, ждучи нового воїна, грози хівинців диких і всіх, хто ще не втямив, як добре жити під скіпетром царя Миколи.

Трудно тому повірити, та все ж на восьму тяжку добу солдат Тарас Шевченко вночі влетів до Оренбурга, зіскочив з воза й миттю... був упроваджений у передпокій самого штабу корпусу, де й переспав до ранку на голій, наче бубон, брудній підлозі.

Десь під обід, приласканий уже батьками-командирами, лежав собі на нарах у пересильній тісній казармі й читав слов'янську біблію, коли почулася швидка хода, стук-грюк і молодий панок-чиновник кинувся йому на шию. Наглядачі, яких було тут двоє, презирнулися.

— З ким маю честь? — підвівся Тарас із нар.

— Я ваш земляк, із Гиравки під Конотопом. А звуся Федір, Лазаревський. Я тут служу. Чи можу я вам чимось допомогти? — посипав, як із мішка горохом.

— Спасибі, — хмуро сказав Тарас. Попов у Третім відділі навчив його обачності. — Я сам собі допоможу. Юнак знітився, глянув на караульних.

— Повірте, я від душі!.. — прошепотів. — Ми з братом читали ваші книги...

— А як же ви дізналися, що я це я? — всміхнувся.

— Сказав земляк, що чув про вас від офіцера, який приймав. Прибіг і ніби вдарив мене по серцю: "Вночі до нас Шевченка привезли!"

Тарас не знав, як бути. І конфірмація, і переміна стану, й далекий шлях, і ця неждана зустріч змішалися в його душі.

— Пробачте... — озвався вже привітніше до юнака. — Два місяці ледь не щодня

мене терзали і так, і сяк, аби загнати на слизьке...

— Жандарми?

— Третій відділ.

— Чув про такий... Вас віддали в солдати?

— Еге ж. Із правом вислуги.

— За вірші?

— Хто багато знає, стає старим...

Постояли якусь часину тихо. А далі Федір мовив, аби його підтримати чи й справді так вважаючи:

— І тут є добрі люди. Щось зробимо для вас!..

— Спасибі.

— Я побіжу, — скривився Федір болісно. — Ждіть тут!

— А де ж мені подітися... — всміхнувся на те Тарас. — До смерті буду ждати...

На третій день його покликали до генерал-губернатора. Вели бігом. Як везли із Петербурга. Напевно, тут вважається, що швидкість рівнозначна посаді й чину того, хто дав наказ доставити когось кудись.

Проте прийняв не генерал, а підполковник. Глянув на нього пильно, гмикнув у пишні чорні вуса і раптом мовив лагідно:

— Беріть стілець, сідайте,

Тарас присів на край стільця, готовий до будь-чого. Попов, друг велій, також бував з ним лагідний...

— Тарасій, син Григорія? — спитав так чемно. — А я Юхим Матвійович... — Хотів подати руку, але зам'явся і не подав. — Пан Лазаревський — родич чи давній друг?

— Ні се, ні те. Ми вперше тут зустрілися.

— Прекрасно!.. Він так перейнявся вами, що я не міг повірити... Це робить честь йому і вам, — пригладив вуса. — То ви поет, художник?

Лише кивнув. Слова ці йому здушили горло. Було колись...

— За що ж до нас попали?

— В паперах сказано "за сочинение возмутительных й в высшей степени дерзких стихотворений".

— Ну й ну... Кого ж вони так "возмутили?" — примружив гарні очі.

— Царя самого ніби...

— Ото! То ви.. — затнувся, не доказав того, що мав на думці. Устав, пройшовся по кабінету, хмурячи густі кошлаг брови. — Можете провідать пана Лазаревського й заночувати в нього. Біля костюлу, будинок Кутіна, — сказав, нарешті тихо. — Куди дали призначення?

— Фортеця Орська. П'ятий батальйон.

— А-а, до Мешкова. Ісаєв там комендантом.

Таки подав правицю і міцно стис Тарасаву.

Курним убогим плацом, мимо фонтана, який не діяв, пішов шукать єдиного свого знайомого в усьому цьому краї. Може якби сюди приїхав сам, із волі власної, зустрів би

щось цікаве і навіть варте пензля, — як Вася Штернберг! — а так усе довкіл йому було чуже й вороже. В'язниця є в'язниця, нехай вона й не замкнена. Ішов, а серце бралось тугою, а очі повнилися йому сльозами, а думка билась, ніби орел у клітці... Гори мої зелені, і мій Дніпро, і Київ мій золотоголавий, і милий степ!.. Новий знайомий Федір зустрів його, як брата рідного.

— А це Сергій Левицький, також земляк, — підвів до нього русого молодика.

— Яке це щастя!.. — радісно схопив його долоню і стис легенько, ніби вона була з кришталю чи порцеляни.

— Щастя моє лишилось, друже, на Україні, — сказав Тарас.

— Пробачте... Я мав на увазі лише себе... що бачу вас... — геть розгубився хлопець.

— Я знаю вас ще з Києва, де вчився в університеті...

— Ми зустрічалися?

— На жаль... — розвів руками.

— Сідайте. Зараз ми щось придумаємо... Ну, молодець Матвеев!.. — заметушився Федір.

— Юхим Матвійович? То я оце від нього. Покликав сам, поговорив і навіть дав твою адресу.

— То чоловік! Із козаків уральських. Знає, чому лихо.

— Не думав я і не гадав, що й тут знайду співзвучні, рідні душі. Спасибі вам! — сказав Тарас розчулено.

— Все ваш "Кобзар" та "Гайдамаки", — признався щиро Федір. — Як прочитав-то ніби мені-розвиднілося, немовби я лише тоді став зрячим...

— А я не міг повірити, що є таке, що можуть бути вірші, які отак беруть за душу, — додав Сергій.

— Ну, хлопці, годі, годі!.. — спинив Тарас. — Захвалите, і стану дерти носа...

— А він і так у вас кирпатий, — пирснув зненацька Федір.

— Справді? — підтримав жарт. — Він був прямий... Це вже в дорозі вигнувся, бо везли, наче генерала, — аж заганяли коней.

— Судив сам цар? — спитав Сергій серйозно.

— Ні, граф Орлов. А цар лише погодився і ще додав, як кажуть, рукою власною: "Под строжайший надзор й с запрещением писать й рисовать". Ось так, панове молодці... Прошу любити і жалувати!..

— За що ж вас так? — скривився Федір, ніби хотів заплакати. — За ваш "Кобзар"?

— Ні. Інші вірші тому виною, що не друковані. Поеми "Сон", "Кавказ", "І мертвим, і живим..."

— Поглянути б хоч краєм ока! — вигукнув Сергій півголосом.

А Федір взяв його за лікоть і показав на двері, де хтось міг їх підслухати.

— А що, якби ви, хлопці, мене вгостили чаєм? — гукнув Тарас. — Та ще б коли до чаю якусь закусію!..

Після вечері зняли матраци з ліжок, поклали їх на підлозі та й полягали покотом: Сергій, Тарас і Федір. В будинку тихо-тихо. І з вулиці не долітало й звуку...

— Як у могилі!..

— Рано лягають спати... — сказав Сергій.

— Разом з курми, — озвався Федір.

— От би хоч щось почути із тих поем! — не міг Сергій лати свою цікавість.

— Далеко сплять хазяїни?

— Аж в іншому крилі будинку, — шепнув Сергій.

Тоді чого ж ми шепчемося, мов неофіти у катакомбах? А й справді, — мовив Федір і засміявся.

— Дещо я розкажу по пам'яті... Але дивіться, хлопці, аби ніде нікому!.. Бо вам ще гірше буде. Мені вже й так, як кажуть, по саму зав'язку...

— А смертна кара? — глухо спитав Сергій.

— Мій вирок — гірший смерті. Повільна смерть страшніша кулі й шибениці...

В незрушній, мертвій тиші Тарас почав неголосно поему "Сон":

У всякого своя доля

І свій шлях широкий:

Той мурує, той руйнує,

Той неситим оком

За край світа зазирає,

Чи нема країни,

Щоб загарбать і з собою

Взять у домовину.

Той тузами обирає

Свата в його хаті,

А той нишком у куточку

Гострить ніж на брата.

А той, тихий та тверезий,

Богобоязливий,

Як кішечка, підкрадеться,

Вижде нещасливий

У тебе час та й запустить

Пазурі в печінки, —

І не благай: не вимолять

Ні діти, ні жінка...

Читав усе, що пам'ятав, що збереглося у вирі, який його викручував останнім часом, і сам немовби знов повертався у ті роки й години, коли писалися оці рядки любові й гніву, коли він зносився на крилах муз, сягав вершин людського духу й радів за собою інших, тих, що дрімали довго й попрокидалися, почувши дзвін його душі. Не бачив лиць, а тільки чув німу співзвучність хлопців, а може, й страх за нього й власну долю. Стишував до краю голос і пропускав місця найбільш крамольні, та все ж було й від тих, невинних, моторошно... Облишив "Сон", узяв з "Кавказу" місце, яке немов написане й про ці краї:

...Читаєм божії глаголи!..

І од глибокої тюрми

Та до високого престола —

Усі ми в золоті і голі.

До нас в науку! ми навчим,

Почому хліб і сіль почім!

Ми християне; храми, школи,

Усе добро, сам бог у нас!

Нам тільки сакля очі коле:

Чого вона стоїть у вас,

Не нами дана; чом ми вам,

Чурек же ваш та вам не кинем,

Як тій собаці!..

— Там ходить хтось, — сказав тихенько Федір і доторкнувся його руки.
Прислухався... І справді ніби ходить, рипить підлога.

— Тарасе, ви зійшли до нас із неба!.. — прошепотів Сергій Левицький.

— Коли б то, — тихо зітхнув Тарас. — З Фонтанки я, із казематів Третього відділу
"зійшов" сюди.

— А ще раніш, до того?

— З кріпацьких злиднів. Хлопці, я чверть століття був кріпаком!..

— Жахливо...

— Злочин!..

— Нині в неволі знову... Завтра вдягнуть мундир!.. Лежали довго в тиші. Не стало чути кроків у коридорі.

Щоб не заплакать при земляках, Тарас почав улюбленої своєї пісні:

Ой і зійди, зійди, ти зіронько вечірня!

Ой і вийди, вийди, дівчинонько моя вірная...

Не зміг співати далі, бо та зоря, та дівчина і та земля тепер йому явитись можуть
хіба вві сні...

Здолавши тугу, тихо завів іще сумнішої, бо всю дорогу від Петербурга в душі його
вилися лише пісні печалі й горя:

Та забілили сніги, забілили білі,

Ще й дібровонька, ще й дібровонька.

Заболіло тіло, бурлацькеє біле,

Ще й головонька, ще й головонька.

Ніхто не заплаче по білому тілу,

По бурлацькому, по бурлацькому;

Ні отець, ні мати, ні брат, ні сестриця,

Ні жона його, ні жона його...

Сергій підтримав — гарним, високим голосом, пішов за ним по пісні, мов по житті. І
Федір вторив баском, крізь сльози; бо всі вони були тут, мов ті бурлаки, без матерів,

дружин, дітей...

В чужій землі, й самі чужі...

Раненько прибіг солдат, розгублено оглянув їх, не бачачи між них військового, і мовив, дивлячись собі під ноги:

— Шевченко, до каптенармуса!

— Ну, от і все, — сказав Тарас. — Прощайте, други! Маю уже призначення. Фортеця Орська, п'ятий батальйон... Коли-то ще побачимося!..

— Гора з горою, кажуть... — почав Сергій було втішати, але замовк.

— Чим зможем, допомагатимемо, — сказав похмуро Федір і відвернувся, дістав хустину.

— Піду вже, мабуть, браття...

Обняв по черзі, поцілував і швидко вийшов.

Невдовзі його ввели в якусь похмуру кам'яницю, і чоловічок з хитрим, як у kota, обличчям недбало глянув, змірявши його очима, узяв мундир, штани, шинель і кинув йому на груди.

— Міряй! — сказав так, ніби Тарас просив у нього собі обнови.

— Що, прямо тут? — оглянувся. — А як зайде хто-небудь?

— Не бійся — дами тут не бувають! — оскалив зуби пан каптенармус.

Солдат також всміхнувся. Підвів до лавки й спритно стягнув сюртук. Подав мундир.

— Вдягайте.

— Воно ж тісне...

— Так треба. Солдат повинен бути неначе лялечка!

— Штани також?

— Звичайно... Тепер шинель...

— Як вліто! — в долоні ляпнув каптенармус і підкрутив котячі вуса. — А ти казав...

Тарас стояв і слухав, як кров йому поволі холодне в жилах. Ось та страшна, пекельна мить, що відокремить його від світу волі, від того, чим він жив останні дев'ять років і що зробило з нього людину, вільну серцем, і правдослова гноблених!.. Кати людські, сатрапи царя-тирана, цербери!..

Щосили зціпив зуби, щоб зупинити сльози, які уже душили горло й ось-ось могли йому заслати очі. Повинен бути кременем, бо це лише початок, бо попереду ще довгий-довгий незнаний шлях по муках, тернистий шлях!..

...Перше, що він побачив в Орській, — це каторжан, які понуро лагодили розбитий шлях, та муштру (своє тяжке прийдешнє!) біля казарми. Він так уп'явся очима в це богомерзке дійство, що й не помітив, коли спинились коні й поручик По-чешев гукнув йому чи сам собі:

— Приїхали!

Стрибнувши з воза, Тарас ступив крок-другий за офіцером і знову глянув на всипаний жорствою плац.

— Подобається? — спитав поручик. — Завтра і ти почнеш отак "виходити в люди". Ти ж з правом вислуги? — перепитав.

— Еге... А іншого шляху немає?

— Для конфірмованих, — та ще самим! — підніс рудий від тютюну великий палець, — є тільки цей. Ать-два, ать-два — і в унтерах! Ну, як?

— Це поки сонце зійде, то роса очі виїсть... — зітхнув Тарас.

— Тут не столиця, і плац, на жаль, не бальний зал... — . всміхнувся.

Хотів йому сказати, що він з людей, а не з панів, та не сказав: хай думають собі, що хочуть.

— Зажди отут, — звелів поручик строго, коли ввійшли у сіни чи коридор. Сам одчинив неоковирні й скошені соснові двері, виструнчився і увійшов таким же кроком, як ходять ті горопашні там, на плацу. Невдовзі, правда, почувся сміх, вітальні дружні вигуки. Як кажуть, ворон воронові ока не виклює... А з вулиці через прочинені надвірні двері чулися різкі команди, гупання важких чобіт і брязкіт зброї. "Тягни носо-ок! Тягни носо-ок!" — "співав" якийсь служака з таким натхненням, що нагадав Тарасові весняний стогін горлиці.

Ховаючи папір, — розписку, певно, — поручик вийшов швидко і наказав:

— Марш представлятись батальйонному! Потому, вже тихіше, можливо, навіть із співчуттям, промовив людські слова:

— Прощай, солдат. Моя тобі порада: як гнуть, то гнись, викручуйся; інакше — геть зламують... Ну, будь здоров!

Пригнувшись, — двері були низькі, — шмигнув мерщій на вулицю. Той батальйонний, видно, не з тих, із ким поручики запанібрата...

— Заходь! — гукнули басом із кабінету. Тарас поставив ранець, поклав шинель на нього й, осмикавши, як фрак, мундир, ступив у двері.

— Здрастуйте... — сказав несміло, вгледівши похмурий вид батальйонного, що возсідав гранітне якось, монументально за невеликим легким столом.

— Шевченко? — звів на прибулого бровасті чорні очі. Тарас кивнув.

— Ще не служив?

— Бог милував.

— Не до душі військова служба? — скривив м'ясисті губи. — Художник я.

— А вскочив за написання віршів!.. — узяв папір і знову поклав на стіл.

— І вірші також пишу...

— Писав! — підніс гранітний палець. — Знаєш, що заборонено тобі писати і малювати? Гляди мені, Шевченко! Щоб був як штик! Просили тут за тебе... — примружив гостро очі. — То я візьмусь, при змозі, сам і вимуштрую такого унтер-офіцера, що рідна мати тебе впізнати не зможе!

— Вони просили, певно...

— Мовчати! — встав. — Віднині ти повинен знати одне лиш слово "слухаюсь"! Ну, ще хіба "так точно!"...

— Так точно! Слухаюсь! — хтозна-чому гукнув Тарас.

— Отак-то, — вже спокійніше сказав гранітний капітан. — Служитимеш у третій роті, за номером сто дев'яносто першим. Іди й представся ротному. Здається, він на

плацу. Й гляди мені, Шевченко...

— Щоб був як штик! Так точно! Слухаюсь!

— У тебе добра пам'ять, — глибокомудро нахмутив брови батальйонний. — Збагнеш статут... Старайся!

— Дозвольте йти?

— Іди.

— Так точно! Слухаюсь!

Крутнувся, мало не впавши, й поспішно вийшов із кабінету. Лесть зачинивши двері, він засміявся. Може, щоб не заплакати. Матвеев просив за нього, мабуть, і цей Мешков тепер покаже йому козу осмалену!.. Звірюка, кат... Який-то ротний? Певно, отой співун? "Тягни носо-ок! Тягни носо-ок!" О господи! Тобі ще мало рабства, що допустив на цій землі й солдатчину!..

На лихо, він угадав. Якийсь похмурий унтер йому вказав на Співуна, коли спитав, хто буде його начальством. Цей також був капітаном. Проте струнким, високим, як тополя.

— Здрастуйте! — гукнув Тарас, вловивши мить, коли Співун дав спокій своїм спітнілим жертвам.

— Здоров. Що скажеш? — вирячився на новачка.

— Прибув у вашу роту.

— Ще не служив?

— Так точно!

— Прибув звідкіль?

— Із Петербурга.

— Горілку п'єш?

— Так точно!

— А де навчився правильно відповідать начальству?

— Ось тільки що сподобили пан батальйонний.

— О, він сподобить!.. — хмикнув. — Новеньких страх як любить. А ще коли з артистів!..

— Художник я, Шевченко.

— Хохол?

— Так точно!

— Будеш козлом одпущення. У тебе є дві вади: хохол, артист...

— І третя — людина я.

— Тю-тю! Віднині лише солдат. Як хочеш жити, забудь про все... А зараз — марш в казарму!

— Слухаюсь!

— Тягни носо-ок! Тягни носо-ок! — зигтів аж до казарми високий голос ротного.

На другий день раненько взяли за нього, грішного. Приставили найперше "дядька", аби навчив усіх солдатських мудрощів, а по сніданку вивели його на плац, дали рушницю в руки і почали робити з нього слугу царя й захисника отечества. Як

видно, це для них було розвагою, щось на зразок театру або вертепу. Крім Співуна, прийшло душ п'ять молодших офіцерів, дві жінки й сам батальйонний командир. Співун командував, старий солдат, приставлений до новачка, показував, як що робити. "Публіка" втручалась теж. Мовчав один лише Мешков. Нарешті, й він не витримав. Підбіг, відтрутив ротного й узявся сам до діла.

— Носок, носок, таку твою!

Здуваючи з вусів краплини поту, Тарас потяг носок навмисне у протилежний бік. Мешков від того осатанів.

— Стій! Струнко! — крикнув. — Наліво кроком руш! Ать-два, ать-два! Тягни носо-ок! Тягни носо-ок! Куди ж ти тягнеш, йолоп царя небесного?! Отак, отак! — пройшовся сам, чим викликав аплодисменти дамської частини глядачів. — А що в руках у тебе? — спинився перед новобранцем.

— Не знаю, ваше благородіє!.. — відсапуячись, сказав Тарас.

— Рушниця! Для чого вона тобі? Стрілять, колоть врага царя й отечества!

— Так точно!

Свідок тому сам бог, як підмивало використати властивість ту рушниці, бо лютий враг отечества стояв за крок від нього і намагався знищити людину в ньому, вбити живу і вічну душу!..

— Збагнув, збагнув, таку твою? — мов випробовував його терпіння.

Тарас мовчав. Щосили зціпив зуби. Проте в очах у нього, напевно, все ж відбилося його страшне бажання, бо, стрівшись з ними поглядом, Мешков знітився раптом, позадкував і крикнув:

— Струнко! Направо! Марш! Ішов і чув мешковський бас:

— Фу-у, сатана... Художник!.. Розбійник він справжнісінький!..

Щось щебетали дами. Почув лише: сміються з його вусів, відпущених ще в казематі. Бороду зголив давно, а вуса лишив собі, хай будуть; як в запорожців...

— Кру-у-гом!

На зло крутнувся не через те, що вчили його, плече. Ніколи ніхто не зробить з нього солдата, ляльку! Він краще вмере...

— Стій! До ноги! Поставив не до тієї.

— Тьху! — плюнув ізпересердя пан батальйонний. — Ти в школі вчивсь?

— Так точно!

— В дяка?

— А потім ще й в Академії мистецтв.

— Бездарнішого не зустрічав! — розвів Мешков руками.

Тарас всміхнувся нишком. Почув би це великий Карл! Аби Жуковський... Може, якби вони побачили його в такій біді, то помогли б... Подати б їм ізвідси голос!.. Мов з того світу...

— Струнко! — підскочив знову батальйонний. Він, мабуть, трохи з мухою у голові...

— На пле-е-че! Кру-у-гом! На-а-ліво! Марш!

— Відставити! — почувся інший голос. Так захопилися, що й не помітили, як

підійшов сам комендант фортеці.

— Що за солдат?

— Новенький, ваше благородіє. Із конфірмованих по височайшому указу.

— А-а, пан художник!.. — немов зрадів уже, як голуб, сивий генерал. — Панове, ви всі вільні! — недбало кинув через плече. — А з вами я погмоню. Ось хустка, витріть, будь ласка, піт... Мені писав про вас Матвеев...

— Спасибі... Думав, що пропаду... — сказав Тарас, відсапуючись. — Взялися круто...

— З нудьги вони втрачають тут людську подобу. Горілка, карти, підступи один супроти одного... Ви не мисливець? Тут полювання знатне! Пташви!..

— Не знав... не взяв, що треба... — озвався.

— То не страшно. Візьмете в мене.

— А випускатимуть мене з фортеці на полювання? — схопився Тарас за ниточку.

— У вільний час — будь ласка.

О, це вже щось! На волі, десь під кущем над річкою чи й у степу, писати можна нишком...

— Дозвольте, ваше благородіє, просити вас... — осмілюся.

— Ви хочете найнять квартиру? — зрадів старий своїй догадливості.

— Немов у воду глянули... Казарми...

— Знаю, знаю! Скажу сьогодні ж Фішеру, щоб підшукав для вас що-небудь. Фішер — також солдат із конфірмованих. Поляк. Ви теж із Царства Польського?

— Ні. З України.

— А-а, з Малоросії... То я скажу Мешкову, щоб вам дозволив жити поза казармою.

Сказав, пішов. Так ніби раптом вичерпався запас сили на добре діло. Дивуючись, Тарас провів його очима аж до будинку, який стояв на чільнім місці. Ні, світ таки не без людей! Коли вже й тут, у дикій оцій пустелі, знайшлись вони, то доля ще від нього не відвернулася!..

...Пригнічене, прибите зло затаюється і жде, коли проб'є його година.

Надвечір якось Тарас ішов з казарми в свою кімнатку, найняту йому поляком Фішером, задумався про щось своє і вгледів батальйонного всього за кілька кроків. Спинився, зняв кашкет не лівою, а правою рукою.

— Шевченко, а йди сюди! — підкликав його Мешков, який недавно, днями, одержав чин майора. — Ось ти себе вважаєш за благородного, а й досі ще не знаєш, як слід знімати кашкет перед начальством. Ступай на гауптвахту й скажи, що я звелів відсидіти тобі добу за незнання статуту.

— Так точно! Слухаюсь! — гукнув Тарас.

— До речі, — хмуричись, спитав майор, — ти на квартирі? Завтра ж, — коли відсидиш, — збереш свої манатки і марш мені в казарму!

Тарас був так уражений, що не спромігся мовити сакраментальне "слухаюсь!". Проте Мешков, на диво, не зауважив йому за те, а мовчки пішов собі.

Із жалем Тарас звернув на стежку, втоптану до гауптвахти, й побрів по ній, мов на голгофу. Десь трохи більше місяця погралася із ним, як кішка з мишею, примхлива

доля. Він жив собі пристойно (для цих умов) і раптом — ця фатальна зустріч!.. Треба ж було піти якраз сюдою й саме о цій порі... Мешков його не зачіпав від того дня, коли Ісаєв визволив і взяв під добру руку, а тут одразу вдарив із двох стволів. Губа й казарма! Знову випробування. Іще одне. А скільки їх попереду?..

Унтер, що вислухав його печальний вирок, дістав ключі, безмовно завів його до камери й замкнув. Ну, геть як на Фонтанці! Тільки йе те вікно, не та підлога, стеля, та й замість ліжка — нари... Замок так само клацнув... Треба сприймать такі обставини як ординарні, треба звикать до них. Хто став на прю з тиранами з одним лише сумлінням та небажанням сприяти злу, приречений страждать і дух свій зміцнювати в нерівній битві з ворогом!.. А може, це йому спочинок перед казармою, де п'ятдесят нещасних душ живуть у бруді й смороді?.. Це, може, бог йому послав Мешкова як благодать?.. Всемиловитий угледів з неба, що він, Тарас, уник якоїсь дещиці з тих мук, яких йому призначено зазнати тут, і возроптав, ошуканий в своїх найкращих замірах...

Не нам на прю з тобою стати!

Не нам діла твої судить!

Нам тільки плакать, плакать, плакать,

І хліб насущний замісить

Кровавим потом і сльозами.

Кати знущаються над нами,

А правда наша п'яна спить... —

сплигло з далеких країв і днів... Ой, як тоді писалося!.. Лише два роки тому!.. Пропало все... Ще добре, що цей "Кавказ" устиг послати за кордон. То, може, там не згине...

Сів на краєчок убогих нар. Це ж на Україні в розпалі зелене, дивне літо, як все росте, бує, повниться новим життям!.. А тут — піски, якась убога травка, кущі, обдерті вітром, і сонце, сонце... З чого живуть киргизи? Убогі страх, а горді, якісь величні навіть, і водночас прості-прості, мов діти... Йому б сюди паперу, фарб та пензлів!.. Без них, без віршів він згасне тут, як вогнище посеред поля, і тим потішить лютих своїх катів!..

Зіскочив з нар, пройшовся сюди, туди. Ну, тіло вони заслали, замкнули тут, у цій хурдизі, а дух, душа — на волі! Він може думать, згадувати свій рідний край, журитися його журбою, він може й далі словом ламать кайдани в душах свого народу, будить людей і тим не дасть заснути собі самому. Він плоть од плоті і кров од крові...

Крізь вир думок, крізь муку, а може, з неї, вродилися нові слова, нові рядки, нове життя:

Думи мої, думи, мої,

Ви мої єдині,

Не кидайте хоч ви мене

При лихій годині.

Прилітайте, сизокрилі

Мої голуб'ята,

Із-за Дніпра широкого

У степ погуляти...

Спинився, вражений цим воскресінням себе самого, й метнувся шукать папір та олівець. В кишенях голо, порожньо, в хурдизі тяж... Прокляття!.. Хіба що — запам'ятовувати, ховати в мозку, в серці?.. Злякано знов прочитав по пам'яті... Є, є! Не сон, не виплід його уяви, а справжній вірш!..

З киргизами убогими.

І вони убогі,

Уже голі... Та на волі

Ще моляться богу.

Пробігся знову камерою, шепочучи нові рядки, і раптом вкляк біля вікна, залитого багровим сяйвом сонця, що вже сідало десь за степами. Може, на Україні...

Прилітайте ж, мої сизі,

Тихими речами

Привітаю вас, як мати,

І заплачу з вами...

Перечитав ще й ще... Сльозами втіхи, радості омив свого новонародженого, своє дитя єдине на цій землі з піску та сонця... Тіло замкнути можна, а душу зась! Душа людини вільна, допоки є у ній любов до того, що дороге, що варте мук!

Веселий вийшов з камери на другий день. Аж унтер на нього вирячився, мов на блаженного.

Збирав свою мізерію, готуючись брести в казарму, коли прийшла чудова думка: треба згорнути аркуш книжечкою, записувати до неї вірші й ховати в чобіт! Взувачка ця завжди на ньому або при ньому, й ні разу він не бачив, щоб хтось поліз у чоботи... То це ж його рятунок!

Схопив паперу аркуш, згорнув його учетверо і записав щонайдрібніше "Думи мої", свій перший вірш солдатчини. Як милувався зробленим, почулися чийсь покvapні кроки, і він мерщій запхав той зшиток за халяву. Вдоволений, підняв свій ранець...

— Здрастуйте! Тарас Шевченко будете? — запитали його співучою, якої він іще не чув тут, мовою.

Подумав — Федір Лазаревський! Проте, коли оглянувся, побачив зовсім іншого, не знаного йому панка.

— Так, — мовив стримано, бо земляки йому стрічались всякі.

— А я — Михайло Лазаревський. Брат Федора, того, який...

— Та знаю, знаю! — радо не дав йому домовити. Впустив до біса ранець і, підійшовши, подав пришельцю руку. — Мені про вас розказував ваш милий брат.

— Пробачте, що я так довго не заглядав: недавно про вас дізнався, бо їздив у службових справах далеко в степ.

— Сідайте, прошу! — скинув з стільця шинель. — Оце зібравсь... Наказано в казармі жити...

— Хто наказав?

— Майор Мешков. Хіба піти до генерала?..

— Ісаєва зняли з посади коменданта.

— Коли?

— Учора вже й передав усі діла.

— А я ламаю голову, чого Мешков за знятий не так кашкет послав мене на гауптвахту... — зітхнув Тарас.

— Я попрошу!..

— Не треба. Вже відсидів. І як! — засіяв усмішкою. Кортіло страх похвастати своїм солдатським первістком, та побоявся. Краще, аби про зустріч з музою ніхто не знав. Йому ж царем наказано писати вірші!..

— Я тут привіз журналів трохи.

— Справді? — зрадив Тарас. — Уже чотири місяці, як я не бачив жодного... Тут цілий скарб!.. І "Современник" навіть!.. "Отечественные записки"!

— А як у вас з грошима? — спитав Михайло тихо, ніяковіючи.

— Спасибі. Є ще трохи. Пропити мусив із офіцерами, щоб не вважали гордим... А ще один позичив і — мов забув...

— Я скоро знову буду, то привезу. Вам, справді, тут не варто тримати зайві гроші. Помовчали.

— Мені пора, — зітхнув Тарас. — Відбій небавом. Треба переселятися.

— Можна, я проведу? — схопив Михайло ранець. Тарас забрав.

— Звичайно. А нести цю мізерію я маю сам. Сміятимуться... Тут є свої закони. Окрім статуту й царських. Сховав журнали в ранець, узяв шинель.

— Спасибі вам, Мустафа! — гукнув, щоб чув господар. Визирнувши в ледь-ледь прочинені убогі двері, той закивав:

— Корош, корош.

Надворі Тарас оглянувся і мовив сумно:

— Добре на самоті... А там, у тому вавілоні!.. — кивнув у бік казарми. — Не побажаєш того і ворогові... Півсотні доль — понівечених, напівживих, зхудоблених... Вже за одну солдатчину царі достойні!.. Вибачте...

— А що з людьми тут діють! — підтримав його думки Михайло. — Я надивився. Ніби вони й не люди, а так собі, скотина... Весь корпус тут і стоїть для того, щоб "усмирять".

— Товариш був у мене, — сказав Тарас, — убили десь на Кавказі... Волею, сердешний, снів, а вмер, чужу пригнічуючи...

— Тут теж бунтують іноді, — сказав Михайло з натяком.

— Я все одно стріляти в ціль не вмію.

— Навчать.

— Якщо не схочу, то не навчать!

— А як уб'ють?

— Коли прийдеться вибрати, чи смерть, чи кат, я виберу, Михайло, перше...

Били уже відбій. Солдати, що десь затрималися, вбігали мерщій в казарми. Темрява лягла раптово, ніби звалилась з неба, де ще кривавився далекий край.

— Спасибі вам, Михайло, — сказав Тарас, подавши руку. — Будете у цих краях, провідуйте.

— Василь також вітає вас, страждаючи бідом вашою.

— Це ж хто такий?

— Наш старший брат.

Тарас обняв Михайла й, розчулений, врочисто мовив:

— Благословенна мати, що народила таких синів!

Не озираючись, пішов у чорні двері свого вертепу, звідки ще чувся крик, команди, п'яні брутальні співи...

...Цей день був днем великої печалі й радості! Ні, спершу все-таки явилась радість...

Знеможений цингою та ревматизмом, що мучили його всю осінь-зиму, лежав собі в казармі й радів, що день уже минув, що взавтра знов неділя (на муштру не поведуть!), аж відчинились двері й поштар гукнув:

— Шевченко, тобі посилка!

Скочив на рівні ноги, як молодий, підбіг, узяв. Від Лизогуба! Господи, то, може, це?..

— Важке й незручне... Поки допер, упрів.. — занудив старий поштар.

Дістав останніх півкарбованця, віддав йому і знову впився поглядом у дорогий пакунок. Поклав на нари, з яких устав (таки важке!), обмацував з усіх боків, а розкривать боявся... Малярська скринька ніби?.. Тверді кути і грані... Де ж ніж?.. Та ось він, ось він...

Руки йому тремтіли, як розрізав, знімав торбинку білу... Це ж полотно!.. їй-богу, скринька й фарби!.. Скарб, суцільний скарб!

Обмацував, немов сліпий, новенькі, ще не займані всілякі тюбики й не витирав щасливих сліз. Рік, цілий рік не бачив він цього добра! А ще ж папір і пензлі та олівці!.. Й Вільям Шекспір!.. А скринька та, яку він бачив ще недоробленою в майстерні в Седневі... Хто б міг тоді подумати, що через рік вона до нього з'явиться, мов благовіст, в оцій тюрмі незамкненій, в оцій пустелі!..

Брав кожную фарбу в руки, ласкаво пестив, ніби вона жива, і цілував, нестямлений таким дарунком. Добре, що всі кудись запропастилися й ніхто того не бачив, ніхто не ліз дивитися... чи й куштувать. Тут тьма була така густа, дрімуча, що все оцінювалося лише на зуб чи горло. Хіба то раз, вернувшись з мандрів за межі фортеці і не знайшовши своїх книжок, випитував, в який занесли шинок, і викупував з того полону!..

Як стали сходитися, він заховав під голови свій дивний скарб і знов розкрив лише тоді, коли вся бідна братія позасинала. При свічечці, що ледь яскріла, перебирав своє добро неоціненне і знову плакав. За вісім місяців життя в казармі, які, вважає, прослабував (останнім часом боліли зуби й очі), він став таким чутливим і тонкосльозим, що соромно було людей. Ледь що, у сльози. З болю не плакав, правда. Більше з журби, з нудьги та радощів. Одержав лист від Лизогуба, — таки Андрія, а не Іллі, — посипалися його гіркі. А там княжна Варвара озвалася до нього щирим словом...

Михайло Лазаревський лист надіслав із Петербурга, куди поїхав... А то Василь прислав сигар і п'ятдесят карбованців... І Федір його весь час не забуває... Це вохра? Це, здається, сурик?... Щось став він гірше бачити... І як художник, втратив колишній зір. Аж страшно! Колись, було, дивився на все в природі — живе, ба навіть і неживе, як на довершеність, як на картину, викінчену і досконалу, а нині ніби очі перемінилися: ні ліній, ні барв не бачить більше... Господи, а раптом те відчуття прекрасного пішло назовсім, втрачено!.. Ось буде день... День буде. А дозвіл малювати?.. Поганин Август і той, як вислав Овідія в страшну країну гетів, не боронив писати та малювати, а християнський "ласкавий" цар заборонив йому рукою власною і те, і те!..

Сіріло, коли заснув, сховавши своє багатство. І снилося воно йому. А може, він і не спав, розбурханий давно незаниманими щастям, передчуттям повернення у царство ліній та кольорів, у світ краси?..

Прокинувся із усіма і, тільки зміг, чкурнув у степ. Скрадаючись поза валами, — бо прихопив папір малярський та олівець, — невдовзі вийшов на вільний берег річки, порослий де-де шелюгою, що вже прокинулася, зарожевіла й пахла так само, як дніпровська... З веселим криком плинуло на північ птаство, й душа його зривалася услід йому. Всім тілом він чув той тужний весняний крик, той помах крил закутих і навіть десь краєчком серця вірив, що раптом злине, злине в блакить небес і стане там журавлем чи лебедем...

Урал набух, підняв високо воду й шумів густою, кригою, що йшла і йшла в далеке Каспійське море. А берег був пустельний. Пісок, бур'ян та шелюга... Це те, що там, на рідній його землі...

Примружившись, побачив луг із вербами та яворами, дубовий гай, завітчаний внизу веселим рястом, мілку затоку в квітах, рожеве мрево котиків над верболозом і теплий дощик з неба, що ледь взялося туманом хмар... А далі, далі, ген за Дніпром, — блакитні гори в синій красі небес, залиті сонцем, ніжним весняним дзвоном жайворонків!..

Зітхнув і рушив далі, де в межиріччі Уралу й Орі слалося піщане мертве поле. Подекуди виднівся сніг, поточений, побитий сонцем, видолінки ряхтіли синьо-білим серпанком вод, і в ньому дивно зміщувалися качки, бекаси, гуси та журавлі...

Дістав папір, поклав його на книжку й оглянувся, на що б його присісти... І тут помітив, — що він не сам. Неподалік з рушницями напереваги бродили ротний командир та підпоручик Бархвіц, який іще торік позичив у нього мало не сімдесят карбованців і не віддав. Коли ж Тарас осмілювався про це йому сказати, той звинуватив його у клеветі й ледь не підвів під суд...

Сховавши мерщій папір та книжку, Тарас подався у протилежний від офіцерів бік і вже не став ризикувати. Ходив собі на волі, під височенним синім весняним небом і дихав, дихав... Сонце його ласкаво гріло, вітрець ледь-ледь побурхував йому в лице, пташиний хор втішав зболілу душу хоралом степу, неба, й вона скресала, сповнювалася жагою жити й мислити. Чув, як у ній зароджувалися ще невловимі тіні майбутніх дум, і, щоб підтримати святий вогонь поезії, читав уголос вірші, які були вже тут написані й

таїлись нині в книжечці біля ноги. Він їх, ті думи-сироти, весь час собі повторював, щоб не забуть. На той лихий випадок, як доведеться знищити дрібні таємні записи...

Мій краю прекрасний, розкішний, багатий!

Хто тебе не мучив? Якби розказать

Про якого-небудь одного магната

Історію-правду, то перелякать

Саме б пекло можна. А Данта старого

Полупанком нашим можна здивувать.

І все то те лихо, все, кажуть, від бога!

Чи вже ж йому любо людей мордувать?

А надто сердешну мою Україну.

Що вона зробила? За що вона гине?

За що її діти в кайданах мовчать?..

Замовк. Не міг сьогодні згадувати такі рядки... Щось треба інше, легше...

Ще як були ми козаками,

А унії не чуть було,

Отам-то весело жилось!

Братались з вольними ляхами,

Пишались вольними степами,

В садах кохалися, цвіли,

Неначе лілії, дівчата...

Поляків тут багато. Не тільки в Орській, кажуть. По всьому краї... Вони бунтують, тужаться спихнуть царя зі спини, а їх — сюди, в солдати!.. Братаються, шукають дружби... Скільки намарно крові пролито!.. А стрілися в неволі, тут, за тисячі печальних верст од Києва і від Варшави...

У цих куцах на березі тоді мілкої Орі торік над осінь він написав вірш-відповідь на ще одне прилюдне його приниження, коли Мешков послав його на гауптвахту за рукавиці, одягнені на хворі руки...

О думи мої! о славо злая!

За тебе марно я в чужому краю

Караюсь, мучуся... але не каюсь!..

Стис кулаки. Останнім часом в нього з'явилась звичка стримувати себе в такий, спартанський, мабуть, спосіб. Як зле йому, як хочеться вчинити щось одчайне і непродумане, стискає пальці у кулаки, збирає силу волі й долає гнів, обурення, які могли б завдати тільки шкоди. "Караюсь, мучуся... але не каюсь!" — стало його магічним висловом, його молитвою із молитов, його спасінням у дні тяжких випробувань. Недавно...

— Шевченко! Ей, Шевченко! — долинуло супроти вітру, що дув у бік фортеці. З пагорба йому махав рукою солдат з його казарми. І тут знайшли... Неділя ж...

Пішов до нього.

— Швидше! Тебе до штабу кличе майор Мешков! Як мовиться, про вовка річ, а він

навстріч. Давно його не напоучував, яким повинен бути солдат його величності!.. "Тягни нос-ок!" — ось альфа й омега мудрості, яку сповідують такі, як він, уся мерзенна згряя цих кровопивць!..

— Два рази вже присилав по тебе... — відхекуючись, сказав солдат. — Подать йому Шевченка хоч з-під землі!.. Ще добре, що хтось із роти бачив, куди пішов...

Майор зустрів його суворим поглядом.

— Де пропадав?

— Неділя ж. Ходив у степ.

— Чого ходив?

— Молитися.

— Ну, ну... — сказав, пом'якшивши свій командирський холодний зір. — Солдат неважний з тебе, то, може, хоч псаломщик вийде, — хмикнув. — А втім... Питають із Оренбурга, — поклав брунатну руку на білий аркуш, — чи вартий ти клопотання про височайший дозвіл малювати...

Тарас увесь напружився. Іще одна надія шелеснула йому крильми. А скільки тих легких, тендітних крилець уже зламалось!..

— Вбий, не збагну, — примружився майор Мешков, — чого тобою такі тузи клопочуться... Чи, може, ти якогось князя нешлюбний син?

— Беріть, майоре, вище...

— О?!

— Кріпака.

— Цікаво... — сказав майор, помовчавши. — І неймовірно...

— Ще десять років тому я й сам був просто кріпаком.

— І як же ти... І як же ви уникли того ярма?

— Був здібний до малювання, зустрілись добрі люди і викупили мене на волю.

— За скільки?

— Дві з половиною.

— Сотняги сріблом?

— Тисячі.

— Ого! Маленьке, та важеньке... Я теж з простих, — признався. — Горбом беру... Ну, добре. Якщо дозволять вам малювати, підете в похід художником, вивчатимете Аральське море.

— Спасибі.

— Там пустеля, хвороби різні, спека... Й хівинці, бува, пострілюють чи налітають із-за барханів...

— Нехай собі. Зате я зможу там малювати!

— О, ви, як видно, не з боязких?

— За що й попав у службу.

Помовчали. Майор вичитував щось у папері. Потім поволі звів на Шевченка очі й сказав:

— Ідіть. Я напишу, що заслуговуєте на клопотання про височайший дозвіл.

Тарас крутнувся і вийшов. Сліпило сонце, небо було високе, синє, а в ньому тихо й рівно плив журавлиний весняний ключ...

...А за два місяці Тарас прощався з Орською. Прощався радо, хоча й не знав, що попереду, які нові випробування на нього ждуть. Принаймні вже не муштра і не смердюча, брудна казарма!..

Він ледь діждався миті, коли скінчивсь молебень і величезний транспорт поволі рушив у ще зелено-жовтий травневий степ. Щоб не вернули часом, пішов одним із перших, з провідниками. Тепер його начальством був Бутаков, моряк і... доброї душі людина. Він тільки числився в його команді, а сам міг діяти, як заманеться, і бути, де завгодно (звичайно, в межах транспорту), і це давало відчуття хоча й не волі, та вже принаймні чогось на неї схожого. А головне — він право мав тут малювати, був зобов'язаний робити це! Несповідимі путі господні...

Сам Обручов, командуючий Окремим оренбурзьким корпусом, провів їх кілька верст, а потім, ставши з почтом на невисокім пагорбі, всіх пропустив повз себе і попрощався. Ніби йшли на війну...

Рипіли сотні важких возів, кричали, знай, верблюди і цокотіли козацькі коні, поки ще не натовлені, спочили в Орській. Сонце пекло все дужче й дужче. Хвилями жовтіла аж до обрію уже присохла тирса. І тільки талі води, які стояли по улоговинах, синіли звабно й весело.

— Тарас Григорович? — спинив коня біля Тараса штабс-капітан.

— Так точно!..

Той скривився, стрибнув на землю і підійшов.

— Макшеев я, — подав привітно руку. — Прибув у грудні місяці з Санкт-Петербурга. Мені про вас розказували ще у столиці. Та й в Оренбурзі — ваші хороші друзі... Маю на возі тут джеломейку, можу вам запропонувати у ній ночівлю... Чи ви вже?..

— Щиро вдячний, — сказав Тарас. — Оце подумав, де ночуватиму, а тут і вас господь послав...

— Домовилися, — кивнув йому штабс-капітан. Сів на коня. — Держіться до Бутакова ближче, я вас знайду!

Надвечір, коли ставали табором, Тарас прийшов до екіпажу, як називав свою команду Бутаков, і вже застав Макшеева.

— А ми якраз про вас говоримо, — всміхнувся Олексій Іванович. — Ось тезко мій, штабс-капітан, пропонує на весь похід пристанище... Якщо і ви не проти...

— Я згоден.

— Ну й чудово. Чим більше ми подружимося на суходолі, тим легше в морі буде.

— І ви підете в плавання? — спитав Тарас Макшеева.

— Коли візьме пан капітан...

— Ви будете моїм найпершим помічником! — сказав врочисто Бутаков. — Звичайно, після штурмана...

— Та хоч і після кока!

— Оце моряк! Чого ви не на флоті?

— Судьба... — зітхнув Макшеев. — По духу я географ і мандрівник...

— Щастить мені: в цій глушині зустріти двох одержимих — художника й мандрівника! — обняв їх і пригорнув.

На другий день знялися з місця зі сходом сонця. Було ще прохолодно, й Тарас дістав із воза свою шинель. Як одягав, скривився, і це помітив штабс-капітан.

— У мене є пальто з собою. Можете вдягнути його. Щоправда, воно приношене... — озвався він несміливо.

— А на губу не втраплю? — спитав Тарас, згадавши про рукавиці й добу, за них відсиджену.

— Тоді ми зробимо такий фортель, — всміхнувся штабс-капітан. — Шевченко! — гукнув, неначе справжній тобі фельдфебель. — Одійть пальто! Шинель сховати! Побережемо добро казенне.

— Слухаюсь! Це, власне, перша була команда, яку він радо виконав.

— Якби ще бриль... — оглянув себе в пальті.

— А що то таке, Григоровичу?

— Це... капелюх солом'яний... Такі в нас носять на Україні...

— Ну-у, ви вже хочете як мед, то й ложкою! Дай бриль, то ви запрагнете ще й хату білу, вишні...

— Й Дніпро!.. Були б ми зараз десь на Дніпрі!.. Садки цвітуть, літають крижні, луки — зелено-жовті, з купами по них червоної, як захід сонця, смілки...

— Ну, ну, не треба сліз... — долинув ніби здалеку ласкавий голос штабс-капітана. — Опишемо Аральське море й за ці труди вам виклопочемо якесь звання... А там рік-другий, та й у відставку!..

— Вибачте... Не можу я спокійно все те згадувати...

— Любити край свій-благо, а не ганьба. Коли б усі любили його, як ви...

— Були б усі в солдатах.

— Так... Парадокс! Любов зробили злочином. Та ще яким — державним!..

Обоз ішов рівниною, яка не мала ніде кінця. Здавалося, що ковилове біло-жовтаве поле вливалось навсюдибіч у небо, й вози, верблюди, люди ось-ось також розтануть у тій безмежній невісті, як розтає, щезає мрево... І ні пташини тобі ніде, ні звуку, — окрім густого стугону обозу, — ні хмарки в небі... Сонце і ковила!..

Вже після полудня на видноколі зліва з'явилась біла хмарка. Невдовзі щезла, потім злетіла знову, ширячись...

— Що, буде дощик, може? — спитав Тарас у козака, що їхав сонний поряд.

Козак зиркнув на хмару, штурхнув сусіда, який також куняв, руками впершись в луку сідла.

— Угу... — озвався той. Піднявся на стременах, приклав до лоба руку і знову сів. — Степ палять.

— Хто? — спитав Тарас.

— Киргизи.

— Навіщо?

— Хто їх знає... По паленому обоз трудніше йтиме...

— Боятися нас?

— Та є й чого! Три тисячі лише возів. І тисяча верблюдів. Та козаки, солдати...

Подув вітрець, і в ньому справді чувся ледь вловний запах диму.

Попереду тим часом блиснула в'юнлива Ор, уздовж якої вони ще йшли, дихнула тихо свіжістю її затока, що ніби вийшла в поле зустріть обоз.

Тарас побіг, зняв одяг і кинувся в ту благодать.

Як почало смеркати, вогонь зайняв півнеба. Спочатку він вставав лише загравою, та чим густішала довкіл пітьма, заграва та ставала ближча й ніби пойнята кров'ю. То тут, то там на обрії зривалися у бурячкове небо великі пасма полум'я, летіли іскри...

Під'їхав верхи штабс-капітан і, кинувши слугі своєму повід, спинився поряд.

— Гарно... І трохи страшно... Наче із апокаліпсиса... До річі, Шрейбер, наш генерал і повелитель цього походу, просив, щоб ви для нього намалювали це диво в див...

— Отже, — зрадів Тарас, — я мушу виконати його наказ, хоч дозволу царя й немає!

— Звичайно. Ви ж у війську, де всі накази для вас — закон.

— Так точно! Слухаюсь! — ступив Тарас в глиб джеломейки, знайшов малярське причандалля і вийшов знову.

— Скільки не малювали? — спитав Макшеев тихо.

— Вже більше року.

— Мучилися?

— І не питаєте!..

Трепетно розкрив альбом, взяв олівець і, сівши по-козацьки, став малювати. Вогнище, яке горіло неподалік, давало мало світла, проте йому того було достатньо, аби зробити начерк огненної картини степу, башкирів, що варили кашу неподалік, возів, які стояли стінкою, впритул один до одного довкіл затоки... Колись отак, — він бачив десь малюнок, — і запорожці ставили вози довкола табору!.. Це наче вал. Принаймні кіньми не вскочиш нагло в табір... Дивно, рука його ще не забула, ніби сама собою трудиться, і з-під тонкого вістря, заздалегідь заструганого, вже приготованого, на всяк випадок, олівця випурхує штрих за штрихом... Узавтра вдень, при сонці, він покладе на цю основу фарби. Видовисько таке страшне й прекрасне, що він не зможе його забути, що довго ще воно стоятиме перед очима в усій своїй могутній дикій силі...

— Ну як? — спитав Макшеев, що встиг уже перевдягтися в нічний домашній одяг.

— Малюю... Гляньте, гляньте, он караван верблюдів на тлі пожежі!..

— Для щастя вам, артистам, так мало треба...

Тарас притих, замислився.

— Людина може бути вповні щаслива лише тоді, коли народ її щасливий, вільний... — тихо сказав Макшееву.

Вогонь тим часом бурхнув з новою силою. Огненні смерчі вирвалися з густої хмари диму й лизнули небо...

— Коли писав поему про гайдамаків, ввижались мені такі картини... Аж де побачив

їх наяву!..

Закрив альбом з уже готовим начерком, приліг на бік і так всю ніч дивився на те велике огнище...

...За десять днів дісталися Карабутаку-річки й нового форту, що будувався. Тут, як було задумано ще в Орській фортеці, обоз спинився табором не тільки на ніч, а і на день та другу ніч.

Уранці батюшка, що їхав до Раїма, мав освятити місце нового форту, аби господь простер над ним свою десницю, суцю над багатьма укріпленнями по прикордонній лінії. Без бога в цій пустелі не витримав би, напевно, й камінь. Правда, киргизи якось жили й живуть...

Допоки тривав молебень, Тарас трудився, прагнучи замалювати цю урочисту для форту мить. Коли ж гарматний постріл із бастіону благовістив — замісто дзвонів — звершення святого дійства, його знайшли й покликали в кибитку штабс-капітана Герна — будівника укріплення, — де мав відбутися бенкет з нагоди зустрічі христолюбивих воїнів й освячення ще одного гнізда орлів його величності.

— Сердечно радий, — потис Тарасові правицю Герн. — Я знаю про вас давно. Ще як навчався в Петербурзі у військовій академії, мені колеги-українці читали ваші вірші. А в Оренбурзі Михайло й Федір Лазаревські... Пробачте. Маю стріти генерала... Ви ж не тікайте — хочу поговорити з вами!..

Протягом всієї учти Тарас вивчав нового свого знайомого. Він був простий, уважний до всіх однаково, й тому, напевно, його здебільшого тут величали не по званню, а Карпом Івановичем. Не забував господар і про єдиного тут рядового, стежив, щоб він мав що і випити, і закусити...

— Ви що, давно знайомі? — спитав Макшеев, який сидів біля Тараса.

— Добрий він чоловік... — ухильно сказав Тарас, який, по правді кажучи, ніяк не міг повірити, що, вирушивши в похід з обозом, втрапив геть в інший світ, де люди — люди, навіть коли вони в мундирах та еполетах.

— А чом немає батюшки? — спитав у Герна генерал.

— Він, кажуть, надто буйствує, коли хильне... То ми його й не запросили.

— Все-таки слуга господній...

— Це я взяв гріх на душу, — сказав Макшеев різко.

— А-а!.. Ну, тоді... — зам'явся Шрейбер. Потім звернув иа жарт: — Бо шкода, аби за це наш милий Карл Іванович колись зазнав пекельних мук...

— Панове, хочу сказати тост! — підніс маленьку чарку Бутаков. — Я прошу всіх вас випити за флот Аральський!

Випили під схвальний гомін. Знали, що на возах "пливе" безмежним степом розібрана новенька шхуна "Константин", яка невдовзі стане вже третім судном на цьому морі серед пустель.

Тарас згадав свою мандрівку Балтійським морем, хворобу, Ревель, де мусив зійти на берег... І Васю Штернберга, якого він провів у море і... не зустрів... Тепер йому самому на долк випало піти в невідоме не тільки йому, а й штурманам Аральське море, й хто

знає, чи вернутися... Він чув, що там...

— Вас просять щось сказати, — шепнув йому Макшеев. — Сам генерал...

Тарас підвівся.

— Трудно мені, панове, сказати щось розумне або дотепне в цьому мундирі, на цій землі... Я прочитаю ліпше рядки написані колись давно... З поеми "Тризна"...

Провидя жизни. назначенье,
Великий божий приговор,
В самопытливом размышленье
Он подымал слезящий взор
На красоты святой природы.
"Как все согласно!" — он шептал

И край родной воспоминал;
У бога правды и свободы
Всему живущему молил,
И кроткой мыслию следил
Дела минувшие народов,
Дела страны своей родной,
И горько плакал... "О святая!
Святая родина моя!
Чем помогу тебе, рыдая?
И ты закована, и я.
Великим словом божью волю
Сказать тиранам — не поймут!
И на родном прекрасном поле
Пророка камнем побьют!
Сотрут высокие могилы
И понесут их словом зла!
Тебя убили, раздавили;
И славословить запретили
Твои великие дела!..."

Замовк і сів.

— Чудово!

— Браво!..

— Вип'ємо за государя нашого! — підвівся Герн. — Усі ми живемо тут його високим розумом... Віват, панове!

Встали і мовчки випили.

Коли стемніло й вийшли на моціон, Герн щось сказав Макшееву, знайшов Тараса й лагідно торкнувся його руки своєю.

— Обоз рушає вранці... — промовив журно. — Хто зна, коли ми ще побачимось...

— Те море, кажуть, кляте.

— Пусте! Я плавав торік по ньому... Просто, цей край такий великий, а нас так

мало... Вибачте, що я з тим тостом вискочив, немов Пилип із конопель... Тут, знаєте, також усякі люди...

— Цікавий тост. Як хочеш, так і розумій, — всміхнувся.

— Коли дивитись аж звідсіля, то ми замало не земляки. Я з Вітебщини.

— А я із Київської губернії. Кріпак колишній...

— Знаю і розумію... — притишив голос. — Ваше життя та здібності — найкращий доказ того, яка ганебна річ кріпацтво, яке гальмо для поступу.

Тарас мовчав, хоч любо було йому тут чути такі слова, зустріти таку людину.

— Я дворянин, — щоправда, безмаєтковий, — і ви, звичайно, в праві остерігатися, проте повірте в щирість і слів моїх, і ставлення мого до вас, — вів далі Герн. — Підозра, страх перед доносом — це найсильніша зброя тих, хто при владі. Кожен — один як перст, і що він може вдіяти, коли один!.. Не думайте, що я герой, що з кожним так розмовляю... Хочеться мені зійтися з вами, полегшить, хоч духовно, солдатську долю вашу, зробити щось для того, хто кинув виклик царству неволі й тьми!..

— Спасибі, — сказав Тарас. — За одинадцять місяців я в Орській одвик од щирих людських взаємин...

— Як він, майор Мешков, був з вами?

— Ганяв щодня. Я, каже, зроблю солдата з тебе чи навіть унтер-офіцера!..

— А ми ж з бригадним командиром писали йому листа, просили, щоб допоміг людськи вам...

— Я вдячний вам і генералові за добре серце...

— Ну, вепр старий, — не міг простити Мешкову Герн. — Хіба і ти не спотикнешся!.. Федяев, хоч і добренький, падлюк караб без будь-якого жалю!..

— Бог з ним, з Мвшковим, — тихо сказав Тарас. — Аби мені до нього знов не втрапити...

— На морі ви пробудете десь років два...

— А пошта туди хоч ходить?

— Лише в Раїм. Та й то на рік два рази.

— Забудуть мене і ті, хто досі ще не забув, — зітхнув Тарас.

— Не пишуть?

— Ні. Було колись, кинь у собаку палицю, а попадеш у друга. Тепер же — голо, ніби усі, крий боже, вимерли...

— Бояться.

— Певно...

— Ну що ж це ви, мій дорогий? — наткнувся на Герна Шрейбер, що був таки добряче напідпитку. — Ми вас усі шукаємо... Ще по одній — на посошок — і спатоньки!.. Нам рано в путь...

До табору вертались геть за північ. Балакали про се, про те, як люди, що захмеліли... І раптом — бах, бах, бах!

— Свої, свої! — гукнули, вже втискаючись у теплий ще, сухий пісок.

— Пароль? Пароль?!

Ніхто не знав. Забули, мов на лихо, що йтимуть пізно ввечері.

— Башкири тут на постах, — зітхнув Макшеев. — Можуть перестріляти...

— Я — генерал! — підвівся трохи Шрейбер. — Покличте когось із ваших офіцерів!

Стояла довго тиша. Тарас утрівся — аж задрімав. Хто знає, може, куля отут була б для нього найбільшим благом?..

— Хто там?! — спитали їх російською.

— Я — Шрейбер! Ми забули узяти пароль!

— Багато вас?

— П'ятнадцять!

— Один — до мене, іншим лежать на місці! Встав генерал. Струсив пісок з мундира й пішов на голос. Вранці, як тільки табір заворушився, "слуга господній", знехтуваний учора Герном, зчинив содом з гоморрою. Наповнивши утробу духом, — так називав він премудро спирт! — святий отець у супроводі п'яної в дим попаді наблизився до вчораним освяченого нового форту, підніс трагічно руки й гукнув на всю свою дияконівську горлянку:

— Нехай не буде благословення божого над фортом цим!!

А матушка зняла такий прокльонний лемент, що здивилися козачі коні й рвонули в степ...

...На край імперії обоз дістався на сороковий день. Коли на видноколі постав Раїм — укріплення на Сирдар'ї, в степу з'явилися групи бідах-солдатів, які йшли назустріч своїм жінкам, що їхали до них з обозом. Більшість із них не бачилися по дев'ять-десять років і ледь могли впізнати своє подружжя миле. Стояв сміх, плач...

В укріпленні Тараса вже чекав Макшеев, який помчав туди ще вранці з якимось місцевим князем або султаном. Невдовзі серед площі поставлена була кибитка, занесені до неї речі — й житло готове.

— А що то за руїни? — спитав Тарас Макшеева. — Немов верблюд двогорбий...

— Могила батира Раїма.

— Он звідки назва!.. Хто він, які діла уславили його ім'я?..

— Киргизи, певно, знають, — сказав Макшеев. — Поки чужа нам їхня слава, їхня історія, ми будемо для них також чужими...

— Це правда. Шлях руйнації, зневаги, гніту та заборони до дружби не приводить.

— Киргизи тут колись жили і навіть хліб вирощували.

— Куди ж вони поділися?

— Відкочували в пустельний степ, як почали тут будувати укріплення. Один лишився, кажуть. Йому за це дали землі в спадкове володіння.

— Дали йому його ж землі? — спитав Тарас.

— Виходить, так...

— Христолубиве воїнство!..

— Де Бутаков?

— Повіз на пристань шхуну. За морем скучив, рветься в незнаний світ.

— Він справжній вчений і мандрівник-першопроходець!

— Хоче за місяць скласти шхуну і вийти в море.

— Вийде! — сказав Макшеев твердо. — О, комендант вже шле гінця по мене...

Дослужує останні дні. Матвеев мав приїхати з нами...

— Юхим Матвійович? — спитав Тарас.

— Ви знаєте його?

— Стрічались в Оренбурзі. Торік іще. Як тільки мене привезли з Пітера. Душевний він чоловік...

— Це точно. І вміє дати усьому лад.

— Вашбродіє, — гукнув солдат, як на параді, — пан командант!..

— Іду, іду, — скрививсь Макшеев. — Чого кричиш?

— Не знаю, ваше благородіє!

— Твоя також приїхала?

— Так точно!

— Що ж це тебе начальство не відпустило?

— Не можу знати, ваше благородіє!

Вони пішли, і стало тихо-тихо.

— Одружений? — спитав Тарас слугу Макшеева.

— Ні.

— Я також...

Матвеев його зустрів на верфі, де будували шхуну. Сам підійшов. Хотів подати руку, та не посмів при людях.

— Ну, як ви тут? — спитав, коли Шевченко виструнчився перед начальством. — Відставити. Ви не в строю...

— Малюю ось! — усміхнено сказав Тарас. — Спасибі тим, хто визволив мене із Орської.

— Живете де?

— В кибитці штабс-капітана.

— І як живете?

— Добре. Мов з братом рідним.

— Радий за вас сердечно!.. Сходите в Аральське море — будемо робити щось для вислуги. Ця експедиція для вас єдиний пристойний шанс.

— Старатимусь. Тим паче, я так скучив за малюванням, що малював би і день, і ніч.

— Ну й славно! — всміхнувся мило Юхим Матвійович. — Заходьте в гості. Не як солдат, а як художник і просто друг.

— Спасибі. Не знаю, як віддячу...

— Ви наперед віддячили.

— Чим?

— Ваш земляк Левицький читав мені "Кобзар" ваш і "Гайдамаки"... Я теж козак, уральський!..

Матвеев сів на коня, підведеного йому солдатом, і взяв його в остроги, немов хотів підтвердити свою козацьку сутність. Помчав у бік Раїма — мов полетів!..

Прибіг геолог Вернер, що помагав на верфі складати шхуну. Поляк-засланець. Теж рядовий.

— На скільки діб? Звелів носить мундира?

— Ні, брате. Просто погомонів...

— Дива-а! Ти що, Тарасе, чаруєш їх?

— Чудово, що й під мундиром б'ються такі серця... — сказав Тарас не то Хомі, не то собі самому. У цій проклятій Орській він був відчаївся, зненавидів усе мундирне та еполетне, а познайомився із Бутаковим, Макшеевим, сердечним Карпом Герном (щастить йому на Карлів!) й піднісся духом. Ведмідь Микола, царствующий рукою твердою, не все ще вбив, не винищив у людських душах честі та потягу до справедливості.

— А ти не хочеш вибитися принаймні в унтер-офіцери?

— Тут, Хомо, діло принципу, — сказав Тарас. — Для чого вони вписали до конфірмації підступне "з правом вислуги"? Щоб я старався, прагнув служити так царю й отечеству, як служать їм мешкови, щоб я із жертви став добровільним — і через те без міри лютим! — катом. Був сином волі, лицарем добра і правди-істини, а став бездушним унтером, слугою тих мучителів, які його заслали у ці степи, — ось що їм, брате, бачилося, коли вони давали право вислуги!

— А як тобі присвоять якесь звання після Аралу?

— То інша річ, — всміхнувся. — Вони мені заборонили малювати, а тут взяли й дали звання за малювання!. Збагнув, у чому тут заковика, хто на коні?

— Воюєш з самим царем...

— В самодержавстві найбільше зло. Де свіжа думка — злочин, там все гниє, стає болотом, гине.

— А як же ми?

— Нам треба не загнитися, вистояти! Тим самим ставши прикладом, зразком для тих, хто, як і ми, не зможе байдужим бути в світі неволі й зла.

— Не знав, що ти такий трибун. Говориш, мов Ціцерон!

— А то не я, то зболена душа мого народу, що довго так мовчала... Що там за регіт? — оглянувся на будівництво шхуни.

— Ходімо й ми, подивимось, — всміхнувся Вернер. — Цікавий тип тубільця!

Матроси якраз зібрались на обід, чогось там ждали, і серед них показував якісь химерні вправи байгуш киргиз.

— Джульбарс, як тигр скрадається до кабана? — гукнув матрос з рябим лицем.

Байгуш тієї ж миті упав на руки й ноги, поповз, поповз. Спинився весь напружений, немов чогось чекаючи, проповз іще... і раптом кинувся на кабана, яким служив дірявий старий халат. Хропіння, рик, повискування почулись з хмарки куряви, яку підняв, звиваючись, байгуш Джульбарс. Нарешті, вкрай знеможений, облитий потом, він заспокоївся і ліг на бік, простигши лапу-руку для подаяння.

Рябий матрос поклав сухар. Хтось з гурту кинув гудзика, який блищав, мов золотий. А кухар, щось бурмочучи у довгі сиві вуса, поставив миску каші, зітхнув і мовив своїй

братві:

— Знайшли собі забаву... Марш до столів!

— Хто він, цей бідолаха? — спитав Тарас у кухаря.

— Киргиз, який залишився біля укріплення.

— Єдиний тут землевласник, — додав Хома насмішкувато. Тарас зиркнув на байгуша, що їв квапливо кашу, і відвернувся.

— Піду ще трохи помалюю, — сказав Хомі.

— А каша?

— Не хочеться чогось обідати... Нещасний цей... Махнув рукою і відійшов. Побрів до того місця, де малював раніше, щоб мати той же ракурс. Наполовину готова шхуна здіймалась гордо, весело й на тлі рухливих купчастих хмар, що вкрили зранку небо, сама, здавалося, кудись пливла — без весел та без вітрил...

...За місяць, справді, вийшли в Аральське море, де не було, крім них, нікого. Щоправда, десь блукали у синій цій пустелі військова шхуна "Николай" і рибальська, — теж торік привезена, — "Михаил", проте, як тільки зникли вони за обрієм та островами, на "Константине" відчули враз одірваність свою від світу і від землі. Ніхто не знав ні розмірів, ні глибини, ні норову цього безмежжя. Плавання у невідомість було цікаве вельми, але й тривожне в тій же чи навіть більшій мірі. Принаймні новоспечений моряк-художник скоро відчув журбу, якусь густу осмоту, що полонила його всього. Для нього, сина степу, ця твердь, обмежена бортами шхуни, була така ж мала й нікчемна, як камера або казарма. Тільки й того добра, що тут не мав ні муштри, ні наглядацьких стежень. Жили хоч тісно, скупчене, зате по-братськи дружно. І, може, це морське одвічне братство дало їм сили витримати оте одне з найважчих випробувань.

Був гарний день. Ніщо, здавалося, не провіщало лихих якихось перемін, і Бутаков звелів Макшееву разом із прапорщиком Акишевим та вісьмома матросами обстежити острів Барсакельмес. Їх висадили, дали харчів на тиждень та невелику барку, на всякий випадок, самі ж на шхуні рушили до Куланди, півострова, де нещодавно знайшли шматки вугілля.

Попутний вітер туго напнув вітрила, тонко свистів у снастях, ніби співав якусь киргизьку сумну й безмежну пісню. Шхуна ледь-ледь здригалася, здіймала бризки носом. Невдовзі вже не видно стало Барсакельмесу й білого, як сіль, намету...

Тарас стояв на палубі й дивився в далеч, де, крім води та неба, не вловлював уже нічого... Е ні, на обрії з'явився темний острів... А може, хмара... Де їй, тій хмарі, взятися? Три місяці, як вийшли з Орської фортеці, а ще не бачили дощу ні краплі...

Почувши стук, оглянувся. То капітан узяв трубу підзорну й вдивлявся теж. Невдовзі віддав її Поспелову, який стояв на вахті біля керма, і штурман також довго вивчав ту сіру смугу на видноколі.

І що воно за Змій Горинич? — спитав Тарас, наблизившись до моряків.

— Здається, буря буде... — озвався штурман.

— Скільки до Куланди?

— Ще зо три милі.

— Встигнемо?

— Навряд...

А вітер вже не свистів у снастях, а завивав голодним вовком.

— Усіх наверх! — подав команду Бутаков. — Знімати парус! Та темна хмара чи пелена росла й росла, охоплюючи все більше неба й моря. Вітер зробився пружним, зимним... І раптом вдарив шквалом, крутнув, як тріску, шхуну, яка була вже, правда, без головного паруса.

Тарас упав на палубу. За щось устиг схопитися, коли його рвонуло знову, і він на мить чи й більше завис між небом і кораблем. В очах йому стемніло... Ні, це померк довкола світ. Буран закрив низьке ранкове сонце й творив своє жорстоке, чорне діло в напівпітьмі...

— Ну, як ви тут? — долинув голос Бутакова. Тарас хотів підвестися, але не зміг.

— Лежіть, лежіть! Звикайте! — гукнув до нього капітан.

— Надовго це?

— Хто знає... Для нас довкіл, як кажуть, — *terra incognita*, земля незнана... А може, ви в каюту спуститесь?

— Ні. Буду тут. Мої далекі прадіди ходили Чорним морем аж до Босфору!.. Таки вловчився і став на ноги.

— Браво! — схвалив його відвагу Бутаков. — У вас морський характер.

Розвеселившись від похвали чи від шаленства бурі, Тарас почав кобзарським речитативом:

Гей, на Чорному морі,
На камені біленькім,
Там сидить сокіл яснесенький,
Жалібно квиле-проквиляє
І на Чорне море
Спильна поглядає,
Що на Чорному морі
Щось недобре починає:
Злосупротивна хвилечна
Хвиля встає,
Судна козацькі молодецькі
На три часті розбиває...

— Це ваші вірші? — гукнув крізь бурю Бутаков.

— Козацька пісня-дума...

Прибіг матрос і крикнув до капітана:

— Вашбродіє, нас швидко зносить до Куланди!

— Пробачте... Іншим разом продовжимо цікаву нашу бесіду, — сказав Тарасу Бутаков. — Не дай господь, потоне "Константин", ті, що тепер на острові Барсакельмесі, всі перемеруть від голоду.

— А ми? — спитав матрос. — Що з нами буде?

— Нас викине на Куланди, а це ж земля, не острів посеред моря.

Лишившись сам, Тарас узявсь міцніше за конопляний шорсткий канат, що йшов до рей, і став дивитися на збурене, пекельне просто море. За валом вал котилися високі сірі хвилі, над ними, ще прудкіше, зриваючи із гребенів бризки, мчали баскими кіньми люті морські вітри, і в білопінній цій веремії гойдалась їхня шхуна, така змаліла раптом, така беззахисна...

Вже на виду у берега, коли загибель шхуни була, як кажуть, вирішена, матроси встигли підняти вітрило. Шхуну рвонуло вбік, схилило на лівий борт і винесло назад у море. Потім вона пройшла вздовж берега, минувши мис Куланди, й притихла в бухті, знову вже без вітрила.

— Кок, де обід?! — гукнув до трюму Бутаков.

— Готую, ваше благородіє! — озвались звідти весело. Шторм не вгавав. До острова Барсакельмесу шлях був одрізаний, і, щоб не гаяти часу даремно, на третій день рискнули висадитись на Куланди і пошукати вугілля. Поки ладнали шлюпку, Вернер ходив сюди-туди по палубі від нетерплячки, так ніби весь горів бажанням знайти горючий камінь для пароплавів, які колись ходитимуть Аральським морем.

— Чого ти, Хомо, нетерпеливишся, немов гончак, що жде коли затрублять початок гонів? — спитав Тарас насмішкливо. — Тебе обходять вельми купці московські, що запускають лапи в цей дикий край?

Хома спинився, глянув печально так на нього і відповів серйозно, як на духу:

— Коли знайду вугілля, підстава буде Бутакову просити мені звання. Він сам сказав.

— А-а! Вибачай...

— І це єдиний для мене шанс побачити свою Варшаву.

— Тоді і я з тобою!

Шлюпка не допливла до берега, бо скрізь були мілини, і їм нічого не залишилося, як скочити у скаламучену жовтаво-сіру воду й брести по ній до пагорба із черепашок. Один матрос почав бурчати, готовий плюнути на цю затію, але Хома уперто йшов до мети, не слухаючи ні скарг, ні навіть бурі, що бушувала в морі.

На суходолі він відпочив, не викрутивши одягу, як те зробили інші, підвівся мовчки й рушив у ще гарячий пустельний степ.

Тарас здолав утому й також устав. Радів, що Вернер виявився таким затятим, здатним на будь-яке шаленство заради волі. Рідна йому душа!..

Вони знайшли! Аж за версту від моря. Набравши повну торбу, що прихопив Хома з собою, вернулися на "Константин", де їх давно чекали. Шторм починав стихати, і можна вже було рискнути й вийти в одкрите море, узявши курс на острів Барсакельмес.

Йшли цілу ніч, — бо вітер був ледь не зустрічний, — і цілий день. Надвечір удалині побачили знайомий обрис Барсакельмесу, що ледь виходив з моря. Стояли всі на палубі й похмуро, мовчки ждали. Ті десятеро, остров'яни, могли зчинити паніку, побитися за невелику барку і вийти в море, прагнучи дістатись Косаралу, де розташувалися ватага

й форт. Коли б щось сталося з шхуною, у них, по правді кажучи, і не було б якоїсь іншої надії на порятунок. Пустельний острів, море, чуже, незнане, спека...

Вже почало темніти, а острів ніби тікав від них, не збільшувався, не наближався. Здавалось, шхуна вперлася в якусь стіну й не рухалася. Слід за кормою, правда, було виразно видно, хоч місяць ще не зійшов і зорі теж ледь-ледь поблимували в густій імлі. Вгорі на щоглі вивісили ліхтар. Хоч тут, в Аральському морі, зіткнутись з іншим судном ще менш ймовірно, як у степу двом вершникам, такі морські традиції — ліхтар повинен бути.

— Невже нема нікого? — спитав Тарас у Вернера, який стояв з ним поряд на носі шхуни.

— Якби були, вогонь горів би... Вечір...

— Макшеев не дозволить вчинити безглуздя, вийти на шкаралупі в море.

— Страх дужчий всіх штабс-капітанів. Він — як вогонь в сухому лісі...

— Де, де вогонь?! — спитали десь по борту.

— Нема вогню! — гукнув матрос, який чіпляв ліхтар на мачті та й там лишився стежити за видноколом. — А зліва ніби блискає... — сказали з борту.

— Братці, вогонь, вогонь! — гукнув матрос зі щогли. — Розпалюють для нас сигнал!

— Ліво руля! — подав команду Бутаков. Невдовзі всі побачили ясний вогонь на обрії, що розгорявся, бурхаючи в пітьму снопами полум'я.

— Ура-а! — гукнув матрос на щоглі й шугнув униз...

...Вертаючись до Оренбурга, Макшеев лишив Тарасові свою раїмську джеломейку, або кибитку, яка стояла неподалік могили батира. Це житло звабило Тараса переселитися із Косаралу, де шхуна зимувала, в Раїм. Своя квартира все-таки! Мав "квартиранта" навіть — з ним жив Хома, з яким вони здружилися в Аральському морі...

Весна прийшла раптово. Ще звечора хрустів сніжок під чобітьми, а вранці вони прокинулися від дивних звуків — весело вдаряли краплі об металеву миску, яку забув Хома надворі.

Тарас одразу ж вибіг із джеломейки, вдихнув повітря, вогкого й ледь-ледь пропахлого очеретами, і звів до неба очі, шукаючи ключ журавлів чи жайворонка.

А вже весна, а вже красна,

Із стріх вода капле... —

заскімила в душі далека пісня. Там, на Україні... Сльози йому здушили горло, її він одійшов за джеломейку, аби Хома не бачив його журби. Він мусить бути сильним, бо він поет!.. Розтане лід, і знову вони підуть у плавання, і знову — тільки шхуна, вода, пустельний берег... І ні від кого звісточки... Чи там вони повимирали, на тій далекій, святій землі?.. За цілий рік ні слова!.. Тут хоч надію має, а в морі...

— Йду по їжу! — гукнув Хома.

Він чуйний друг, цей Вернер. Не лізе в душу. Бродить десь по півдня, коли в Тараса муза. Хоч це й не жінка в плоті, та все ж таємні зустрічі поета з нею люблять самотину... А на Україні... Скоро уже два роки виповниться його розлуці з нею. Два роки... Скільки встиг би він там зробити для волі!.. А написати!.. Тут теж писав зимою.

Про се, про те... Без рідного свого народу, землі, що, ніби мати, одна в усьому світі, поет — лиш тінь поета. Тому тирани й вигадали для них заслання... Мило як жебонить майданом до Сирдар'ї дзвінкий струмок... Заплющиш очі — й ніби ти у Кирилівці, десь на вгороді...

Швидко ввійшов у "хату", ліг на матрац й дістав з-під нього зшиток та олівець. Задумався... Тут вірші важче пишуться. Не налітають, як буревій, — скрадаються... А на Вкраїні... Боже, чи він її побачить хоч краєм ока?... Мабуть, тут і помре, і ляже в чужий пісок...

Заросли шляхи, тернами
На тую країну,
Мабуть, я її навіки,
Навіки покинув.
Мабуть, мені не вернутись
Ніколи додому?..

Писав про думи-сироти, про нерозтрачене своє кохання, про все страшнішу й глибшу самотину. Аж поки сльози виповнили йому всю душу... Мовчки здолав розпуку й скінчив свій плач невольника:

Тяжко мені, боже милий,
Носити самому
Оці думи. І не ділить
Ні з ким, — і нікому
Не сказать святого слова,
І душу убогу
Не радовать, і не корить
Чоловіка злого,
І умерти!.. О господи!
Дай мені хоч глянуть
На народ отой убитий,
На тую Україну!

Лежав ослаблий, ніби після тяжкої хворості, й тихенько пестив думкою своє дитя, народжене не у законі. Як хтось із злих дізнається та донесе!.. А за кибиткою співав струмок, радіючи весні та сонцю... Десь мекетало мале ягня... Забемкав дзвін до утрєні...

— Там привезли каракалпаків зраних, — ввійшов Хома. — Тигр-людоїд...

— Напав на гурт? У полі, в очеретах? — здивовано спитав Тарас.

— Ні, гірше. Внадився ходить у стійбище, хапати верблюженят, а потім так знахабнів, що й спать лишався в стійбищі. Ходив лише прогулюватися у комиші.

— Змінили б місце.

— Пробували. Знаходив, брав данину й лягав посеред стійбища.

— Ну, справжній князь!

— А потім став вбивати й малих дітей, що вийшли необережно.

— І люди те терпіли?

— Озброїлись чим бог послав, — рушниць у них нема і рушили в кривавий бій.

— Тигр не злякався, не відступив?

— Шістьох роздер і двадцятьох поранив.

— А сам?

— Пішов у плавні. Зранений, проте живий, не переможений.

— Ось що таке тирани, — сказав Тарас, схвилюваний отим смертельним боем. — Дозволили брать верблюжат — схотілося людської крові. Треба таким давати зразу по зубах! Щоб не кортіло!

— Народ терплячий, вірить у перемогу добра над злом...

— А зло тим часом всядеться йому на карк, зубами вп'ється в тіло — не відірвеш! Надворі почулись кроки, гомін, якісь тривожні вигуки.

— Підходимо, а там уже немав півкабана. Сліди такі... ну, як кашкет!

— Кабан великий ?

— Пудів, напевно, з двадцять.

— Ото! І за ніч з'їв півтуші? А може, це той самий, що людодїд?

— Ми теж таке подумали і накивали п'ятами!..

— Хомо, підемо на людодїда! — устав Тарас.

— Ми?! — вирячився на нього Вернер.

— Ти ж чув, що джувльбарс бере дітей, верблюженят. А ти у нас ще юний...

Тарас притьмом метнувся із джеломейки, аби знайти охочих до полювання.

Під вечір вже, з рушницями наготові, душ десять найхоробріших (на тигрів тут, вважай, не полювали!) ввійшли солдатським цепом у комиші. Тарас ішов у центрі, як заводій, ліворуч — Вернер. Добре, що тут були стежки, протоптані до водопою, бо стовбури стояли густо, волоті здіймались в небо на сажнів п'ять...

Щось тріснуло, і всі завмерли. Рушили, коли Тарас махнув рукою. Ніби ішли на бій... Багнети тьмяно зблискували в низькому сонці... Десять під грудьми лежав шматочком льоду незнаний острах... Очі — до болю пильні, вуха тривожно вловлювали найменший шерех, подих легкого вітру...

— Буде він нас чекати... — тихо сказав Хома.

— Якщо це той, поранений, прийде до туші знову, бо, певно, він не має сили піймати свіжу здобич, — шепнув Тарас.

Спинилися неподалік галявини, де був кабан. Півтуші лежало, як і вранці.

— Чекати будемо? — спитав козак, що вчора вбив веприська. — Засядемо і...

— А з якого боку його чекати?

— Справді...

— А може, ліпше кинути марудне діло? — мучився страхами унтер, що за компанію прийшов сюди.

— Чи викопати глибоку яму?

— Лопат нема.

— От був би у нас капкан!..

— Зробити можна.

— Доки його змайструєш...

— Влаштуєм пастку з кількох рушниць, — дістав Тарас з кишені шворки, якими він запасся ще в укріпленні, бо припускав, що їм джувльбарс не стрінеться. — Давай-но, Хомо, свого ножа!

Він вирізав міцні рогатки, встромив у землю колом із тушею якраз у центрі й поклав на них аж шість рушниць.

— Прив'язуйте, — звелів солдатам та козакам. — Націльте їх на кабана.

— А хто ж стріляти буде?

— Сам тигр.

— Його не вчили.

— Ми навчимо. Прив'яжемо через рогатки курки рушниць до туші, і тільки він потягне — рушниці залпом!..

— Здорово! Ну й голова!..

Назад ішли по-іншому. Ті шестеро, що без рушниць, оточені були озброєними, як арештанти. А тут іще спадали швидко сутінки, і кожен звук у плавнях здавався ходою тигра.

Зітхнули лише тоді полегшено, як вийшли в степ. Уранці, ще до снідання, бо нетерплячка, вся та компанія, — окрім сердеги унтера, що мав діла по службі, — рвонула дружно у комиші, їх гнав азарт мисливський, а ще — бажання вгледіти свої рушниці, бо за таку пропажу... Не приведи того господь!..

Рушниці, слава богу, лежали всі незаймані. Веприна теж була на місці...

— Братці, курок моєї спущений! Моя стріляла! — крикнув один солдат.

— Моя також!

— А тут ось кров!

Всі шість рушниць — розряджені. Нові сліди. І кров на них.

— Гайда за ним! — гукнув Тарас.

— Візьміть рушниці напереваги і зарядіть, бо, може, тигр іще живий! — сказав козак, досвідчений у полюванні.

Слід вів у глиб дрімучих плавнів, і через те мисливці скоро попритихали. Ще й мимоволі вишикувалися в округлий цеп, прикривши трохи й фланги.

Тарас ішов між Вернером і козаком, що вів по сліду тигра.

— Невже утік? — спитав Хома.

— Багато крові втратив, — сказав козак. — Десь ляже...

— Це ж треба — сила така страшна!

— Цар звірів.

— І тут царі!.. — зітхнув Тарас.

— Хтось мав давати лад, — сказав козак.

— Ти, братику, те називаєш ладом, що витворяв цей лютий цар з киргизами?

— Ну-у... він, як мовиться, тут перегнув... зарвався...

— І має те, що заслужив! Тиран страшний, коли народ роз'єднаний. А як народ

відчує, що він...

— Джульбарс! — гукнув козак.

— Де?

— Он лежить, на стежці..

— Живий?

— Хто знає... Треба бути наготові... Скрадалися, як до живого. Аж поки хтось торкнув багнетом звіра.

— Готовий!

— Ну й чудовисько!

— Аршин десь буде до чотирьох!

— Цар, справжній цар!..

— І все ж ми, браття, його подужали, — сказав Тарас. — Коли гуртом та дружно — ніякий цар нам не страшний...

— Громада — то великий чоловік, — додав козак. — А як же ми його допремо?

— Навіщо? Знімем шкуру, та й всі діла, — сказав солдат із сивими, як волоть, вусами. — Він попопив людської кривці. Мусить тепер платити шкурою.

— Шість куль влучило!

— Ловко!

— Ну й голова!..

У небі проплив гусиний веселий ключ. Тарас згадав про плавання, що ждало їх з Хомою, і посмутнів. До осені, аж поки гуси не полетять на південь, їм борознить пустельне Аральське море і жити тільки споминами. Та ще хіба надією на кращі дні...

...В'їжджаючи до Оренбурга осіннього грязького дня, Тарас відкрив для себе цікаву істину: те саме місто може здаватись різним — в залежності, з якого боку до нього в'їдеш. Два з гаком роки тому, коли прибув із Петербурга, фортеця на Уралі його пригнітила, прибила навіть сірістю свого буття, а нині, після Раїма й Орської, здалась йому замало не столицею. Будинків тьма, народу, хоч прорідженого холерою, також лічи — не перелічиш!.. А головне — він тут і далі буде при Бутакову, художником, а не солдатом, який щодня виконує безглузді вправи.

Першим, кого зустрів біля будинку, де мав квартиру Бутаков, був друг-земляк Левицький. — Сергію! — крикнув з воза,

Той озирнувся, зморщив чоло, пригадуючи, де бачив він цього аж бронзового від сонця й вітру вусаня, і враз зірвався з місця, підбіг, обняв, зсадив на землю.

— Як ви тут? — спитав Тарас. — Співаєте?

— Без вас немає діла! — радів Сергій. — У Федора слабенький голос...

— Федір ще тут чи, може, подався геть?

— Він у степу. Вже днями бути має.

— То, може, я до вас, братове, у підсусідки?..

— Та, батьку, ми!.. — зрадів Сергій ще дужче. — Зроби таку нам ласку!

— Спасибі вам, — зітхнув Тарас полегшено. — В'їжджаємо у браму міста, а я сиджу та й думаю: де прихилюся, бідний? Не йти ж мені в казарму, коли не тягнуть...

- Федір про вас уже домовився і з господинею.
- А звідки він дізнався, що я приїду до Оренбурга?
- Герн розказав.
- Він тут?
- Учора бачив.

— Це чоловік, скажу тобі! Ми познайомилися в Карабутаці.

— І він те ж саме сказав про вас...

— Ну й славно. На справжніх друзів життя скупе — радіймо ж, други, кожному!

Він поспитався дозволу у Бутакова і, взявши речі (ранець та малярську скриньку і два портфелі) рушив по знаній вже дорозі до дому Кутіних, де мав тепер пристанище. Сергій хотів забрати все, та він віддав лише портфелі. Скриньку лишив собі: він нині ще член експедиції, її художник і має право... Права, коли казати щиро, йому ніхто так і не дав — не побажав цар-батюшка. Так малював два літа, на будь-що-будь...

У хаті зняв шинель і чоботи, ліг на диван і втомлено заплющив очі.

— Мо', поспите? — спитав Сергій.

— Ні. Просто я раюю... — сказав Тарас. — Два роки жив як вовкулака... Казарма, джеломейка, тісна каюта, палуба... Що не кажи, людині треба хата... Вернусь — збудую десь на горі щоб видно був широкий Дніпр!.. Приїдеш тоді до мене в гості?

— На крилах прилечу!

— І сядемо з тобою ми на призьбі тієї хати, послухаємо бджолиний гул у вишнях і заспіваємо...

— Якої пісні, батьку? Щоб я хоч знав...

— Та будь-якої, друже... Бо всі вони в нас гарні... Що пісня, то й душа людська!..

— Це правда... — зітхнув Сергій. — У них щось є таке, таке!.. Сказав би, та слів нема.

— Словами того не скажеш... Відчути треба, злитися із ними серцем. То, брате, наш духовний спадок, святиня, скарб!.. Історія душі народу, яку ніхто не зможе заборонити, знищити, перекрутити на власний лад. Ми носимо її в собі. Вмираючи, лишаєм дітям... Може, це та, вважай, єдина у нас фортеця, яку не взяв ніякий ворог!.. Вічна і неприступна!..

У передпокої нараз почулися швидкі, рішучі кроки, і на порозі постав високий юний прапорщик.

Тарас помимо волі зірвавсь на ноги, виструнчився.

— Лежіть, лежіть, — всміхнувся той. — Добридень!.. А пана Федора немає ще?

— Немає, — сказав Сергій. — Знайомтеся, — узяв за лікоть Прапорщика й підвів. — Поет Тарас Шевченко...

— А-а! — засвітився прапорщик. — Ісаєв я, Микола. Подав привітно руку, легенько стис Тарасову.

— Він, може, син Ісаєва, що в Орській був комендантом? — спитав Тарас.

— Ні. Я з Полтавщини.

— Земляк, виходить?

— Точно. Мені про вас Сергій та Федір понарозказували!

— Співати вмієте?

— Ні, бог не дав...

— У нього інші здібності, — сказав Сергій лукаво. — До молодичок...

— Хто з нас не без гріха! — прийшов Тарас на допомогу прапорщику, що зашарівся, немов хлопчак. — Сідайте в нашої хаті.

— Я вже піду. На службу час. Спасибі... Радий був познайомитися! Крутнувся і вийшов.

— Красень... — сказав Тарас. — Полтавець!..

— Він тільки родом звідти.

— А я ж то чую — хоч би тобі словечко...

— Ви справді, батьку, ляжте та подрімайте, — запоспішав Левицький. — Мені також на службі треба бути. Харчі накриті он на столі...

— Спасибі. Мабуть, так і зроблю.

Коли Левицький вийшов, він зняв мундир і знову ліг. Сон навалився раптом. Як у дитинстві...

Федір застав його за малюванням острова, якого виявили вони посеред моря і нарекли ім'ям царя Миколи. Тарас, було, скривився, та Бутаков одвів його і пояснив, що робить це заради них із Вернером...

Мовчки вони потисли руки, поцілувалися, і Федір вийняв зі скриньки аркуш.

— Що це? — спитав Тарас.

— Княжна Варвара Рєпніна питає, чи я не знай, де ви поділися.

— І що ж ти їй відповів? — узяв той лист, проглянув. — Вже цілий рік!..

— Чекав, що ви повернетесь і все самі напишете. Я теж не знав нічого... Питав — на морі, кажуть, чи у Раїмі...

— Ніхто, крім неї, не написав?

— Принаймні я не одержував.

— Забули!..

— Там також була холера...

— Не вимерли ж вони усі. Було багато друзів...

— Нічого. Ось напишете — і відгукнуться.

— Одному я вже написав; Андрієві, в чарівний Седнів. А де твій брат Михайло?

— Ще в Петербурзі. Пише, що скоро їхатиме до Оренбурга.

— Хочу вас змалювати з братом, — сказав Тарас. — Допоки маю фарби... Бо Олексій Іванович, наш капітан, накидав стільки мені роботи, що фарби просто тануть.

— Брат привезе.

— Тим паче!.. На весну десь мене послати мають на Мангишлак...

— Чого?

— Шукать вугілля.

— Це ж так далеко! Тисяча, коли не більше, верст! У Гур'єв, а далі морем...

— Знову — як у могилу.

— Може, ще перемініться... — сказав не скоро Федір. — Я попрошу когось із штабу корпусу.

Тарас іще раз перечитав листа княжни Варвари. Турбується, сердешна, ним... Свята душа!.. Заступниця його єдина!..

— Піду явлюсь начальству, — озвався знову Федір. — А ввечері влаштуєм учту. Треба ж нам порадіти зустрічі!

— Тим часом я складу листа княжні Варварі, — тихо сказав Тарас. — Напевно, вже й розучився...

Відклав альбом, узяв перо й покvapне сів до столу. Два роки майже, як він одержував чиїсь листи, як сам писав!.. Два роки... Він так чекав на дружній білий аркушик в отій сумній пустелі на Сирдар'ї... Як прибувала пошта й солдат-поштар вручав листи, він йшов у степ і там собі доводив, що так йому найліпше, що звістка з краю рідного чи з Петербурга розвередила б душу, якій і так нелегко... А сам чекав тим часом, що хтось гукне й подасть йому конверта...

Сидів за чистим аркушем і намагався згадати лице Варвари, яке ніяк не вимальовувалося в його уяві. Бачив окремі риси, жести, чув навіть голос, проте не міг зліпити з них портрета. Забув чи, може, він не смів тоді вдивлятися в княжну, як в інших, щось змушувало його відводити від неї погляд. Напевно, те невловне "щось" відмовило його від наміру намалювати її портрет з натури...

Чув серцем: нині, зараз же повинен щось зробити, аби спинить своє сповзання в нежитіє з гори високих помислів і вболівань. У морі, на Косаралі, де зимувала експедиція, в Раїмі — скрізь він жив життям, що нищило поволі душу, змеяшувало у ньому опір присуду катів людських. Лист до княжни Варвари — це той місток, який з'єднати може з минулим, з вічним... Ні, він писав поезії і малював. Та й зараз ось малює. І все ж відчув, — найдужче тут, вже в Оренбурзі, — що іншим став, байдужішим до світу й зла, яким його виповнюють царі й сатрапи їхні усіх мастей та рангів. А це — ознака краху, капітуляції, як кажуть у військових колах!..

З чого ж почати? Мабуть, з оцих думок, із того, що він не винен у довгім своїм мовчанні...

Рвучко вмочив перо в чорнило. Раїм, Аральське море враз віддалились, зменшились. То все гірке минуле, накинуте йому чужою волею, і через те також чуже. Тепер чуже! Тягар років, одбутих на засланні, скидати має з себе, щоб не давив, не гнув його додолу. Прожив — і слава богу. Хто знає, скільки ще в цноту їх попереду... А всі разом не витримає одна, — нехай і з кременю! — людська душа...

...Зібралися на другий день, увечері. Компанія, — як висловився пан Броніслав Залеський, його новий знайомий і співробітник, — була не вельми велика, але вельми поважна: сам Бутаков, Поспелов, Герн, Залеський, Вернер, ну і, звичайно ж, трійця господарів — Тарас, Сергій та Федір. Останній, правда, був невдоволений, що запросили "шляхту", та явно виду не подавав.

Пригубивши міцного трунку, згадували краї далекі милі. Це заміняло усім їм брак яскравих, щасних вражень у тому житті-бутті, яким жили, яке їх тут засмоктувало,

вганяло в сон душі та думки.

— У Миколаєві акацій тьма, — озвався Олексій Іванович. — Як зацвітуть — все місто біле-біле... Прийдеш із моря, глянеш — і щось таке тоді з душею коїться... А ще — дівчата в білих весняних сукнях!..

У нас весна — вся жовта... — зітхнув Залеський. — Всюди вода, вода... І в ній, по синіх-синіх плесах, — яскраво-жовта лотать!..

— По чагарях у видолінках біліє ряст... — примружившись, сказав Левипький, що був замало не земляком Залеського. — Ідеш отим зелено-білим раєм, і так співати хочеться, що сили немає втриматися...

— А я люблю цвіт льону, — озвався Федір. — Тоді земля і небо — всуціль блакить... І жайворонки дзвенять у небі, благовістять...

Тарас побачив поле, над ним ранкове мрево, пронизане навскіс промінням сонця, і в ньому роги й спини волів, що йшли у плузі... А далі — цвіт калини. В леваді в них, біля струмка... Барвінку синь по всій могилі матері... Як посадила Катря, то й досі синьо дивиться на світ його нещасна мати... Торік, посеред моря, згадалась раптом старша його сестра. Аж заболіло в грудях. Чи не лучилася якась біда?..

— Я тут служу ледь не п'ятнадцять років!.. — промовив Карл Іванович. — Свою радзіму Вітебщину вже геть забув...

— Не тягне? — тихо спитав Сергій.

— Весною щось як найде, буває!.. Тут маю дім, дружину, діток...

— А я пішов би пішки на Україну, — сказав Тарас.

Запала довга тиша.

— Ось за аральські мандри присвоять вам якесь звання, то зможете поїхати кіньми, — озвався першим Бутаков.

— То як ще цар подивиться... — зітхнув Тарас.

— Чи правда, що государ дав гроші на викуп ваш із кріпаччини? — спитав Поспелов. — Ходять такі чутки...

— Брехня, — аж надто грубо сказав Тарас. — Підстроїли, аби імператриця портрет той виграла у лотерею.

— Який портрет?

— Жуковського. Призначений мені на волю.

— То ви з царем знайомі?

— Ні. Бачив тільки здалеку. У Петергофі.

— Це звідти "Сон"? — всміхнувся Сергій по-змовницькому.

— Ваш новий вірш? — озвався вперше Вернер.

— Ні. Це старе. Поема.

— То, може б, ви нам прочитали? — втрутився Герн,

— І рада б душа у рай... — розвів Тарас руками. — Рукопис десь у Дубельта, на зберіганні...

— А може б, ви... — почав було Левицький. Тарас спинив:

— Що знав, забув!.. Мене сюди послали, щоб я забув і щоб мене забули...

Федір був тямковитий чоловік: схопив гранчасту пляшку й поналивав.

— Як у поета сказано, — зиркнув лукаво на Тараса, — й записано вуглем на стінці шинку...

Вип'єш першу — стрепенешся,

Вип'єш другу — схаменешся,

Вип'єш третю — в очах сяє,

Думка думку поганяв.

Тарас знітився. Справді, було таке. Як познайомився із Забаржадою...

— А що, як хтось візьме стіну ту й пошле у Третій відділ власної його імператорської величності канцелярії? — спитав Хома.

— Орлов пошле подяку Обручову, — скривився Карл Іванович. — Горілка — діло государево, і славити її похвально.

— Це все одно, що ода дому царствуючому... — додав Залеський.

— Хочете, щоб я і тут тягнув носок? — спитав Тарас похмуро. Хоч розумів, що друзі мають рацію, що треба кожен вчинок і кожне слово зважувати на терезах своєї долі, свого покликання на цій землі.

— За добре діло можна і потягнути, — сказав Хома.

— Це правда!.. — зітхнув Тарас.

— Тож вип'ємо по другій чарці і схаменімося! — гукнув Поспелов, що зрозумів, як видно, чотиривірш Тарасів і без перекладу.

Сергій тим часом вніс самовар, поставив чашки, цукор. Всі потяглись до чаю. Лише Тарас сидів у роздумі про нелегке життя поета, що став на прю із силами неволі й зла.

Він має завжди бути на висоті свого звання, обов'язку перед народом...

— Налити вам? — спитав Сергій.

— Будь ласка.

— Як гарно це звучить у вас — "будь ласка..." — промовив Карл Іванович.

— Бо наша мова ніжна і мелодійна.

— А кажуть, це наріччя великоруської, — не то спитав, не то підтвердив чиїсь думки Поспелов.

— З Росією ми тільки двісті років... До того, отже, жили без мови власної, були німі?

— Ай справді! У вас залізна логіка. Сергій подав Тарасові налиту чашку і підморгнув, вдоволений його знанням історії, його, нехай малою, та перемогою.

— Найдужче що мене вражає на Україні, то це пісні... — сказав замріяно Бутаков. — І те, що всі співають... Та як! Співзвучно, вміло ведучи кожну партію... І хоч би хто коли сфальшивив...

— Таку б нам єдність в іншому, — сказав Тарас. — А то хто в тин, а хто в ворота...

— Була ж колись, — сказав Сергій.

Тарас лише махнув рукою. Хто-хто, а він знав добре, що завело його народ в кріпаччину. Сьорбнув із чашки чаю, набрав повітря в груди і заспівав:

Ой хмелю ж мій, хмелю,

Хмелю зелененький...

Сергій його підтримав високим, чистим голосом.

Де ж ти, хмелю, зиму зимував,

Що й не розвивався?

І Федір влив свій баритон у дивний трунок співу. Тепер вони в три голоси знялись на крилах пісні й ширяли вільно й радісно в безкраїм ріднім небі...

Зимував я в лузі на калині

Та й не розвивався!..

Коли скінчилась пісня, — широка, вільна, наче козацький степ, — і всі мовчали, вражені її роздоллям і філософським настроєм, Тарас почав веселої:

Ой горе, горе,

Який я вдався;

Брів через річеньку

Та й не вмивався...

Бачив, як ожили, заусміхались гості, й згадав гучне весілля біля Борзни, де він співав цю пісню і вчив її співати ясну Панькову наречену, що віддавала віно на подорож його до Рима... Ось де той Рим, ласкава панно Олександрє!.. А де-то нині брати-соузники? Чи згадують його в своїй тяжкій неволі?.. Чи всі живі?..

— Дивний ви чоловік, Григоровичу, — сказав Пospelов згодом. — Співаєте веселу, жваву пісню, самі ж печальні...

— Доля така у нас... Я зараз мав би бути в Італії, на берегах старого Тібру...

— Каєтесь, що написали вірші, які загнали вас на Урал? Тарас вагався довго з відповіддю і все ж признався, мов на духу:

— Ні. Я не схибив. Підло впиватись щастям, волею, коли народ твій гине в ярмі неволі!..

— Браво! — гукнув Залеський. — Вольность вище життя!

— Тихіше.. Ми ж не в катакомбах, — озвався Герн. — Співайте ліпше.

— Може, ще по одній? — спитав Пospelов.

— Досить, — спинив його порив до чарки Бутаков. — Я вже піду, — підвівся. — Спасибі вам за гарний вечір!

— Час і мені додому, — схопився Герн. — Дружина жде.

— Красуня вона у вас, штабс-капітане... — заздро зітхнув Пospelов.

— Правда, — всміхнувся Герн. — Вона мені осяює цей хмурий край...

Як Бутаков і Герн пішли, Пospelов кинув не без лукавства:

— Кажуть, ваш землячок Ісаєв туди взяв курс...

— Оцей Адоніс-прапорщик? — спитав Хома.

— Панове! — різко сказав Тарас. — Дружина друга нашого, як і дружина Цезаря, поза підозрою. Чи личить нам повторювати чийсь плітки?..

— У вас залізна логіка, — узяв Пospelов пляшку. — Давайте вип'ємо ще по одній, і хто куди!

Пристали мовчки на ту щасливу, хоча й не дуже оригінальну, думку. Тим паче час був пізній.

Прощалися біля воріт.

— Тарасе, треба якось зустрітись вам з поляками, — сказав Залеський тихо. — Сусіди ми... Та й доля у нас тепер, вважай, одна...

— Гуртом, як мовиться, і батька бити легше?

— Вітчима, прошу пана!..

— Гаразд, — подав правицю і міцно стис. — А де Пospelов?

— Певно, поплив в якусь таємну гавань...

Стихли в густій пітьмі осінній неквапні кроки Хоми та Броніслава, а він стояв і думав про Бутакова, Герна, його дружину милу та... Забаржаду, дівчину з тонким і гнучким станом, що приголомшила його красою-дивом, як карагач серед пісків пустелі...

...Йдучи у дім до Чернишових (прибіг хлопчак, покликав), Тарас не міг подумати, що саме тут відбудеться ота братерська зустріч, яку йому пообіцяв Залеський. Дива! Сьогодні бачилися, трудилися поряд аж до темна, і він про те й не натякнув. Напевно, так і треба. Поляки мають досвід у цих ділах.

— Не роздягайся: будемо в холодній хаті... — зустрів його молодший із Чернишових, який навчався ще в Академії мистецтв і — о сюрпризи долі! — вчив малювати дітей царя.

— Що сталося? — спитав Тарас тривожно.

Ніц, — відповів йому чомусь по-польськи Олексій. І посміхнувся в чорні козацькі вуса. З кімнати чувся гомін, приглушений басистий сміх.

— Бенкет? З якого приводу?

— Вас ждуть, — узяв за лікоть Олексій і відчинив важкі дубові двері.

У хаті враз запанувала тиша. Із неї вийшов йому назустріч Вернер.

— Панове! — мовив він урочисто. — Поет Тарас Шевченко! Їх тут було душ десять. Здебільшого прості солдати. Мовчки, один за одним вони підходили й, подавши руку, казали, хто як зветься. Запамятав лише Турно та Попеля, якого знав ще в Орській.

— І ти — поляк? — спитав у брата Олексієвого, що підійшов потиснути Тарасу руку.

— Урядник Оренбурзького козачого війська Олександр Чернишов! — став струнко той.

— Не бачиш, що я в пальті?.. — всміхнувся Тарас також.

— Крізь драп у вас просвічується чин генерала!

— Скажу про це начальству й подам негайно у відставку, — підтримав жарт. І спохмурнів, згадавши, що цар підтвердив заборону писати та малювати й відстрочив тим присвоєння йому звання.

— Я вибачаюся, що так повівся з вами, не попередив... — сказав Залеський. — За нами й тут потроху стежать... Чули про той конфуз, що стався з Обручовим біля костюлу? Ні? Хтось доніс, що вечорами в костюлі світиться і там збираються таємно заслані сюди поляки. Наш генерал взяв плац-майора та поліцмейстера й наскочив раптом. Двері були, на лихо, замкнуті. Гукнули ксьондза Зельонку, той відімкнув...

— І що?

- То сонце, вже призахідне, світило в різнокольорові шибки віттарних вікон!
- Невже прибіг сам генерал-губернатор?
- У тому-то і весь комізм пригоди.
- Трагізм, скоріше... Спробуй збагнути їх, цих унтерів во генералах!.. А я гадав, що

Обручов...

- Панове, — мовив Вернер. — Солдатам не дозволено судить своїх начальників.
- Це тільки осуд, братику, — озвався Попель. — Суд десь іще попереду...
- А поки суд та діло, прошу до столу! — мовив їм Олексій.
- Хотілось би поговорити... — скривився Попель.
- Раптом хтось набіжить, а стіл стоїть не займаний. Які ж у біса це іменини!
- Хто іменинник? — спитав Турно.
- Хай буде — ви.
- Чудово. Тоді прошу, панове, повіншувати мене з днем ангела! — ввійшов у роль.
- За стіл сідали нехотя, лиш для годиться, а встали з-за "руїни".
- Ну що, — спитав Тарас лукаво, — не посрамили христюлюбиве воїнство?
- Я певен був, що ви солдати, вірні царю й отечеству, — в тон відповів учитель

царських чад.

Одвівши вбік Тараса й пригладивши короткі вуса, Попель сказав глухим, статечним голосом:

- Я тут давно, вже цілих десять років... То вибачайте, коли скажу щось не до ладу...
- Аж десять літ!..
- Засуджено було до страти. А потім цим замінено.
- За що?
- Ми всі тут винні в одному "злочині" — бажанні волі.
- Правда.

— На жаль, я мало знаю вас як поета... Але вже те, що ви сюди попали за ваші вірші, свідчить, що ви поет великий, чесний і вільнодумний. — Передихнувши, Попель ураз спитав: — Чому ми тут?

— Тому, що тягнемо у різні боки. Як лебідь, рак та щука з відомої і вам, напевно, байки.

— У саму суть влучили! — зрадів словам тим Попель. — Якби повстання наші підтримали на Україні, то ми, напевне, тут не були б!..

Тарас вже чув такі розмови й такі думки, сам мізкував над цим питанням, проте не мав твердої відповіді, оскільки все було таке заплутане, що тільки час та спільне лихо могли навести потрібний лад.

- А хто б їх мав підтримати? — спитав спокійно.
- Звісно — пани, народ.

— Панами і так у нас не зле. Народ же спить, знесилений в борні за волю з Польщею.

- Коли-то все те було!
- Ай досі нам вилазить боком. І вам також.

— Ой правда!.. — сказав Турно.

— Колишнє слід забути, — озвався Вернер. Інші теж підійшли.

— Ми й так уже забули стільки, що ледь згадали, хто ми, — сказав Тарас. — І все ж народ не держить зла за пазухою, мов каменюку.

— І Польща також.

— Добре. А як же бути, — всміхнувся, — з отим великопанським "від можа і до можа"? З ярма одного в друге? Та ще й за це пролити кров!..

— Ідеться тепер про інше, — подав Залеський голос. — Боротись слід за волю для всіх знедолених!

— І росіян в тому числі, — додав Тарас. — Лише тоді ми зможемо перемогти.

— Тарасе, ви вгадали мої думки, — сказав урядник палко. — Солдат це хто? Кріпак колишній, мученик. Щоб він не став стрілять у волю, треба, аби він знав, що то його свобода, його життя!

Знімаючись, він відійшов до брата, який сидів побіля столу й щось замальовував собі в альбом.

— Чим більший обсяг, тим менший зміст. Так вчить наука логіки, — сказав похмуро Попель. — Ви нас втопити хочете у снах своїх народів. Польща вже стільки років бореться, а ви спите...

— Сплячий — не мертвий, колись прокинеться, як мовить наш філософ Сковорода, — сказав Тарас.

— А нам сидіти й ждати?!

Будить гуртом. Єднатись для свободи.

— Так ми не вирвемося і до страшного суду!.. Притихли. Стало чути, як олівець шурхоче об біле поле аркуша.

— Я не політик, други, — сказав Тарас, — не генерал... — оглянувся на Чернишових, — і все ж мені здається, що іншого шляху нема.

— Тарасе, він занадто довгий.

— По ньому ми, присутні тут, не дійдемо.

— Народ від нас одвернеться!

— Вважатиме за боягузів.

— Або й за зрадців!..

— Знаю те по собі, що тяжко ждати, дивлячись, як гине люд в неволі... — сказав Тарас. — Сам плакав од безсилля зробити щось негайно... І все ж терпінням треба нам запастися.

— Сидіти й ждати?

— Діяти! Та не наосліп, з розумом. Здолать такого змія, що мучить нас, не можна тільки серцем. Урядник правду мовить: солдат — кріпак недавній — повинен знати істину і свій "маневр" у битві зі стоголовим чудиськом.

Зробилось знову тихо. Щось кожен думав, зважував на терезах сумління і долі власної, що завела його, сердегу, в оцей далекий пустельний степ.

Тарас вдивлявся в братчиків, — як подумки назвав поляків, згадавши Київ і

Товариство святих Кирила та Мефодія, — й не міг збагнуть, як сталося, що він на першій зустрічі розкрив їм душу. Правда, вони також не крилися... А Чернишови? Цих знав давно і вірив їм...

— Що буде, те, дасть бог, побачимо, — сказав Залеський, немов старий, хоч був молодший від багатьох. — А треба нам триматись разом, діяти плече в плече...

На вулиці почулись кроки, гомін.

Поляки враз всі подались до столу, взяли чарки.

— Здоров'я пана Людвіга! — підніс свою Залеський.

— Панове, це не Обручов, — сказав Тарас, що причаївся біля вікна. — Якісь веселі панни із кавалерами! Жарт був не дуже вдалий. Поляки настовбурчилися.

І тут прийшов на допомогу дружбі Олексій. Всміхнувшись, він промовив голосно і безтурботно:

— Прошу до мене ближче! Допоки ви дискутували, я вас, панове, намалював! Як говорили елліни, життя коротке, а мистецтво...

— Вічне! — додав Тарас.

На аркуші було чудово вирисувано портрети всіх присутніх. Художник навіть встиг згрупувати постаті, відбивши в цій композиції момент розмови. Попель щось промовляє, інші його уважно слухають... Тарас про щось замислився, ще не ввійшов у бесіду і в товариство... Схожість була разюча. Всіх одинадцяти.

— Ну як? — спитав художник.

— Чудово, — першим сказав Тарас.

— От тільки я... — озвався і Броніслав Залеський. — Я ж не сидів...

— Так треба для композиції. Ти ж сам малюєш... Липський і ти присіли, щоб покурити...

— Солдати, що всі стоять, нагадуватимуть скоріше стрій, аніж цікаву бесіду на іменинах у пана Людвіка, — додав Тарас.

— А ви в пальті, — помітив Попель. — Добре, як не побачать, кому не слід...

— За це спокійні будьте, — промовив твердо Олексій. — Ви ж знаєте мене і брата...

— Знаємо, — сказав Залеський. — Пізно. Час розбігатись...

— Може б, Тарас Григорович нам прочитав щось із свого... на сон грядущий?.. — спитав несміло Людвік.

— Панове, тільки з пам'яті, — сказав Тарас у тиші, що наступила. — Та й то фрагмент...

Мені аж страшно, як згадаю

Оту хатину край села!

Такії, боже наш, діла

Ми творимо у нашій раї

На праведній твоїй землі!

Ми в раї пекло розвели,

А в тебе другого благаєм,

З братами тихо живемо,

Лани братами оремо

І їх сльозами поливаєм...

Читав "послання" богу, в якому все сказав йому, не потаїв, не убоявся його страшної кари за ширу правду, й чув, як мороз біжить по спині, бачив, як піднімається на голові волосся в Людвіга... Притишивши ледь не до краю голос, ударив, ніби шаблею:

Отим-бо й ба! Хвали нікому,

А кров, та сльози, та хула,

Хула всьому! Ні, ні, нічого

Нема святого на землі...

Мені здається, що й самого

Тебе вже люди прокляли!

Схопивши шапку, вибіг в морозну ніч. Не міг же він явити слабість людям, які самі шукають в нього сили, вогню своїм пригаслим душам, вимученим в оцій страшній пустелі!..

...Вже другий місяць жив сиротою — Федір подався на зиму в Гур'єв, Михайло й Сергій — на службу в Санкт-Петербург, а Бутаков поїхав також, змусивши тим самим дружну свою команду шукать — хто де — пристанища. Тараса взяв до себе Герн, віддав йому весь флігель, і виявилось, що всяке зло не без добра. Тут, на Слобідці, в затишку садиби друга Тарас знайшов, нарешті, те, чого йому завжди найбільше бракувало: самотину і незалежність від будь-кого. Єфрейтор, найнятий за невеликі гроші, повідомляв, коли була потреба прийти в казарму, й на цьому служба, власне, й вичерпувалася. Малюй, пиши, ходи, як вільні люди, на гулянки та на бали, де він — у фразі з плеча друзяки Федора — стрічався і розмовляв з батьками-командирами, які вдавали, що рядовий Шевченко і цей артист — не мають нічого спільного. Сам Обручов замовив йому портрет дружини. І заплатив, як інші, підкресливши своєю мздою, що малював художник, а не підлеглий йому солдат...

Ісаєв його знайшов у Герна, хоч не питав ніколи, де він живе. Ввійшов у двір і стежкою попрямував до флігеля, немовби вже бував не раз у земляка-солдата.

Тарас, на всякий випадок, сховав альбом та фарби, хоч це була дитяча гра: Ісаєв бачив, як малював портрет братів Михайла й Федора.

— Добридень вам, Григоровичу! — гукнув привітно прапорщик. — Нудьгуєте?

— Та ні, бог милував... — сказав Тарас, підводячись назустріч гостеві.

— Один як перст... Жахливо!

— Я не один.

— О! Де ж вона? — всміхнувся ласо прапорщик й огляну ся. — Не відіб'ю, не бійтеся!..

— Я не боюсь...

— Чому? — спитав здивовано.

— Бо це, паничу, вам не під силу.

— Овва! — як півень, випнув груди. — Щоб я якусь татарочку!..

— Попали пальцем в небо, — всміхнувся на те Тарас.

— А хто ж вона? Я знаю тільки про Забаржаду... Тарас помовчав трохи, щоб молодик помучивсь бісом заздрощів, і мовив тихо:

— Вірна моя супутниця — тривожна й ніжна Думка.

— Я не розслухав... Дунька?

— По-вашому то буде "мысль".

— А-а! Ви ж поет, філософ... Анахорет! — чомусь зрадів Ісаєв. — І раптом став поважним: — А втім, у мене є до вас серйозне діло.

— Яке?

— Портрет. Батьки скучають, хочуть хоч на малюнку...

Гроші у мене є!

— Я, знаєте... — зам'явся було Тарас.

— Ви ж малювали інших. Чи, може, я з лица бридкий? — всміхнувся самовдоволено.

— Часу нема...

— Помалу, не поспішаючи, — вмовляв уперто прапорщик. — Приходитиму сюди, до вас, о цій порі...

— Ну, добре, — здався-таки Тарас. — Як землякові...

— Дякую. Коли почнемо? — дістав годинник і заметушився. — Завтра!

— А може...

— Завтра, завтра!..

Ісаєв швидко вийшов, так ніби його погнало з хати. На другий день з'явився, мов на службу, роздягся, сів.

— Малюйте, — кинув коротко.

Тарас дістав з-під ліжка скриньку з фарбами, паперу аркуш.

— Як вас?

— Ат, все одно! — махнув рукою прапорщик, Він був і тут, і ніби десь за стінами цієї хати.

— Зробимо в овалі...

— Добре. Але щоб видно було мундир та еполети. Мама хай порадіє!..

— Дуже хотіла бачити вас офіцером?

— У неї був якийсь роман з гусаром, і це з дитинства вирішило мою судьбу.

— А ви самі?

— Мене хіба питали!.. А втім, я навіть радий, що вийшло так. Служи собі і в вус не дуй!

— Чудово...

— Що?

— У цьому суть: служи й не дуй...

— А-а... — Він ураз прислухався. Дістав годинник, глянув і посміхнувся: — Точно!

— Що?

— Йде годинник...

Тарас хотів спитати, по чому прапорщик його звиряв, та саме щось таке побачив в

очах "моделі", що побоявся втратити. Що сам не міг назвати того живого відблиску душі Ісаєва, та зрозумів, що саме в ньому сутність цього синка залюбленої в гусарів мами. Швидко став накидати штрих за штрихом...

— Все. На сьогодні досить! — підвівся рвучко прапорщик.

— Посидьте ще...

— Не можу. Служба, служба!..

Схопив шинель і — з хати. Мигнув, як вихор, перед вікном, на тлі дверей, що з двору ведуть до Горнового будинку, і враз... з'явився знову. Оглянувшись, немов варнак, пірнув у дім і причинив сінешні двері.

Тарас і дихать перестав. Згадалися йому плітки про прапорщика та Гернову гарненьку жінку... Першим прийшло бажання кинутися за ловеласом, схопить за комір, вивести на божий світ, та зупинився вчасно. Що дім чужий, а що Ісаєв — прапорщик. Пришиють напад на офіцера, й ніхто тобі не допоможе!.. Сказати Герну?.. Хто їх там розбере — чужа сім'я... Мовчати? Так друг же Карл Іванович!.. Це ж ніби зрадить друга... Тим паче цей зальотник спочатку йде до нього, а вже тоді...

Всю ніч продумав. Зате удень, коли прийшов Ісаєв, готовий був до дії на захист честі Герна.

— Чого це ви сьогодні такі похмурі? — спитав у нього прапорщик.

— Погано спав.

— Блощиці?

— Ні. Думки...

— А-а, це оті, яких я сплутав з Дунькою! — зареготав.

— Сідайте. Сьогодні я повинен скінчить портрет, — сказав Тарас суворо.

— Одержали якесь нове замовлення?

— Не те.

— То, може, вас посилають кудись у степ? Я попрошу...

— Не треба.

— Жаль... Тут у вас так затишно... Гадав, що ми подружимося... Все ж земляки... — завів сумної прапорщик.

— Ви маєте, Миколо, друзів? — спитав Тарас, малюючи вже аквареллю.

— Удома мав... І тут... А що?

— Честь друзів вам дорога?

— Звичайно.

— Мені також.

— Ви ж благородний!

— Батько мій був із роду Чесних...

— Не чув таких... — стеновав плечима прапорщик. — Це за Дніпром, напевно, де шляхтичі?

— Вгадали.

— Пробачте, я щось не збагну, — наморщив лоба прапорщик, — до чого ви...

— Ну... як би вам доступніше це пояснити... — протяг Тарас, усе ще десь

сподіваючись, що омине його невдячна доля сказати в очі правду цьому самозакоханому Нарцису. — Коли б, скажімо, ви запримітили, що друг ваш... ну, що другові загрожує безчестя, поголос, що б ви тоді зробили? Як повелися б?

— А винен сам? — спитав похмуро прапорщик.

— Та ні. Все зло від іншого, йому чужого зовсім, ледь-ледь знайомого...

— Сказав би другу, й разом тому набили б пику.

— І це було б порядно?

— Цілком!

— А що, як той, скажімо, вищий чином? Він прапорщик, а ви...

— Я — прапорщик.

— Припустимо, ви — рядовий...

Ісавв звів докупі брови й одразу став негарним.

— Шевченко, ви, здається, зайшли далеко надто... — сказав крізь зуби. Певно, таки збагнув, про кого мова.

— Радий, що ви такі догадливі, — зітхнув Тарас. — Страх як не хочеться мені робити, як ви допіру радили...

— Ну, як портрет? — спитав недобрим голосом.

— Готовий майже...

— Досить. Давай сюди! Що з мене?

— Дарую так, без грошей, — віддав папір. — І дуже вас прошу, Миколо, — як старший віком і як земляк, — забути шлях на Слободу!.. Штабс-капітан...

— А я прошу не забувати, що рядовому краще не зв'язуватись із офіцером, — не залишився в боргу Ісаєв і швидко встав. Схопив шинель. — Хоч ви й земляк... — скривився в зверхній посмішці.

Пішов, сердито кинувши сінешні двері. Правда, вже не в покої штабс-капітанші, а до воріт, на вулицю. Тримаючи в руках папір. Як образ чи індульгенцію...

...Весна прийшла бурхлива, дружна. Сніги зійшли, й пригрітий степ за містом проріс одразу зелом. Вдень і вночі на північ пливло ключами птаство, співаючи хвалу весні. Порою цілі зграї гусей, качок і лебедів сідали спочивати на широченну повінь ріки Уралу, й тоді здавалося, що біла хмара впала на синь води...

Вертаючись з ріки додому, виповнений красою світу, дивом його відродження, Тарас угледів постать, що, наче злодій, шаснула з будинку Герна. Прапорщик!.. Не схаменувся, ходить, як і ходив!.. А добрий Карл Іванович хмелиною довкола жінки в'ється: "Софієчко моя! Лебідонько!.." І між людьми. А ті хихочуть нишком і перемивають йому, сердезі, кісточки...

Обурился так, що пензель тремтів, мов лист осиковий, в його руці. Жбурнув у скриньку й вийшов. Не міг дивитися на вікна Гернової оселі... А раптом Карл Іванович прийде до нього зараз?.. Ні, він не зможе глянути, як завжди, чесно в очі й удати, ніби в його душі панує весна-красна!..

До Федора прийшов такий, що той спитав тривожно:

— Стряслося щось?!

— Той баламут Ісаєв таки до неї ходить! Сам бачив нині...

— Що ти, — озвався Федір, — бачив?

— Як він вискакував із дому Гернів.

— Тобі-то що?

— Карл друг мені! Його безчестять, зраджують. Я покажу цій шльондрі, не дам ганьбити безкарно таку людину!..

— Хто ти? — спитав похмуро Федір. — Лише солдат. Ісаєв же офіцер. Плюгавий, та офіцер! І не дай бог, ти зробиш, про що кричиш, цей прапорщик...

— Начхать мені на нього!

— А Герн, гадаєш, буде тобі безмірно вдячний за розкриття?

— Принаймні я не буду ховать від нього очі, — не міг Тарас угамуватися. Він весь кипів обуренням і вболіванням за друга, що так близько до серця взяв його неволю. — Краще нехай гірка, та правда, ніж солоденька, сліпа брехня!

— Тарасе, я набачився тут усього. Є речі...

— Ні, я виведу на чисту воду! — гримів Тарас.

— Тихіше!.. Хазяйка он почує...

Крутнувся і вибіг.

Вдома, як охолонув трохи, пристав на думку Федорову. Нехай їм біс! Та й шило в мішку не втаїш довго, вилізе...

За кілька днів, у п'ятницю на страснім тижні, вийшов, немов на зло, якраз тієї миті, коли зальотник юний за спиною бідахи Герна проворно шаснув в його гніздо. Кров шугонула в голову, аж світ йому схитнувся... Не стямився, як наздогнав штабс-капітана й промовив глухо:

— Прапорщик ось тільки що ввійшов у дім твій, Карле!..

Герн сполотнів, торкнувся руків'я шаблі й незграбно пішов назад.

А далі все відбулося точно, як у поганій драмі чи водевілі. Крик, гвалт, плюгавий прапорщик у негліже... Якби Тарас не вирвав зброю в штабс-капітана, то був би труп... Мерзота!..

Друзяка Федір, коли почув про страсті, що розігралися у страсну п'ятницю, похнюпив носа.

— Вскочиш, Тарасе, в халепу... Тобі цього Ісаєв не подарує...

— А що він може вдіяти! Я не торкнувся до нього й пальцем. Навіть оборонив від гніву Карла!..

— Хоча б не входив з Герном, побув надворі...

— Ввійшов, бо Карл ще на порозі вийняв із піхов шаблю.

— Що ж нам тепер робити? — терзався Федір. — Кликано мене на учту до губернатора. Йти чи не йти?

— Як хочеш, — сказав Тарас, що був, собі на диво, спокійний і розважливий. — А я поїду в гості.

— Куди?

— Ти ж знаєш.

Федір лише кивнув.

— Ні, я побуду вдома, — сказав невдовзі. — Поки щось проясниться... Присмерком примчав за ним прольоткою. Мов на пожежу.

— Швидше! — шепнув йому надворі. — Герн приїздив. Ісаєв подав донос про те, що ти малюєш, пишеш ще й ходиш у партикулярнім одязі! Обручевим уже наказано зробити в тебе обшук.

— То й що?

— Спалити треба усе, що може чимось тобі зашкодити! На щастя, встигли. Флігель ще був не займаний, усі папери цілі.

Зібравши їх докупи, — й недомальовані портрети теж, — Тарас спитав у Федора:

— Що ж тут палити?

— Може, щось є в листах?

— Пали листи княжни Варвари!

Тяжко було йому дивитися на цей вогонь, що байдуже з'їдав слова княжни, які летіли його зігріти, втішити й тепер конали в муках. Він чув їх крик...

— Тут є листи Левицького, Александрійського, а також брата Василя, — озвався Федір здалеку.

— Пали!

— У них нема нічого, що не дозволене...

— Пали!

— А як по цьому визнають, що попереджено? Почнуть шукати винного й дійдуть до Герна?

— Правда, — зітхнув Тарас. — Нехай беруть...

— А вірші?

— Цього не дам! І не спляю!

Зібрав маленькі зшитки, в яких відбита, мов на портреті, його душа, й сховав у чобіт, де їм було безпечно й звично. Серце чомусь до болю стислося. Згадало, певно, Орську, де він почав писати у книжечках і зберігати їх за халявою. Одвик за ці два роки і від казарми, і від дурної муштри, і від мундира...

— Їдьмо! — сказав рішуче Федір. — Щоб не застали тут нас з тобою.

— Вогонь залив?

— Аякже. І все розклав — немовби нас не було... Од'їхали від дому Герна в темряву й зіткнули разом.

— Добре, що я в мундирі. Ніби передчував... — сказав Тарас, як під'їздили вже до воріт фортеці.

— А одяг ми не забрали! — став у прольотці Федір.

— То, може?

— Пізно. Тихо!.. — закрив його собою Федір. Назустріч їхало на конях трое: плац-ад'ютант Мартинов і поліцмейстер; третього не розпізнали.

— Це по твою, Тарасе, душу... — журно озвався Федір.

— По бідне тіло, брате. А до душі моєї усім їм зась!.. — сказав Тарас, згортаючись,

немов їжак, в міцний клубок і виставляючи довкіл голки.

Всю ніч не спали: ждали "гостей" із штабу корпусу. Христос воскрес, освячено було паски й сповіщено про це веселим дзвоном, а ті не йшли. Натомість приїхав добрий приятель Александрійський і розповів, що Обручов кричав на нього нині, цитуючи з його листа Тарасові. Потому заїхав Герн, повідавши, що Обручов назвав при ньому прапорщика мерзотником, бо той послав також учора донос на генерал-губернатора прямисінько шефу жандармів...

Ця новина була найгірша. Обручов тепер покаже кігті, бо власна шкура, звісно, йому дорожча.

Сиділи вдвох і ждали. Незайманою стояла паска, яку принесла їм господиня дому. Холонув чай.

— Я ждав від нього помсти, — озвався перший Федір. — Та щоб таку!.. — розвів руками.

— Орля царя Миколи, — сказав Тарас. — З кадетського його гнізда...

Хоч з болем, він уже змирився з думкою, що настає чи не найгірша пора його заслання, і готувався зустріти мужньо все, що пошле йому солдатська доля. Був вдячний їй за осінь, зиму й весну, які прожив між друзів у Оренбурзі, за те, що встиг зробити за ці шість місяців...

— У тебе вже, напевно, не буде сьогодні обшуку, — дістав свій скарб із чобота. — Візьми, будь ласка, ці книжечки й віддай їх Герну на зберігання. У нього є де заховати...

— Може, ще пронесе, замнеться якось...

— Там, у листі Левицького, є, пам'ятаєш, місце про Головка...

— Що математик? Тарас кивнув.

— Той Головка, — як пише Сергій в листі, — сказав, що, замість мене, за наше діло стало людей до тисячі, що всі вони готові стоять за правду, за те, що я колись казав...

— Ми ж не спалили цього листа! — жахнувся Федір. — Це ж постраждають тепер Левицький і Головка!..

— Не хитрі ми, не вміємо, виходячи на бій зі злом, ховать лице під заборолом... Чуєш? Вона вже йде! — прислухався до кроків десь у коридорі.

— Хто, батьку?

— Кара за прямодушність!..

Тарас підвівся з крісла. Чомусь ураз схотілося біду зустріти стоячи. Як у бою. Без стуку ввійшов фельдфебель. Виструнчився і гаркнув:

— Велено Шевченку бути зараз же в ордонанс-гаусі !

Тарас обняв товариша, поцілував і мовчки, швидко вийшов...

...І вітри повертають на круги свої... Цей вислів з біблії прийшов йому на думку, коли з дороги вгледів знайомий обрис Орської. Солдати, яких етапом гнали разом із ним, ішли сюди ще вперше й не знали, що на них чекає, а він... Умерти б ліпше, впасти у цей пісок!.. Душа його спливала болем, кров'ю, волала криком відчаю до всіх богів від Саваофа до Перуна і скулювалася, не дочекавшись на ті волення відповіді!.. А ненависна Орська росла й росла, а гауптвахта ближчала, а постать батальйонного

ставала все грізнішою...

Ні! Він не хоче згадувати того, що потім сталося!

Схопився, сів у ліжку. Густа пітьма... Вже й ліхтарі не блимають... Ні зір нема, ні місяця... Лець видно ґрати... Боже, ізбав його від цих думок! То ж просто собі вікно його майстерні в Академії, людське вікно!..

Боліло в грудях. Важко було сидіти, а знов лягти боявся... Відсидів там п'ять місяців. Допоки дець вирішувалася його подальша доля... Сто п'ятдесят пекельних днів!.. Найтяжчих в його житті... А на кінець візок, в якому його везли із Орської, понесли раптом коні, і він, злетівши з нього, побився геть!.. Тріск, крик, іржання коней, тупіт...

Знесилений, упав на ліжку. Певно, нам не дано такої сили волі, щоб вирвати з минулих літ найгірше, забути, стерти з пам'яті. То ми самі! Тим паче, коли немає в ньому й зерна неправди нашої...

Дець на Неві б'ють склянки на кораблі. Міст, певно, вже розведений, і судна йдуть до моря... Ні, лід стоїть на річці. То вчулося... Бурхливий Каспій в жовтні, й дзвін корабельний згойкує при кожному ударі хвиль...

...Од Гур'єва до Мангишлаку й Новопетровського укріплення йшли три доби. Похмуре море гнало за валом вал, жбурляло вниз, угору старий баркас, і раз у раз вкрадалася підступна думка: добре було б сьогодні піти в глибини моря, щоб не зазнати завтра нових страждань!.. Не міг собі дозволити такої малодушності, — на борт поставив ногу, стрибнув — і все! — щоб не потішити царя й Орлова з Дубельтом. Ну а якби баркас пішов під хвилю... І, мабуть, він о тім молив би господа, коли б плив сам!.. Команда і два недремні стражі його особи хотіли жити; напевно, у них є діти... Дивна душа людська! Турбується не так про себе, як про дітей... Він бачив це повсюди... Хоча його самого не сподобила доля таким чуттям... Йому вже тридцять сьомий, а й досі він не зазнав простого щастя затишку в родиннім колі, не доторкнувся щокою щічки рідної і не почув оглушливого, як грім весняний, "тату!"...

— Форт! Видно форт! — гукнув матрос, який стояв на вахті біля керма.

Тарас підвівся з лави, де спочивав, намацав вербову палицю, яку підняв на вулиці в далекому вже місті Гур'єві, і став вдивлятися в затягнутий імлою обрій. Невдовзі вирізнув серед низини пагорб, на ньому церкву, вежі чи бастіони і черепичні дахи казарм... Нова його в'язниця!.. Юдоль журби...

— Де приставати будемо? — спитав матрос у капітана.

— Давай на ближню пристань!

— Ну, от і все, Шевченко, — зітхнув конвойний унтер. — Здамо тебе начальству...

— І ні печалі тобі, браток, ні воздыханія, — додав хорунжий Єриклинцев, другий його конвоїр.

— Тут що два роки міняють роти гарнізону, — пошкрібся в тім'ї унтер.

— Чому? — похмуро спитав Тарас.

— Бо місце гибле. Мабуть, найгірше в краї.

— Живуть же й тут... — сказав хорунжий.

— Ясно. Куди їм, бідним, дітися!.. А що це ти за палицю сюди везеш?

— Вербка. Ввіткну, й нехай росте. Жива ще...

— То марна праця. Бачиш: нема ніде ні деревця, ні кущика... Пісок та голі скелі...

— Колодязь є?

— Аякже.

— А де вода, там і верба, — сказав, хоч сам тепер уже не вірив, що патичок цей стане колись зеленим деревом.

Як віддали швартови, вони зійшли на берег біля округлої низької вежі й зраділи тверді. Море за три доби було вже у печінках. А тут — земля!.. Яка не є, а все ж стоїть на місці, не риє носом моря...

— Далеко йти! — сказав хорунжий, глянувши на форт, що зносився у сіре небо десь за версту чи й більше. — Вербу свою не позабув? — спитав Тараса.

— Буде принаймні палиця, — озвався унтер. — Тут скарб і це. В укріплення вони ввійшли надвечір, як сонце сіло в море, заливши все довкола багровим сяйвом.

— Застрянемо ми тут, Булатов! — сказав хорунжий унтеру, оглянувшись з гори на море. — Сонце сідає знову в шторм...

Заходячи до коменданта, Тарас згадав Мешкова й свою з ним першу зустріч. Напружився увесь, зібрався, щоб мужньо стати перед начальницькі суворі очі. А все ж льодок з'явився десь під грудьми... Чув, як Булатов брав доповідь їх благородію про прибуття, про нього, а сам боявся глянути із-за хорунжого, який стояв попереду, на коменданта. Коли ж, нарешті, зважився, побачив вже немолодого підполковника з утомленим, блідим лицем й сумними, як у вдови, очима.

— Гаразд, — спинив він унтер-офіцера. — Ідіть скажіть Потапову, щоб вас прийняв, як личить... Шевченко, ви залиштеся.

— Слухаюсь, вашблагородіє! — гукнув Тарас.

— Облиште... — махнув рукою комендант.

Конвой тим часом вийшов, і в кабінеті запала тиша.

— Чому це вам заборонили писати і малювати? — спідлоба глянув комендант.

— За вірші, ваше благородіє.

— То ви поет?

— Так точно. Був поетом...

— Талант — від бога... Звідки ви?

— Я з України, з Київщини.

— Ледь не земляк... — всміхнувся.

— Дозвольте, ваше благородіє, — ввійшов похмурий штабс-капітан. — Новенький? — глянув гостро. — Тих, з Гур'єва, я влаштував...

— Спасибі, — не по-військовому подякував пан комендант. — Меркул Матвійович, звеліть, кому належить, щоб прийняли Шевченка і все таке...

Потапов гмикнув і наказав Тарасові:

— Кру-угом! В казарму марш!

А вранці він, раб божий, уже стояв лівофланговим роти і журно слухав напучання

штабс-капітана. Між двох будинків видно було йому розбурхане осіннє море з білястими верхами хвиль... Безмежність, сила, воля!.. Колись таким могутнім він бачив рідний старий Дніпро... А він десь там, на заході... Щоб міг літати...

Його штовхнув сусід у бік.

— Шевченко, вийти з строю! Ти що, заснув?! Він вийшов, став, чекаючи всім настороженим, нещасним тілом, що буде далі.

— Напра-аво! Марш!

Згадавши Орську муштру, пішов, пішов, підносячи, як тільки міг, високо ноги.

— Стій! Хто ж так ходить, йолопе? — з'явилось поперед нього скривлене лице Потапова, і волохатий рудий кулак підплив, як кара божа, під самий ніс... Не вдарив на перший раз!..

— Я виб'ю з тебе дурість! Носка тягнуть не вміє, а мислить, лізе й собі в політику... Ти як рушницю держиш?! — почервонів зі злості штабс-капітан. — Фельдфебель, три години ганять його і вчити! Окремо, не шкодуючи чобіт і плацу!

— Слухаюсь! — гукнув фельдфебель весело і підлетів до жертви, немов коршак. — Наліво! Марш!.. Тягни носо-ок!.. Рівніше корпус, голову!.. Раз, два! Раз, два!..

В казарму його привів якийсь солдат з лицем, побитим віспою. Поклав на нари мовчки й пішов собі. Це співчуття ще дужче роз'ятрило Тарасу душу. Сльози, — як не кріпився, — стали йому клубком у горлі. Проклятий світ!.. Прокляте лоно матері, що породило таких катів!.. Мерзенні душі, знівечені самодержавством, армією та беззаконням можних!..

Хотів устать, напитися води з відра, яке стояло неподалік, але не зміг: все тіло за тригодинну муштру перетворилося в суцільну втому, в беззвукій гул. Лиш голова, немов на зло, була до болю збуджена, на думку гостра. Може, коли б заснув... Вечеря скоро — виженуть і кроком руш... Мов череду на пасовисько!.. А пити страх як хочеться!..

Намацав палку. З нею дійде, напевно... Господи! Вона ж засохне... Треба мерщій знайти десь місце і посадити. П'ята уже доба!..

Підвівся, зііз з обчовганих до блиску нар і зойкнув, — так заболіли ноги у кісточках. Тягни носок, тягни носок!.. Дотягався, що й стать тепер не може... Отак, отак, спираючись, немов дідусь, на костур...

Напився. Ніби зробилось легше. Почапчалапав далі, бо жаль було йому верби, що, може, вже й не виросте...

— Куди? — спитав понурий унтер біля дверей.

— Привіз вербу ось, хочу десь посадити, Унтер оглянув пильно палицю, здвигнув плечима і проказав привітніше:

— В долині є у нас город.

— То, може, там?

— Ступай. Вечерю скажу тобі залишити.

— Я й так...

— Порядок є порядок!

Надворі йому таки полегшало. А за воротами, коли вдихнув повітря з моря, пішов рівніше й швидше.

— Де тут город? — спитав у стрічного немолодого уже солдата. Той показав. — Далеко!..

— Верста. Коли не більше.

І все ж пішов. Не міг згубити дерева. Воно тут, може, буде лише одне нагадувати про Україну, про той далекий пекельний рай, про милу рідну землю!..

Город уже був зібраний. Валялося якесь сухе бадилля... Воно колись і вдома йому навіювало Журбу, а тут... Відмерле листя, спустошена тверда земля, що так іще недавно поїла соком зело... Покинута, самотня старість... Така десь жде на нього... Це в кращім разі... Гірко, але мудріше було б не мучитись, а головою в скелю!.. Пусте. Живуть же інші...

Знайшов низинку, викопав руків'ям ложки ямку, встромив вербу й закріпив руками, спускаючи жорстку холодну землю. Рости здорова!..

З моря городом шаснув вітер, крутнув пісок, бадилля, помчав у степ. Лягав на землю вечір. Чужий, холодний, виповнений таємних звуків, шерехів... У форті зблиснув вогник. І не погас...

...Відколи він на Мангишлаці, ніхто з колишніх друзів не обізвався до нього. Писав Варварі і Лизогубам... Ні слова, ні півслова!.. Гадав, весною, із відкриттям на морі навігації, придуть листи. Приходили човни поштові з Астрахані, але йому нічого не привезли... Чи помирали вони там всі на Україні, чи відцурались його в біді?..

Проте весна послала йому таки три радості. Найпершою була верба, що прийнялась. Коли йому про це сказав городник, він так зрадів, що ладен був цілувати кожную набухлу бруньку. А пахне як! Заплющить очі й слухає її весняні, ледь терпкуваті пахощі, а серце вже на Україні, в Кирилівці, в леваді тій, куди збігає їхній старий ставок...

А друга радість — діти. У коменданта, який вже кілька років жив удівцем, були два хлопці, й Антон Петрович (він так дозволив звати себе віч-на-віч) їх доручив Тарасові як вчителеві письма й лічби.

У травні прийшла і третя радість. Із Гур'єва баркас привіз йому двох оренбурзьких друзів — Залеського і Турно Людвіка, що прибули під керівництвом штабс-капітана шукать вугілля на Мангишлаці.

Він вийшов стріти човен, — ще сподіваючись на лист із краю рідного, — і раптом серед кількох військових, що прибули, побачив Броніслава!

— Залеський! — крикнув радісно. Той озирнувся, кинув якийсь мішок, що тяг з човна, й підбіг, обняв.

— І Турно тут, — сказав крізь сльози. — Людвік! Вилізши з тісного трюму, Турно засяяв весь.

— Невже Тарас?!

За мить він був також в обіймах.

— Звідки тобі відомо стало про наш приїзд? — спитав Залеський.

— Просто прийшов зустріти пошту... — признався щиро. — Жодного тобі листа, відколи тут!

— Бідаха...

— Що нового? Пан Обручов уже оговтався після доносу? — спитав Тарас.

— Ти що, не чув, що в нас вже інший губернатор? — втрутився Людвік.

— Ні. Хто?

— Перовський.

Серце Тараса тьохнуло. Це ж той вельможа, який просив за нього Дубельта! Нехай не сам, а на прохання інших, але просив. Тепер, як мовиться, йому і карти в руки!..

— Ти з ним знайомий?

— Трохи... Точніше, він знайомий моїх знайомих...

— То, може, він, — зрадів Залеський, — викличе тебе хоча б до Оренбурга?

— Боюсь уже й надіятися...

— А поки що поїдеш, може, з нами?

— Куди?

— Шукать вугілля на Каратау. Ти ж мав туди поїхати з Хомою Вернером. То що?

— Хоч бісу в зуби, аби від муштри далі та від казарми! От тільки що нам скаже пан комендант...

— Маєвський... — стишив голос Броніслав, — з таких, як ми, засланців... У цих краях з тридцятого... З тобою як?

— По-братньому.

— От бачиш... Ну ж, допомагай, колего!

Вони всі троє метнулись дружно до баркаса й взялись до праці.

Вийшли в похід, споряджені усім, що треба мати мандрівникам пустелі. Сам комендант Маєвський подбав про те; ще й перевірів напередодні виступу, чи все гаразд.

Напевно, справді згарячу, — як висловився хтось із солдатів, що супроводжували обоз, — вони здолали за перший день аж тридцять верст і зупинилися в урочищі Ханга-Баба, де, як не дивно, води було достатньо хоч і на полк. Увечері, коли прийшли, розгледіли старі товстенні стовбури, піщану гору й кілька малих надгробків. А на зорі очам відкрився цілий давно завмерлий, печальний світ. Із того, що тут були колодязі й жива вода джерельна, неважко визначити, що в краї цім колись давно буяло людське життя. Надгробки та мавзолеї німо про це розказували мандрівникам.

— Чому в оцій долині лишилися тільки мертві? — озвався сумно Броніслав. — Вода й дерева свідчать, що тут була оаза...

— Десь під піском, напевно, є родючий ґрунт, — оглянувся довкола Людвік.

— Війни. Чи мор якийсь, — сказв Тарас. — А може, й зла неволя... Народи, що живуть під гнітом інших, лишають тільки такі сліди... Все гине в них... Мистецтво, дух, ремесла... На що були великі й мудрі елліни, а як попали під владу римлян, виродилися, звелись нінащо... Воля — це як вода в пустелі чи сонце в нас, на Україні!..

— Сумну ти мовив правду, — зітхнув Залеський.

— Страшно!.. — повів плечима Турно, — Це й ми колись... Замовкли, бо підійшов Антипов, начальник їхній, штабс-капітан.

— Чого носи похнюпили? — спитав бадьоро. — У Польщі нема такої пустелі?

— Нема.

— Дай боже, щоб не було...

— Складайтесь. Скоро рушимо.

— А можна нам намалювати цей краєвид? — спитав Залеський.

— Можна. Якщо зберетесь швидко, — махнув рукою штабс-капітан і відійшов.

— Мені також?.. — несміливо спитав Тарас Залеського.

— Нам — це, Тарасе, тобі й мені, бо Людвік наш не знається на малюванні.

Йому тремтіли руки, як діставав паперу аркуш та олівець, а в грудях щось таке п'янке здійсалося, що ладен був сміятися, кричати, співати... Зараз, ось зараз він торкнеться чорним грифелем до білого, м'якого поля, і приспаний, прибитий хист озветься, повернеться з глибин душі, як то було уже не раз!..

— Вгамуйся... Тут ти зможеш помалювати донесхочу!.. — помітив його душевний стан Броніслав.

— До бога звідси ближче, ніж до царя, — всміхнувся Людвік.

Справді, він малював потому скрізь, де зупинялась експедиція. А в Каратау, коли знайшли вугілля і стали міцно табором, узявся навіть до акварелі, хоча пісок, що проникав усюди, знай заважав...

Вертався з портфелем начерків і вже готових сепій та акварелей. І з острахом перед прийдешнім... Кожна верста, подолана на цім шляху, вкорочувала його пустельну волю і наближала муштру, придирки ротного, ганьбу щоденних обшуків, які йому вчиняли всі його тупі наглядачі. Від форту він ішов завжди попереду, а нині плівся ззаду, примушуючи себе брести гарячим, — хоча скінчилось літо, — сипким піском.

— Чи ти, бува, не занедужав? — пождав його Залеський. — Сядь на коня.

— Спасибі. Я здоровий...

— Стомився?

— Ні... Не хочеться мені в казарму... Йду, наче пес до ланцюга...

— А може, там уже тебе чекає наказ вернутися до Оренбурга! Ти ж бачив, я послав ще з Каратау лист Сераковському і попросив його сходити до Герна, поклопотатися...

— Перовський — це не Обручов... Герн не посміє навіть його просити...

— Знав би ти Сераковського! Він сам знайде хоч сто шляхів до визволення тебе з казарми цього забутого людьми і богом форту!

Тарас всміхнувся.

Стрінеш його — вітай і поцілуй за мене. Як кажуть, намір — вже половина діла. Йшли довго мовчки. Знали, що сподівання їхні спираються

Ці лише на пристрасну жагу до волі, на віру в те, що вічного нема нічого в світі...

— Візьми мої малюнки, — сказав Тарас нарешті. — Хоч котрі вже готові... Пошли комусь із друзів на Україну... Нехай продасть чи так віддасть, аби у добрі руки...

— Пошлю в Одесу до Венгжиновського.

— Ще нагадай, щоб стрівся із Репніною і розповів, як тут живу. Я написав їй іще зимою, а відповіді нема й нема... Ніхто мені не пише; мов оніміли...

— Слухай! — аж зупинився Броніслав. — А може, їм заборонили тобі писати? В душу йому війнуло холодом.

— З якої речі?..

— В Орській, — ти ж сам казав, — тебе і в тому звинувачували, що листувався з друзями!

— Я ж пояснив, що заборонено мені писати вірші.

— Для них писати то, перш за все, писати комусь листи.

— О господи, — зітхнув Тарас, — чи буде край моїм стражданням!..

Валка була уже далеко, й вони пішли шпаркіше, щоб не відстати зовсім. Пустеля ця таїла в собі не тільки спрагу, голод, а й небезпеку зустрічі з арканом чи з булатом шаблі вершника, що набігали іноді аж від кордону з Хівною...

...Весна йому принесла дивну звістку з його землі, з його села. Єдину за шість останніх років.

Прийшовши від коменданта, де він давав уроки хлопцям, Тарас приліг на нари й узяв один із двох томів Шекспіра, які прислали чотири роки тому Лизогуби. Шекспір йому не набридав ніколи. Він міг його читати вдень і вночі, хоч знав уже ледь не напам'ять. Геній! Які високі пристрасті, які думки, характери!.. І дія, рух, дотепне, гостре слово...

Почув ходу. Звів очі і зовсім близько побачив прапорщика Михайлова, а поруч нього — хорунжого. Ще молодого, з пишними, як козакові личить, вусами. Схопився з нар...

Цей чоловік прийшов тебе побачити, — сказав Михайлов тихо.

— Хорунжий Савичев, Микита Федорович.

Тарас кивнув. Відсунув мерщій матрац.

— Сідайте, прошу... .

— Дякую, — присів хорунжий. — Ось вам листи... — дістав з кишені. — Кланяються усі знайомі ваші з Уральська й Гур'єва.

— Спасибі. Ви з Уральська? — спитав Тарас, ховаючи листи в кишеню шароварів.

— Так. Я прибув із батальйонним вашим... Не для ревізії! — додав поспішно. — Скорше, в приватній справі... Ви не могли б зайти до мене, коли для вас зручніше?

— Куди?

— З майором ми на одній квартирі.

Тарас всміхнувся. Лізти начальству просто в зуби?..

— А може б, ви зайшли сюди десь по обіді? — мовив. — Спека уже спаде, й ми прогулялися б у поле чи до моря...

— Гаразд, — збагнув хорунжий і швидко встав.

Як тільки гості вийшли, Тарас дістав послання друзів. Перше із них було від Олександра Ханикова, з яким вони здружилися два роки тому в Орську. Цей

петрашевець зразу припав йому до серця. І тим, за що засуджено його було до розстрілу, заміненого солдатчиною, і непокірним духом борця за волю...

Швидко ввійшов фельдфебель, крикнув комусь якусь погрозу, й Тарас, на всякий випадок, сховав листи.

Коли прийшов хорунжий вдруге, вони спустилися з фортеці в улоговину, пішли по ній до кручі, а там, діставшись її верха, присіли на теплій брилі черепашнику. Неподалік плескалось синє море...

— Як там здоров'я Ханикова? — спитав Тарас. — Він був тоді недужий...

— Це врятувало його, сердегу, від арештантських рот, — сказав похмуро Савичев. — Мешков хотів перед начальством вислужитися і написав на них донос...

— Я чув. Один із них, Невельський, тут... — сказав Тарас.

І запитав: — А вам за те, що ви зі мною просто, не нагорить?

— Козацтво — це не армія, у нас свої звичаї, — всміхнувся Савичев. — Як ми стояли у Малоросії, то в нас один військовий старшина хотів, було...

— То ви були на Україні? — не дав Тарас домовити про старшину.

— Торік лише вернулися.

— А де?

— В Звенигородці.

— Сам бог послав мені тебе, козаче! — схопився з місця Може, був і в Кирилівці?

— Аякже.

— В кого саме?

— В отця Григорія... Ну, ще були в диякона...

— А брата, брата мого Микиту бачив?! Він там живе поблизу.

— Ну звідки я міг знати, що там ваш брат? — стелав плечима Савичев.

— Кажи на "ти". Ми ж козаки обоє, — підсів Тарас до нього. — Кирилівка — то ж батьківщина моя нещасна!.. Я виріс там...

— Коли б знаття!.. — здивовано промовив Савичев. — Про тебе я таки почув у тій же Звенигородці...

— Що?

— Добре слово, брате. Тобою там захоплені. Говорять — очі сяють, мов про святого!

— Може б, ти розказав детальніше про те, що чув, що бачив у нас в селі? — зніяковівши, мовив мерщій Тарас. — У кого жив?

— Не знаю...

— Може, щось запримітив?

— Груша! Здорова-прездорова, неначе дуб. Ми палицями збивали груші з її верха...

— Це в Гната, мого дружка! — зрадів Тарас. — Такої нема ні в кого більше. Я ласував її грушками ще отаким, — провів собі долонею біля колін. — Ні, бог тебе послав мені! — обняв, як брата, гостя. — Розказуй ще!.. А Феодосію, попову доньку бачив?

— Були якісь дівчата... — сказав непевно Савичев. — Ми танцювали під тріо з скрипки, бандури й бубна.

— В отця Григорія?

— Та в нього ж, в нього ж на іменинах.

— І ти не вгледів Феодосії?!

— Горілка там така скажена... — зітхнув хорунжий. — Добре, що хоч у став не вскочив, прочумався біля води...

Тараса це розвеселило. Як уявив хорунжого серед гусей та підсвинків на збитому грузькому березі, так і зайшовся сміхом. А далі знову враз посмутнів, згадавши, як далеко у часі й просторі до тих ставків, до тих людей, до того неба синього... Шуміло море, бігли по ньому ледь помітні ягнята-хвилі... Вечір лягав на землю швидко, мов поспішав... На небі блідо вирізьбився дворогий місяць...

Дізнавшись, що молодий хорунжий малює теж, Тарас наважився за кілька днів одкрити йому портфель з малюнками. Одне, щоб той повчився, їх розглядаючи, а друге — страх хотілося поспілкуватися з собі подібним, вислухати його думки. Митець без середовища — пропадає сила.

Город для цього діла найліпше місце. Видно на всі чотири сторони, — ніхто зненацька не надійде, — та й сторож — свій чоловік. А ще коли налити йому якусь чарчину, то й рідьки дасть на закусь і попильнує від злих очей.

В альтанці було розкішно: затінок і вітерець!..

— Про те, що тут побачиш, — сказав Тарас хорунжому, — ніде ні звуку.

— Буду, яко німий!

Одкрив портфель і вийняв перший-ліпший. З автопортретом. Людвік йому служив натурою, і вийшов спиною до глядача...

— Ця спина — шедевральна! — гукнув тим часом Савичев. — Ну, просто чудо!.. Слухай, так ти ж великий майстер!..

— Дивись, дивись... — дістав іще малюнок.

— Хто був твоїм учителем?

— Сам Карл Брюллов.

— Ти вчився в Академії?

Тарас кивнув. І вийняв з портфеля "Цигана".

— Ну й ну!.. — стогнав хорунжий. — Яка експресія усіх фігур, освітлення і чистота малюнка!..

Етюди, також виконані на Каратау, справили на Савичева хороше враження, і він благальне мовив:

— Чи ти не зміг би подарувати мені один? Тарас сховав етюди й сказав великодушно:

— Я намалюю в пам'ять про нашу зустріч... ну... твій портрет.

— Ти справді? Чи жартуєш? — аж засвітився Савичев.

— Ходімо! Є тут, братику, один предобрий чоловік. У нього ми й сотворимо твою парсуну. До речі, він також козак уральський...

— На батареї?

— Точно. У нього я ховаю своє малярство.

Сходами зішли на скелю, де розміщались дворик, казарма й дві кімнати для

офіцерів, обнесені низьким камінним муром. Назустріч вийшов старий урядник — найвища влада.

— Федоре, приймай гостей! — гукнув Тарас. — Хорунжий ось почув в Уральську запах твоїх пельменів...

— Зробимо! — озвався в тому ж тоні господар батареї. Потис обом їм руки і наказав комусь у сіни: — Хлопці, пельмені враз!

Невдовзі вони уже сиділи за пельменями та чихирем, привезеним недавно з Астрахані, й вели неквапну бесіду.

Портрет було почато й закінчено на другий день.

Коли, вже в червні місяці, майор Михайлов, а з ним і Савичев, після великої, з шампанським, учти на честь Маєвського, що саме був іменинником, верталися на пароплав, Тарас сказав хорунжому:

— За всі ці дні, Микито, я не збагнув мети твого приїзду в Новопетровське.

Той, хоч і був добряче напідпитку, всміхнувся, обняв Тараса і запитав:

— Сказати правду?

— Тільки...

— Я приїздив... побачитися з Шевченком! Не міг тому повірити:

— За тисячу чи й більше верст?!

— Я радий... Я пишатимусь тепер собою!.. — мовив хорунжий тихо, аби ніхто того не чув.

І все ж вірменський батюшка, що приїздив до пастви, яка жила і торгувала біля укріплення, озвався теж:

— І я до смерті згадуватиму, як стрівся тут з Шевченком і подружив!

— Спасибі вам... — усе, що зміг сказати обом Тарас.

На рейді вже диміли труби двох пароплавів, а біля пристані на мореплавців ждали човни з матросами...

...За ясным днем завжди іде негода, за радістю іде печаль. Маєвський, його заступник перед лицем суворих буднів служби, по іменинах прожив лише півроку та й перебравсь, сердешний, у кращий світ. Покинув форт, малих синів і зовсім тепер беззахисного учителя своїх дітей.

У квітні, з першим пароплавом, прибув новий володар Новопетровського майор Усков. Високий, грізний, з вусами, які звисали стріхою сільської хати й ховали рот. Звелів негайно вишикувати весь гарнізон, пройшовся мовчки двічі, пронизуючи ряди солдат суворим, гострим поглядом, і, не сказавши нікому й слова, звелів командирові півбатальйону Косареву одвести всіх у казарми. Офіцери презирнулися. Бо за статутом їм всім належало тут, на плацу, представитися начальству.

— А вас, панове офіцери, прошу до мене завтра, о п'ятій після полудня! — додав похмуро, ніби хотів усіх послати на гауптвахту.

Тараса він покликав за кілька днів. Ішов у добре знаний дім коменданта з острахом. За місяці, відколи вмер Маєвський, наслухався і натерпівся. Косарев, як і Потапов, якого, — бог почув молитви їхні, — перевели кудись в Уфу, із шкури пнувся, аби

зробити з нього фрунтовика...

— Дозвольте, ваше благородіє? — спитав бридким, охриплим від хвилювання голосом, переступаючи поріг кімнати.

Майор, який писав щось, кивнув, поставив крапку і запитав:

— Шевченко Тарас Григорович?

— Так точно!

— Як вам служиться?

Тарас завважив незвичне "вам" і розгубився.

— Добре. Труджусь на рай... — промовив.

Усков звів брови, прагнучи збагнути суть химерних слів

— Сідайте, — вказав на крісло перед столом. Ввійшла вагітна жінка.

— Іраклію...

Помітивши, що чоловік не сам, знітилася.

— Агато, це Тарас Григорович, — встав комендант. Вона злегка вклонилася. Тарас також. Дива, та й годі!..

— Може б, ви... — запитально глянула на чоловіка. — Обід готовий...

— Славно! — потер великі руки комендант. — Йдемо, йдемо... Григоровичу, прошу вас з нами пообідати, — торкнувся ліктя.

— Дякую... Я ж...

— Ми, на жаль, не познайомилися раніше, в Оренбурзі, — не зважив на той протест Усков. — Хоча й жили в одному домі...

— В Кутіних? Біля костьолу? — вражено спитав Тарас.

— Так точно.

— Не пам'ятаю...

— Федір вам передав вітання. І Карл Іванович. Матвеев теж...

— Спасибі!

Стіл в їдальні накритий був на три особи.

— А Дмитрик спить? — спитав Усков дружину.

— Так.

— Це наш син, йому вже третій, — сказав Усков. — До речі, я — Іраклій Олександрович. А жінка моя — Агата Омелянівна.

— Гафійка, — мило всміхнулась та. — Як кажуть в нас, у Києві...

— То ви киянка?

— Точно, — кивнув Усков. — Я там її і здибав...

— Зустрів, Іраклію! — поправила його дружина. — Або — мав щастя стріти!..

— Це точно.

Він підсунув стілець дружині, тоді Тарасові.

— Прошу, сідайте. Вже борщ несуть...

— Борщ?!

— Так. Зелений. В Гур'єві знайшли щавлю. Лець довели. В сухому, правда, вигляді.

— Несповідимі путі господні!..

— Жіночі теж. Агата Омелянівна хотіла вас подивувати.

— Не знаю, як і дякувати... — сказав Тарас, розчулений таким дарунком.

Агата зашарілася. І тільки зараз, вперше Тарас помітив її вродливість, ніжність її лица, хоча воно було уже ледь-ледь припухле. Високий лоб, великі карі очі і довга ніжна шия... Давно вже він так близько не бачив жінки, матері. Це хвилювало й сковувало, неначе й досі був юнаком...

— А ось і ми, — ввела хлоп'ятко няня. Воно було рожевощоче, з білим пушком волосся. Помітивши чужого в домі, глянуло спідлоба батьковими очима.

— Це добрий дядя, Дмитрику, — всміхнулася до нього мати. І від тієї усмішки в Тараса щось стрепенулося побіля серця. — Йди, йди до мами!

Чимось вона йому нагадувала Закревську Ганну... Може, отим ласкавим "йди, йди до мами", яке звучанням навіть було подібне... Господи! Йому вже тридцять дев'ять, пішло з гори, а він і досі дивиться з благоговінням, з трепетом на чудо материнства!.. Гнат Бондаренко, певно, вже має внуків...

Пив чарку, їв, прихвалював зелений борщ, а сам не смів на неї звести очі. Йому було достатньо, — чи й забагато! — її розмови з сином, дитячого ясного сміху...

Як Дмитрик біг повз нього, спинив рукою, мовчки ледь-ледь притис і відпустив. Невдовзі хлоп'я, уже навмисне, наблизилося і, засміявшись, кинулось навтікача, як він хотів узяти його за ручку. Діти одразу вловлюють, кому вони до серця...

— Спасибі. Мені пора, — підвівся господар дому.

— Дякую, — встав і Тарас.

— Сидіть, сидіть, — спинив Іраклій Олександрович. — За мною ви, як за горою.

— Побудьте, справді, — мовила й собі Агата.

— Дякую. Я все ж піду, — вклонився. Ускови презирнулися.

— Тоді ось що... — пригладив ус комендант. — Приходьте до нас щодня обідати. І на вечірній чай. Я Косареву про це скажу.

Клубок підплив до горла й не дав йому подякувати.

Минали дні, а він хтозна-чого обходив гостинний дім і намагався навіть ніде не стрітись із комендантом, щоб той його не запитав причини. Не відав, що відповісти, бо й сам не знав. Можливо, виною був сам комендант — з ним добрий, а з іншими суворий, навіть грізний. А може, те не звідане людське чуття, що стрепенулося в його душі, коли побачив милу його дружину-матір, мале хлоп'я... При згадці про ті відвідини і той обід його поймає великий жаль до себе й тривожний страх. Мало йому страждань!..

Усков знайшов нагоду зустрітись з ним віч-на-віч. Коли Тарас увечері стояв на варті біля флагштока, — цей пост йому подобався самотиною, — де не візьмися комендант. Тарас забіг до будки, схопив рушницю, виструнчився.

— Хто йде? — гукнув.

— Усков! — почув у відповідь.

Пароля вже не питав, бо ще було нетемно та й пост у форті, внутрішній.

Усков присів на огорожу, дістав з кишені люльку, набив її і запалив.

— Поставте зброю, сядьте... — сказав невдовзі тихо. — Чого це ви, Григоровичу, ховаєтесь від нас з Агатою? Образились за щось? Скажіть, і ми це діло виправимо... Негарно якось вийшло...

Тарас не знав, що мовити. Брехать не вмів, а правди сказати не смів.

— Мені здалось... — почав було.

— Що ми не щирі з вами? — спитав Усков.

— Не те... Що я... — зам'явся. — Дружина ваша така... така...

— Недобра, зла?

— Ні, ні! Чарівна...

— Фу ти! — зітхнув Усков полегшено. — А я, було, подумав про хтозна-що!.. Ви неодружені? — всміхнувся у вуса. — Точно... В жінках добро і зло в жінках!.. Химери все... Ви ж знаєте, що запорожці не допускали на Січ жінок?

Тарас і дихать перестав.

— Я — знаю... — озвався зачудовано. — А звідкіля відомо вам? Усков пригладив вуса й також спитав:

— Ви звідки родом?

— З Київщини, — сказав Тарас. — Звенигородку знаєте?

— Чував, чував... А я з Кубані.

— Справді? — не міг Тарас повірити.

Усков зиркнув на море, освітлене низьким великим місяцем, зітхнув так сумно і заспівав — не голосно, та чисто, без акценту:

Ой матінко, чорноморець

Вивів мене босую на морозець.

Вивів мене босую та й питає:

"Чи є мороз, дівчино, чи немає?.."

Помовчав трохи й, дивлячись на вечоровий Каспій, сказав з журбою в голосі:

— У форт оцей я напросився їхати... Аби не бути в Перовського на побігеньках... А ще тому, що море!.. Дивлюсь — і щось мені в душі...

— Напевно, голос прадідів, які ходили морем на славних чайках.

— Може... Мені пора, — підвівся з огорожі. — То ви приходьте завтра!..

— Прийду, — вже твердо сказав Тарас. І заспівав ту пісню далі, чути від Кухаренка:

Ой нема морозику — тільки роса,

А я молодесенька стою боса...

...Ні, зі всевишнім щось негаразд! Яка ж у тому мудрість, що він карає праведних, а грішників благословляє щастям?.. А може, бог позбавляв радості в такий жорстокий спосіб його, вигнанця бідного, що приліпився серцем до цих людей?..

У перших числах червня в Ускових з'явилася мала Наталя. Не встигли відсвяткувати родини, як занедужав Дмитрик. Ще вранці був веселий, ходив гулять з вусатим лисим дядею, — як називав Тараса, — а по обіді зів'яв, зів'яв і ліг на килим "спатки".

Тарас торкнувся його чола — малий пашів. Схопив на руки, швидше заніс у ліжку.

Дмитрик йому всміхнувся і застогнав. Не знав, що далі діяти. Його скував холодний страх. Таке мале, безпомічне!.. Зі спальні, де прокинулася Наталя, долинув сміх, агукування Агати й няні Каті...

Він підійшов й покликав матір. Вийшла весела, ніжно сяюча, — аж він примружив очі, — й спитала:

— Що, Григоровичу?

— Там Дмитрик... Він увесь горить!..

Погасла. Замість усмішки лицем пройшов судомний біль.

— Що з ним таке?

— Не знаю...

Притьмом побігла, впала біля малого, що вже метався в ліжку.

— Біжіть мерщій по лікаря!

Нікольський, старший лікар форту, не перейнявся його тривогою. Доїв обід, одягся, не поспішаючи, взяв саквояж... Помітивши Тарасів стан, промовив високодумно:

— Людина, поки вона мала, повинна всім перехворіти... Як витримає, то буде жить... Кожен повинен сам долати свої хвороби...

— Для чого ж ви, лікарі?

— Щоб ставити здоровим людям клізми й засвідчувати природну смерть.

— Ви підупали духом, — сказав Тарас. — Людина, що не вірить сама собі та ділу, якому служить, приносить більше шкоди, аніж добра.

— Не зовсім так. Принаймні у медицині... Ще Гіппократ дотримувався принципу: якщо не можеш хворому допомогти, то намагайся хоч не зашкодити. І нам цю мудрість заповідав.

— Дитина там, Сергію Родіоновичу! Нікольський глянув скося і посміхнувся:

— Коли б не знав, що ти давно безвиїзне живеш у нас, подумав би, що це твій син. А втім... Йому, здається, два з половиною...

— Сергію, ти ж розумний чоловік!

— Пардон, пардон! Невдало пожартував... Хоча Іраклій Олександрович не так до сина горнеться, як "лисий дядя"...

— Бовкало, ходімо швидше!..

Лікар також притих, коли оглянув хворого.

— Що з ним? — спитала мати.

— Anginae follicularis, або ангіна гнійна... — протяг Нікольський.

— Господи! — збіліла мати.

— Донечку тримайте якнайдалі. Хвороба ця заразна.

— Спаси й помилуй, господи!.. — прошепотіла, хрестячись, сердешна мати.

— Постіль, компреси для зігрівання; поїти теплим... — перераховував на пальцях лікар. — Якби був мед, лимони... Та де їх тут узяти!

— Казала ж я Іраклію: не їдьмо з Оренбурга!.. — ламала руки мати.

Тарас стояв отерплий весь, страждаючи за матір, за дитину, за людство, що беззахисне, мов деревце в пустелі...

— Бог дасть, минеться, — тихо втішав Агату лікар.

— Краще б він не давав хвороби! — сказав Тарас. Агата мовчки плакала, й гіркі ті сльози падали йому вогнем на душу. Малий заплямкав.

— Дайте йому напитися, — сказав Нікольський. — Треба, щоб часто пив.

Тарас пішов на кухню, налив води з чавунчика, яка була ще тепла, й приніс, подав Агаті.

Тим часом вбіг Іраклій Олександрович.

— Що... тут таке?... Мені сказали: лікар...

— Захворів Дмитрик, — зойкнула. — Просила ж я!.. Усков присів на ліжку, помацав лоба синового.

— Хвороби всюди, — мовив. — Хіба в раю немає...

— Мовчи про рай! — скривилася Агата болісно і затулила руками вуха.

— Їх старшенький помер недавно в Оренбурзі, — шепнув Нікольський, який, хоч жив самітником, знав геть усе, що діялось у форті та поза ним. — Прислати вам сиділку? — спитав уголос.

— Можна, я з ним побуду? — ступив Тарас до коменданта.

— Спасибі.

— Кращої не побажаєш, — всміхнувся лікар. — Та при такій сиділці малий ураз одужає!

— Устами вашими та пити б мед.. — зітхнув Іраклій Олександрович.

За тиждень, — як не билися, що не робили, — малий помер. Ховали на другий день. І тут Тарас не витримав. Наосліп вибіг із форту в степ, а далі крізь пелену, що застинала очі, побрів у царство каменю і черепашкових білястих скель. Навіщо ця безглузда смерть, ці муки батька, матері? Чим прогрішило перед тобою, господи, це безневинне мале хлоп'я, що звеселяло похмурий форт, його ошуканих тобою, боже, мешканців? Тут стільки є вже старих і хворих, зневірених у сенсі далі жити, а ти обрав для прояву своєї сили й влади зелений, ніжний пагін, якому світ ще відкривався тільки в усій первісній його красі... В ім'я чого? Що ти хотів довести цієї смертю? Мовчиш? Мовчи, бо нічого тобі сказати, боже, — святий та кріпкий! — на виправдання...

В ущелині, куди ввійшов, мав потаємне місце між черепашкових великих брил. Звідси він бачив синє море удалині, блакитне чисте небо... Його ж ніхто не міг отут помітити. Сиди і вільно мисли, малюй, пиши!.. Сьогодні сльози застували йому і море, й небо. Він бачив мертве личко свого малого й щирого в найвищій мірі друга й ніяк не міг змиритися, пристати на те. Хто нині торкнеться ніжним пальчиком його брови, пригладжуючи її острішок, хто поведе його шукати вбогі пустельні квіти й радітиме тим дивобарвним краплям на тлі піску?.. А мати! Як їй, бідній, це пережити, витерпіти? Недавно був, сміявся, плакав, грався, а нині — тільки горбик на кладовищі!.. Це жах такий, що й словом того не скажеш!.. Треба зробити пам'ятник: щоб хоч був знак. Бо цей пісок заносить все, вирівнює, ховає слід... Невмольна смерть! Як той коршак, чатує, жде, щоб налетіти, вдарити... А може, то вона прийшла по нього, а помилково взяла того, хто був йому найближчий і найдорожчий? Можливо, тут його вина, що він, нехай

невольню, уник коси... Хіба він раз на муштрі її гукав! Не чула, не йшла... Нікчемна стара карга!..

Десь одірвався і покотився вниз камінець. І тут іде повільна праця знищення... Вітри, дощі та сонце руйнують гори... Ніби там хтось іде?.. Мо', смерть почула його слова?..

Підвівся й став чекати. Неквапно витер сльози, поправив одяг... Дивно, та йшли сюди, в ущелину, в його таємне сховище. Невже іще хтось має місцину цю за власну затишну гавань?..

— Вибачте... — сказав солдат, спинившись за кілька сажнів. — Мене по вас послали...

Спершу він не завважив, як мовлені були слова. Коли ж збагнув, не зміг тому повірити.

— А хто послав? Фельдфебель?

— Ні, комендант. Казали, щоб ви прийшли на поминки...

— Невже земляк?

— З Херсонщини, — всміхнувся той.

— Чому ж уперше бачу?

— Бо я приплив недавно.

— І знаєш, де мене шукати?

— Бродив тут сам... А раз на вас наткнувся...

— Чому ж ти, братику, не підійшов? Земляк же...

— Ви з панами... — прискалив хитро око. — А ми прості... Тарас обняв солдата і запитав:

— Як звати?

— Кличте: Скобелев. Я так тепер записаний... А справжнє моє ім'я — в ревізській книзі, в пана...

— Втікач? Здвигнув плечима:

— З вогню, як кажуть, в полум'я...

— Не можу сліз уговтати... — сказав Тарас. — Чуже, а жаль, як рідного...

— А рідні є?

— Немає.

— То ви по них і плачете, тут сидячи... — зітхнув солдат. — Ходімо, бо вас там ждуть. За стіл без вас не сядуть, сказав майор.

Вони пішли до форту, зближаючись, як два човни в пустелі моря, радіючись, що день печалі скрасився для них початком приязні, а може, й дружби. Вічність не тільки в смерті, вічне й саме життя...

...На диво, верба росла! Це навело на думку розвести сад. Не яблуневий, звісно, а з верб, тополь, шовковиць, які привезти можна з Ханга-Баби.

— А що? — сказав Іраклій, коли Тарас з ним поділився задумом. — їй-богу, гарна думка!.. Агато, ти послухай, що наш Тарас пропонує!

— Ну?.. — вийшла та з дитячої, де годувала малу Наталю груддю.

— Садити сад біля городів.

— То й що? — спитала байдуже. Вона ще й досі не ожила, не стямилася по смерті сина.

— Можна поставити там будиночок, де ви могли б улітку жити, — сказав Тарас. — Город, дерева, зелень, повітря з моря...

— Справді, було б, як дача! — палко гукнув Усков. Схопивсь на рівні ноги. — Дерева випишемо із Астрахані чи Гур'єва...

— А трохи можна викопати в урочищі Ханга-Баба, — додав Тарас. — Сам бачив там два роки тому ще молоді шовковиці.

— Майстри в нас є, а каменю — хоч і на ціле місто, — вже прикидав Іраклій як комендант. — Коли садити краще? — спинився біля Тараса.

— Певно, що восени... Вербу свою я посадив у жовтні...

— Баркас сьогодні ж вишлю за деревцями в Астрахань! — запалювався новим для себе ділом комендант. — Тарасе, ти візьмеш два вози та охорону й вирушиш в Ханга-Бабу. Це завтра... А я займусь будинком... Посадим сад!.. — примружився. — І буде в нас, як на Кубані...

— Чи як у нас, в Кирилівці... — зітхнув Тарас.

— Розмірялися... А скільки-то воно ростиме! — охолодила Агата їх.

— За років три-чотири вже буде тінь і затишок, — сказав Тарас. — Як поливати добре й підживлювати, то ще й раніш.

— Призначимо садівника, самі, чим зможемо, допомагатимемо, й нехай росте, — рішуче сказав Усков. — Піду звелю, щоб готували баркас у путь!

Іраклій Олександрович на вітер слів не кидав. Уже за тиждень майбутній сад, розмічений довкруг верби Тарасової, завирував робітним людом з числа солдатів форту. Картина ця порадувала Тараса й Скобелева, що прибули з Ханга-Баби й привезли дві підводи малих шовковиць.

— Славно! — схвалив Усков, потерши руки від задоволення. — По скільки їм? — кивнув у бік шовковиць.

— По років три чи й більше, — сказав Тарас. — Лець викопали.

— Коріння — мов у сома вуса! — всміхнувся Скобелєв.

— Гарзд. Ямки готові, беріть садіть, — звелів Усков.

— Це б чорної на спід землі... — зітхнув Тарас.

— Згрібайте на городі. А з Астрахані я наказав привезти разом із деревцями й чорноземлі. Поповнимо городу збиток нею. Довкіл будиночка залиште місце для тополь. Щоб шелестіли на вітрі листям...

— Як на Кубані?

— Точно! Прислати вам підмогу?

— Ні. Ми самі упораємося, — озвався знову Скобелєв. — Це ж не робота — празник.

Невдовзі він, саджаючи в глибоку ямку дерево, затяг високим голосом якусь незнану пісню. Тарас вловив мелодію, поміг йому, поймаючись первісним чаром співу... Ні, він таки її десь чув, цю, може, ще язичницьку молитву-заговорювання малого зела-

древа й землі, що має дати паростку можуть і силу велета... Як був малим. Напевно, її співала мати... Чи Катерина, його сестра і нянька...

Коли стемніло, вирушили гуртом до форту. Збуджені, веселі навіть. Кожен згадав щось миле серцю, таке, що вічним маревом стоїть у їхніх душах усе життя...

Тієї ночі довго Тарас не міг заснути. Щось ніби зрушилося в його зболілому стражданні серці. Лежачи серед півсотні бідах-солдат у вистудженій брудній казармі, він проглядав своє життя за три останні роки, і в душу йому вкрадався щемливий страх. Так, чесно жив. Не дав зробити з себе фрунтовика. Щось малював, лінив із глини барельєфи... А пісня, пісня — його найбільша мука й найбільше щастя його — мовчала! Не написав ані рядка... Так ніби в Орській, на гауптвахті, забув свою стражденну музу... Ще там писав. А вийшов, виїхав — і сталося так, що серце мов скам'яніло. Навіть похід на Каратау не оживив його всього, не доторкнувся в ньому струни поезії...

Хропли солдати, скрикували в тривожних снах ці обездолені, пропащі люди, вирвані з життя свого народу, з його нехай гіркої, та все ж якоїсь долі... А може, й він тому не пише віршів, що забуває народ і край, який уклав йому в дитячі груди душу, навчив любити і ненавидіти?.. Раніше хоч листи приходили, а зараз... Ні, вже обіззався Козачковський із Переяслава. Інші мовчать, неначе в рот води набрали... Із Петербурга прислав аж два листи і гроші (за не написаний колись портрет!) артист імператорських театрів Семен Гулак-Артемівський, такий земляк із Городища. Та Лазаревський Федір теж обіззався; їздив до Петербурга, тому й мовчав... І все ж за ці три роки далека його земля покрилася немов туманом. Раніше він міг будь-коли покликати в думках її, побачити, як наяву, в живих картинах, в пахошах, в розмаї барв, а нині, як не прагне, вигулькують із сірих мрев лише якісь деталі, окремі люди... Гірко!.. Шість років він не був на рідній своїй землі... А що ж з ним, бідним, стане, як проживе у цих пісках шістнадцять!..

Устав, набрав води й напився, бо серце стислось грудочкою, мов захватись прагло саме в собі... Шістнадцять літ!.. А двадцять п'ять!..

Лежав, дивився в темінь, й здавалося, що він уже в могилі, в чужій землі...

Схопився, сів на нарах. Умерти тут душею — ганебна зрада себе, людей і волі, якої ждуть на Україні мільйони його братів, його сестер! Коли не маєш сили зламати біду, стерпіти муштру й відчай у цих пісках, навіщо ж ти розбурхав їх, уклав надію в серце своїм гарячим словом?.. Ти став на шлях, з якого спихнути має право одна лиш смерть!.. Я тут уже напівживий... І все ж живий, не мертвий! Лягай і спи, щоб завтра мати силу долати зло, зневіру, сум — усе, чим хочуть змусити тебе зректися бога святої волі, віри в прийдешнє щастя людства!..

Зітхнувши, ліг. Заплющив очі, спробував перелетіти в своє село, в свою леваду. Спершу це не вдавалося, а згодом, як угамувалося й забилося рівно серце, душа його торкнулася калини — ще твердої, червоно-бурої, — вербового вузького листа, яблунь, барвінку, що блакитно обплів могилу матері...

Прокинувся з нежданим рішенням: писатиме! Не вірші — прозу. Вона не дасть узятись цвіллю його душі, поверне в світ, який любив і за який страждає нині тяжко.

Оскільки бог якраз послав неділю, він захопив святе письмо — Шекспіра, папір й усе, без чого повісті не розпочнеш (це вам не вірш, якого можна й запам'ятати!) і рушив із укріплення. Солдат, що нудився біля воріт, спитав:

— Куди це ти, Григоровичу?

— Йду, брате, думу думати.

— А я гадав: до утрени, та заблукав...

— У кожного своя молитва і свій олтар.

— Це правда...

З воріт узяв праворуч, під гору, що тримала форт на собі. Мав намір до холодів писати в катакомбі, в отій своїй ущелині, з якої видно море і чути шум прибою. А далі щось придумає. Не всі ж і тут, як Косарев або Обрядін, — щирі його начальнички. Щоб не Усков, ці солдафони досі його звели б в могилу...

Самотина! І бич і розкіш... Знаєш, що ти один, що жодне пильне око не стереже твою "цноту"... І все ж і тут так хочеться поговорити з кимось про заповітне, розкрити душу, вислухати чужі думки! Помітив уже давно, що розум найбільш відточується у спілкуванні, в бесідах з людьми, тобі подібними душевним складом. Диспут із антиподами лише дратує, збуджує і... не збагачує нічим, окрім досади.

Робітня стріла тишею. Прибій морський ледь долинав, бо вітер дув зі степу.

Знайшов "стола", підсунув собі "стілець" і зручно сів. Папір поклав на книжку, бо черепашник таки не дерево. Нехай Шекспір уже йому пробачить... Вмочив перо в чорнило... А що писать? Поезія сама вривалась, змушувала хопать перо, а проза... Все побачене колись, почуте й пережите — її підґрунтя. А ще — думки. Чи роздуми, якщо точніше висловитись... Життя його багате зустрічами, людьми, що варті пам'яті... І все ж почати треба з сюжету вже готового, зігрітого теплом душі, поезії, з такого, що розбурхає забуті дні, поверне йому минуле... "Наймичка"! Проста сільська історія, в якій духовна велич його братів по долі та по землі...

Вмочив перо й, хвилюючись, накреслив назву. Потім на мить замислився, згадав, де саме сталася подія, що лягла в основу його поеми, і написав:

"Между городом Кременчугом й городом Ромнами лежит большая транспортная, или чумацкая, дорога, называемая Ромодановым шляхом..."

Поклав перо, перечитав написане, й слова потонули в тумані сліз. Не знав і сам, що діється з його душею, чого їй так зробилось жаль... Поезії? Чи, може, чогось такого, чого збагнути розумом він ще не міг?..

Сидів і слухав душу, що німо, тихо плакала, прибою шум, що відбивав секунди життя землі, його життя...

З далекої, як Україна, молодості спливли рядки, що виявилися пророчими:

Сидить козак на тім боці, —

Грає сине море.

Дунав, доля зустріється, —

Спіткалося горе.

А журавлі летять собі

Додому ключами.

Плаче козак — шляхи биті

Заросли тернами...

...Звістка про смерть царя Миколи прийшла у форт за Каспієм у той же день, що і наказ майора Львова зробити із Шевченка зразкового фрунтовика.

Тарас ішов із церкви, де оголошували державну вість, разом з Усковими і ледве-ледве стримував свою велику радість. Цар-кат віддав, нарешті, душу богові! Скоріше, чорту! Стільки на тій душі гріхів смертельних, що шлях їй — просто в пекло! І в цьому, певно, благо для їх величності, бо душі ним замучених десь у раю і через те не стрінуться з його душею...

Іраклій ішов похмурий, скорбний. Агата теж. Одна Наталя ласочкою перебігала з одних на інші руки й сміялася, хоч як її спиняла мати. Жінок вражає смерть будь-чия, бо знають, як тяжко давать життя. Агаті можна вибачити. А друг Іраклій Олександрович!..

— Не знав, що ви так тяжко сприймете цю новину... — не втерпів-таки Тарас, підколупнув.

— То що було б? — спитав Усков.

— Благав би їх величність не покидати своїх надміру вірних підданих. О тім молився б господу.

— Молись о скорбній долі раба його Тарасія, — багатозначно сказав Усков.

— Цар Олександр, напевно, вже підписав помилювання всім ворогам свого отця...

— Дай бог! А то...

— Що? — насторожився.

— Із батальйону прийшов наказ...

— Що рядовий Шевченко за поданням їх благородія генерала Фреймана став унтер-офіцером?

— Ні. Командир а Уральська прислав наказ зробити спершу з цього Шевченка лялечку, а вже потому і представлять на унтера.

— Майор заважив більше, ніж генерал?.. — спитав могильним голосом.

Усков розвів руками.

— Фрейман не здогадався, мабуть, про вас з майором поговорити... Чи говорив, але не так, як той бажав... А втім, коли амністія торкнеться вас, то цей наказ не приведеється в дію. Пождемо трохи...

— Справді, тепер одна надія — на маніфест... — сказав Тарас похмуро. — Можливо, син не схоче йти по слідах свого вітця...

— Не бачив його колись, у Петербурзі? — спитав Усков.

— Не тільки бачив, а й розмовляв.

— Та ну?

— Ви розмовляли з самим царем? — спинилася й собі Агата.

— Тоді він був наслідником.

— То, може, він вас не забув?

— Я тільки йому показував портрети, писані великим Карлом, давав, де слід, пояснення.

— Він не спитав, як звати вас?

— Ні. Тільки злився, що не Брюллов... До речі, Брюллов тоді був дома й не побажав, послав мене з Мокрицьким.

— Гоноровитий... — протяг Іраклій,

— Гордий! — сказав Тарас.

Наталочка тим часом впала йому на руки, оповила грайливо шию.

— Гордим господь противиться, — повчально мовила йому Агата, знаючи, що й він такий.

— Покірних теж не милує, не захищає від злих людей, — сказав Тарас. — Хоч круть, хоч верть... Наталю, не смикай так за вуса, бо ще вкушу!..

Дзвіночком сміх.

— Гадалось, як найкраще, а вийшло гірше... — думав Усков уголос.

— Маєш послать мене на муштру? — спитав Тарас.

— Такий наказ. Я, може, якось викрутився б, так Косарев не пощадить...

— Якесь прокляття! Кожне добро, що хочуть мені зробити, перевертається на більше зло!..

— То, певно, доля у вас така... — зітхнула комендантша. — Подвижницька, великострадна...

— Боюсь, що мій "знайомий" цар не випустить мене на волю, — сказав Тарас.

— Чому? — спитав Іраклій.

— Царі не люблять правди і тих, хто їм нагадує про неї.

— Як кажуть, бог не без милості, а козак не без долі! — сказав Іраклій, сходячи на комендантський ґанок.

І бог явив Тарасу милість. Одразу після великодня йому звеліли вийти в строю на плац, навчатись із усіма, а по обіді, як друга рота пішла в кар'єр заготовляти камінь для будівництва, його самого вивели на спорожнілий курний майдан і муштрували ще цілих три години. Так всі шість днів. На сьомий він не міг устати вранці. Що ревматизм, а що печаль, яка щодня підточувала його душевні сили... Прийшов Нікольський.

— Скобелев мені сказав... Ну, що з тобою? Ноги? Чи ще якась, нова, хвороба? Тарас промовчав.

— Ясно. Загнали сивку-бурку!.. — Сів у ногах на нари. Зітхнув, пошкрібся в тім'ї. — Я заберу тебе в шпиталь. Полежиш тиждень-другий, а там, дивись...

— Не треба! — рішуче сказав Тарас. — Ховатися по шпиталях не буду. Хай мучать, хай домучують!..

— Приїде Львов, і ми його умовимо, аби він сам представив тебе на унтер-офіцера.

— Не треба! Всяка жалість чи співчуття мені вилазять боком. Щоб не просили Фреймана, то не було б наказу Львова, й мене, старого дурня, не муштрували б по вісім годин на день!..

Ввійшов Мостовський, приятель його з поляків, що також був у рядових, а нині вже

поручик. Зі світла він примружився, протер рукою очі.

— Це ти? — спитав Нікольського. — А де Тарас?

— Повержений штабс-капітаном Косаревим, що душу вклав у виконання наказу пана Львова.

Поручик сів по другий бік. Невдовзі мовив глухо, з душевним болем:

— Треба тебе забрати з казарми. Я попрошу Ускова, аби дозволив жити тобі зі мною.

— Хочеш, щоб те було, що в Орській? — спитав Тарас. — Хтось донесе, що ти з простим солдатом запанібрата, і загримиш до мене, у рядові.

— Чорт з ним. Ходімо!

— Дякую. Я буду тут.

Помовчали. В казармі, крім них, нікого вже не було. Неділя.

Хто до церкви, а хто до "спиртоміра", аби залити душу хоча б на день.

— Оце сиджу та й думаю, — сказав Нікольський. — Буде ще коронація, ну, й маніфест, амністія для політичних...

— Був маніфест з нагоди вошестя на престол, — сказав Тарас. — Та щось мене не кличуть у Петербург...

— Тож-то й воно... Аби там хтось цареві та й нагадав про тебе...

— А що, це добра думка! — підтримав його Мостовський. — Чи в тебе є в столиці такі шляхи?

— Не знаю... — сказав Тарас. — Хіба такий... За звичаєм, у президентах Академії мистецтв завжди врочисто ходить хтось із найближчих до імператора... Тепер Марія Миколаївна, сестра царя...

— Чудово! — схопивсь Мостовський з місця. — А в Академії у тебе є такі, що попросили б її височество?

Тарас не міг одразу відповісти. Перебирав у пам'яті тих, хто живий, хто має силу й титули, і зупинився на Толстому Федорові Петровичу.

— Хіба що граф Толстой, постійний віце-президент... — сказав непевно.

— Вхожий він до великої княгині? — спитав Мостовський.

— Звісно. Керує він, але вона підписує і представляє собою вищу владу Академії.

— Пиши листа!

— Кому?

— Толстому. Він заступиться?

Тарас зам'явся. Що він їм міг на те сказати?.. Просив Брюллова — всує, писав листа Жуковському — не відповів... Для вищих кіл суспільства він — каторжанин; може, і не злочинець, але невдячний колишній хлоп... Хтось розпустив про нього чутку, якою коле очі його заступникам у Оренбурзі сам граф Перовський, що він, Шевченко тобто, з кріпацтва викуплений царем, сім'єю царською...

— Не знаю, браття... — мовив. — Чужа душа — що темний ліс... Тим паче графа й віце-президента...

— Ти напиши, а там воно покаже, — не відступавсь Мостовський.

Нікольський теж був за листа в Санкт-Петербург. Вони взяли Тараса й ледь не за руки вивели на божий світ з казарми. Він шкутильгав, стогнав, кряхтів, мов ветхий дід, а все ж ішов, бо розумів, що це його єдиний шанс на рятунок. У дверях стрілись із байгушами-дітьми. Простягуючи брудні маленькі руки, вони просили їсти, бо на грошах місцевий люд ще й досі не розумівся.

— Заждіть, я зараз! — мовив Тарас до друзів і почвалав назад, у свій солдатський дім. В шинелі мав прихований ним для Наталі цукор.

Малі терпляче ждали. Взяли цнотливо, ніяково (не звикли ще!), подякували й пішли до брами. Мабуть, вже обпросили фортечний люд.

— Чи й справді їх спонукує до жебрів скрута?.. — тихо спитав Нікольський.

— Мене колись, як був таким, примушували просити кусень хліба, — сказав Тарас. — Тяжке це діло — знаю... В душі не раз все перевернеться, доки простягнеш руку...

— А я то думаю, чого ти так не хочеш писати листа! — обняв його Мостовський.

Тарас зітхнув й нічого не відповів...

...Не знав уже, що краще: чи безпросвітна, тупа солдатчина, чи зманлива, але пуста надія, розтягнена на місяці. Той лист, що він послав Толстому до Академії, як видно, збурило пекло, бо вже два роки вперто йде боротьба й до нього доходить тільки її відгомін. Очолила велику битву не знана ним дружина графа Анастасія Іванівна, й тепер він мав в її особі найзаповзятішого свого прихильника й захисника. Листи були то радісні, то знов тривожні... Прислали вже й на дорогу гроші, а воля десь блукала по міністерствах та канцеляріях, й ніхто не знав, чи вийде вона на світ, чи там поляже знову, що сталося уже не раз. Як сповістив йому Михайло Лазаревський, цар дозвіл дав звільнити його з солдатчини у перших числах січня, а й досі ще нема нічого певного, хоча минув і травень, десятий вже в його гіркій неволі. Власне, вже одинадцятий, бо перший з них прожив у Третім відділі, де теж було не з медом. Подумати страшно: цілий десяток літ безправ'я, муштри, злигоднів, надій і дуже болісних розчарувань! А як то було прожити!.. Тепер його хоч не муштрують. Відколи стало тепло, живе в саду й чекає того забарного святого дня...

Ще вчора мав привезти пошту пароплав, і він очей не зводив з моря. Мусить вона колись-таки прийти, його сердешна воля!.. А втім, нема йому ніде удачі. За п'ять останніх років він написав до двох десятків повістей і теж без толку. Що вже він не робив, кому не слав, та жодна з них не вийшла в світ. "К. Дармограй" — псевдонім, яким підписував свої прозові опуси, лишився знаним тільки його найближчим приятелям. Малюнки, правда, через Залеського, що вже давно на волі, пішли між люди, вирвалися з цього людсьми і богом проклятого пустельного кутка землі... Та ще — верба! Вже виросла така, що тінь на землю кидає густу й широку. В затінку її густої крони він спить удень. Блаженство!..

— Все ждеш? — прийшов і сів на лавці поряд Андрій — земляк з-під Лисянки, з яким вони зустрілися і побраталися не так давно в укріпленні. Простий солдат, а не зламався за двадцять літ неволі, лишився тим, ким і забрали з Різаної.

— Нема... Кудись запропастилася, — сказав Тарас.

— Ти плюнь на все й живи собі.
— Не можу... Ось, ось!.. Ось, ось!.. Тортюра, гірша муштри!
— Ще з глузду з'їдеш.
— Може, з цією поштою вже буде щось із Оренбурга...
— Ти малював би краще чи щось писав у тій своїй землянці.
— В душі, Андрію, пустка... Я геть зотлів чекаючи... Дивилися на море вдвох. Воно було гладеньке й пустельне, ніби небо в найбільшу спеку... Раптом десь на городі знявся якийсь непевний гомін, що покотився садом, неначе хвиля в бурю.

— Що?
— Де?
— За ближньою!
— Гадаєш, він?
— Таж пароплав!.. Тарас схопився з лавки.
— Ти бачиш?
— Он, за гауптвахтою!.. — гукнув Андрій. — Димить котлом пекельним.
— То я побіг!
— Дай боже тобі удачі, — сказав Андрій неголосно й перехрестив.

Нестерпно довго йшов пароплав до пристані, вивозили човнами пошту й іще якісь мішки, тюки та ящики, везли все те до форту й тут розбирали. Потім до коменданта впхався гурт офіцерів, далі — хтось з моряків... Коли ж, нарешті, Тарас ввійшов, Іраклій подав листа і гроші, прислані йому все тим же Лазаревським.

— Зі штабу корпусу є що-небудь? — спитав Тарас.
— Нічого.
— Невже збрехала люб'язна пані Еггерт, коли вітала мене із волею?
— Вона не з тих.
— Минуло вже півмісяця!.. Чи там усі заснули?.. Казала колись мені одна бабуса при смерті: "Широкий шлях із раю, а в рай вузьенька стежечка, та й та колючим терном поросла".

— Чи вам там зле в саду живеться?
— Іраклію, на волю хочу! Доки вони знущатимуться?!
— Не гарячкуй, будь пильним, щоб хтось чи щось не стало на перешкоді...
Це остудило трохи. Він попрощався мовчки й пішов у сад, де ждав Андрій.

За муром сів на камінь і розірвав конверт Михайлового листа. Зиркнув, і дух йому забило.

"Ну, нарешті, поздоровляю тебе, мій дорогий Тарасе Григоровичу, з великою милістю царя... Я тільки що дізнався, що вже три дні, як послано бумагу командирі Оренбурзького корпусу, що ти відповідно просьбі графа Толстого і засвідченню графа Перовського одержуєш відставку, з наданням вибору роду і місця життя..."

Не зміг читати далі. Бо там були якісь легенькі сумніви, а так уже хотілося чогось твердого, певного! Тим паче знав, що та "бумага" вже в штабі корпусу й що в ній таки є воля. Сидів і плакав тихо, не помічаючи гірких тих сліз, що мали б, певно, бути

сльозами щастя, радості...

Тут і застав його Андрій, що вийшов стріти.

— Маєш? — спитав, помітивши в руках листа.

— І так, і ні... Нема наказу з корпусу... Тут ще одне підтвердження, — кивнув на лист, — що з Петербурга послано про це папір...

— Діждешся: Тепер уже діждешся! — втішав його, хоч сам не мав і крихти надії якось вирватися в свою далеку Різану.

— Ну, як? — зустріла їх Агата, що вийшла вдвох з Наталею аж за город. — Прийшов наказ?

— Немає...

— Чого ти, Горич, плакав? — підбігла їй собі мала. — Тебе хтось бив чи лаяв?

— Ні, ласочко, — узяв її на руки.

— А очки чом червоні?

— То, певно, вітер з моря або пісок зі степу...

— Як хочеш, можеш взяти мого жука, — розкрила щедро кулачок, де зберігався великий скарб — жук-гнойовик.

— Спасибі, — взяв дарунок, притис маля до серця.

— А там уже — ти бачив? — червоні трохи вишеньки, — втішала його Наталя. — Хочеш їх скуштувати?

— Вони зелені. Дякую. Нехай коли досягнуть. Біля верби вона поспішно зіслзла на моріжок.

— Лови мене! — відбігла їй стала, сяючи очима-терном. — Ну, Горич, ну!..

Я хочу спати, ласочко, — благальне сказав Тарас і важко сів на лавку. Останнім часом він спить і вдень по два-три рази. Ще їй сняться сни. Як тільки схилить голову, вже їй щось снується, мариться. Здебільшого із досолдатського життя. І друзі ті, що ждуть його в столиці й на Україні... Андрій приніс шинелю, прослав, де тінь.

— Лягай, поспи... Дивись, аби тебе не доконала ця відпускна...

Агата взяла Наталю і повела у свій будинок літній. Та опиралась, хмикала...

Невдовзі стало тихо. Тарас заплющив очі, відчув тепло розпеченої за день землі... Й одразу вгледів Київ, собор Софійський, натовп... А між людей — Сенчило, Куліш, Сошенко й Семен Гулак-Артемівський в якомусь оперному костюмі... Не розтуляючи червоних уст, він раптом як зареве — мов пароплав!..

— Відходить котел пекельний... — мовив Андрій голос. — Як, як димить!..

Запахло димом. Видно, земляк узявсь до люльки... Сидітиме отак весь час й охоронятиме Тарасів сон. Сичить на всіх, хто б не проходив мимо, хай навіть то офіцер. І дивно, всі скоряються його турботі, вмовкають, йдуть навшпиньках...

Земля ще їй досі тепла, а тіло все мов невагоме... І сон не сон... Сам не збагне, чи спить, чи просто лежить собі та їй думає... Це все листи Толстої та Лазаревського й чекання волі... Волі, його святої воленьки!.. Щокою тихо скочуються одна по одній сльози. Він хоче їх спинити, проте не годен... Може, це знову сон?.. Дрімаючи, Андрій мугиче пісню. Про дівчину і про вербу край ставу... Це ж він не знав любові, не знав

життя!.. Окрадений, ще молодим похований в сукні шинелі, як у труні, він проливає незайману людську, батьківську ніжність на вусаня, що став йому єдиним світлим променем у цій тяжкій неволі, привітом з рідної його землі!..

Прокинувся від цих думок. Земляк дрімав на лавці, підклавши кулак під щоку. Тіні були вже довгі-довгі...

До нього бігла радісно мала Наталя, що, як завжди, уже давно чекала неподалік...

...Сумуючи по десь заблудлій волі, почав писати щоденник, або журнал. Це спонукало думати, шеретувати події давні й нинішні й гасило хоч якоюсь мірою жагу творити. Правда, він, не діждавшись волі, почав писати вірші, точніше, виправив, переписав ще в Орській творену поему "Москалева криниця" й послав разом з автопортретом Кухаренку, що не забув про нього грішного і слав листи та гроші. Та це миттєвий спалах у тьмі чекання, в. оцій, дасть бог, останній юдолі сліз...

Сидів, писав щоденник на лавці біля верби і раз у раз позиркував на синє літнє море. Укотре ждали пошти, а він — із нею волі, що прилетіти мала із Оренбурга... І тут в усіх кінцях городу почулося чарівне слово "пароплав"!

Сховавши зошит, побіг до форту. Мусить уже прийти! Півсотні днів минуло відтоді, як послали папір про волю до Оренбурга, і тридцять сім, як бачили його у штабі корпусу!..

Пошта не прибула... Натомість — друга рота й руда персона — їхній батальйонний командир. Тарас забув про нього, бо сподівався визволення, і тим невдача стала стократ прикрішою. Тепер було не до городу й не до щоденника! Рудим вогнем майор оббігав усі казарми, дав по зубах фельдфебелям та іншим малим чинам, полаяв ротних та офіцерів, які потрапили йому під руку, й звелів призначити на завтра огляд роти, в якій, собі на лихо, служив Тарас.

Всю ніч нещасна рота, тремтячи, готувалася до істинно страшного суду і вже о п'ятій ранку стояла, наче іграшка, посеред форту й ждала отця-майора Львова. О сьомій він з'явився і цілих три години їх катував, чим тільки міг. Стомившись, гарно вилаяв, пообіцяв свій скорий суд, різки й шпіцрутени. Потому всіх відпустив, а конфірмованим звелів з'явитися після обіду на додатковий іспит.

Коли і це випробування мужності Тарас терпляче витримав і був щасливо забраний з-перед очей премудрого і пристрашного Львова, зрадів усім солдатським тілом, як одпущенню грішник. Аж сам себе ненавидів за ту велику радість!..

Майор, узявши змінену четверту роту, відбув в Уральськ, і форт зажив старим життям. Тарас також. Щасливий, що так відносно легко відбув приїзд начальства, він знов чекав наказу із Оренбурга, писав щоденно роздуми у свій журнал...

І раптом вскочив у яму, на дні якої чавкало брудне багно. Чи комарі, які надвечір оволоділи садом, чи сподівання, що на зорі прибуде пошта з Гур'єва, погнавши, мов навмисне, його в укріплення.

Почувши спів у флігелі, де проживали офіцери, Тарас, на всякий випадок, осмикав кітель, виструнчився... Ну й пісня, боже праведний!

Коврики на коврики

Й шатрики на шатрики!..

Це ж хтось її для них "створив", хтось дав життя...

— Шевченко! — вибіг на плац скуйовджений і весь червоний поручик Кампінйоні.
— А йди сюди! — схопив за руку. — Зараз я познайомлю тебе, Шевченко, з новоприбулими. Чудові хлопці!

Ще з коридора вгледів Тарас кошму, розіслану серед кімнати, на ній велику сулію, довкруг якої купчилися усі в червоних сорочках "чудові хлопці"...

Коврики на коврики!..

Рвонувшись з рук Кампінйоні, Тарс метнувся на майдан. Та офіцер побіг за ним і закричав:

— Черговий! Унтер! Візьміть його й — на гауптвахту! Він тільки що образив тяжко офіцера!

За п'ять хвилин Тарас, раб божий, уже сидів за ґратами й зі страхом ждав атаки блощиць та бліх... Скрізь кровопивці, людям нема від них рятунку на цій землі, на цьому злому світі!..

Раненько прийшов Усков і визволив його з біди.

На вечір ждали пошти. Пронидівши весь день у клітці саду, Тарас подався знову в триклятий форт. Складати свою мізерію. Мав відчуття, що нині прийде його щасливе звільнення, і він тоді негайно, — з цим пароплавом! — кинеться навітікача...

А я по вас, — зустрів його безвусий іще солдат, що був в Ускова вістовим. — їх благородіє звеліли вас покликати.

— Що, пароплав?!

— Ні, ще нема.

Не міг збагнуть, навіщо він коменданту. З воріт ще раз поглянув на збілене легеньким штормом море. Нема, не видно щогли!..

Іраклій мовчки подав папір.

Тарас замер. Нарешті! Збулось! Звершилось! Господи!..

— Читай.

Зиркнув крізь сльози і не повірив своїм очам. Це був паскудний рапорт Кампінйоні про те, що він, Тарас Шевченко, у нетверезому ганебно стані облаяв поручика, за що повинен зазнати кари, як вимагав того закон...

— Це все брехня! — гукнув, коли отямився. — Не брав і в рот хмільного і не сказав йому ні слова!.. Що діяти?

— Одне — просить пробачення, — зітхнув Усков. — Він офіцер, йому повірятъ більше. Бо за статутом, Тарасе, ти вже арештант.

— Я присягну, що це неправда!

— А він — що правда.

— Нелюди!..

— Вдягай мундир і йди проси пробачення... Одяг, прийшов. Простояв у передпокої аж дві години, й лише тоді його було допущено до скривленої з похмілля пики їх благородія.

- Це ти?
- Так точно!
- Геть...
- Прошу вислухати й пробачити мені вчорашній вчинок!
- Ти визнаєш свою вину? — прискалив ліве око.
- Так точно!
- Що, не хочеться іти під суд?
- Так точно! Візьміть назад свій рапорт...
- Бач, гордим став... Вже й випити не зволить з нами!..

З похмілля, ваше благородіє. Як тільки глянув на сулію, так підступив живіт до горла...

— Правда. Таке буває, — глянув уже привітніше. — Ну, чорт в тобою, прощено! Пошли по четверть на мирову, а я сходжу по рапорт. Сам тут побудь, — всміхнувся в передчутті нової випивки. — Не здумай знову!..

— Слухаюсь!

Денщик приніс горілку, а Кампінйоні — рапорт. Приніс не сам — з усім вчорашнім кодом своїх достойних свідків.

— Отак-то, батечку, — сказав один, подаючи пухку тремтячу руку. — Ви не бажали знайомства з нами вчора, то ми сьогодні змусили зробити нам таку велику ласку!

Під п'яний сміх їх благородія підходили до рядового і гречно тисли руку.

Знов сулія, кошма, чарки, наїдки, жарти, "Коврики" й амурні сальні спогади...

Прочумався Тарас в саду, в альтанці коменданта, де жив останнім часом. Не відав, хто й коли привіз його сюди.

За тиждень згадав, що серед офіцерів його теперішньої роти нема Обрядіна — її отця і командира. Спитав про це у каптенармуса Куліха, який привіз з Уральська передану для нього книгу Лібельта.

Франц спохмурнів.

— А Скобелева ти пам'ятаєш? — спитав замісто відповіді.

— Як зараз чую його чудовий сердечний спів...

Тече річка невеличка

З вишневого саду...

— Вже в арештантських ротах, аж у Сибіру. А перед тим пройшов зеленою алеєю з двох тисяч палок, сиріч шпіцрутенів.

— За віщо? — вражено спитав Тарас.

— По пиці дав Обрядіну. Бо той привласнив гроші, які прислав хтось Скобелеву.

— Отак і дав?!

— Ні, тільки вже на здачі, як вдарив ротний "за клевету".

— Нещасний, бідний Скобелев!.. — сказав Тарас, похнюпившись. — А що ж Обрядін?

— Змусили подати у відставку.

— Недавно Кампінйоні хотів мене під суд підвести...

— Я чув про це. Паскудний він чоловік.

— Коли я звідси вирвуся! — заскреготів Тарас зубами. — Ось що вони зі мною роблять, кати людські! Вже третій місяць жду з Оренбурга волю!.. Чи послано її сюди на черепасі?..

— Деся хтось тримає. Що їм якийсь засланець! — промовив Куліх.

— Ах, бідний, бідний Скобелев... — зітхнув Тарас, — Це ж треба було такому статися...

Пішов тихенький дощик. Зашелестів, застукотів об дах альтанки, зробленої колись сердешним Скобелевим. І з того шуму, шелесту почувся м'яко й весело його дзвінкий, приємний голос:

Дощик, дощик

Падає дрібненький.

Я ж думала, я ж думала,

Запорожець, ненько...

...Коли прийшов, нарешті, ласкавий дозвіл майора Львова на звільнення його зі служби, Тарас уже і не зрадів. Щось тільки в серці тьохнуло й переросло в пекучий жаль за марно й тяжко втрачені роки та дні. І ні вітання друзів, ні листування, що зав'язалося між комендантом і командиром півба-тальйону Косарєвим про скромну його особу, не хвилювали тепер його. Тим паче мусив ждати якогось ще наказу з корпусу, а вже тоді... Що саме, йому ніхто не міг сказати точно. Бабуся правду мовила: вузька стежина веде у рай, та й та колючим терном поросла!..

Збагнув, що вже на волі, коли вертався з пристані, точніше, з гауптвахти, де гостював у друга свого Мостовського, що там сидів по наклепу одної підлої душі.

Світив ледь-ледь ущерблений великий круглий місяць, що тільки сплив на чисте, пустельне сіре небо. Нерівний шлях до форту мінився, сяяв, скелі — мов ожили, відкинули вузькі та довгі тіні... Чарівна казка... Господи, пустеля теж красива, коли на неї дивиться людина вільна... Вільний!.. Він не солдат, а знову — поет, художник!.. Вільний!.. Його тепер не може у стрій поставити Косарєв, примусити з собою пити поручик Кампінйоні!..

Місяць піднявся вище, зменшився, і вся картина стала іще контрастнішою, ще ближчою до вималюваної колись поетом, якого вже давно немає серед живих.

Выхожу один я на дорогу,

Сквозь туман кремнистый путь блестит;

Ночь тиха. Пустыня внемлет богу,

И звезда с звездою говорит...

Присів на камінь, щоб відпочити й помилуватися красою скель, долини, моря, неба. Це все його!.. Де воля, там і краса, поезія... Сім років тут промучився, а тільки зараз, вільним, збагнув цей край, цю землю і те, як можуть жити в такій пустелі люди впродовж віків чи навіть тисячоліть.

Тепер він міг дивитися спокійно, без огиди на той флагшток на скелі, на батарею, на все гніздо мерзоти і насильства, що цілих сім — найкращих, може, років! —

висотувало із нього жили, цідило кров. Вимучували, перетирали, нівечили, а він, — на зло недолі, царям, жандармам, ротним та унтерам! — лишився тим, яким і був. Все горе, всі приниження, знущання ніби і не торкнулися його душі. Тепер, коли відрізано той шмат життя, він зрозумів, заглянувши в своє єство, що жодна грань чи рисочка його душі не піддалась, не викривилася, що всі його переконання і всі високі прагнення — живі й готові діяти, як і колись. Звичайно, дещо висвітлилось і набуло реальніших, до суті ближчих розмірів, та був тому виною вік, а не гіркий солдатський досвід.

Радісний, устав і рушив далі. Місяць уже поблід, а зорі пояскравішали. Небесна сфера ніби дзвеніла тихо ними, манила душу, кликала... Не згледівся, як заспівав:

Та нема в світі гірш нікому,
Як сіромі молодому...

Покинув цю, занадто вона сумна, й почав давно не співану й уже напівзабуту найкращу в світі пісню:

Ой і зійди, зійди, ти зіронько вечірняя!
Ой і вийди, вийди, дівчинонько моя вірная!..
За півверсти до саду його зустрів земляк Андрій.
— І де тебе бог носить о цій порі?
— У гостях був, — обняв Тарас друзяку.

— Воно-то й видно, — буркнув старий солдат. — Бо добрі люди тоді й співають тільки, як ідуть з гостей. Ввійшовши в роль п'яного, Тарас завів нової:

Ой іде багач, ой іде дукач,
Насміхається:
— Ой за що, за що бідна голота
Напивається?
— Та годі, годі, — лагідно вмовляв Андрій. — Ходімо краще спати..
Ой взяли дуку за чуб, за руку,
Третій в спину б'є.
— Ой не йди, не йди, превражий сину,
Де голота п'є!..

Андрій узяв його під руку, провів у сад, прослав шинель біля верби й, наравши трави під голови, поклав сердегу спати. Перехрестивши, пішов кудись.

Тарас лежав, розчулений до сліз любов'ю ближнього, й не смів йому признатися, що він не пив, що просто ніч сьогодні така хмільна, що він збагнув нарешті себе на вольній волі!..

За кілька днів Усков покликав його у форт. Потис похмуро руку.
— Сідай, — кивнув.
— Спасибі.

Тарас присів на стільчик, ще кожну мить готовий швидко встати, коли ввійде хтось із офіцерів.

— Я чув, як ти співав, ідучи з пристані, — зітхнув Іраклій. — Голос, скажу тобі!..
— Була така чарівна ніч...

— До ранку потім думав, — своєї вів Іраклій.

— Про що, коли не таємниця?

— Про солов'я, який і досі в клітці.

— На волі вже.

Помовчали.

— Навіщо вони велять з'явитися тобі в Уральськ?.. — подумав Іраклій вголос. — Звільнений, а їдь туди, куди тобі наказують...

— Ай справді? Вільний, — отже, я маю право їхати на всі чотири сторони. На біса мені Уральськ!

— У Петербурзі у тебе є знайомий лікар? — спитав Іраклій, смикаючи себе за вус.

— Не знаю.

— Графиня, певно ж, має... Та й Лазаревські... Тарас кивнув.

— Як щось не так — захворієш, а друзі хай тим часом стають на захист... — снував якусь туманну думку комендант.

— Чи я дурний, чи ти занадто мудрий... — сказав Тарас. — Не втямлю.

— Жаль солов'я, — зітхнув Іраклій. — Треба йому летіти звідси...

— Куди? В Уральськ?

— Додому чи в Петербург.

Тарас схопився з місця.

— Даси білет на виїзд у Петербург?

— Боюсь, а мушу дати... Я ж друг тобі?

— Найкращий і найвірніший! — обняв Тарас Іраклія. — До смерті я!..

— Тихіше, — спинив Усков. — Позавтрому від нас піде на Астрахань рибальський човен. Як він тобі?

— Хоч пішки!

— Ти ж не Христос, — всміхнувся. І враз нахмурих брови. — Якщо мене притиснуть тут, я буду тебе розшукувати по всіх усядах. Ти вже не обижайся...

— Іраклію, мені аби дістатись до Петербурга, а там уже не пропаду! Не втік же я, а звільнений самим царем.

— Узавтра все оформимо, і — в добру путь, — сказав Іраклій сумно. — А ми вже тут...

— Спасибі тобі за все!.. Якби не ти, хто знає, чи дочекався б я дня цього... — ледь стримував Тарас щасливі сльози.

— Тобі спасибі, — мовив на те Усков. — Що освітив моє життя, мов сонце похмурий день...

Поцілувались тричі, як личить добрим людям, і розійшлись.

На третій день, у супроводі Андрія Обеременка, Тарас ішов, прискорюючи все дужче крок, на ближню пристань, де ждав його рибальський човен. Іншим, хто теж хотів провести, Усков звелів побуть у форті: нічого здійсмати шум і все таке. Сам попрощався дома. Агата теж. Наталя збагнула враз, що він далеко їде, й не відпускала, плачучи на шиї в нього...

Хоч квапили його з човна, зайшов на гауптвахту і попрощався з Мостовським.

— От клятий — перехрестив тебе услід по-своєму, — бурчав Андрій. Він мав на шляхту зуб за те, що служить царю й престолу.

— Андрію, він найліпший — крім Іраклія — тут чоловік. — сказав Тарас. — Держись його.

— Про мене...

Віддавши торбу в човен, обняв Андрія, міцно поцілував. Той відповів, незграбно якось тикаючись лицем в лице, і заривав, гамуючи у грудях стогін.

Човен уже відплив, нідняв вітрило, виповнив його ногожим вітром, а він стояв на пристані, дивився вслід...

— Брат? — запитав керманич.

Тарас кивнув.

Осяяний низьким рожевим сонцем, здіймався на скелі в небо далекий форт. Здавалося, що він стояв на місці чи навіть плив за ними страшним пустельним маревом...

— У вас одне вітрило? — спитав Тарас керманича.

— Одне. А що?

— Йдемо повільно.

— Видно, не дуже ти скучатимеш за Мангишлаком...

— Сім років там поховано! — зітхнув Тарас і повернувся лицем в бік моря й Астрахані...

Здригнувся, враз почувши, що б'ють зорю. Оглянувся: довкола ніч. Ні форту, ні шуму хвиль... Це Федір кинув дрова, готуючись топити грубку! Рано звук уставать. А може, старість... Старість!.. Підкралася зненацька так, що він не встиг помітити. В Новопетровському ще ніби був здоровий і молодий, а в Петербурзі... Правда, вже й там, за Каспієм, мав ревматизм і лисину, як у Сократа, та все ж тримався, легко міг обійти довкола форт і не задихатись... Цур, цур йому! Ті десять літ згадати нині страшно, а як було їх пережити!.. Князь Долгоруков знає, чим пригрозить... Навряд чи хто захоче пройти ще раз усі круги пекельні, що він пройшов за тим Уралом!..

Важко перевернувся на другий бік, вдихнув повітря глибше. Спав чи не спав? Навряд. Ті видива були не сном, а скриком його душі, сльозою втрачених даремно літ. Хто знає, яким було б його життя, коли б не Братство і не арешт та все, що потім сталося... Ні, це не жаль, не каяття! Він чесно йшов. І в цьому вища істина!

Склепив повіки. Треба таки поспати. Хворий та ще невиспаний, не вдержить він різець у пальцях... А Клодт, точніше, його портрет, чекає внизу труда... Людина, доки трудиться, доти й живе... Це дід казав чи батько?.. Так, батька він, сказати можна, вже переріс на цілих два, ні, навіть трохи більше печальних літ... До діда він не доживе... Це треба ще так само, ще сорок сім!.. Не попрощався з дідом... І з Катрею... Завіяло город і двір вишневим білим цвітом... Летять, летять, загойдують його жалі, притишують у грудях біль...

На Новий рік йому зробилось гірше. Десь простудився, мабуть, бо на різдво таки

пішов до левенят, як називав малих дітей Жемчужникова, й дозволив їм поїздити на ньому верхи, як на коні. Ще й чарку випив. Свято ж!..

Михайло сам привів Барі. Той довго мовчки слухав його довкруг. Нарешті мовив:

— Ось що... Режим постільний. З хати ані ногою, навіть у коридор.

— А як же?..

— Ви збираєтесь, я чув, весною на Україну, — сказав Барі суворо, — то хоч заради цього побережіть самі себе. Інакше я умию руки...

— Чуєш? — устряв Михайло лагідно.

— Гаразд, уже сидітиму, — сказав Тарас. — І питиму мікстури ваші...

— Хоче на Україну! — всміхнувся лікар.

— Ви, Едуарде Яковичу, в нас не були? — спитав Тарас. — Це диво дивне!.. Казка!.. Як побудуюся біля Дніпра, покличу вас поглянете. Не схочете вертатись назад, у цю Пальміру!..

— То що, згортати практику?

— Не вірите... — зів'яв Тарас.

— Ні, вірю, вірю, — втішив його Барі. — Приїду і подивлюся! Ви ж тільки, дуже прошу, побережіться. Щоб я мав змогу... Лікар лише тоді добитись може успіху, коли сам хворий прагне здолати свою хворобу! — додав поспішно.

— Будемо долати разом, — втомлено сказав Тарас. — Мені ось так потрібно на Україну!.. — провів рукою навпроти горла. — Не можу тут... Пропаду...

— Так, клімат тут не з кращих.

— Болото, гине місце!..

— Мені пора, Григоровичу, — устав Барі. — Тримайтеся! Ось вам рецепт...

— Михайле, десь гроші там...

— Ну що ви, що ви! — спинив Барі, — Ви заплатили муками за нас усіх у війську.

— Спасибі.

— Завтра я забіжу...

Михайло провів Барі й вернувся. Хоч був сумний, вдавав чомусь веселого.

— А я тобі, Тарасе, приніс гостинець!

— Дякую...

— Не знаєш що...

— Лихого ти, Михайло, не принесеш... Невже "Буквар"? — підвівся. — Готовий?

— Він.

— Дай глянути!

Перегортав, прочитував напам'ять знані тексти, й душа його раділа цьому своєму первісткові на терені недільних шкіл. Хай вчаться, хай відходять од царства тьми! Людина неписьменна — напівжива, напівсліпа. Ця книжка — ключ до істини, до пізнання себе і світу. Прагнув зробити так, як укладав. В народу взяв, народу дав... "Де єсть добрі люди, там і правда буде, а де кривда буде, там добра не буде"... "Лічба"... Таблиця множення... Народні думи... Приказки...

— Це тільки перша ластівка, — схвильований, сказав Михайлові. — Піддужаю і

скомпоную окремо, книжкою "Лічбу", чи "Арифметику", потім "Географію", "Історію" народу нашого... А вже тоді і вмерти можна...

— А як же вірші? — тихо спитав Михайло.

— Вірші самі собою, друже, від них ніде не заховаєшся. Прийдуть, знайдуть, примусять себе записувати.

— Щось ти давно...

— Поезія — це стан душі, а не робота... Колись, у сорок п'ятому, як пойняла вона мене, як закрутила вихором... Ото було... Поезія!..

Зайшовся кашлем. Втомлено приліг на ліжко. Справді йому пошкодили ті кілька виходів у білий світ чи просто їсть його лиха хвороба?.. Цей біль у грудях...

— Збігаю в аптеку, мабуть... А ти полеж, — узяв рецепт Михайло.

Кивнув. Заплющив очі. Як же йому лежати, господи, коли роботи стільки і стільки добрих намірів, коли він чує стогін з усіх усюд уярмленого народу!.. Чи ти навмисне, господи, послав на мене хворість, щоб прислужити панству, яке тобі церкви будує, заковує твої парсуни в золото і славословить щедрість твоїх дарунків можним?.. Щось тут не так... Якась гірка несправедливість!..

Підвівся, сів. Найлегше скласти руки й чекать на милість божу, на кращий стан здоров'я. Та є ще й другий спосіб — борня, клин клином! Десять солдатських років мусив коритись волі інших, виконувати лише чужі накази й чекать на все команди. Ганебний стан!..

Похитуючись, зійшов униз і сів до столу. Клодт виглядав із дошки, немов з туману. Правда, й на фотокартці сьогодні також барон розплився...

Витер рукою очі й узяв різець. Холодний, мов бурулька. З вікна тягло, на підвіконні біліла паморозь, а може, й сніг... Скоріше б уже весна!..

А вже весна, а вже красна,

Із стріх вода капле.

Молодому козакові

Мандрівочка пахне...

Гай-гай... Козак уже підтоптаний. Тягни носо-ок, тягни носо-ок! А витягли із нього силу, молодість... Нічого. Ще поборемося, ще поживем!.. Чи так, бароне? Хмуришся... Тобі також невесело, хоч ти й відомий скульптор і не тягнув ні перед ким носок... А мо', й тягнув? Чужа душа — що темний ліс... Ось зараз ми просвітлимо тобі лице, відтіним білим коміром...

— Тарасе, що ж ти дієш! — напав Михайло коршуном. — Барі ж звелів лежати, а ти до праці взявся!

— Лежати, — отже, думати, а думи в нас не радісні... — сказав Тарас. — Що чути про маніфест?

— Ніхто не знає толком.

— Дадуть ту бідну волю чи не дадуть?

— Дадуть.

— Коли?

— Чекали більше...

— Хочу дожити до волі, брате... Бо, як умру раніше, влаштую їм на небесі такий содом з гоморрою!.. — поклав різець.

— А ти такий, — всміхнувся Михайло. — Зробиш! Тим паче там не звикли, певно, до бунтарів...

— Гадаєш, бог не має синьомундирих стражів? — спитав Тарас.

— Навіщо вони йому?

— Тоді нехай натисне на вінценосного, як хоче мати спокій!

— Так налякаєш господа, що він тебе безсмертним зробить на відчипного.

— А я такий! — всміхнувся Тарас, підводячись. — Побудь, допоки виберуся нагору, бо голова йде обертом. Коли б не впасти...

В ліжку, лишившись сам, узяв буквар, помилювався його обкладинкою, перегорнув... Хто зна, коли він вирветься на Україну, а книжка ця, зігріта його душею, швидко дійде туди, почне свою роботу. Цих десять тисяч його гінців і вірних помічників підуть між люди, знімуть з очей полуду панську й покажуть шлях до правди й волі... Я сплю, а серце моє не спить!.. Пішов "Кобзар" ще в тому році, скоро піде "Основа"... Серце моє не спить... Дзвенить тривожним дзвоном понад Дніпром!..

"Основу" йому приніс на другім тижні нового року Гриць Честахівський.

— Батьку, шквар гопака! — гукнув іще з порога.

— Є маніфест про волю?

— Чого схотів!.. "Основа" вийшла в люди, і Білозерський тобі прислав дві книжки!

Роздягшись, він піднявся на антресолі й нахмурився, коли побачив Тараса в ліжку.

— Це все Михайло із тим Барі? — спитав сердито. — Вклали такого вернигору!..

— Хоч ти мене підтримуєш... Давай журнал!.. Ще теплий... Як з печі хліб... — обмацував і навіть нюхав фарбу. — Діждалися-таки!..

— І довго ж ждали, батьку! — зітхнув Грицько. — Вже інші добрі люди наткали і полотна, а ми ще на основу не намилюємося.

— Не тьмар нам, Грицьку, радості, — сказав Тарас. — Дай боже, щоб перший не був також останнім!

— А що? — Грицько стривожився.

— Набридне бути добрим цареві-батечку, ногою тупне — й часопис наш уріже дуба.

— Сумно...

— Отож радіймо, Грицьку! Й пишаймося, що перший "блин" і вже не "комом".

— У "Современнике" про це також написано, у першій книжці! — змахнув Грицько руками. — Й про тебе добре сказано. Забув принести...

— Дякую. Я вже читав, у гранках.

— Слабуєш, а встигаєш скрізь раніше нас, здорових! — присів на ліжку. — Як тобі?

— Нічого... Тільки у грудях біль; та кашель і нежить ось вчепилися... — сказав Тарас невесело і спохватився: — Ліпше давай журнал проглянемо! Як мовили колись розумні люди: життя коротке, а мистецтво вічне.

— Я геть забув — тобі цидулка від Білозерського! — дістав з кишені аркушик. — Так

гнав сюди на радощах, так хотів тобі...

— Читай, — спинив його Тарас. Чогось останнім часом не терпить він багатослів'я і надто вже бурхливих проявів хай навіть щонайкращих почуттів.

Грицько підвівся, крякнув, немов дячок у церкві, й почав читати нарозспів, для урочистості:

— "Все мы душевно пожалели о Вашем нездоровьи, многоуважаемый Тарас Григорьевич, но не теряем надежды, что при добром желании Вы превозможете немножко себя и не лишите нас удовольствия видеть Вас посреди "основателей", как первоначальника общего дела..."

— Не треба далі!

— Він вибачається, що сам не зміг...

— Прийде, то я йому скажу... — кипів Тарас. — Забув, що він з Мотронівки біля Борзни!.. "Не лишите нас удовольствия видеть Вас..." — передражнив. — Язик собі зламає, а не напише по-людськи, щиро й просто!..

— Великий пан... — розвів Грицько руками. — Взяв жінку з добрим посагом...

— А-а, хай їм грець, усім панам! — сказав Тарас. — Така натура їхня... То що у першій книжці?

— "Кобзар" Шевченка.

— Знаємо, — перегорнув свої поезії. — Марко Вовчок "Три долі". Славно пише! Суворо й щиро, без квіточок. А мова, мова!.. Мене спитав Іван Тургенєв, кого йому читати, щоб вивчить нашу мову, то я її порадив — Марка Вовчка, сиріч Марію Олександрівну.

— А не Шевченка?

— Вона одна в нас знає мову... Господи, до чого ми вже дожилися — ставимо на кожнім слові наголос!.. — перегортав чомусь важкі, немов залізні, сторінки.

— Що, зле тобі? — помітив те Честахівський.

— Як каже Едвард Якович, підводить серце, щось там із ним не так... Не можна мені радіти, каже, і гніватися, і сумувати... А що ж то був би я за поет, якби не гнівався і не радів!

— Ой скільки є у нас таких!

— То віршомazi, Грицьку. Поезія — це гнів і біль, любов і радість! Байдужість — смерть поезії.

— А серце ж як?

— Воно це я, а я — воно. Не можна нас розділити. Хай терпить, скільки зможе...

— Нещадний ти.

— До себе — так. Я втратив стільки років!..

— Все хочеш сам зробити?

— Ні, тільки те, для чого прийшов на світ.

— Ти знаєш?

— Я догадуюсь, душею чую, серцем, яке болить за долю всіх...

— Ти світоч краю нашого, його зоря! — схвильовано сказав Грицько.

- А мо', лише кресало, що викреше живлющу іскру в душах...
- Іскра у нас була. А ти її роздмухав своїм крилатим словом, повів крізь ніч!
- Григорію, не сотвори собі кумира, — мовив, зніяковівши від похвали.
- От чув моя душа, що ти колись...
- Прошу тебе — не сотворяй, — всміхнувся. — Я ще живий. І грішний...
- Поезія твоя — свята!

Не мав ні слів, ні сили продовжувати цей дивний диспут. Що то з людини робить хворість...

— Поглянь, Григорію, чи Костомаров видрукував свої думки про Київську Русь? — сказав натомість стомлено.

— Всі є, Григоровичу: і Костомаров, і пан Куліш, і Стороженко... Руданський, Глібов. Ганна, котра Барвінок... Гарно!..

— Ну й слава богу...

— Я геть забув, що маю бути на службі! — запоспішав ураз Грицько. Поклав журнал. — Узавтра знов забіжу. Бувай здоровий!

Вибіг — аж задзвеніли сходи. А славний хлопець!.. Щира, проста душа. Такий піде за тебе в огонь і в воду, серце своє віддасть... Чи й справді серцю легше, коли людині байдуже: добро чи зло... Навряд. Байдужі люди живуть не довше... Власне, і не живуть, валяються, немов гнила колода... Жити — страждать, боротись, прагнути чогось нового, світлого! Вдоволеність — не суть життя... Свиня в сажі вдоволена, як не голодна. Дріма собі...

Хтось увійшов.

— Ти, Федоре?

— Це я, Микешин!.. Просто від пані Юргенс... ївши, згадав про вас, Григоровичу, і той біфштекс застряв мені у горлі. Ви ж тут голодні, певно?

— Спасибі. Снідав...

— Правду шепнув господь. Коли було те снідання! — вознісся він на антресолі веселим добрим янголом. З морозу навіть щоки були у нього янгольські — червоні, мов калина. І курка, яку приніс сповитою в цупкий папір, аж сяяла підсмаженими боками!..

— Божественна! — втягнув повітря "янгол" і повелів: Вставайте їсти!

Тарас підвівся, кривлячись від болю в грудях.

— Таким харчем і мертвого підняти можна... — мовив. — Та ще від пані Юргенс... Колись Брюллов любив також посидіти у милій тій харчевні...

— Ви змерзнете, — схопив Микешин свиту, яка служила у хаті цій халатом, і вкрив дбайливо плечі.

— Спасибі... — вдячно кивнув Тарас. — Так от Брюллов...

— Це правда, що ви дружили?

— Правда... — зітхнув Тарас. — Великий був чоловік!..

— А можна мені сказати буде, що я дружив із вами? — спитав Микешин щиро, як здатні справді талановиті люди.

— Кажи. Якщо тобі це буде в радість.

— Батьку, на все життя!..

— Михайло, не присягайся в дружбі, — спинив Тарас. — Ці клятви не надійні... Найвищий прояв вірності — йти до зорі, яка єднала друзів, світила їм на трудних шляхах життя...

— Я прагнутиму, допоки стане сили!..

— Спасибі... Це найкращі ліки хворому...

— То, може, вам подати краплі чи щось таке?

— Давай вже ліпше курку, а то із рук не випускаєш...

— Справді! — всміхнувся гість. — Пробачте. Вже й прохолола...

— Курка у будь-якому вигляді суть божий дар, як висловився колись мій перший вчитель Петро Богорський, — сказав Тарас. — І то єдина істина, якої він мене навчив; крім азбуки...

Коли пішов Микешин, відчув себе бадьорішим. Чи спілкування з молодістю, чи "божий дар", та щось його підбадьорило. Встав, випив ліки (ложка вже не тремтіла йому в руці!) й спустився вниз. Найгірше було в хворобі — слабість, що не давала йому трудитись, як би хотів... А втім, що толку з його трудів теперішніх, — скажімо, таки з того ж портрета Клодта, — для України, її народу бідного?.. Послав учора тисячу своїх буквариків у славний Київ Чалому, щоб розповсюджував на користь недільних шкіл, — це діло. Ткаченку теж, в Полтаву. Ще й приписав, щоб не забув про кирпич, яку йому пообіцяв знайти Федот. Поїде туди весною, жениться... Не буде ж він сидіть, як сич, на тій горі під Кановом, що напивав Варфоломій!.. Без жінки хата — пуста. А без дітей...

Зітхнув. Згадав Ускових. Наталі вже восьмий рік... А Наді, що народилася за рік до того, як він поїхав, чотири, п'ятий...

Діло ніяк не йшло. То кашель находив хвилями, то лізли в голову якісь думки і заважали. Власне, думки тепер були його розрадою, його життям. Прикутий в цій майстерні, один як перст здебільшого, він має в них товариша, дружину, діток... Друзі прийшли й пішли, а думи його не кидають, а думи з ним... Та біль у грудях... Може, якби не він, писав би вірші, й легше тоді було б... Давно, давно не прилітала муза в його барліг!.. Була б Ликера... Господи, дай силу вирвать з серця цю, мабуть, надто пізню його любов!.. Що толку, боже, ятрить стражденну душу споминами, жалями?.. Усе минулося, перегоріло, як восени опалий лист, на вогнищі добра і зла!..

Підвівся, узяв свічник і важко, ледь похитуючись, пішов по сходах. В ліжку стихав набридлий кашель. І там, на антресолях, з стіни йому не усміхалась звабливо його остання люба, осінній цвіт...

За тиждень він по-справжньому сів до роботи. Нежить уже минув, і це маленьке благо здалось Тарасу гаслом його одужання. У грудях ще йому боліло, та мідна дошка кликала і хвилювала. Праця тепер була для нього самим життям, утечищем від грізних дум, що обсідали його щодня, щоночі. Ніч особливо була важка, бо темрява, самотина... Він хитрував, вкорочуючи її роботою. Вставав о п'ятій. Доки там ще розвидниться, а він тим часом трудиться, живе!..

Так захопився, що й не почув, як увійшли. Звів ненароком очі й побачив...

еполети!..

— Ти, Федоре, мене злякав, — озвався, коли впізнав господаря цих еполетів. Це був земляк Черненко, душа громади їхньої. Точніше, мир і спокій, бо він гасив розважністю та добротою всі суперечки й пристрасті, що вибухали часто між "громадян".

— Відколи ти мене боїшся? — спитав, скидаючи і вішаючи шинель.

— Сидить і досі в мені солдат, який весь час напружений і жде щомиті лиха й несправедливості від офіцерів...

— Ну й залили вони тобі за шкуру сала!

— Досі в усьому чую бій барабана... — журно сказав Тарас.

— Такий нагнали на тебе страх?

— Ні... Тут огида скорше, душевний спротив, звичка згортатися вмиль у клубок і виставляти довкіл голки...

Помовчали. Тарас закутався краще в свою робочу свитку.

— Нездужаєш? — спитав Черненко.

— Кашель та біль у грудях.

— Бачив уже "Основу"? Тарас кивнув.

— Панько таки друкує свої "Листи із хутора". Не зважили на твій протест.

— Печально... — поклав різець. — Не через те, що знехтували моєю думкою, — додав поспішно. — В отих листах початок кінця журналу...

— Чому?

— Бо всяке діло житиме лише тоді, коли воно веде вперед. А Хуторянин тягне людей назад. Помітив, він грозиться писати про все, що друкуватиметься в "Основі"? Отже, Куліш усім нам буде за судію, за цензора із хуторян! Бог-автор, бог-редактор і бог-читач в одній особі Куліша.

— Редактор же Білозерський...

— Панько його затуркає, зімне, приб'є своїм талантом, пихою, — сказав Тарас. — Поглянь на першу книжку: Куліш про Гоголя, про Климентія, про Котляревського, і Хуторянин таки ж Куліш.

— А бачив ти його нову "Грамотку"?

— Читав. Біда!

Панько такої ж думки про твій "Буквар"... О! Чи не він? — прислухався до грюку й шуму у коридорі. — Держись, Тарасе!

— Тупотить, гуркотить кобиляча голова летить... — згадав Тарас дитячу казку.

— Вчора він розкричався... Думаю, сходжу, Тараса порятую, як прибіжить, — шепнув Черненко.

— Дякую, — сказав Тарас. — Оскільки він без еполетів, то я і сам...

Рвонуло вихором двері, і на порозі виріс Панько Куліш.

— Добридень вам... — знітився, побачивши тут і Черненка. Федір умів його пригтовувати, збивати гонор.

— Здоров. Заходь, — спокійно сказав Тарас, підводячись, щоб стріти гостя. Панько руки не подавав, і це було ознакою того, що він прийшов не з миром.

Все ж роздягнувся. Потому дістав з кишені шуби "Буквар" Шевченків і демонічно жбурнув на стіл.

— Якщо кебету маєш писати гарні вірші, то це ще зовсім не означає, що маєш право вчити!

— Тим паче, що і вірші мені не дуже пишуться... — всміхнувся на те Тарас.

— От, от!

— Сідай. Бо мушу сісти...

Куліш не чув його припросин, а може, вдавав глухого.

— Ти геть пустився берега, — почав повчальним тоном, як батько синові. — То повісті, то зарізяцькі вірші, а це — буквар, де є усе, крім основного, найголовнішого, — святого бога! Дружки із "Современника" та іже з ними тебе весь час підхваляють, перекладають, виводять лицедійствувати перед людьми в Пасажі, а ти й повірив тим славословам, що всіх заткнув за пояс, піднявся до хмар!..

— Пантелеймоне Олександровичу, — втрутився Черненко, — треба ж і міру знати...

— Правда не має міри, правда така, як є.

— Ти певен, що знаєш правду? — глухо спитав Тарас. Йому немовби між двох крижин здавило серце.

— Так. Правда щира в тому, щоб наш народ зостався чистим, віруючим...

— І кріпаком, — додав Тарас за нього.

— Це не найбільше, як кажуть, зло.

— Ти чув? — схвильовано спитав Тарас Черненка. — Кріпак під паном-братом живе в раю, він благоденствує!.. Він пише листи в журнал із хутора, що хоче вічно бути таким, як є, що ні науки, ні промисловості, ані культури йому не треба...

— Бо так і є. Це правда! — гукнув Куліш.

— Чому ж тоді твій хуторянин — темний, непросвіщенний — в листі своєму сипле слівця, які почути міг він тільки в університеті?

— Він протестує, бореться із тим усім!

— З чим? З тим, чого не знає?

— Він знає все.

— Тоді він не хуторянин! І лист твій з хутора — облуда, фальш і фарисейство, — сказав Тарас. — Ти ж не сидиш на хуторі, а вивчився в університеті, працюєш у столиці, друкуєш книги, пишеш!..

— То — я.

— А іншим, отже, науки зась, культури зась? Нехай сидять по виярках, як вовчуки, і ждуть, коли Панько Куліш дозволить їм, сердешним, вийти з хутора на шлях широкий поступу? Це смішно, пане Пантелеймоне, це все одно, що їхати вздовж залізниці кіньми або ставать на рейках і не пускати руками поїзд.

— Я стану, впруть і не пущу! — гукнув Куліш. — Щоб зберегти народ мій, яким він є, яким він був і має бути далі!

— Стояча вода цвіте, — сказав Тарас. — Крім того, ти — хай мимоволі — своїм завзяттям служиш самодержавству і тим, з ким ніби вийшов на боротьбу...

— Ти навчивсь словесним фіглям у Чернишевського. Сказав би просто, ясно!

— Так і кажу. Хто наш народ довів до того стану, який тобі так до душі? Царі! Хто прагнув і прагне нині втримати трудящий люд у темряві, в неволі, в злиднях? Все той же цар з панами, бо темний люд, роз'єднаний по хуторах, відтручений од поступальних рухів, які тепер народжуються в столицях, не здатен скласти силу, яка могла б постояти за правду й волю.

— Волю їм цар дає! А душу хай бережуть до часу, який колись настане для України.

— Той час настав. У нас, в Росії, в Польщі все мисляче і чисте серцем тягнеться до сонця правди. Як же нам, козакам, одвічним борцям за волю, стояти збоку й тим помагати гнобленню?

— В цій боротьбі ми втратимо самих себе! Як втратив ти в своїх останніх віршах! В майстерні стало тихо.

— Що я... — сказав Тарас з осмutoю. — Піщинка... Писав і жив по совісті... А що зробив, те скажуть потім люди... Ти ж намагаєшся убгати цілу націю в патріархальний хутір, одгородити його невіглаством і зберегти. Для чого? На посміх людям?

— Щоб не згубитись, не розчинитися між інших націй, — сказав Куліш. — Етнографізм...

— Не згубимось, коли вперед ітимемо, коли сягнемо розумом людських вершин у мудрості, в науках, волі духу! Не жаль повинні ми викликати своїм життям, не співчуття, а подив, повагу, шану. Ось справжній шлях!..

— Без бога ні до порога!

— Бери його хоч за поріг, але не лізь з богами вперед наук, не затуляй іконою людині очі, дай змогу їй збагнути світ і вибрати найліпший шлях!

— Бог вибере, бог поведе...

— Облиш! Ти ж, Паньку, не десь на хуторі, а в Петербурзі! — сказав Тарас. — Він нас завів... Дай боже якось вирватися!.. Не чути про маніфест? — спитав Черненко.

Федір розвів руками:

— Мудрують щось, викручують.

— Казав пан: кожух дам, та слово його тепле...

Куліш підбіг до шуби, захопив її. Одягшись, мовчки вийшов.

— Я теж піду, — сказав Черненко. — Буде тепер тобі!

— Не вперше.

— Амбітний понад міру. Не може з тим змиритися, що він не перша зірка, що ти його затьмарюєш.

— Роботи в нас ще стільки і тьма така, що й сотні стане діла, — сказав Тарас. — Ми тільки знову вийшли на шлях вселюдський поступу, зробили крок, од сили два...

— Іди лягай, Тарасе, — подав Черненко руку, — бо на тобі нема лица...

Зоставшись сам, Тарас і справді відчув себе недобре. Гукнувши сторожа і попросивши чаю, пішов нагору. Сходи під ним хитались, ніби майстерня стала шхуною, яку взялось розгойдувати Аральське море...

Михайло Лазаревський, що завітав увечері на другий день, привів іще одного

лікаря. На всякий випадок, як він шепнув Тарасові. Це був старий знайомий, поляк Павло Круневич, товариш по заслання. Заочний, правда.

— Ну, як ви, батечку? — спитав, помивши руки.

— Болить у грудях, Павле, і дихать важко...

— А що п'єте?

— На жаль, лише мікстури, — пожартував.

— Чудово! Бо хтось мені, — чи не Куліш? — сказав, що ви похмурий і роздратований...

— Панькові ми з Марком Вовчком завадили зайняти всю "Основу", от він і злиться.

— Справді?

— Це просто жарт. Невдалий, певно...

— Хтозна... — сказав Михайло. — Вчора Куліш був тут, затіяв диспут...

— Вам хвилюватись протипоказано! — підніс рішуче палець Павло Адамович. — Ви хворі серцем.

— Гірше, якби сумлінням, — кволо всміхнувся Тарас.

— Сумління — то не моя парафія... Зніміть сорочку, вислухаю... З надією Тарас дивився йому в лице й не бачив там нічого для себе втішного. Круневич хмурих брови, сопів, відводив погляд...

— Так, так... — протяг нарешті. — П'єте мікстуру, кажете?.. Це добре. Пийте й далі... А може б, вас забрати звідси, в якусь сім'ю? Де затишок, харчі...

— Такі погані мої діла?

— Ні. Просто вам потрібен догляд, тепло, режим... В цьому ж барлозі... Вибачте!

— Я щось знайшов би... — тихо сказав Михайло.

— Дякую. Не треба. Вік свій поневірявся в чужих кутках, то хоч умру в своєму.

— Такої! Йдеться про те, щоб жити! — палко гукнув Павло Адамович, і в тому був недобрый знак.

— Як жить, то й жить, — всміхнувся Тарас над силу. І раптом мовив про заповітне: — Хочу поставити хату біля Дніпра... Щоб хвиля поряд хлюпала...

— Приїду в гості. Можна?

— Ласкаво прошу. Скільки ще в нас зими?.. Од сили зо два місяці... А в квітні вже поїду на Україну!..

— Це вам пішло б на користь, — сказав Павло Адамович. — Бо клімат тут...

— Мій друг Іван Сошенко геть пропадав, а виїхав у рідний край і став здоровим. Вже двадцять літ живе собі, не тужить.

— Так, так... А поки що я випишу для вас іще мікстурки... — присів до столу лікар.

Тарас почув, що в грудях знову заболіло. Дивно, коли Круневич слухав, він болю не відчував...

— Я через день заходитиму.

— Так зле мені?

— Вам треба поберегтися... — протяг Павло Адамович. — В теплі побуть, поїсти всмак... А може, хай Матвійович вам підшукає якусь сім'ю?..

— Ні. Буду тут, — так твердо сказав Тарас, що лікар не наполягав. Зібрав свою мізерію у саквояж і, попрощавшись, вийшов. Михайло з ним. Провести і розпитати без хворого про те, чого йому не варто чути. Ця хитрість стара, як світ.

Він десь читав, що елліни вже користались нею. Сократ, наприклад, твердив, що не сказати хворому всієї правди — то добрий вчинок, а не лукавство... Що вони, ці лікарі, знаходять у нього в грудях?.. Може, якби він знав... Ат, що там може бути!.. Діжде весни, приїде на Україну... Садки цвітуть, луги цвітуть... Повітря пахне рясом та медуницею...

— Чого ти плачеш? — тихо спитав Михайло, що повернувся.

— Плачу? Тобі здалося...

— Каже Павло Адамович, Що має стати краще за тиждень-два...

— То добре. У мене є замовлення, портрет одної пані...

— Чи не куми Надії?

— А-а, це секрет! — всміхнувся.

— Застану тут, то й знатиму.

— Хай покортить!

— То, може, це?..

— Ні, ні. Федот знайде мені в Полтаві кирпу, просту. А це, Михайле, пані.

— То й що? Усі однакові...

— Як братиму, то тільки таку, як сам, просту й трудящу!..

— Вольному, як кажуть, воля... Вип'єш десь за годину ліки. Обідати я принесу.

— Вже йдеш?

— Є пильне діло.

— Подай мені Величка, він на столі... Спасибі.

— Збираєшся щось написати?

— Не знаю ще... Хотілося б...

Провів Михайла поглядом, а далі тільки слухом аж до дверей і розгорнув на будь-якій сторінці трагедію свого народу...

Не міг читати. Чогось останнім часом не може він ні слухати про Україну, ні думати: сльози здавлюють йому одразу горло... Так ніби він у скорім часі знову кудись майне від неї на край землі... Це, певно, й досі оті слова Левкові дають про себе знати... Чи хворе серце...

Вітер гуде надворі, сипле у шиби снігом. Нині він вже шкодує, що з хати видно дворик, а не Неву. Це б підійшов, поглянув на білий світ...

Встав, одягнув халат-свитину і заходився накапувати собі у ложку ліки...

Внизу тим часом почувся шум, якесь непевне човгання.

— Хто там? — спитав.

— Це я, Лесков...

— А йдіть сюди, добродію!

Лесков піднявся ніяково, краєчком ока глянув на розгардіяш кімнати хворого.

— Будь ласка, вибачте, що так приймаю, — сказав Тарас. — Зійти униз не можу:

підлога там, як у льодовні. Сідайте ось до столу... Я вип'ю ліки...

Запанувала якась напружена, холодна тиша. І щоб її порушити, Тарас кивнув на ліки:

— Ось пропадаю...

— Видужаєте, — озвався гість. — Зима нерівна. Хворих тепер багато в місті...

— Коли б не біль у грудях та не задишка... Геть зледачів — робить немає сили...

— Як видужаєте, то надолужите, — втішав Лесков.

— Ну, годі вже про мене. Ви б розказали краще про Україну. Що там чувати доброго?

— Як скрізь... — непевно озвався гість. — Привіти вам передавали отець Юхим, Сошенко, Чалий, Сенчило-Стефановський і Лобода...

— А як Іван Гудовський?

— Геть хворий.

— Бідний... Треба ж: на ноги тільки сп'явся, а тут тобі... Коли ви всіх їх бачили?

— Ще в тому році, в грудні.

— А гарно там, на Україні? Лесков здвигнув плечима:

— Зима...

— В нас гарні зими... — примружившись, сказав Тарас — і мов побачив Дніпро й Поділ з гори побіля монастиря. — М'які, здорові... Може, коли б я жив цю зиму на Україні... Ви бачили оцю "Граматку" Куліша? — спитав, помітивши перед собою книжку, яка весь час дражнила суздальщиною свого оформлення.

— Так. — То скажіть, для кого вона написана?

— Для кого? — з подивом спитав Лесков. — Ну, звісно...

— Для кого? Бо певен я, що не для тих, кого потрібно навчати розуму!..

— Недільні школи в Києві великий мають успіх... — уник Лесков розмови про Куліша й "Граматку". Тарасові зробилось тоскно.

— Діждатися б оце весни, Миколо... Та на Вкраїну!.. Може б, мені полегшало, ще, може, там подихав би... А як Варшавська залізниця і Київське шосе? Будуються?

Лесков кивнув. Він раптом втратив мову й також ховав від нього очі.

— Швидше б уже ходили і там поштові екіпажі, бо не доїду на тих проклятих перекладних... А треба їхати! Бо тут помру...

Лесков почав прощатися. Немов згадав, що хтось його чекає.

— Спасибі, що не забуваєте, — сказав Тарас. — Заждіть... — узяв "Буквар" зі столу. — Візьміть оце прогляньте й скажіть мені, що ви про нього думаєте.

Лесков пішов, потиснувши йому поспішно руку. Внизу він хлюпав носом, неначе плакав, довго взував галоші... Двері потому стукнули, і стало тихо-тихо...

В сум'ятті духу, збуджений приходом гостя, Тарас пройшов сюди-туди кімнатою, спинився біля вікна, дмухнув на шибку... Що він тут міг побачити!.. Якби ж вікно виходило на інший бік, де простір, Нева та лівий берег!.. Десь там і мила його Вкраїна... За тисячу зимових верст, далека й недосяжна йому тепер, як вечорова зірка!..

В останніх числах січня, після водохрещенських морозів та хуртовин, згадав, що

вже давно не шле листів. Варфоломій, не пише, як там діло з купівлею землі під Кановом. Сказати смішно: вже другий рік вони торгують землею, а все не зрушать з місця. Так, ніби вперлись лобом в якусь стіну. Весна вже зовсім близько, а хату ставить ніде і їхати нема куди. Садок також не саджений...

Сидів у ліжку й слухав, як стукають йому в вікно синицями веселі краплі. Перша, вважай, відлига у цьому році, гонець весни. Ще місяць... У лютому на Україні вже зацвітають котики й довкруг дерев утворюються в снігу проталини. Так наче кожен стовбур звільняється від пут зими, готується ожити соком, бростю... А тут зима — до квітня!.. Учора один земляк заходив, щоб попрощатися, — в Одесу їде, — й нагнав на нього смутку, роз'ятрив душу. Їде... Він же тут мусить гибіти й чекати хтозна-чого.. А в тій Одесі, мабуть, уже теплінь... І на Кубані... Довго чогось мовчить старий отаман Кухаренко. Вже ледь не рік... Аби чого не сталося!.. Там чубляться хтозна за що з черкесами... Писав, писав і враз умовк... Неначе Сергій Левицький... Він слав йому привіти, а той уже давно був мертвий... Бідний, його убив той лист єдиний із Петербурга, що не спалили вони у Герна з Федором... Як це він написав? "Багацько єсть тут таких, що згадують Вас, а Головка каже, що Вас не стало, а на місто того стало більше людей аж до 1000, готових стоять за все, що Ви казали..." Жандарми сполошилися. Бунт, змова! Той Головка застрелився під час арешту. Сергій стрибнув з прольотки в Мойку, але жандарми витягли. Помер невдовзі, випущений із Петропавловської... Аж тут уже, у Петербурзі, йому про це повідав Федір Лазаревський. Той Синій міст на Мойці тепер йому — як докір за необачність. Спалили б тоді цей лист... На Мойці він колись побачив смерть поета... Зимового сумного дня вмирав від рани Пушкін... У січні... Та трагедія лучилася двадцять дев'ятого... То це ж якраз сьогодні!..

Схопив газету, куплену йому недавно старим солдатом Федором, і... не знайшов ні слова про ту біду, про Пушкіна. І досі він "не чиновний, не займавший никакого положения по государственной службе", як висловився тоді міністр Уваров. Міністр освіти!.. Краєвський колись розказував, що мав догану за некролог, ним надрукований в своїй газеті... Пушкін для них не вартий добрих посмертних слів!..

Жбурнув газету. Влада, що зневажає і нищить цвіт народу, не має права на існування! Вона такими діями розписується в своїй неістинності. Бо хто боїться правди, вже неживий.

Дістав зі столу склянку й напився чаю. Вже прохолов. Тут швидко все холоне. Камінний склеп... Ні, він поставить хату з сухого дерева, щоб пахла лісом, сонцем, яке ввібрав той ліс зеленим листом!.. Чому ж не пише Варфоломій? Чи приключилася якась біда, чи зледащів?.. Послав листа недавно, а ніби так уже давно. Для нього час тепер повільно тягнеться. Колись на конях мчався, а нині все волами неквапно їде. Майже як на засланні, коли чекав на волю...

І не помітив, як стало темно. Давить його пітьма, пригнічує... Встав, одягнувся і запалив грубезну свічку. Федір купив таку, аби горіла довше... Із мороку звабливо вплив аркуш, перо, чорнило... Сісти б та написати... Вірші — це стан душі, а в нього

зараз зовсім у ній нема поезії, є тільки біль за себе, за рідний край, за волю... І просто біль, у грудях...

Вмочив перо і сів до столу. Неквапно, важко вивів "29 січня 1861"... Перемістив ліворуч руку, яка була така важка, мов дерев'яна, й з цього почав свій лист до брата Варфоломія:

"Так мені погано, що я ледве перо в руках держу, і кат його батька знає, коли воно полегшає..."

Передихнув. Це ж треба, щоб так ослаб!.. Листа йому писати важко, а як же гравіруватиме?..

Поволі, ніби вергаючи камінні брили, писав слова турботи про небожа свого Каленика, повідомляв адресу вчорашнього свого відвідувача, що міг йому допомогти з роботою, про "Букваря" й "Основу", які послав недавно Варфоломієві... Знемігся геть, коли дійшов до основного, хоча й писав якнайкоротше. Посидів трохи, дивлячись на чорноту проталого за день вікна, й узявся знов до праці:

"Кінчай швидше в Каневі та напиши мені, як кончиш, щоб я знав, що робити з собою весною. Прощай! Утомився, наче копу жита за одним заходом змолотив. Цілую твою жінку і твоїх діточок".

На підпис уже не стало сили й він вивів "Т".

Поклав перо, ковтнув, як лід, холодного, чомусь гіркого, чаю і перейшов до ліжка. Здавався сам собі скляним, таким, що досить доторку — й він задзвенить, розсиплеться...

В постелі стало легше. Напівлежав, примружившись, і слухав, як стихає шум у голові, як гояться од втоми руки, ноги... Погані твої діла!.. Коли піде так далі, то як же ти, сердешний, на білім світі житимеш?.. Мені аби додому, на Україну!.. Дихну повітрям рідним — і все мине... Там не дадуть хворіти природа, люди, клопоти по влаштуванню свого гнізда... Я зможу щодня й щоночі слухати неквапну, мудру мову мого Дніпра, перегук зір на небі, зітхання, шепіт лісу і шум трави під вітерцем...

Відчув, як сльози скочуються йому з очей по щоках, і зруйнував ідилію свого життя на кручі біля Дніпра. Хто знає, як там буде! Недарма мовиться, що добре там, де нас нема... Ти це зі зла, з розпуки, що тут лежиш, що сили немає їхати! І дим вітчизни нам солодкий і приємний... Весняний дим надвечір, як спалюють сухе бадилля... Лункі незвично голоси, скрип журавлів біля криниць... А потім — пісня!.. Дивна, якась свята, правічна, що серце, душу твою з грудей виймає...

Двором пройшов хтось, хрускаючи уже підмерзлим снігом, і нагадав йому приїзд до Петербурга ледь не три роки тому... Хіба не так він рвався, — а може, й дужче, — сюди, в столицю, з Новопетровського, а потім з Нижнього Новгорода!.. Які були надії, які великі задуми!.. Чому ж так тісно й душно йому тепер у Петербурзі? Де ділась та велика радість, з якою він летів на крилах волі в цю Академію, на цей гранітний берег ріки Неви, до друзів і до мистецтва?.. Власне, того ясного настрою не вистачило йому й на рік... Рік волі, праці, слави!.. Не знав, нудьгуючи на Мангишлаці, що став такий відомий, такий близький, такий потрібний людям на Україні і в Петербурзі, що до

звання поета вже додалося не менш тепер почесне звання страждальця, мученика за кращу долю людства. А для уварових він теж лишився не чиновним. І не художником, а відставним солдатом із конфірмованих, що й далі мусить жити під їхнім пильним оком... Можливо, це й потьмарило його велику радість... Чи вісті з України?.. Чи почуття не виконаного обов'язку перед своїм народом-мучеником?.. А може, все потроху?..

Годинник Петропавловської пробив дев'яту. Господи, ще тільки дев'ять!.. Ночі такі страшні й предовгі, налиті вщерть думками, болем, передчуттям чогось сумного... Ніччю самотина його вгортає, душить... А ще коли удвох з пільмою!.. Якби ж він міг заснути звечора й проспати ніч, то, може, чувся б ліпше...Знову хтось прочвалав, похрускуючи пришерхлим снігом... Хоча тоді був березень, — ба, навіть уже останні числа, — сніг ще лежав... Морозець теж прихвачував його надвечір кіркою... Хоч він тоді нестямний був од щастя, а пам'ятає добре і свій приїзд, і перші дні в столиці...

...Локомотив посіпався, протяжно свиснув і зупинився. Крізь вікна й уже з перону бачив таке знайоме і незнайоме місто... Гадав тут бути ще восени, а вже й весна надворі. Із Петербурга в киргизський степ його колись доправили за вісім днів, а звідти до Петербурга він діставався трудно аж вісім місяців! Не через те, що шлях розбитий був або стряслося якесь стихійне лихо чи моровиця, — його затримали на півдорозі й заборонили в'їзд до столиць. Хотіли ще й вернути до Оренбурга, так добрі люди не допустили...

Як не було, а він стояв на петербурзькій вулиці й не міг тому повірити. Збулось нарешті!.. Серце шалено било в груди. Здавалося, що перехожі чули той урочистий, святковий дзвін, бо озирались... Господи, невже кінець його стражданням, його тяжкій покуті за гріх великий — правду!.. Взяв візника й сказав йому, щоб їхав Невським. — Та не гони так, братику! — торкнувся його плеча. — Дай подивитись...

Вперше у нас у Петербурзі? — спитав візник.

— Ні... Просто не був давно, вважай, тринадцять років... Жаль, темно вже!..

— В готель якийсь поїдемо?

— Ні, на Морську, будинок графа Уварова.

Візник зиркнув з повагою. Аж ніби якось виструнчився, наскільки це було можливо зробити сидячи. Невдовзі він засовався, засумнівався. Видно, малий багаж та борода приїжджого йому вселяли сумнів.

— А ви... — хотів спитати.

— Не граф. У графа живе мій друг, — вніс ясність. — І в мене є чим розплатитись з вами. Візник притих, втягнув у комір голову.

— Гони! — гукнув йому Тарас.

Той озирнувся, вйокнув на конячину й змахнув невидимим у тьмянім світлі батогом.

Михайло його одразу і не впізнав. Дивився своїм ласкавим поглядом і ніяковів.

— Тут, кажуть, живе Михайло Лазаревський, Шевченків щирий приятель...

— Тарас?! — гукнув господар вражено.

— А то ж яка личина... Обнявшись міцно, поцілувалися.

— Лакеї графські мене злякались: думали, що я варнак. — сказав Тарас із посмішкою.

— А ти ввійшов з Великої Морської?

— Еге. Бо ти ж мені писав "у домі графа Уварова".

— І не сказав, що вхід до мене з Мойки? Ну й ну... З незвички терлись, м'ялись, — бо дружба їхня, власне, була листовна, — й не знали, як повестись далі.

— Слухай, — сказав Тарас, не витримавши того хиткого стану, — у тебе є щось на вечерю?

— Знайдеться...

— Ну й чудово! Бо я голодний, як сірий вовк!

А я розвісив вуха... Пробач, — засяяв усмішкою Михайло. — Тут роздягнись, а тут з дороги вмийся... Проходь туди... Я зараз!

Невдовзі вони уже сиділи за сервірованим на двох столі.

— З приїздом!

— Будь здоровий... Ух!.. Ну й горілка!..

— Наша. Прислала мати з Гирявки.

— Дай боже їй здоров'я.

— Кому? Горілці?

— Матері!.. І сало звідти?

— Як ти про все дізнався?

— Я українське сало впізнаю навіть на тому світі!

— По другій?

— Можна, — кивнув Тарас. — Щоб першій було не так самотньо... Ну й сало, ну й горілка!..

— Ти, як Семен...

— Гулак, котрий ще й Артемовський?

— Жде не діждеться. Місяць ледь не щодня навідується, чи не приїхав...

— Славних я маю друзів! Що б я без вас робив!..

— А що було б без тебе з нами?.. — м'яко сказав Михайло. Це впало тихим щастям йому на душу.

— Слухай, а Федір, брат твій, у Петербурзі? — змінив скоріше тему.

— І так, і ні. Він служить тут, та нині у від'їзді.

— Жаль.

— Вже тепер побачитеся!.. Нас шестеро — так що держись...

— І всі, як ти, як Федір і як Василь?

— Як Олександр, як Яків та як Іван!.. — сховався за жарт Михайло.

— Славно! — гукнув Тарас. — Де шість, там сім! Дозволь мені матусю вашу звати своєю матір'ю?

— Спасибі...

Встали, поцілувалися і сіли знов.

— Я ж сирота з дитячих літ...

— Наллемо ще?

— Ні, досить, — відсунув чарку. — Як тут моя свята заступниця Анастасія Іванівна? Коли я зможу впасти до ніг її?

— Графиня й граф у Петербурзі. І ждуть тебе, як брата, — сказав Михайло. — Світла вона душа...

— Скажи комусь, то й не повірить, що можна так проникнутися чужим життям, зробити неймовірне для незнайомої, вважай, людини!

— Завтра підеш до неї, вклонишся... Ото вже буде радості! — зацвів Михайло усмішкою. — Всі ждуть тебе!.. Побачиш... — примружив очі.

— Господи! Невже я справді у Петербурзі, сиджу з тобою, вільний!.. — розправив руки крилами. Михайло лише кивнув, не в силі щось промовити.

— Куліш і досі ще у Брюсселі?

— Мудрує там.

— А Білозерський?

— Чекає твого приїзду!.. Всі земляки, як сонця після ночі, Тарасе, ждуть твоєї з'яви і покладають на тебе кращі свої надії.

— Чи я один? Чи тільки світу, що у вікні?

— Я не суддя... — зітхнув Михайло. — Тільки уся громада наша вкруг імені твого живе, до тебе щиро горнеться.

— Тяжка це ноша, брате... — не скоро сказав Тарас. — Та ще коли не можеш людям мовити всієї правди, коли за кожним кроком твоїм пильнує хижє "цареве око"...

— До речі, ти повинен якнайскоріше з'явитися на світлі очі самому обер-поліцмейстеру.

— Ні, спершу я з'явлюсь до друзів, а вже тоді — до ворогів, — вперто сказав Тарас. — Навіщо ти згадав їх супроти ночі!..

— Вибач, — зніяковів Михайло. — Прийшлося до слова... Лежав потому в ліжку, яке Михайло ще восени поставив, ждучи його приїзду, а в серці радість змішувалася з гіркотою. Порою чув, як Мойка хлюпала в гранітний берег... А може, те йому лише здавалося, бо лід на ній іще стояв... По набережній хтось проїжджав... Якась компанія, вже напідпитку, брела кудись, жартуючи і сміючись...

— Ти спиш? — спитав Михайло тихо.

— Ні.

— До Толстих підемо завтра ввечері. А вдень ти що робитимеш?

— Дивитимусь на Петербург... Змиватиму його красою з душі солдатську втому й смагу, що накіпіла за десять літ...

— І досі не очистився?

— Цієї рани стане мені до смерті.

— Ще де та смерть!..

Притихли, думаючи про ту межу. Далека вона від них, та все ж прийде, її ніхто не омине...

— Так мало я встиг зробити... — сумно сказав Тарас.

— Ось надолужиш.

— Як матиму на те здоров'я, силу... Я там пробув, здається, не менш як двадцять років...

Хлюпала у берег Мойка... Не Каспій, ні! Не Волга навіть... Мойка!..

— Михайло, це не сниться?.. В Новопетровському мені останнім часом ледь не щоночі снилися такі картини, зустрічі... Прокинуся — а я в пустелі!..

— Це вже не сон. Ти в Петербурзі, в мене.

— І завтра я побачу свою святу заступницю, Семена і Василя?..

— Мовчи, бо я заплачу...

Тарас притих. Дивився на ледь просвітлені шибки вікна, вслухався у стук копит та екіпажів, що долинав із вулиці... Поволі щастя хмаркою оповило його всього, вгорнуло, наче в милі жіночі руки-крила, й, погойдуючи, знялося з ним у тихий блакитний сон...

...Прокинувся рано й вийшов у сонне, вогке місто. Зрадів, коли упевнився, що справді він у Петербурзі, на набережній вузької Мойки, що під ногами хлюпає підталий сніг і хрускає льодок калюж, утворюючи давно знайому музику весняних вулиць міста його тепер далекої, та дорогої молодості. Санкт-Петербург уперше він побачив о цій порі — з туманами, зводнілим снігом і з цим раптовим, моторошним: "Побережись!.. Побережись!.." Тепер ішов, і вулиці, мости, будинки мов воскресали з попелу його душі, відроджувалися в своїй первинній суті, ставали знову скарбом його очей, як би сказав про це убогий киргизький бакса, сиріч кобзар по-нашому.

Ноги самі звернули у бік Неви, згадавши, певно, що він любив найдужче у Петербурзі якраз Неву та набережні, весь цей природний і рукотворний простір, де легко й вільно дихалося після впритул заставлених гранітно-сірих вулиць. Біля Ісаакіївського собору згадав Брюллова. Кажуть, що тут зачах на протягах великий Карл. Віддав жерцям на згубу і свій талант, і славу, й саме життя!.. В ім'я чого? Мистецтва чи райських кущів? Нині сидить в едемі, дивиться на Петербург, на учня свого Тараса і попива амброзію, чи що там п'ють на небесі... Великий Карл!.. Хіба було замало того, що він зробив для звільнення із рабства ближнього, аби потрапити колись до раю?.. Даремна друга жертва, що вкоротила віку і не наблизила його до бога. Та й що йому робити там — в юрбі царів, сановників, багатіїв, що жертвували на храми і через те блаженствують на небесі? Всі ці спасенники, — хоч і кати! — якщо попам повірити, ввійдуть у рай і сядуть о шуюю чи о десную господа. Карл зневажав цю братію, а вмер за те, щоб бути з нею вічно!..

Зиркнув лише на перспективу площі з Олександрівським стовпом на ній і взяв ліворуч, мимо Адміралтейства, до пам'ятника царю Петру. Він, власне, йшов не до Петра, а звідси прагнув якнайскоріше глянути на Академію мистецтв, що вабила його, як вабить Мекка мусульманина.

Граніт і мідний вершник були в ранковій паморозі, що підтавала вже де-не-де й рябіла в очі...

Сонце, яке зненацька вирвалося з полону хмар, осяяло Петра, Неву, закуту ще у кригу, будинок Академії...

Він підійшов до парапету набережної і впився зором в милий йому будинок на тому боці. Портик його, велично-скромний, хіба-то раз приходив Тарасу в сни!.. Як чверть століття тому, він зачаровано й благоговійно дививсь на храм прекрасного і ледве-ледве стримувався, щоб не побігти туди непевним льодом...

Щоб не заплакати, одвів ліворуч очі й побачив — міст! Не наплавний, а величезний, справжній, що з'єднував через Неву два береги надійно й вічно... Довго ж він проблукав пустелями!..

Величне диво мосту ще збільшило його бажання зараз же здолать Неву, наблизитися до альма-матер й переступити її поріг. Він, певно, так і вчинив би, якби не там жили Толсті. До них іти ще рано. А бути на тому березі й не завітати до тих, хто, власне, визволив його з солдатчини, він теж не міг.

Зітхнув і рушив набережною у протилежний від мосту бік.

Проходячи біля Зимового, впізнав те місце, де вперше він зустрівся й заговорив із Аполлоном. Не з богом і повелителем пресвітлих муз, а з другом своїм Мокрицьким, одним із тих, хто визволив його з кріпацтва й увів до царства вільних та обдарованих. В Москві зайшов до нього, то не впізнав. Шістнадцять літ не бачились!.. А завтра йти до брата його Івана, що управляє нині канцелярією обер-поліцмейстера... Все в цьому світі переплелось!.. Чи то згадає знайомство їхнє давнє, чи вдасть, що вперше бачаться?.. А хай їм грець, тим поліцмейстерам з усім причетом їхнім!.. Тут, ось на цьому місці, він. запитав у Аполлона, де Академія... Той був з Ельканом... Чи то живий усюдисущий і все на світі знаючий старий брехун із добрим, милим серцем?..

Від Петропавловської долинув постріл. Слухайте і пам'ятайте, сини царя й отечества!..

Окрім приємних зустрічей, він пережити має й такі, що будуть ятрити його пришерхлі рани. Скажімо, ріг Фонтанки й Пантелеймонівської, де Третій відділ, він обійде, а як йому обходитися без Ермітажу, без нового його приміщення, збудованого царем Миколою!..

Ще здалеку почув команди, тупіт і насторожився. Затамувавши подих, оглянувся на лід Неви, на Мармуровий важкий палац і мужньо рушив далі. Це Петербург, це марширує гвардія на Марсовому полі!.. А він на вольній волі, він перехожий.

Хоч рядовий, та відставний, і в цьому суть! Ніхто його не виструнчить, не крикне йому охриплим від перепою голосом — "тягни носок!"...

І все ж він боком, боком, понад Невою, пройшов-пробіг те місце, з якого видно було солдатів та офіцерів, що муштрувались. Аж за Лебедячою Канавкою, прикритий Літнім садом, пішов тихіше. Серце шалено билось, в очах стояв якийсь туман... Далась тобі та муштра!..

Всміхнувся. Став, зіпершись на огорожу спиною, і переводив подих... Ну й дременув!.. Ще б пак: побачив раптом Львова, що підкликав його до себе пальцем... Мана, а стало моторошно... Страшніше, як там було, за Каспієм...

Дістав хустинку й витер на лобі піт. Відчув, що має ноги, й побрів неквапно далі. Це хтозна-що! Сахатися від барабана, від офіцерів, яким нема до тебе діла... Справді,

нікому вже нема до нього діла! Вільний!..

Бадьоро, слухаючи лише краєчком вуха дріб барабана, ввійшов до саду. Радість химерно змішувалася із сумом за тим ширяєвським убогим учнем, який забрів сюди знічев'я і зупинився, вражений не так самим, хоча й чудовим, садом, як статуями, що тут стояли густо на всіх алеях... Скільки вже пережито й зроблено!.. На жаль, тепер не міг уже беззастережно сприймать богів, героїв, що мерзли тут, за витвори людського генія. Він бачив їхні вади, і це псувало враження, збивало радість зустрічі. А може, вік і стан душі були тому причиною?.. Дріб барабана...

Звернув у бік Фонтанки, аби не чути муштри, й побачив верх, з хрестом на ньому, церкви Пантелеймона. Праворуч трохи вгледів той клятий дім, з якого розпочалися його страждання, його солдатська одіссея. Вертеп розбійників, царева псарня!.. Він міг пройти повз неї, — чи й плюнути їй на поріг, — проте вважав за краще звернути до каналу й податися у протилежний від псарні бік. Не через те, що лячно йому її. Скоріш, огидно. Люди, що душать думку, слово, йому бридкі. Це камені, які тримають поступ, вчепившись йому до ніг. Мерзенна роль, мерзенна доля!..

Притишився аж на Садовій вулиці, за Інженерним, або Михайлівським палацом-замком, утечищем царя Павла, що не вберіг йому життя. Коли синок наврипиться прибрать зі світу батька, ніщо тому не допоможе. Та й батечко нівроку був... Помазаники царя небесного! Напевно, в бога злидні на вінценосних, якщо він шле Росії таких царів!..

Сніг розтавав по-справжньому. По коліях текли струмки, в яких грайливо зблискувало проміння сонця, і горобці, відчувши весну, купалися у калюжках, цвірінькали так відчайдушне й лунко, немов, крім них, нікого в місті не існувало. Це підняло Тарасові прибляклий добрий настрій, вернуло те відчуття дня радості, з яким він вийшов вранці на першу зустріч з молодістю, із Петербургом.

Садовою, а далі набережною Фонтанки дістався Аничкового мосту. Власне, йшов не до нього. Прагнув побачить знову Клодтових славетних коней, які стояли здиблені на чотирьох його кутках. Напроти Аничкового палацу піднісся гордо новий палац, і коні вносили у це змагання величі свій ледь помітний, але суттєвий штрих... Так, Клодт досяг найбільшого тут, на мосту. Експресія і досконалість форми! Статичність, рух — все злито в один порив, в один шедевр... Їх, власне, тут чотири, і кожен щось додає до інших трьох, утворюючи гуртом красу, гармонію...

Стомлений, Тарас присів на парапет і раптом згадав, що в Літньому він не побачив пам'ятника Крилову! Ішов туди не тільки, аби згадати давнє, а щонайбільш — поглянути на витвір Клодта. Як же воно так сталося? Чому це він, як мовиться, у церкві був, але попа не бачив?.. А-а, це проклятий той барабан! Погнав його, сердешного, у бік Фонтанки, а пам'ятник стоїть у центрі саду, про що було відомо йому з газет...

Хоч жаль було, підвівся і рушив далі, в напрямку своєї "хати", бо ще туди далеко було брести. З Криловим ще побачиться...

А вдома його чекав актор, земляк і щирий друг Семен Гулак-Артемовський! Стрункий, величний, дужий, він згріб Тараса в свої міцні ручища, притис до себе,

поцілував... І враз заплакав:

— Батьку!.. Нарешті, ти... Нарешті, ти на волі!.. ...За півгодини вони були вже в Семена вдома, й Тарас припав до ручки, що вміла а арфи видобути чарівні звуки.

— Оце і є Тарас Шевченко, серденько! — представив його Семен своїй дружині милій. — Варваро, а йди сюди! — гукнув і доньку, що визирала з іншої кімнати. — Не бійся. Це хороший дядя...

— Скоріше, дід, — погладив Тарас свою розкішну бороду. Дівча ввійшло, присіло. Йому було десь років сім. На radoшах він геть забув про нього і не приніс, як личить добрим людям, щось на гостинець.

— Шурочко, проси до столу гостя! — гукнув Семен, аж задзвенів десь посуд чи скло в вікні.

— Ну й глас...

— Із нього, братику, і хліб їмо, — сказав уже тихіше. Квартира була простора, зі смаком умебльована. Таких не бачив Тарас давно.

— Ну як, пристойна хата? — спитав Семен. — А Шура каже, тісно.

— Я не кажу... — озвалася з їдальні жінка.

— То думаєш!

— Семене, ти б припрошував та садовив... У нас же гість...

— І де ти таку доп'яв? — спитав Тарас неголосно, як Олександра вийшла.

— Вона сама знайшлася. Як глянула на мене сяючими очиськами — мені і дух забило... Й не одпустило, вважай, і досі.

— Про що це ви шепочетесь?

— Та про дівчат, — сказав Семен. — Тарас ще неодружений.

— То зле, — всміхнулась мило. — Сім'я — це спокій, затишок...

— У Нижньому я ледве-ледве не одружився, — сказав Тарас. — Актриса теж...

— Хто? — зацікавлено спитав Семен.

— Та... Піунова...

— На жаль, не чув.

— Їй усього сімнадцять літ.

— Ну, знаєш, — штурхнув Семен його під бік. — А кажеш, що вже дідусь!..

— Як бачиш, приїхав сам, без жінки...

— Жінку знайдеш собі і в Петербурзі! — утішив його Семен.

— Шукатиму на Україні, — сказав Тарас. — Щоб наймичка і сирота... Не зміг усім в пригоді стати, то хоч одну, мій друже, зроблю щасливою...

— Ти не змінився. Такий, як був!

Притихли. Мовчки випили, не дочекавшись і господині, що вибігла по щось до іншої кімнати.

— За що пили? — спитала, коли прийшла і взяла свою чарчину.

— За міцність духу, — сказав Семен.

— А я — за гостя! — випила. — Щоб був здоровий!..

— Дякую, — приклав Тарас до серця руку. — А Варця ж де?

— Пішла гуляти з нянею.

— Щасливі ви...

— Одружишся, і в тебе будуть діти, — сказав Семен, узявши знову пляшку.

— Спасибі. Я не питиму, — відсторонив її Тарас. — Сьогодні йду вклонитися сім'ї Толстих.

— Коли?

— О шостій вечора.

— Жаль, я в спектаклі зайнятий... Воістину святе сімейство... Здолать царя, примусити його піти на поступку, собі самому наперекір!..

— Їм це колись ще віділлється, — зітхнула Олександра. — Царі принук не терплять і помщаються тому, хто їх примушує зробити щось, не вгодне їм.

— І звідкіля тобі відомі, Шурочко, такі придворні тонкощі! — гукнув Семен, бажаючи все перевести на звичайнісіньку собі балачку.

— Це знають всі, крім тебе, — відрізала йому дружина.

— Не дай господь... — сказав Тарас. Він вірив і не вірив, щоб імператор запам'ятав таке дрібне для нього діло та ще й помстився згодом за нього графові. А втім, все може статися. Якщо в людини дрібна душа, вона живе дрібницями і з того має втіху.

Після обіду, який тривав недовго, Семен підвівся першим і запросив Тараса до кабінету.

— На жаль, часу в нас мало, — сказав, сідаючи до фортепіано. — Я так хотів...

— Щось заспівати мені з "Руслана і Людмили"?

— Не тільки це... — зам'явся. — Ти знаєш, я... Ну, як би це тобі сказати?.. Почав писати музику...

— І слава тобі за це!

— Не поспішай. Ще слави не заробив, ще тільки перші спроби... Отак взяло, примусило...

— То бог почув, Семене, мої молитви! — сказав Тарас. — Колись, було, дивлюсь на тебе, слухаю, а сам журюсь, що в нас нема нікого, хто б вивів нашу музику в музичний світ, на сцену, де чарує Глінка та італійці.

— В тобі і справді є демонічна сила, — сказав Семен серйозно. — Коли сідав за власні твори, думав завжди про тебе, згадував твої слова, твої пісні, твоє горіння волею...

— Тому й писав мені листи і надсилав якісь химерні гроші, не боячись, що вскочиш зі мною в халепу?

— А ти дотепний!.. Пишеш, що то брехня, що я тобі не винен ніяких грошей за малювання... — обурено сказав Семен.

— Хто ж знав, що гроші слати мені не можна...

— Писали навіть з острахом! Орлов на когось гаркнув, пішли чутки...

— А я сиджу й страждаю: забули мене усі!.. Один Семен згадає вряди-годи, та й то з якимись фіглями...

— Ну-у, що було, те загуло! — сказав Семен рішуче. — Я стільки, друже, думав про

ці хвилини!.. Пишу, було, чи граю уже написане, а ти сидиш і слухаєш...

— Я? — запитав здивовано.

— Еге... І тільки щось десь не так, відчую твій безмовний докір...

— Я ж тут не був.

— Був! Може, навіть більше, аніж колись, як вчився і як писав свої пісні та думи...

Ця новина Тарасові була немов бальзам на рани. По правді кажучи, він сподівався на щось таке, ще сидючи у Третім відділі, та потім згас, упевнився, що то були ілюзії, обман себе самого. Виходить, ні? Страждання його будили совість в інших! І вірші теж трудилися, робили діло, кликали до боротьби!..

Семен загравав. Знайоме щось і незнайоме, але на диво сонячне, живе, жагуче.

— Що це таке? — спитав Тарас очима, щоб не завадити чарівній, дивній музиці.

— Дивертисмент "Українське весілля", — сказав Семен уголос.

Тарас примружив очі, щоб зосередитись лише на грі, на музиці, й не спостеріг, як перелинув на Україну, між рідний люд. Мелодії були йому з дитинства знані, та водночас немовби інші, глибші, приведені в якусь струнку систему, в гармонію. І до Семена то тут, то там хтось брав народну музику, сяк-так її пригладжував чи обробляв, і вже романс чи пісня. А він копнувся глибше, створив своє, виводячи його з народу й віддаючи народові з музичним твором душу свою, бентежну й щирю...

— Ти щось таке, таке зробив!.. — гукнув Тарас, коли затихли останні дивні звуки.

— Не муляло моє не дуже чемне поводження з народним нашим мелосом? — спитав Семен.

— Це справжній шлях: з народу для народу! Крізь власну душу й думу. Ти молодець!

— А знаєш, хто мені вказав дорогу, якою йти? Кобзар Тарас Шевченко.

— Щось не збагну... Я в музиці...

— Поезія твоя така! Ти перший знайшов цей шлях.

— Їй-богу, я не шукав, — сказав Тарас. — Писав, і все.

— Ти — геній!..

— Ну, Семене... — зніяковів. — Гостей на кпини брати — поганий тон...

— Я не жартую. Поки ти муштрувався по тих своїх Закаспіях, до тебе тут приглянулися і зрозуміли твій феномен, сплели вінок лавровий.

— А може, тут виною терновий, той, що одягай мені жандарми й лихі царі?

— І це якоюсь мірою, — сказав Семен роздумливо. — Жандарми теж підпомогли, примусили людей пильніше глянути на поетичні твої труди, як це буває часто вже після смерті автора... Готовий будь, Тарасе, до восхваляння, слави та... заздрощів Пантелеймона Куліша! — всміхнувся. — Він став такий...

Тарас здвигнув плечима.

— Писав мені у Нижній, "Кобзар" мій хоче видати...

— Бог з ним, — торкнувся клавішів. — Послухай ще фрагменти із музики до водевілю "Ніч напередодні Іванового дня"...

— Чий водевіль?

— Ти десь блукав, то мусив сам писати...

— Їй-богу, ти, Семене, вже ходиш біля опери! — гукнув Тарас, як він замовк, чекаючи його оцінки.

— Правда... — зітхнув Семен. — Подумую уже давно... На жаль, нема лібретто. І теми тяж... Чекав на тебе, думав, що ти мені в пригоді станеш...

— До чого серце тягнеться?

— Якби таке, щоб в ньому був наш народ, його душа пресвітла, журба і сміх, ласкавість і героїзм...

— Мо', "Енеїду" Котляревського?

— Ні. То бурлеск. Троянці, Рим... А треба, щоб насправді, болюче щось для нас, для всіх...

— То, може, як зруйновано було козацьку матір Січ Запорозьку? Як козаки тікали аж за Дунай?

— Чи навпаки, — сказав Семен схвильовано. — Як сумували й прагли від турків вирватися у рідний край?.. Ввійшов Михайло Лазаревський.

— Тарасе, час!

— Подумай, — сказав Тарас, підводячись.

— Побудьте ще. Якраз така розмова... — зів'яв Семен.

— Аби і так устигли. Там ждуть уже. Тарас розвів руками:

— Це перший день, а не останній, брате. Тепер живем!.. На вулиці на них з Михайлом чекав розкішний, з конюшні графа, екіпаж...

...Цих неповторних, ясних хвилин Тарас так довго й так тяжко ждав, що, як вони настали, він розгубився, втратив отой порив до зустрічі, в який вкладав себе всього. Ще на мосту тримався, відповідав Михайлові, вбирав очима далеч, яка тонула в мороці й спливала знову вогниками, а на Васильєвському мов скам'янів. Сидів, пойнятий острахом, напівживий, так ніби він на страту їхав, а не на радісну, щасливу зустріч з друзями. Хотів гукнути кучерові, проте не зміг, і мусив торкнутися його плеча рукою. Той зупинив розгарячених коней і запитально глянув на пана з вусами та бородою, як у розкольника.

— Ти їдь, а ми пройдемось трохи, — спромігся-таки на слово.

Вийшли на ледь підмерзлий весняний сніг і зупинилися біля Неви.

— Чого це ти? — спитав Михайло тихо.

— Щось стало зле... Подихаю...

— А-а...

— Двадцять років тому, — сказав Тарас, — я тут бродив, чекаючи на зустріч з волею...

— То ж як?

— Василь Жуковський та Карл Брюллов покликали мене прийти, і я відчув, що це вона... І справді, в той день мені вручили відпускну!... Щоправда, був тоді надворі квітень, світило сонце...

— Скільки ж було тобі?

— Двадцять чотири роки...

Сфінкси лежали чорні, вогкі. Мов покупалися і вийшли грітись... Вічні, холодні сфінкси... Дивляться на небо, річку, місто, й ніщо у них не стрепенеться, не заболить... А може, вони й не бачать нічого в світі більше, крім один одного? Та ще хіба своїх пустель, відбитих теплим спомином у їхніх грудях...

— Треба, Тарасе, йти, — сказав Михайло, взявши його за руку.

— Так, так! — стелюся. — Знаєш, що б не сказав, що б не зробив — усе мізерним буде у порівнянні з тим, що вони зробили!.. В ім'я чого?..

— Простої, може, людяності. Чи справедливості.

— Того не знають, певно, й вони самі... А втім, це ще прекрасніше!

Затамувавши подих, ввійшов у рідні двері Академії. Хоча стояла напівпітьма, просяяна двома свічками, він бачив, він пам'ятав усе докіль...

— До кого ви? — спитав швейцар.

— Нас ждуть у графа, — мовив йому Михайло. Швейцар вклонився і відступив кудись у морок.

— Здрастуй!.. — шепнув Тарас чи, може, мовив подумки, обводячи очима альма-матер. — Ти, певно, вже забула, а я тебе ніколи не забував... Пресвітлий храм мистецтва, прийми стражденну душу, як ти прийняв мене колись!..

Ледь подзвонили, двері їм відчинив старий слуга, що, мабуть, чекав на них. Взяв одяг і запросив до зали.

Тарас, пропущений вперед Михайлом, ступив у двері й вгледів ще молоду тендітну жінку, що підвелася з крісла йому назустріч. Гамуючи шалене серце й сльози, пішов до неї сліпо... Чув, як вона охоплює йому руками голову і як цілує його в чоло, сам цілував ті милі ніжні руки, шепочучи слова подяки, радості... А потім вгледів графа, обняв його... Отямився в обіймах двох дівчаток, що цілували його також, неначе він їм був принаймні дядьком.

— Це наші діти, — плачучи і сміючись, сказала йому графиня. — Вони так ждали!..

— Навіть хотіли їхати стрічати вас на вокзал, — озвався граф. Постарів він, подався за ці тринадцять років. — Це наша старша, Катя...

— Спасибі вам! — притис Тарас чарівних уболівальниць. Нараз вони зникли, легенько вивільнилися з його обіймів і пурхнули в куток вітальні.

— Як їхалося вам із Москви? — заповнила маленьку паузу Анастасія Іванівна.

— Чудово! Уперше їхав поїздом, — сказав Тарас.

— Прошу сідати.

— Дякую... На пароплаві я плив по Волзі, з Астрахані. Могуття!..

— Гарна Волга? — втрутився граф.

— Прекрасна!.. Проте Дніпро ще кращий.

— Я чув, що ви хотіли їхати через Кубань та Малоросію.

— Хотів. А потім вирішив побачити спочатку вас, подякувати... А ще — почати діло...

— Яке?

— Та-а, хочу стати гравером. Як живописець я вже, вважаю, пропащий... Мистецтво пішло вперед, а я — назад...

— Що ж... Хай господь вам помагає!..

— І ти. Як віце-президент, — всміхнулася йому дружина.

— Звичайно, я, чим зможу, допоможу.

— Так скучив за роботою, за справжнім ділом!.. — зітхнув Тарас. — Оце сидіння в Нижньому... А потім ще в Москві застряв...

— Хворіли? — насторожилася графиня.

— Щось приключилось з оком. А Щепкін так стривожився, що показав мене одразу двом знаменитостям. Оце земляк!

— Душевний він, — сказала графиня лагідно. — Ми дружні з ним. Як приїздить до Петербурга, обов'язково буває в нас.

Ви знаєте, він був у мене в Нижньому! На Новий рік. Проїхав у сніг, у віхолу чотири сотні верст! Внесли шампанське.

— Вип'ємо за дорогого гостя, — мовила графиня тихо, як узяли бокали. — За те, що він вже з нами.

— Спасибі вам! Якби не ви...

— У кожного є свій обов'язок перед людьми і совістю, — промовив граф.

— Але не всі це пам'ятають, — скаав Михайло.

— Мені щастить на добрих, справжніх друзів, де б я не був, — сказав Тарас. — Так ніби хтось мені весь час їх посилав...

— Напевно, бог, — озвався граф Федір Петрович.

— Чи ваш талант, — всміхнулася графиня.

— Щоправда, й підлі люди не переводилися... — зітхнув Тарас. — Для рівноваги, мабуть... П'ю за добро! За вас, моя свята заступнице Анастасіє Іванівно, за вас, шановний Федоре Петровичу!

Як випили, Михайло тихо сказав йому:

— Прощатись час... Граф нездоровий...

Тарас кивнув і, зачекавши, поки зберуть бокали, мовив:

— Спасибі вам за все, за все!.. Не маю слів, щоб висловити те, що було на думці, в моїй душі... Дозвольте нам відкланятися.

— Ми відсвяткуємо у ширшій дружній колі щасливу зустріч з вами, — сказала йому графиня, коли він благоговійно їй цілував маленьку зграбну руку.

— Зустріньтесь із Йорданом, — промовив граф, прощаючись. — Він допоможе швидше оволодіти технікою гравірування.

Дівчатка теж прибігли з ним попрощатися.

Святе сімейство!.. Є ж бо на світі люди!..

Відмовившись від екіпажа, пішли неквапно набережною. Мороз подужчав, видно: льодок хрустів під чобітьми, далеко чулись кроки, стук екіпажів.

— Лунко... — сказав Михайло. — Буде уже весна!.. Тарас промовчав. Думав про свій приїзд, про зустріч, що відбулася тільки що, про нетотожність намірів і дій в житті...

Невдячна штука вдячність, — сказав, нарешті, сумно.

— Про що це ти?

— Вони таке, таке зробили!.. А я прийшов, розплакався, пробурмотів якісь слова...

Не те, не те!

— По-моєму, було все гарно, щиро... — сказав Михайло.

— Можливо, виною тут суспільний стан... З тобою ми без клопоту, хоч ти зробив для мене багато теж, усе зробив, що тільки міг!..

— Ми — інше діло, — мовив на те Михайло.

— Правда. Одна душа... Підемо десь повечеряємо?

— Вечеря нас уже чекає.

— Де?

— Це сюрприз.

— Принаймні не у якогось князя?

— Хай покортить! Не велено тобі казати.

— Ну й день! Такий мені не міг наснитись навіть. Невже це я ходжу з тобою біля Неви? Невже ми вийшли тільки що з Академії?... Щоб був молодший трохи, ударив би тут гопака!.. Далеко йти?

— На той бік.

— Я так входився нині, що ноги мов не мої.

— Ти ж був міцний.

— Той ревматизм, ще Орський, ніде не дівсь, лиш причаївся...

— Лишенько! А як же буде з танцями?

— Якими?

— Ти як глянеш, хто ждав тебе, підеш в танок.

— Веди мерщій на ту вечерю тайну!

Будь тут, а я піду по візника, — сказав Михайло владно. Зоставшись сам, Тарас помітив дивне якесь окружжя, що піднімалося шпилем фортеці чи десь за Петропавловською. Спочатку він подумав, що то заграва, а придивився — місяць... Аж дух йому перехопило. Й не так те дивне коло, як панорама міста, осяювана все дужче ним... Нева, колони Стрілки, Зимовий, Адміралтейство, Ісаакій, мідний вершник — все тихо-тихо впливало з нічного мороку й постало в пишній своїй красі... Санкт-Петербург хотів йому сподобатися, хотів забрати душу його в полон. І він стояв незрушно, мов зачарований, як чверть століття тому, коли побачив вперше це рукотворне пишне північне диво...

...З прольотки вони зійшли в Аптекарському провулку, неподалік од Мойки й останньої квартири Пушкіна.

— Хто ж тут живе? — спитав Тарас.

Михайло лише всміхався, дратуючи його цікавість. Тим часом рушив у глиб воріт і повернув ліворуч, в якісь йому лиш знані двері.

— Куди ти мене ведеш?

— На третій поверх, квартира номер десять, — хихикнув у темі Михайло.

— Вб'юся — ти будеш винен...

— А ти держись за поручень. Одвик уже?..

— У нас там все біля землі...

— "У них", мій любий!

— Справді... Назвав своїм те пекло... Цур, пек йому! Михайло тричі смикнув дзвінок, їм відчинили двері й при тьмянім світлі свічки у передпокої забрали одяг. З вітальні чувся гомін, різкі окремі вигуки...

— Проходь, — вказав Михайло йому на ті скляні високі двері.

Потерши руки з холоду, Тарас натис злегка плечем і відчинив. Кімната була залита світлом. Під лампою стояв великий накритий стіл, а в дальньому кутку за ним виднілось кілька постатей. Вони умить притихли, насторожилися.

Тарас оглянувся на Лазаревського, що усміхавсь лукаво, і привітався:

— Здрастуйте!..

— Невже Тарас?! — почувлось з того гурту. Було їх там аж четверо, в тому числі два офіцери.

— А то ж яка личина!.. Прийшов оце вечеряти... — кивнув на стіл. — Василь?!

— Тарасе, батьку!.. — кинувся до нього той. — Ой як же ти перемінився! — зітхнув, коли поцілувалися.

— Та й ти, Василю, не помолодшав за ці роки, — сказав Тарас, дивуючись, як упізнав в статечному — за тридцять років — панові союзника свого й сусіда по каземату, прихильника його поезій, палкого Васю Білозерського.

— Панове! — мовив Білозерський на польський лад. — Знайомтесь! Це...

— Тарас Шевченко! — дружно гукнули ті й наблизилися.

— Чи це не Ян Станевич? — спитав Тарас, вдивляючись у наймолодшого, що мав погони прапорщика.

— Так точно, ваше благородіє! — пристукнув той закаблуками.

Тарас обняв знайомого по Оренбургу та по листах, які той слав йому на Мангишлак.

Тим часом поруч виструнчився високий мужній офіцер з чолом Сократа.

— Зигмунт?.. — спитав Тарас, бо саме таким чомусь він уявляв собі заочного свого знайомого, поляка також, Сераковського.

Той усміхнувся.

— Господи! — гукнув Тарас. — Та це ж як сон!.. Обійми їхні нагло були перервані виттям сови.

— Пан Желіговський? Сова! — метнувся Тарас притьмом до незнайомця, що дав про себе знати в такий химерний спосіб.

— Він не сказав, до кого йдеш? — спитав Василь, кивнувши на Лазаревського.

— Ні. Вів мене, як неофіта у катакомби.

— А я злякався: що воно за борода?!

— Гадаєш, я не виструнчився десь у душі, побачивши тут офіцерів?.. До речі, ви тут служите, в самій столиці? — глянув на офіцерів.

— Бери, Тарасе, вище, — озвався Сераковський. — Вчимося в Академії при Генеральнім штабі.

— Вас змусили піти туди?

— Ні. Ми самі.

— Для чого? Щоб прислужитись царю й отечеству?

— Своїй вітчизні милій, — сказав Станевич тихо.

— Їй теж потрібні люди, що можуть дати війську належний лад, — додав іще тихіше Сераковський. — Як ти живеш, наш лебедю?

— Тепер живу! — обняв Тарас товаришів. — Півдня пробігав містом, а потім — скільки зустрічей!.. Не день, а пісня, казка!..

— Прошу до столу! — виник між них Василь.

— То це твоя квартира? — спитав Тарас. — Михайло мені й цього не говорив.

— Сюрприз! — всміхнувся Лазаревський, сідаючи без церемоній. Він, видно, тут бував не раз. Слово взяв Сераковський.

— Батьку! — привітно глянув на Тараса, який сидів навпроти нього. — Звертаюсь так до тебе не через те, що старший нас, а що зробив найбільше на тій дорозі трудній, якою ми йдемо також. І постраждав ти більше нас. Та й важиш так багато для України й для всіх слов'ян, що ми схиляємо перед тобою голови. Зажди, — спинив Тараса, що щось хотів сказати. — Тобі, я знаю, муляє ця похвала... Аж цілих десять років тебе лише принижували, і ти терпів. Тож потерпи і дружнє, мовлене від серця слово. Якби ти знав, які ми раді, що ти уже на волі, що ти між нас! Віват!

Закусуючи, Тарас відчув чийсь погляд і звів на нього очі. То Білозерський поматеринськи світло дививсь на нього, й сльози, як дві перлини, сяяли в його очах...

— Дозволь і мені, Тарасе-брате, мовити тобі вітання, — встав Желіговський. — Нарешті ми зустрілися! Та ще й не десь, а в Петербурзі, в колі найближчих друзів. Відтоді, як я почув про тебе і прочитав твоє огненне слово, ти став для мене прикладом служіння волі...

— Едварде, — спитав Тарас, — невже ти хочеш, щоб ми, ледь-ледь зустрівшись, знов розлучилися?

— А що таке?

— Почує бог із уст твоїх, який я щирий праведник, і спуститься сюди до нас, і забере мене з собою на небеса... Давайте ліпше вип'ємо за нас усіх, за стрічу цю, за те, щоб ми браталися, поки і світу сонця!

— Дивно... — озвався згодом Желіговський, коли вже випили за братство двох народів. — Невже тобі не хочеться почути щось високе, гарне, дружнє по всьому, що ти пережив?..

Тарас не зміг одразу відповісти. Бо й сам не відав певно.

— Звичайно, Други, хочеться... — признався, врешті, щиро. — Мета мого заслання — принизити мене, прибити, зламати крила духу... Спасибі вам, що прагнете мене зросити, витягти з того багна, в яке роками втоптували синьомундири!.. Ще там, за Каспієм, я зміг сказати, принаймні на сторінках щоденника, що залишився таким, як

був, що дане мною слово на конфірмації я не зламав. Ті десять літ пройшли повз мене тінню, не залишивши й малого сліду в моїй душі. Так, я постарів і підупав здоров'ям тіла. В душу ж я не впустив ні сумніву, ні каяття, ні розпачу!.. Звичайно, я десь випив зайве з горя, комусь поскарживсь, з кимось не так, як слід, поговорив... І все ж, признаюсь, як на духу, кати мої мети своєї не досягли!.. Писать мені заборонили — а я писав. І малював! І думав про Україну, про мій народ, зневажений царем і панством!.. Отже, — передихнув, — не варто тратити сили на славослів'я. Думаймо про те, для чого прийшли на світ, про тих, чия недоля нам ніби цвях, забитий в серце!..

Зигмунт презирнувся з Яном, і той сказав:

— Є люди й тут, Тарасе, які так само мислять... Ми познайомимо тебе, — як схочеш, — з ними...

— А хто вони?

— Ну... Чернишевський, Добролюбов...

— Із "Современника"? — спитав Тарас.

— Так.

— Спершу зроблю візити своїм катам, — нахмурился, — а вже тоді... Десь при нагоді... Я й досі ще під наглядом.

— Розумно, — тихо сказав Станевич. — А чом це ти, Василю, так посміхаєшся? — спитав зненацька Білозерського. Шевченко став розважливим...

— Біда навчить, — сказав Тарас. — Та й одинадцять років я не проспав — промислив!

— І все ж... Ми вперше стрілися після таких суворих випробувань, із деким, власне, оце лише побачився, а ти вже душу свою розкрив...

— Я вірю їм. Це браття, — сказав Тарас.

— А я? — ударив себе у груди, — Можливо, я...

— Ти — з ними, отже, зі мною теж.

— Тебе збагнути важко, — сказав Василь. — Ти не такий, як ми, як всі...

— А може, ми заспіваємо? — обняв Тарас товариша. — Я так давно вже не співав із друзями!..

— Панове, в нього голос!.. — зрадів Василь. — Ви б чули, як він співав на свайбі в сестри моєї та Куліша!..

— Було колись... — зітхнув Тарас. — Тепер не той вже голос...

— Куліш те саме мовить, — сказав Василь.

— Коли він чув? Ми ж ніби ще не стрічалися.

— Про вірші, що написані після арешту, він так сказав.

Запала тиша. Першим її порушив Лазаревський.

— Дурні слова, Василю, того не варті, щоб їх повторювати, — сказав сердито.

— Вибач мені, Тарасе, я ненароком... Зірвалось якось із язика...

— Ти сам такої ж думки? — спитав Тарас.

— Як прочитаю, тоді скажу. Панько змінився дуже. При ньому ти, будь ласка, держи язик на прив'язі...

— Що, донесе?

— Ні. Ви, як стій, посваритесь. Він став такий дразливий. А нам, Тарасе, треба триматись гурту...

— Що ж це ми не співаємо? — спитав Станевич. — Зигмунте, оскільки ти з Волині, розпочинай!

— Нехай Тарас. Я можу лише підтягувати. Тарас був вдячний Янові, що він повів розмову на іншу тему. Вірші йому боліли. Писані в тяжкій біді, вони були, як бідні діти матері, дорожчі тих, що вихлюпнулися з його душі на волі. Та й скільки їх він прочитав, отой Панько!..

— Тарасе, ту, про зіроньку, — просив Василь.

— "Ой хмелю..." — вставив слово й собі Михайло.

— На Мангишлаці в мене лишився друг, який любив співати такої пісні, — сказав Тарас. Помовчав, згадав Іраклія біля флагштока й почав широко, вільно:

Ой матінко, чорноморець

Вивів мене босую на морозець...

...Бог свідок, як нелегко йому було примусити себе зробити цей крок назад... Ні, цілих три!..

У Нижньому він "подружив" з поліцією, точніше, з Лапою, тамтешнім поліцмейстером, й не мав із нею клопоту. А потім була дорога, Москва і знов дорога, вчорашній день... Сьогодні ж мусить йти на побачення до обер-поліцмейстера Санкт-Петербурга. Хоч знав, що там є землячок — сам управитель канцелярії! — його старий знайомий, брат Аполлона Мокрицького, з яким вони зустрілися оце в Москві, не міг настроїтись на бравий лад. Так ніби він щось відчував для себе зле. Довго валявся в ліжку, снідав. Михайло вже давно побіг у справах, і він був сам собі господар, ніхто його не квапив, не підганяв. І все ж — куди подінешся! — вдягнувся і вийшов з дому. Місто за ніч зсіріло, зблякло. Брудні калюжі, стіни в рудих патьоках, люди якісь похмурі, заспані... Ба, навіть сонце вигулькнуло було з-за хмар і знов пірнуло в сиву їх клубочінь... Дув вогкий вітер, мружив надльодну воду в Мойці...

Звернув сюди, звернув туди — хотілося втекти кудись, принаймні зайти на іншу вулицю, на інший край, щоб звикнути, щоб примиритись з думкою про неминучість цього візиту. Всує! Душа його впиралася й вокала пробі... Змусив її притихнути, згорнутися в тремткий клубок з голками на усе-біч і рушив прямим шляхом. Чим швидше він відбуде це препаскудне дійство, тим менше вистраждає його душа!

Мокрицький мовчки вказав йому на крісло. А дочитавши якийсь папір, звів важко карі, як в Аполлона, очі й спитав байдужим голосом:

— З ким маю честь? І по якому ділу?

— Шевченко я... З'явився, бо велено було мені...

— Шевченко? Тарас Григорович? — перепитав Мокрицький з подивом, й лицем його пройшла легка судома. — Даруйте, я не впізнав... — підвівся. Проте руки не подавав.

Тарас також схопився з крісла.

— Сидіть, сидіть, — спинив його господар. Сів сам. Схопився знову й подав, нарешті, руку. — Брат написав мені про вас... Де зупинились?

— На Мойці, в домі графа Уварова.

— В самого?

— Ні, в управителя, Михайла Лазаревського.

— А-а, знаю. Милий чоловік!

— Оце прийшов...

— Ви знаєте, потрібно буде з'явитися і до самого графа Шувалова, сиріч до обер-поліцмейстера. Тарас зітхнув.

— З'явлюся... Коли?

— Про час і день я повідомлю... Тільки... я вам порадив би зголити вашу чудову бороду, щоб граф, бува, не вгледів у ній протест...

— Стрілецький бунт? — спитав Тарас.

— Ви ж знаєте, що бороди у нас не в моді...

— Добре. Зголю крамольну, — з усмішкою сказав Тарас, підводячись. — Носив без злого умислу...

Іван хутенько вийшов із-за стола, провів його аж до дверей.

— Моя дружина хоче на вас хоч глянути, — сказав неофіційно.

— Землячка теж?

— Зі Свічок.

— А-а, я їх знав, бував у них...

— Я повідомлю, коли вас зможе прийняти граф, — подав Мокрицький руку.

На восьмий день, поснідавши чим бог послав, Тарас почав натягувати на себе фрак, — як в Оренбурзі, Федорів! — щоб нанести візит сіятельному наглядачеві, який таки соблаговолив його прийняти. У дзеркалі не впізнавав себе без звичної вже бороди. Ще добре, що не звеліли зрізати й крамольні вуса, оскільки в них біліла густа солдатська сивина й виказувала, що Оренбурзький окремих корпус не божий рай, а скорше, кола пекла, в які попасти легко, а вирватися із них щастить не кожному з малих й великих грішників. Фрак був тісний, та досвід із мундиром зробив своє, і рядовий Шевченко, як названо його в цидулці, невдовзі був готовий зробити другий печальний крок у напрямі свого минулого життя-буття. Найбільше його кольнуло те "рядовий Шевченко"... Хоч відставний, та все ж солдат, а не художник. Виходить, він не вирвався назовсім із солдатчини, лише додав до "рядового" благословенне, та все ж гнітюче слово "одставний".

Його зустрів Мокрицький і, привітавшись, — руки при людях знов не подав, — провів до графа у кабінет. Сам тут же вийшов.

— А-а, рядовий Шевченко!.. — всміхнувся обер-поліцмейстер, ще зовсім молодий генерал. — Сідайте, прошу. Як вам у Петербурзі? Вже звикли?

Тарас присів на край стільця.

— Ходжу та все милуюся, ваше сіятельство. І згадую...

— Згадати є що, мабуть? — примружив очі генерал.

— Було всього...

— Чим думаєте зайнятися?

— Гравіруванням.

— Ви ж живописець начебто?

— За десять років служби...

— Так, так... Сумна історія... Прошу вас, будьте стримані. Ви прощені, і вам дозволено жити у столиці, проте... такий наказ, — розвів руками генерал, — під поліцейським наглядом. Ми постараємось не набридати, але ж і ви, прошу вас, поведіться так, щоб не було причини нам зустрічатися. Принаймні тут... — всміхнувся. — Радий був познайомитися!..

Тарас устав, вклонився і мовчки вийшов, Біля дверей його чекав Мокрицький.

— Ну як?

— На диво, мирно погмоніли, — сказав Тарас. Іван розплився в усмішці. Напевно, тут без нього не обійшлося. Не кожного приймають так у кабінеті самого обер-поліцмейстера.

— Маруся жде. Зайдете? Це зовсім поряд...

— Дякую. Зайду, — не змусив себе упрощувати. — Шувалов, хоч і ввічливий, та поліцейський... Навіщо він сказав мені про нагляд!.. Тепер усі здаватимуться...

— У цьому вам і відповідь. Аби завжди і всюди ви пам'ятали: стежать! Страх — зброя влади...

Справді, землячка ждала його й хотіла йому зробити хоча б малу приємність — вдяглась у все українське й наготувала українських страв. А гарна ж була яка!

Не стримався і, замість ручки, як тут годиться, поцілував у теплу пружну щічку.

— Де ви викопуєте таких жінок! — оглянувся на чоловіка. — Ти, Максимович, Семен...

— Якби я знала, що нежонаті, заждала б вас... — всміхнулась ясно жінка. — Бо мій Іван не бачить...

— Та бачу, бачу, серденько! — обняв Мокрицький жінку, й Тарас подумав: добре, що не пішла за нього в Нижньому Тетяся Піунова!.. Воістину, немає зла, щоб на добро не вийшло...

— Іване, ти піклуйся гостем, — викрутилася. — Проси до столу...

— Спершу омити маю руки, — сказав Тарас. — Я ж був...

— Тарасе, ви невіправні! — мовив на те Мокрицький з посмішкою. — Він тільки що порозмовляв із графом... — додав, аби й дружина їх зрозуміла.

— Толстой теж граф... — сказав Тарас. — Із обер-поліцмейстером!

— Казала ж я тобі, Іване, не влязь у це негарне діло... — підтримала його Маруся у свій, жіночий спосіб.

— А хто б тоді зустрів його по-людськи? — кивнув на гостя. — Шувалов, може? Знаєш, які у нас там звичаї, який народ!..

— Покваптеся! — зітхнула жінка скрушно. — Бо все холоне... Любите ви пампушки, вареники?

— А де вони?!

Жартуючи, помили руки й сіли за стіл, накритий вишитим півнями обрусом...

Найтяжче йому було ступити останній крок, зробити який впросила його графиня Анастасія Іванівна, їй він не міг відмовити.

Одягши знову Федорів тіснющий фрак, пішов туди, куди його привезли казенним коштом з Києва у квітні сорок сьомого. Ще й, мов на сміх, замало не того ж дня. Цей збіг обставин скрашував йому візит, принаймні бачив у тому шарм. Знав, що давно домовлено, що о такій годині князь буде в себе у кабінеті й чекатиме його... Ну, це вже трохи з "шарму", що Долгоруков його чекатиме! Йому лише сказали, точніше, передали графинею, що зводять його прийняти о цій порі. І все ж ішов, як на заріз, все уповільнюючи ходу.

Де Мойка злилась з каналом, він ледь було не повернув голоблі й не втік кудись на набережну Неви; уже скресала крига і нуртувала важка і чорна, як ніч, вода. Примусив себе піти в бік Ланцюгового хиткого мосту через Фонтанку.

Ще здалеку побачив той будинок, і ті ворота, і той парадний сіренький вхід, в який ввійти так легко, а вийти... Ні, сьогодні його ніхто не стане затримувати чи не пускати — своє відбув, — а все ж, а все ж...

Фонтанка також здибилася, взялась горбами, тріщинами та ополонками... Згадав, як він два тижні тому чкурнув бридливо звідси, й лише зітхнув. Що на роду написано, того, як видно, не обминеш...

У дверях, вже всередині, його спитав синьомундирий вартовий, до кого йде. Почувши, що до князя, він мимоволі виструнчився.

Вас ждуть, — спитав, — чи ви самі?

— Домовлено. Шевченко я...

— Проходьте!

Ті ж парадні сходи, і дзеркало, й пастушки... Боже милий, невже минуло аж одинадцять літ!.. Та ще яких!.. Він тут тоді проходив — чубатий і молодий, а зараз — дід... Ще й ноги тягне сходами... Проте живий, з не зламаною душею, такий, як був!..

— Заходь, заходь... — звів очі на нього князь. — Шевченко?

— Так, ваше сіятельство.

— Тобі було достатньо десятка літ, щоб зрозуміти хибність того шляху, яким пішов? Дивись мені, Шевченко!.. Як тільки щось, знов одягнеш мундир солдата. Або... Ти чуєш далекий дзвін? То голос Петропавловської. У ній тобі завжди знайдеться місце, як візьмешся знов за своє! Збагнув?

— Так точно.

— Добре... Із Петербурга рік ні ногою!.. Ясно? Тепер гуляй. Я сподіваюся, що на Неві приємніше, ніж на Уралі!.. — пожартував.

Тарас злегка вклонився і з миром вийшов.

Аж за Фонтанкою згадав наказ не виїздити рік з Петербурга. То не впускали, іроди, а нині вже не випускають! Драма, чи пак трагедія, переросла в комедію!.. Театр життя... І в ньому нам відведена нікчемна роль маріонеток, німих ляльок!..

...Два місяці не міг ніяк узятись за роботу. Ходив на виставки та в Ермітаж, уроки брав у Йордана, замовив мідну дошку, а діло ані з місця. Художник без майстерні, що птаха без гнізда... І знову йому прийшла на поміч його свята заступниця... Він розповів свою біду, вона уважно вислухала й пообіцяла допомогти. Тим паче, він у неї з графом на поруках і має, власне, жити в одному домі з ними...

Йому дали кімнату в будинку Академії, ба, майже дві! Кімнату з антресолями, де можна спати, їсти, писати вірші, бо сам собі в своїй господі!.. Вперше... В сорок чотири роки!..

Ходив по тій кімнаті, вслухаючись у власні кроки, й душа його роздвоювалася. З одного боку — радість, а з другого...

Він на поруках... Вільний, а на поруках! Так, ніби пес на прив'язі, а ця майстерня — будка... Вікном у сад. Маленький, проте зелений. Якась пташина цівкає. І видно небо, хмари... Жаль, що не буде сонця, та то пусте... Вже має де прихилити голову. У гостях, кажуть, добре... Найперше йому потрібен робочий стіл. Отут, звичайно, біля вікна... Якийсь стілець, щоб сісти, і ще один — прийняти гостя... На антресолях, щоб спати, ліжко... І стіл також... Ой, скільки всього потрібно!.. А що було б, коли б приїхав з жінкою?.. Химерна штука — доля. Гадаєш іноді, що повернулась до тебе спиною, аж то — лицем...

— Куди нести? — почулось у коридорі.

— Сюди, сюди!.. — поспішно озвався Федір, служник майстерень, теж відставний, старий солдат.

Щось гупнуло, хтось буркнув басом лайку, і відчинились двері.

— Чи тут живе художник Тарас Шевченко? — з'явилася у них широка усмішка його нового друга і земляка — художника Честахівського.

— Тут, Грицю, тут!

— Я чув, що в тебе нема стола для праці...

— Таки нема.

— Несіть сюди! — гукнув Грицько у коридор і розчинив рішуче двері.

— Диванчик теж вам не завадить? — спитав Микешин, входячи вслід за столом, якого внесли два служники. З цим юним скульптором Тарас зустрівся в сім'ї Толстих.

— Приніс, то матимеш на чому сісти, — сказав Тарас, радіючи, що менше буде клопоту — при безгрошів'ї — з меблями. Десь купить ліжко — й матиме своє житло. Для праці є термометр, стінний годинник...

— Де ставити? — спитав Микешин, вносячи удвох з Григорієм свій подарунок.

— Мабуть, під ліву стінку...

— До столу ближче треба... — протяг Грицько. — Щоб гість із нього дістав спокійно чарку...

— Без чарки меблі тріскаються, — підтримав гру Михайло. Так звали скульптора. Тарас, аби не плутати із Лазаревським, вживав до нього більш прізвище, хоча воно було незвичне вельми.

— Я в церкві чув, що пити гріх, — дражнився.

— А ми з хрестом, з молитвою, — не угавав Григорій. Дістав з кишені пляшку й поставив її на стіл. — Зі входунами вас, дорогий Григоровичу!

Як служники, одержавши за труд, почовпали в свою кімнату, що тут була неподалік, Микешин з Честахівським пішли по закусь. Стомлено Тарас присів на ще міцний диванчик, торкнувся стола долонею... Віднині тут його робітня... Як довго він до неї йшов!.. Як тяжко вона йому далася, ця благодать!.. Тепер він може жити, як заманеться, вставати хоч посеред ночі; нікому не звітуючи, ні в кого не питаючи, трудитись тут... І що найбільше гріє — він в Академії!.. Нехай не жрець, та все ж в самому храмі!.. Про це не смів і мріяти, коли бродив довкола форту чи нудив світом у тісняві брудних казарм... А може, це лише жорстокий солдатський сон?.. Ні. Він не знав Микешина та Честахівського, а сниться те, що знаєш, що пережив. Не сон, не сон!.. Ось зводиться, йде до вікна, до сходів на антресолі... Вві сні не можна діяти на власний розсуд...

— Федоре! — гукнув у двері.

— Що вам? — озвався той.

— Ти є?

— А де б я дівся!..

— У тебе чарка знайдеться? — спитав, аби спитати.

— Було б що в неї лити...

Узяв чарчину й знову сів на диван. І Федір не міг йому наснитися... Гаряча хвиля радості хлюпнула в душу. Вільний!..

Тихенько, так, що й не почув, ввійшов Михайло Лазаревський. Вручив мольберт.

— Спасибі, — сказав Тарас.

— Це я, щоб ти живопису не забував... Що там? — кивнув на стелю-антресоль.

— Ще порожньо, як у пустелі... Знаєш, я тільки що злякався, чи це не сон...

— І треба ж так замордувать людину!.. — зітхнув Михайло скрушно. — Туди тобі потрібно ліжко, письмовий стіл, ще столик — для умивання, ну й два стільці, — вказав великим пальцем на антресоль. — Те я беру на себе.

— Спасибі! — обняв Тарас товариша. — Для мене це — що темний ліс. Як здумаю!..

— Отут поставим ширму, щоб прикривала сходи... Сюди стільці... Якись картини... А на вікно...

— Мені потрібне світло!

— Так зробимо, щоб кози ситі і сіно ціле. Можна легкі гардини...

— Ні, бог мені тебе послав!

— Та й ти не кимось посланий для нас усіх... Роби свою роботу, а ми свою, — сказав Михайло твердо, мов наказав.

— О, й гості в хату! — вбіг Честахівський. — Добрий у тебе нюх, — поклав на стіл пакунки, хліб. — Освятимо нову оселю батькову!

— А чи не рано, отче?

— Якраз пора. Коли Тарас засяде за акватинту, до нього буде не підступитись з чаркою. Знаю це по собі.

— А що? — сказав Тарас Михайлові. — Сей муж рече правдиво, й гріх буде не послухатися його поради.

— Згоден, — всміхнувся Лазаревський. Із посудом й стільцем, притиснутим до боку, ввійшов Микешин.

— Здрастуйте!.. — кивнув він Лазаревському. — О! Ви мольберт вже принесли, а я збирався...

— Чим я віддячу вам, мої сердечні друзи! — радів Тарас старанням товаришів.

— Не потерпай. Ми не задарма, — мовив йому Григорій. — Хочемо на новосіллі випити!

Жартуючи, накрили стіл, вмостилися довкола нього, випили по першій чарці за щастя в домі цьому. Й не згледілись, як перейшли на інші теми. Нині боліла всім найдужче воля для покріпачених. Щоправда, різні люди від неї ждали для себе різних наслідків. Пани — одних, селяни — зовсім інших. Деся угорі, біля царя, варилося поволі діло, а по імперії повзли чутки, утворювалися комісії та комітети, — таки з панів! — і кожен, хто брав слово, — все ті ж пани, — відстоював свої добра й готовий був пустити селян лише з душею. То тут, то там спалахували селянські бунти, й влада гасила їх, як завжди, людською кров'ю...

— Не зможу я спокійно жити, поки брати мої в неволі! — сказав Тарас Микешину, який радів, що він, нарешті, матиме у цій майстерні спокій. — Це підло!..

— Чим ми можемо допомогти?.. — розвів руками скульптор.

— Коли усі мовчатимуть, дадуть таку народу волю, що він ухопиться за сокири — й сторіками поллеться кров!

— Тихіше... Ви ж під наглядом... А тут будь-хто підслухать може у коридорі... — спинив його Микешин, що жив на третім поверсі.

— Ай справді, ти б, Тарасе, пошанувався, — сказав Михайло Лазаревський. — Гарячим серцем не підсобиш, тут треба тільки розум...

Григорій мовив скрушно:

— Вже й хата є, а ви лихий, Тарасе... Радіти б слід!

— Радіти? — спитав Тарас. — Я, справді, тішусь хатою... Бо свій куток... Та що мені робити в ньому?

— Як що? Писати та малювати!

— Який художник з мене — я знаю й сам. Три місяці ось байдикую... А щодо віршів та повістей... Дістав листи з кишені й поклав на стіл.

— Від кого? — спитав Григорій.

— Можеш читати вголос!

Григорій так поволі та обережно виймав з конверта аркуш, що він не витримав — схопив листа і прочитав одразу суть, найголовніше в ньому:

— "Я обіцяв Вам одверто висловити свою думку про цей Ваш твір. Виконую свою обіцянку: я не раджу Вам друкувати цю повість. Вона незрівняно нижча Вашого величезного поетичного таланту, особливо друга половина. Ви лірик, елегіст; Ваш гумор невеселий, а жарти не завжди дотепні..." Ось так, панове, з повістями!... —

зітхнув Тарас.

— І хто ж це пише? — глухо спитав Михайло Лазаревський.

— Аксаков. Це тобі не жартує... На прозі він, як кажуть, собаку з'їв...

— Та плюнь ти, батьку! — гнівно гукнув Григорій. — Що там він розуміє!..

— В листі високо ставиться твоя поезія... — несміливо хотів утішити Лазаревський.

— А другий лист — про неї, — сказав Тарас. — Від Куліша... Запала тиша. Куліш у цьому ділі для них був визнаним авторитетом.

— То ось що пише мені, панове, Пантелеймон: "Що ж ти думаєш із своїми думами і поемами чинити? Чи не можна б їх огласити мирові? Присядь же, братику, да помізкуй над ними своєю здоровенною головою, щоб було так охайно та оглядно все, як у того Пушкіна, щоб чистим зерном одсипати духовної пашні землякам, а не з половиною. У нас бо родить господь хліб на всяку душу вдосить, то й не привикли наші уста до висівок. Пошануй, брате, громаду і себе самого перед громадою..."

— Якась мана... — озвався Лазаревський. — Це пише тобі Куліш? Тарас подав йому листа.

— Його рука...

— Мо', блекоти об'ївся, коли писав? — сказав Григорій, схоплюючись.

— Ні. Скільки ми знайомі, Пантелеймон напоучає і що, і як мені писати. Для нього я ще й досі темний, простий мужик...

— А ви згадайте, як приймає вас Петербург, — сказав Микешин тихо. — Що говорилося про вас на учті в графа, що відбулася на вашу честь...

— А раптом правду каже Пантелеймон?.. — спитав Тарас схвильовано.

— Порви й забудь! — гукнув Григорій. — Вірші, в яких кукіль з половиною, не переписують, не вчать напам'ять, плачучи, за них не йдуть на муки, як ти ходив!

Підбіг, обняв Тараса й поцілував у хмурий лоб. Михайли його підтримали.

Велике щастя мати незаздрних, щирих друзів на цій землі!..

...У серпні добра доля, що поверталася і так, і сяк до нього, послала ще одного із давніх друзів-братчиків.

Тарас трудився саме в своїй уже обжитій майстерні-хаті в Академії, коли ввійшов ставний, високий чоловік і, зупинившись біля дверей, сказав:

— Здоров, Тарасе...

Як не вдивлявся — не впізнавав. Здавалось, ніби бачив цей лоб, цей ніс і губи, в яких блукала усмішка...

— Не признаєш?

— Пробачте, не пригадую...

— А ще казав, що будемо укупі жити...

Дивно, і голос чув, і рухи рук знайомі... Життя його так кидало й стількох стрічати доводилося, що, певно, вже всі люди не поміщалися в його сердешній пам'яті.

— Хто ж ви такий, добродію?

— Микола Костомаров...

Це ж, справді, він!.. Заплакавши, Тарас підбіг до друга й союзника по каземату,

обняв його й поцілував. Микола теж розчулився. То одягав, то знову знімав маленькі окуляри.

— Змінився й ти, Тарасе...

— Як не дивлюсь у дзеркало, то ніби й ні. Лиш притомився трохи...

— Мені прийшлося тяжко у Петропавловській. За рік отой постарів на десять літ...

А потім жив у Саратові...

— Жаль, я тебе там не застав!

— А я приїхав у Нижній Новгород, — тебе ж таки побачити, — а там мені і кажуть, що ти подався у Петербург.

— Тепер звеліли звідси не виїздити аж цілий рік.

— Чому?

— Не знаю. Мабуть, цареві журно буде, як відлучусь.

— Ти все жартуєш з царствующими особами!.. Забув свій "Сон"?

...Обок його

Цариця небога,

Мов опеньок засушений,

Тонка, довгонога...

— Мені цей "жарт" і новий цар ніяк забуть не може, — зітхнув Тарас. — Аж двічі моє ім'я викреслював зі списку амністованих. Образив матір, каже!..

— Воно таки...

— Не матір, а царицю!

Помовчали. Микола сів на диван, а він ходив майстернею, уговтуючи гіркі ще й досі спомини.

— Не муч себе, — сказав Микола тихо. — Минулося, і слава богу...

— Минулося? — перепитав. — А хто живе під наглядом і на поруках? Ні, не художник! А відставний солдат Шевченко! Як сказано в усіх паперах...

— Тобі хіба не все одно? Аби на волі...

— Воля!.. Поет не може себе відчутти вільним, коли народ в неволі. Або тоді він не поет!

— Тарасе, ти нагадуєш мені одного чоловіка, — зняв окуляри Костомаров.

— Кого?

— Миколу Чернишевського.

— Ти з ним знайомий?

— Близько. Він із Саратова.

— Станевич та Сераковський мене хотіли з ним познайомити, ще в перші дні... А потім якось...

— Завтра я маю бути в нього. Підеш зі мною?

— Треба, — сказав Тарас. — По власних норах сидючи, ми не добудем волі.

— Він теж за те, щоб всі гуртом. Цікавився не раз тобою, Братством святих Кирила та Мефодія...

— Виходить, ми знайомі?! — зрадів Тарас. Він не любив нав'язуватись, іти туди,

куди його не просять. Ця риса ще поглибилася, коли його "сердечний друг" Сапожников, з яким вони так гарно пливли по Волзі з Астрахані, у Петербурзі не побажав прийняти, оскільки вже збирався... сідять обідати.

— Не знаю, чи доходили його статті в оту закаспійську Тматорокань, а я твої поезії йому читав, розказував, який ти є і що ти значиш для України.

— Бувало, що й доходили, — сказав Тарас. — Здається, у "Современнике" читав його чудові "Нариси гоголівського періоду російської літератури"...

— Тоді сам бог велить вам стрітись і побалакати! — сказав Микола весело. — А поки що ходімо десь пообідаємо. Коли б ти знав, який я радий нині!.. Без тебе, правду мовлячи, усі ми тут почувалися, немов без батька діти чи тіло без голови... Проїдемося вдвох Петербургом!..

— А де Гулак Микола, наш побратим? — спитав Тарас.

— Сидів три роки у Шліссельбурзькій, а зараз живе в Пермі, під поліцейським наглядом.

— Дісталось йому, сердезі...

Вийшли в залите сонцем місто, на набережну Неви.

— Ще трохи помордують царі народ, — сказав Тарас задумливо, — й мовчатимуть хіба одні ці сфінкси... Закінчується пора мовчання, гряде час дії!..

Коли почув на другий день, що їдуть у Поварський провулок, розхвилювався. Тут поряд Загородний проспект і той будинок, де він учився й жив у Ширяєва, де довго й тяжко марив своєю волею.

— Стій! — зупинив узятий на Васильєвському екіпаж. — Ми тут зійдем... Розплачуючись, Микола глянув з подивом і запитав:

— Задумав спершу зайти до бога, а вже тоді до Чернишевського?

Храм Володимира, біля якого вони зішли, за двадцять літ нітрохи не змінився, все, як було... Хіба дерева виростили...

— Тут поряд я, ще кріпаком, шість років жив, працював і вчився в одного маляра...

— Цікаво. Де?

— Он, бачиш, той будинок... І на горищі мале віконце...

— Тяжко тобі було?

— Та вже ж не з медом... Правда, ішов сюди і звідси весело. Сюди — від пана, із козачків, а звідсіля — на волю і в Академію!.. І досі жаль мене бере, — всміхнувся, — що я три дні, вже вільним, був кріпаком...

— Не знав?

Кивнув і рвучко пішов у бік Стременної, якою — мимо церкви — був найкоротший шлях до провулка, де жив Микола Чернишевський.

Він одчинив їм двері, так ніби ждав когось до себе.

— О! Костомаров! — вигукнув. — Заходь, заходь, Івановичу...

— Я не один... Прошу любити й жалувати. Тарас Шевченко!..

— Справді?! — зрадів господар. — Здрастуйте! — подав привітно руку. — Я чув, що ви приїхали, й чекав нагоди...

— Поки ви церемонились та придивлялись здалеку один до одного... — почав було якусь розумну думку Костомаров.

— Ти знаєш: я під наглядом, — сказав Тарас, не давши йому її скінчити.

— Прошу, прошу до кабінету! — втрутився Чернишевський. — У мене Сераковський... І ми в розмові саме торкнулися таких питань, які найкраще знає Тарас Григорович...

Зигмунт підвівся, виструнчився.

— Не пнися так, мосьпане, — штрикнув Тарас його під бік, — бо всі ми тут рядові.

— Хто зна, хто зна... — всміхнувся той у пишні русі вуса.

— Прошу сідати. Ми ось, — повів розмову Чернишевський, — із паном Зигмунтом не помирилися в одному пункті...

— Дозволь мені сказати! — схопився знову Сераковський.

— Будь ласка...

— Ти з Правобережжя? Тарас кивнув.

— Як ставляться у вас в селі до шляхти?

— Ненавидять.

— Що я казав! — всміхнувся Зигмунт переможно.

— А до панів, які свої, українці? — спитав Тараса Чернишевський.

— Ненавидять.

— Проте не так, як шляхту?

— Ще більш.

— Чому?

— Бо ці свої, із козаків, що продалися цареві, шляхті.

— Отже, не в тому суть, що ті поляки чи українці, а що пани?

— Звичайно.

— Неправда! — крикнув Сераковський. — Він це навмисне каже, щоб підіграти твоїм думкам.

— По-перше, я не знаю його думок, — сказав Тарас розважливо, — по-друге, ти — за волю, й тому тебе вважаю братом, хоч ти й поляк.

— Чудово! — відкинувся в своєму кріслі Чернишевський. — Я так і думав... Зигмунте, здавайся! Тарас Григорович засвідчив, так би мовити, із перших уст. Він сам, я знаю, був кріпаком.

— Ну, добре... — сів Сераковський. — Проте скажи, Тарасе, чому в твоїх поемах б'ють не своїх, а все поляків?

— Шляхту! — сказав Тарас. — Б'ють тих, хто прагнув огнем і мечем тримати у неволі козацьке наше плем'я. На Запорозькій Січі, як кажуть нам літописи, були й поляки.

— Правда, — підтримав Костомаров. — Татари навіть. І росіяни...

— Їх що єднало? — рвучко подався до нього Чернишевський.

— Жага до волі! — палко сказав Тарас.

— Ось ми й дійшли до головного, — зняв Чернишевський окуляри й знов одягнув. —

Жага до волі може з'єднати всіх. Ні віра, ні національність не здатні стати на перешкоді! Спасибі вам... — торкнувся руки Тарасової. — Сократівно! — гукнув, ураз прислухавшись до кроків за дверима. — Зайди і глянь, будь ласка, який в нас гість... Тарас Григорович Шевченко!

Ввійшла гарненька жінка, з очима, як в газелі.

Тарас підвівсь і гречно поцілував їй руку.

— Ми ждали вас уже давно, — всміхнулася. — Коли повірити на слово пану Костомарову, то ви з Миколою Гавриловичем по духу — діоскури, Поллукс і Кастор...

— Тільки що було тому підтвердження, — всміхнувся Костомаров.

— Будь ласка, Олю, чаю, — сказав господар лагідно. Провів її ласкавим, довгим поглядом. Тоді зітхнув...

— Єдиний твій, Миколо, великий гріх... — озвався, як Ольга вийшла, Костомаров. — Не дай господь, щось станеться, як жити їй з малими дітьми...

— Я попередив її про це, коли просив руки, — сказав серйозно Чернишевський.

— І не злякалася? — спитав Тарас.

— Як бачите...

— Бувають же такі жінки!

— Ви, певно, неодружені?

— Ніхто не йде за мене, — сказав Тарас. — Боятися ніби...

— Бо ви поет-громадянин, поет-трибун! — запально мовив Чернишевський. — Ми ось з Миколою Івановичем ще у Саратові читали ваші вірші й захоплювалися могутнім духом, відданістю простим, робочим людям, своїй землі. Якби було можливо, я в дисертації назвав би вас як приклад служіння правді, волі, народові, якого душить подвійний гніт... А ось і чай!.. — всміхнувся. — Гадаю, ви, Григоровичу, не оминатимете наш "Современник"?

— І нашу хату, — приязно сказала Ольга.

— Дякую. Не омину і те, і те!

— Нам є про що поговорити, — багатозначно мовив господар дому.

— Правда...

— Без мене тільки! Добре? — на грудях склав благально руки Костомаров, — Я хочу ще пожити у Петербурзі...

— То, може, й ви?..

— Ні, — різко сказав Тарас. — Я не люблю так ніжно Санкт-Петербург.

— Чудово.

— Ти в Тарасові не сумнівайся, — озвався тихо Зигмунт де Чернишевського. — Він — криця...

В ніжних напівпрозорих чашечках вже парував гарячий брунатний чай...

...Те, що жага до волі, об'єднуючи, долає все, Тарас укотре впевнився, зустрівшись з негром Олдріджем. Ще на виставі, де Айра грав Отелло, він розумів найменший порух трагіка і, хоч не знав ні слова з мови п'єси, відчув душею, серцем, що це — Шекспір, і саме той, якого він любив давно й незмінно. Цей нефарбований, а справжній негр

Отелло ще в першій дії всіх полонив, хто був присутній в залі, а з ним зробив таку велику метаморфозу, що він, старий та сивий, вітав так палко високу гру, аж весь театр звернув на те увагу. Коли ж прийшли й сказали, щоб він прибув до віце-президента, бо там англійський трагік, покинув працю, поспіхом одягся в фрак.

Айра встав йому назустріч.

— Спасибі Вам за овації, — всміхнувся. — Я вчора Вас примітив і грав для Вас.

Катруся, що перекладала, аж посміхнулася.

— Це вам спасибі, Айро! — гукнув Тарас. — Ви грали так, що все в мені перевернулося. Живий Шекспір!

— Ви любите цього поета?

— Люблю?.. Я з ним не розлучався в казармі навіть!

— О, ви військовий?

— Та ні. Мене, були, заслали...

— За що?

— Бо прагнув волі...

— Собі?

— Всім людям...

Айра обняв його. Одвів на вільний простір, зали й промовив сумно, з гнівом, що пробивався з суму:

— Я, брате, жив в Америці, де негри й досі ї рабстві, де на дверях театрів висять таблички "Собакам і неграм входити заборонено"!.. Я знаю, що таке неволя, дискримінація, сваволя тих, хто має гроші й владу!..

Коли замовк, Катруся щось йому сказала, й він стрепенувся, глянув на друга з подивом:

— Це правда?

— Що?

— Що ви були також рабом?

— Аж двадцять чотири роки.

— А скільки ви були в солдатах?

— Ще десять...

— Тридцять чотири роки рабства!.. А волі?

— Десять...

— І ви за цей короткий час змогли не тільки стати поетом і художником, але й зажити слави в свого народу?! Тарас розвів руками. Олдрідж обняв його й поцілував:

— Як добре, що ми з тобою стрілися!..

— Я радий теж. Ти, Айро, мені як брат!

— І ти мені!

— В нас був колись чудовий звичай, у козаків, братання на все життя...

— О, ти козак? А що це?

— Люди волі, борці з усяким гнобленням, несправедливістю...

— І я — козак! — ударив Айра себе рукою в груди. — Ми — козаки!

— Ти зможеш днями прийти в мою майстерню, що в цьому ж домі? Хочу намалювати твоє лице, на пам'ять...

— О'кей! Прийду. Ось Катя мені покаже шлях. Гаразд?

— І я, і я! — підбігла її сестра. — Ми вдвох підемо з вами!

— Куди це ви зібралися? — спитала господиня.

— Тарас Григорович малюватиме Айру, — сказала Катя. — Можна нам подивитися?

— Звичайно, їм же без вас, сорок, не обійтися... Панове! Всіх прошу до столу!

— То я чекатиму на тебе, Айро, — сказав Тарас.

Актор кивнув, засяявши разком зубів.

Прийшов Микешин, ще хтось, і всі бажали бачити й вітати гостя з Англії, Отелло в плоті й крові.

За кілька днів у супроводі двох юних леді Олдрідж прийшов до нього. Ледь привітавшись, оббіг майстерню і "кабінет" на антресолях, погмикав, щось пробурмотів і запитав:

— Ти тут і живеш? Чи в тебе є квартира?

— Нема. Це все.

— Як видно, ти благородніший, ніж я гадав... Коли митець і в старості живе, як ти, у нього совість чиста!..

— Совість — душа митця. Нема її — він мертвий, — сказав Тарас.

— А тут довкола не твій народ?

— Ні, мій далеко звідси, на півдні...

— Й мій на півдні... Ти, мабуть, чув про Африку?

— Так.

— Там народ мій, брате...

Він спохмурнів, замислився, а далі тихо-тихо завів якусь тягучу й печально-рідну пісню. У ній було щось схоже на український мелос, на ту журу, що співом сплива і в нас з душі народу...

— Айро, — сказав Тарас, як гість замовк, — ти знаєш, у нас пісні подібні!.. Ось геть така...

Ой не шуми, луже, зелений байраче!..

Не плач, не журися, молодий козаче!..

Молодша леді схлипнула, й Тарас замовк.

— І справді... — промовив Айра вражено. — Де ви, де ми, а схожі...

— Біда в усіх однакова... людська біда... — зітхнув Тарас. — Ну, Айро, до праці час. Ударимо об землю лихом і-за труди!.. Сідай отут. — Подав стілець, — Ви, дівоньки, тут, на дивані... А я до столу ближче...

Айра сів на стілець, набрав значної пози, так ніби він принаймні був полководцем, і підморгнув маленьким леді. Ті усміхнулися.

— Не дмися так... — сказав Тарас.

— Я хочу бути схожим на короля!

— Навіщо воно тобі?

— Аби мене боялися, як королів.

— Не буде діла, Айро, лице розумне в тебе...

Він так зітхнув, що юні леді пирснули і повсідалися з ногами на дивані, чого собі не дозволяли вдома, їм явно тут подобалося.

Тим часом Олдрідж набрав нового образу. Він став таким печальним і розчарованим, що сум стікав, здавалося, його лицем...

— Ти можеш, братику, побути сам собою? — спитав Тарас, вже гніваючись.

Актор удав, що геть злякався, і вмить зробився іншим. Це вже сидів зразковий джентльмен, радий допомогти художнику, як тільки міг, і через те комічний теж.

Дівчатка реготали, а маляреві вривавсь терпець.

— Ну, Айро, ну, голубчику, побудь самим собою!..

— О'кей!

І справді, він присмирнів, замислився... А за хвилину-другу спитав трагічним тоном:

— А хоч співати можна?

— Та вже співай!.. — дозволив Тарас, окреслюючи його лице. Вдивлявся в риси, в порухи очей, брів, губ, що не могли застигнути хоча б на мить, і слухав голос його душі, де зрушилося, перемішалось ледь не півсвіту. То він співав гортанно, аж ніби якось трубно, сумні пісні, то розправляв широкі плечі, зблискував вирластим оком, і пісня його ставала схожа на буй-коня, що вирвався у дикий степ, то сила та вгамовувалася, поволі гасла, гасла й знов оживала ніжним, сумним романсом...

— Айро! — спіймав Тарас себе на тому, що не малює, — Я так не можу... Сльози мені роботу застують...

Тієї ж миті Олдрідж схопився, скрикнув, ніби його ужалили, й почав якийсь химерний танець, в якому тіло грало, текло, звивалось. Ритм був такий шалений, що, мов потік, підхоплював усе довкіл, примушував єднатись з ним. Дівчатка аж вищали, впиваючись у кожен рух, розмахуючи руками. Ба, й сам Тарас відчув, як ноги рвуться піти в танок!..

Тут Айра враз спинився, впав на стілець і вдав, що знов позує, що то й не він допіру чинив таке шаленство в майстерні of the artist, як називав Шевченка, оскільки був неспроможний вимовити його ім'я.

Малюючи, Тарас, спочатку тихо, а потім вже й впівголоса заводив котрусь пісню з тих, що любив, і Айра теж притишувався, вслухався в звуки дивних чужих мелодій. Він схожий був на дитинча, що, нагулявшись, слухало вечірню пісню мамину...

Таким його й намалював. Був певен, що це і є він справжній. Сумний і добрий Айра, великий негр, що став йому як рідний брат, Отелло в плоті й крові...

...Ні, не такою бачилася йому прийдешня зустріч із Кулішем! Його листи у Нижній і в Петербург із хутора біля Борзни, а потім і з Брюсселя пронизані були чуттям братерства, думкою про спільне діло... Й раптом така метаморфоза!.. Щоправда, вже в його листах були якісь ознаки цих перемін... Як не просив Тарас Панька приїхати до нього в Нижній Новгород, — хоча б на день! — не захотів, пославшись на те, що їхня зустріч зашкодить справі. Щепкін не побоявся, а він — бочком, бочком — і гайда на

Україну, а потім далі...

Почувши від Семена, що друг його Пантелеймон у місті, Тарас усе покинув й помчав на Вознесенський, щоб обійняти його й дружину милу, якої він не бачив після весілля, де був не ким-небудь — боярином!..

Із передпокою, де роздягався, почув знайомий голос, і щось здавило в горлі — аж стало важко дихати. Пантелеймон!..

— Хто там прийшов? — з'явилася у дверях пані, яка ледь-ледь нагадувала ту Олександру з хутора біля Борзни.

— Не кажуть... — знітилася служниця.

— Чи ти царівна, чи королівна?.. — спитав Тарас так, як питав у неї колись давно в Мотронівці.

— Тарас... Тарас Григорович?! — схопилася вона рукою за одвірок.

— Я, серце, я!..

Обняв її, поцілував, відчувши смак її сльози.

— Ой, що вони зробили з вами!.. — скрикнула і заридала.

— Нічого... Просто давно не бачилися... — втішав, немов маленьку. — Я ще міцний... А голову то притрусило снігом...

— Чого це ти розплакалася? — ввійшов Панько. — Набридло!..

— Дивись який, — сказав Тарас. — Таку дружину має, ще й вередує!

— Хто це? — нахмутив грізно брови Пантелеймон. Він не змінився майже, хіба що став поважнішим.

— Боярин твій.

— Невже Тарас?..

— А то ж яка личина! — ступив до нього й тричі поцілував. — От ми й зустрілись, брате!..

— Цар безконечно милостивий, — сказав смиренно Пантелеймон.

Тарасові смиренність ця різнула вухо, та був такий щасливий зустріччю, що не звернув уваги.

— Ну, як там, як на Україні? — спитав обох. Куліш стенов плечима.

— Все, як було... — сказала Олександра. — Хіба що стало більше дівчат гарненьких... — глянула на чоловіка. Той спохмурнів.

— То це ж чудово! — виручив його Тарас. — Котрась моєю буде!

— Ти в Нижньому не одружився?

— Ні, Паньку. Й слава богу! Знайду собі таку, як сам, просту та бідну.

— З бідності не будеш хліба їсти... — сказав Куліш. І спохватився: — Прошу в світлицю, гостю дорогий! О, тут був цвіт громади, її душа й окраса!

— Варваро Яківно... — поцілував пухкеньку ручку Карташевської.

— Чого це ви, Тарасе, так рідко в нас буваєте? — примружила віясті очі. — Мо', захопились кимось?..

— Вгадали. Звати мою любаску преніжно — Акватинта...

— Так ми й повіримо, що ви весь час у праці!..

— Варваро, дай же й іншим хоч привітатися, — спинив сестру Макаров. Подав Тарасу руку. — Ну, як тобі Пантелеймон? — спитав тихенько.

— А хіба що?

— Вже з усіма встиг посваритись...

— О, й Вася тут! — зрадів Тарас.

— Не Вася, а... Василь Михайлович, — поправив його Куліш, що підійшов.

— Ну що ти, Пантелеймоне!.. — скривився Білозерський. — Для нього я до смерті буду Васею, і це моє найбільше щастя.

— Їй-богу, я... — почав Тарас виправдуватися. — Гадав, що ми...

— Не слухайте його, Тарасе, — прийшла на поміч Олександра. — Панько від того злиться...

— То не жіноче діло! — спинив її Пантелеймон. І до Тараса: — Вибач, коли не так щось мовив... Як хочемо, щоб нас сторонні поважали, то мусимо самі себе пошанувати... — Відвів його в куток вітальні, де не було нікого, й продовжив думку: — Надто вже ми прості, з усяким запанібрата!..

— Хіба це зле?

— Напевно. Ти в чому ходиш? Кажуть, що у кожусі та шапці-бирці.

— Правда.

— Ну ось! Поет, художник, а вдягнений, немов пастух!

— Це нині навіть в моді, — всміхнувся Тарас. — Та й, врешті-решт, не шапка вірші пише, а голова...

— Хто зна, хто зна... — протяг Куліш. — Твої останні вірші... Ті ж "Неофіти"...

— Що ти до них вчепився? — різко спитав Тарас. — Я довго так не писав поезій, що міг забути, як воно... Та й інші люди кажуть, що добра річ...

— Ти слухай, що я кажу, — похмуро спинив Куліш. — Ніхто тобі так не порадить!.. Знаю, що тут тебе вславляють і друзі, і вороги...

— Про ворогів, їй-богу, хтось набрехав, — сказав Тарас. — Ще й досі немає дозволу на видання хоча б старих поезій.

— Крім нас, — розвів руками, — усі, Тарасе, тут вороги!..

— Виходить, що вороги мене з неволі вирвали? — не скоро спитав Тарас. — А друзі за десять років не обізвалися до мене й словом?

— Мій лист тобі нашкодив би.

— Найперш — тобі?

— Мені також... Тебе спіймали волею, як рибу на черв'яка.

— Не будь смішний! Хто витяг мене з того болота, розжився тільки на неприємності.

— Я чув, що ти вчащаєш до "Современника".

— То й що?

— Панаєв і Некрасов — мої смертельні недруги.

— У тому, Паньку, твоя вина. Ти не збагнув, напевно, що в нас і в них один і той же ворог.

— Який?

— Твій "безконечно милостивий"!.. Куліш нахмутив брови і мовив скрушно:

— Бачу, що я таки даремно не дочекався тебе в столиці... Встиглиї тобі забити баки!..

— Ніхто мені не забивав, — сказав Тарас. — Згадай різдво у Гулака...

— Невже тебе нічому не навчила твоя солдатська каторга?

— Навчила... Краще бачити, де друзі, де вороги.

— То як же ти пішов з поклоном до Чернишевського!

— З поклоном? Я? — перепитав Тарас, обурившись. — Цареві й то не кланявся!"

— З двох зол ти вибрав гірше — семінариста .

— Я вибрав — друга по боротьбі, захисника знедолених, який торує безстрашно шлях...

— На каторгу, — не дав йому домовити Пантелеймон.

— А ми хіба не ним ішли у молодості? — спитав Тарас, помовчавши.

— Були дурні.

— Ні, Паньку, чесні й совісні!

— За що усім нам знівечили життя...

— "Но где, скажи, когда была Без жертв искуплена свобода?" Хто це сказав? Рилсєв!

— А де вона, свобода? — спитав Куліш зловтішно. — Ми в Києві чи в Петербурзі?

— Коли жадають волі, за неї йдуть на муки й смерть — вона прийде!.. Тут є якась не знана нам закономірність...

— Нам мало так зосталось жити.

— Народ безсмертний!..

— Можна і нам до вас? — прийшли Варвара Яківна і господиня. — Ми їх ждемо, ми нудимося без компліментів; вони ж собі бесіднують!

— Варваро, тут не жіноче діло, — підколупнула пані Кулішиха. Як видно, в них з Пантелеймоном немає миру й злагоди.

— Хто прочитав оповідання Марка Вовчка, сиріч Марії Олександрівни, той впевнився, що всяке діло жінкам під силу, серденько, — сказав Тарас.

— Ви не один закоханий в пані Маркевич... — багатозначно мовила Варвара Яківна й зиркнула на Куліша.

— Я — особливо, серденько.

— Чому?

— Бо ще не бачив її саму, а тільки душу — ніжну й за всіх скорблящу...

— Тілом вона ще ліпша, — хмикнула. — Принаймні так вважають чоловіки...

— Напевно, стіл уже накрили, — заметушився Пантелеймон. — Сьогодні в нас такий-бо гість! Не гріх по чарці випити. Не виділися дванадцять літ!..

Вже за столом, піднісши руку з чаркою, ударив найболючіше.

— Панове, прошу випити за нашого Тараса-воїна, що повернувся з далеких меж держави по доброті царя-отця! Тепер ми в змозі, — дякуючи таки ж цареві, — не тільки

так писати, як то велить нам совість, а й видавати. Може, нескромно мовлю, коли скажу, що руки мені сверблять привести в належний стан розхристану козацьку музу...

— Паньку, побійся бога! — мовила його дружина.

— П'яненко навіть музу, — підвищив голос, — найкращого з поетів наших усіх часів. Хай вибачає за ці слова, бо мовлені вони єдино, щоб наш народ звеличився...

— Для цього конче треба принизити його окрасу? — спитав Василь.

— Я все сказав, — велично закінчив тост незрушний Пантелеймон. — За гостя!

— Він заздрить вам, як заздрив колись Сальєрі Моцарту, — шепнула, цокаючись з Тарасом, пані Карташевська. — Й від того дужче й дужче втрачає глузд...

— Жаль... Він талант!.. Усе, за що не візьметься...

— До дна, до дна! — гримів господар, змушуючи всіх пити так, як він бажав...

...Не тільки кажуть, світу, що у вікні. Допоки Куліш вагався й вередував, Кожанчиков віддав складати новий "Кобзар"... І тут втрутився синьомундирий всевладний шеф жандармів — наклав ведмежу лапу. "Підбурлива його поезія. Заборонити!.." Оце тобі цар-батечко й ласкаві його опричники!.. Так, ніби клятий Микола-Тормоз і не вмирав, а й досі благополучно царствує. Достойний син катюги батька!..

Коли йому принесли цю новину, найперше, про що подумав, — гроші. Як добре, що він не взяв їх у видавця і не потратив! Кліпав би тепер очима...

А потім душу виповнила липка журба. Не сподівався, що імператор його зустріне, як рідний брат, і все ж гадав, що вірші йому дозволять видати. Хоч ті, які були друковані й допущені колись цензурою. Аж ні!.. Михайло Лазаревський звістив йому невдачу і, не знайшовши, чим утішити, подався геть...

Різець валився з холодних рук. Надворі гуляла рання віхола, й з вікна нещадно дуло — аж сніг білів на підвіконні...

Та забіліли сніги, забіліли білі,

Ще й дібровонька, ще й дібровонька...

Художника вони ще якось терплять. Малюй собі. Щоправда, під наглядом начальства Академії... А вірші — зась!.. Якби писав їм оди та панегірики, то мав би все — і славу, й гроші, й твори в кількох томах, як дехто... Шерега книг у золоті!.. Шекспіра так не видавали, мабуть... Чи ти не заздриш?.. Заздрити чужій біді? Немисліє і слабосилля в усі часи бундючилися, ховалися в блискучі лати!..

Відчув, що змерз. Підвівся, з жалем глянув на дошку з "Притчею про робітників на винограднику", яку йому весь час кортіло поліпшити, допрацювати, хоч та була давно готова, й пішов нагору. Може, там трохи затишніше... Та й мав нагальне діло — писати листи. Сьогодні настрої саме як для листів. Колись, як вів щоденник, гасив у ньому тугу. Тепер же — хоч напише комусь листа... За весь цей час, відколи у Петербурзі, з душі зненацька вихлюпнувся один лиш вірш; ще влітку...

На панщині пшеницю жала,

Втомилася; не спочивать

Пішла в снопи, пошкандибала

Івана сина годувать...

Це, власне, сон про волю. Чекання волі... Де вона? Не випускають із рук пани. Все радяться, хитрують, тягнуть... Така у них натура вовча... Скільки його помучили, як випускали із тих солдатів!.. І в Нижньому держали кілька місяців... Тепер примкнули, як пса, в столиці. Вірші його також тримають на ланцюгу. Підбурливі!..

Прийняв книжки і сів до столу. Мабуть, в його душі немає вже живого місця — стільки туди жбурнули каменів!.. Панько й собі... Розхристана, п'яненко муза, каже... Він ще тоді, у Києві, хотів її позастібати, витверезити на свій манір!.. Ні кроку від етнографії! На хутір всі, на хутір! Наїстись сала й ждати!.. Чого діждешся сидючи? Без боротьби, без праці й жертв в ім'я народу, волі!.. Вже й так хто хоче, той і скубне. В Москві затіяли нову газету, слов'янську ніби, "Парус". Вже видали "універсал", в якому всіх згадали, крім українців. Нема таких і не було!.. А Максимович, — учений муж, знавець слов'янства й рідної таки ж історії, — не вчув зневаги в тому і просить слати вірші в ганчірку ту, почеплену на щоглу мракобісся й самодержавства!..

Вмочив перо, підсунув чистий аркуш... Ні, спершу він напише лист Марії, його дружині дивній, щоб зм'якшити узату болем душу й не вдарити занадто боляче наївного анахорета. Вона його не позабула, передала йому привіт... Землячка справжня, щира!.. Ось наче бачить її лице, поставу, рухи...

"Спасибі Вам, моє серце єдине, за Ваше щиро ласкаве привітання. Я думав, що Ви давно вже в Москві сумуєте, аж бачу, що Ви тепер по Михайловій горі походжаєте, на сині гори поглядаєте, з Дніпром розмовляєте та й мене, сірому самотнього на чужині, не забуваєте. Спасибі ж Вам ще раз, моє серце єдине.

Якби ще Ви згадали про те, що я просив Вас в Москві, та заходилися гарненько коло сего святого діла, то ще було б так. А Ви, мабуть, уже і забули мою просьбу? То я ж Вам нагадую. Я Вас просив, щоб Ви мене оженили. Оженіть, будьте ласкаві, а то як Ви не оженили, то й сам бог не оженив, так і пропаду бурлакою на чужині..."

Зітхнув, оглянув свою оселю вбогу, як сирота, й торкнувся знов пером паперу:

"На те літо, як бог допоможе, я буду в Києві і на Михайловій горі, а Ви там де-небудь під явором або під вербою і поставте Мою завітчану княгиню, а я піду погулять та й зустріну її..."

Він уявив ту гору, і ту вербу, і дівчину, яку Марія... От би знайшла на себе схожу!.. Весняний тихий вечір... У небі повний місяць, і солов'ї витьохкують... А зір, а зір!..

Прогнавши миле видиво, закінчив мерщій листа й переписав до нього "Сон". Хай прочитає... Може, на ці рядки впаде роса чистою її сльоза — й не буде для нього щастя більшого!..

І справді, лист до Михайла Олександровича потому вийшов стриманішим, хоча по суті своїй одвертим, безкомпромісним. З "Парусом", який пливе кудись назад, а не вперед, поетам не по дорозі. Поет — провісник, лицар прийдешніх днів і волі!.. Вже й рік кінчається, а щось її не видно, одні чутки... Раніше хоч про цю "велику милість" всі говорили, а нині вже попритихали. Благо, яке творять обіцянками, переростає поволі в зло... А може, пани навмисне вигадали підступну гру у визволення селян, щоб

пригасити жагу до волі, вбити бунти майбутні в зародку!..

Схопився з місця біля стола, жбурнув перо, яким збирався писати адресу Максимовича... Вони морочать голови та похихикують собі в кулак, а ми ждемо, а ми різцями бавимось тоді, коли потрібно братись за сокири!..

Сів знову, взяв перо й папір, відчувши в них потребу, як спраглий подорожній в ковтку води. Прислухався до власного ества, до нерших тихих поштовхів думок, рядків, що стовпилися в його душі, мов перед боєм війни, і розчинив фортечну браму...

Я не нездужаю, нівроку,
А щось такеє бачить око,
І серце жде чогось. Болить,
Болить, і плаче, і не спить,
Мов погодована дитина.
Лихої, тяжкої години,
Мабуть, ти ждеш?
Добра не жди,
Не жди сподіваної волі...

Відчув, що дух йому забило гнівом та хвилюванням. Відкинувся на спинку, стомлено заплющив очі... Й знов стрепенувся, вгледівши царя Миколу, ніби він знову був на святі у Петергофі... Погана яблуня не родить добрих яблук!..

Вона заснула:, цар Микола
Її приспав. А щоб збудить
Хиренну волю, треба миром,
Громадою обух сталить;
Та добре вигострить сокиру —
Та й заходиться вже будить.
А то проспить собі небога
До суду божого страшного!

Хвилюючись, перечитав написане, промацав кожну думку і кожне слово... Добре!..
Лише кінця немає, завис і жде... Хіба що так...

А панство буде колихатъ,
Храми, палати муровать,
Любить царя свого п'яного,
Та візантійство прославлять,
Та й більше, бачиться, нічого.

Поклав перо і знову перечитав. Аж мурашки йому пробігли спиною... Коли цей вірш потрапить до Долгорукова, всесильний шеф жандармів од злості лусне!.. Спершу тебе розчавить чоботом за те, що знов, невдячний, "дерзнул" перо піднести на вінценосців!.. Правда... Зітруть на порох... Хоч не показуй друзям — перелякаються... Єдиний, хто зрадіє цьому його творінню, Микола Чернишевський!..

Заклеїв лист і написав адресу. Сховавши вірш до шухляди, узяв конверт і зійшов униз; озувся, вдягся... Думка була ще там, витала довкіл новонародженого його

дитяти...

Громадою обух сталить;

Та добре вигострить сокиру —

Та й заходиться вже будить!..

Взяв шапку, мить постояв у нерішучості й пішов нагору сходами. Згорнувши аркуш з віршем, встромив у чобіт. Звичка, яку нажив він в Орській, ще знадобиться, стане йому в пригоді. Казарма й тут, країна вся — казарма!.. Хоча фельдфебель інший, та барабан лишився той же, й "тягни носок!" лунає дзвінко й грізно, як і лунав!..

У Петропавловській пробило десять чи одинадцять. Десі деренчала шибка. Напевно, знявся вітер... Двором пробігло двоє, долинув сміх... Хтось, мабуть, із художників, що мають тут майстерні чи тут живуть... І він колись був молодим... Ті що колись — два роки тому міг написати "я не нездужав нівроку"! А нині... Лежить, немов підбитий птах, тамує біл у грудях, і бореться з самотиною, з темрявою, з передчуттям ще більших бід... Він завжди жив на людях і завжди прагнув трошки побути самому, вслухатися в своє єство і не підозрював, що є на світі мука самотини. Щоправда, вже в триклятім Третім відділі відчув її холодний подих. Та був тоді здоровий і молодий, та мав ще свіжі спогади про Україну, з якої вихром вихопили його жандарми... Боже, чи то йому ще доведеться на ній пожити, повеселити-печальний зір красою її степів, долин та гір, блакиттю її Дніпра!..

Тоді, два роки тому, він затужив, заплакав серцем змученим за рідним краєм!.. Мабуть, нема людині щастя на чужині... Народ, земля, які дали тобі життя і душу, притягують, немов магніт, тривожать, спонукують до вороття, і відстань тут безсила... А ще коли у душу, спраглу й зболену, дихне весна, всміхнеться сонце з неба й заграє марш веселий, дзвінкий капіж!..

...Провівши Айру Олдріджа, — міністр двора не побажав продовжити із ним контракт, — Тарас ще дужче засумував. Де б не ходив, що б не робив, ввижалася йому дорога, коні, що відміряють ногами шлях... Надворі тріщав мороз, вихрили білі віхоли, а він крізь них виразно бачив садки в цвіту, ошатні білі хати... Неначе там, на Україні його далекий, завжди була весна... Воістину і дим вітчизни нам солодкий і приємний!..

Уранці Федір йому подав цидулку від Карташевської, принесену її слугою.

"Батьку! Прийдіть до нас — та неодмінно! — сьогодні ввечері. Не пожалкуєте! Варвара К."

Біда йому, та й годі. Вже ледь не рік, як він у Петербурзі, а й досі ще гостює то тут, то там. По ресторанах його вітають радо, бо він туди з'являється щоразу з кимось іншим, так ніби водить до них навмисне своїх численних приятелів та шанувальників. Комуś прибуток з того, а він лиш гає безцінний час...

Поклав цидулку й взявся до дошки, де вже вимальовувалося чудове тріо Соколова, що мало назву "Приятелі". Вже чувся досить впевнено у цій важкій роботі, і справа йшла коли й не зовсім весело, то хоч принаймні споро, без мук учнівства. Господи, як славно бути майстром, творцем нового!..

Втягнув повітря носом. І що воно так по-весняному приємно пахне серед кислот, з

якими він працює над акватинтою?... А-а, це послання Варвари Яківни!.. Який сюрприз сьогодні приготувала вона йому? Земляк якийсь, напевно, із меценатствуючих... Або вдовичка-пані, яка не проти того, щоб ошчасливити його особу нині, прісно, і... далі видно буде!.. Він каже їм, Варварі й Олександрі, що візьме тільки наймичку, — не вірять, знай підшукують йому із пань. І сміх, і гріх!.. Ні, треба таки піти. Тим паче, вже увечері, після трудів... У домі Карташевських збираються цікаві люди, і він там вже давненько свій чоловік, приходить без попереджень, як до рідні. Буває, що у потребі, коли немає за що купити щось на обід. На жаль, і тут нестача грошей, злидні над ним весь час звисають, як чорна хмара... Добре, що він сюди приїхав сам, не одружився в Нижньому! Нещасний був би... Може, колись Андрій у Переяславі і правду йому сказав, що ліпше жити весь вік бурлакою... Коли б не ця самотина!.. Вдень ще с'як-так, а ніч прийде, навалиться на тіло й душу темрявою — хоч вовком вий... Це поки він здоровий. А занедужає, не приведи господь, та зляже... Тоді біда!..

Прогнав зусиллям волі сумні думки і, щоб вони до нього не повернулися, устав з-за столу, вийшов у коридор і попросив, щоб Федір зігрів для нього чаю та щось купив на снідання. Увечері причепурився, вдягнув свій фрак — Варвара каже: треба! — й пішов на міст через Неву. Не гаявся, бо йти таки далеко — аж за Фонтанку й Загородний проспект. На візника не мав полтини. Можна було б позичити, та вже і так старий вояка Федір бурчить на нього... Благо, водохресні морози зменшилися, і йти було приємно. Міг zarazом помилуватись містом, бо тиждень весь трудився денно й нічно над "Приятелями" за Соколовим. Вибрав картину цю, бо в ній показано його народ, важку, тужливу пісню... Сидять і так співають, що бачиш душу їхню, яка нуртує, прагне на волю й простір, ніби ріка під льодом...

Вже за Фонтанкою де взявся вітер, лапатий сніг. Сліпило очі, вуса пообмерзали... Господи, хоча б за чимось путнім ішов сюди!..

Його давно чекали. Не встиг торкнутись дзвоника, як відчинились двері, й сама Варвара Яківна в усій своїй звабливості метнулася допомагати йому виборсуватися з-під снігу й одягу.

— Чи ви, бува, не перекинулися з саньми у сніг? — заохкала.

— Я чоловік обачливий — йшов пішака.

— Аж з-за Неви, з Васильєвського?!

— Весь день сидів. Дай, думаю, пройдуся трохи...

— Знала б, прислала б коней!

— Дякую... Дістав хустину, витер лице, чоло. А вуса мусив вимочити, чим розсмішив Варвару.

— Чого так тихо в залі? Нема нікого? Світиться...

— Ждуть вас.

— Мене? — стелю плечима. — Здається, я сьогодні не іменинник...

— Хто зна, хто зна... — всміхнулася. Взяла його за лікоть і повела.

У залі справді досить було людей. Знайомі й незнайомі.

— Добри вечір! — вклонився всім. Куліш чогось скривився. А Білозерський поспішно

встав.

— Григоровичу, дозвольте вам представити, — промовила Варвара Яківна, — вам добре знану пані Марію Олександрівну!

Йому назустріч рушила геть молода, прегарна жінка й сказала тихо:

— Здрастуйте... Я так давно чекала на мить оцю!.. Тарас знітився. Хто вона?.. І раптом вгледів на мармурово-білій її руці браслет, який улітку вони купили в складчину, і він послав Марку Вовчку...

— Марія?! Донечка моя єдина!.. Забувши про етикет, обняв її, поцілував.

— Допався... — протяг Куліш.

— Глянь, Паньку, яка у мене доня! — радів Тарас. — Я знав, що дуже гарна. Та щоб така-а!.. Марія тихо плакала. Всміхаючись, ковтала сльози радості.

— Дозвольте й нам... — несміливо озвався басом ставний чорнявий чоловік.

— Панас, напевно?

— Виріс? — всміхнувся той оксамитове. Тарас обняв товариша по тій біді, що впала на них у сорок сьомому.

— То це з-за тебе ми всі страждали? — пожартував. Маркевич звів широкі чорні брови:

— Не розумію...

— Нас узяли, щоб вислати тебе в Орел, аби тобі спіймалася оця жар-птиця!.. — глянув у бік Марії.

— Я ж не просився, — збагнув Маркевич. — Бібіков...

— Дізнайся він, яку цим вчинком користь приніс культурі нашій, вдавився б нишком!

— А хто, хто перший видрукував оповідання Марка Вовчка? — підбіг Куліш.

— Ти, Паньку, й дяка тобі за це.

— А кажуть, що ти її хрещений батько!..

— Справді... — зітхнув Тарас.

— Якби не ви, не ваші твори тобто, — прийшла йому па поміч Марія Олександрівна, — хто зна, чи я взялася б за перо. Ви розбудили в мені любов до ближнього й жагу творити, словом обороняти людей простих, нещасних!

— Це те, про що найдужче благав я в бога, бродячи поза Уралом, — сказав Тарас. — І виблагав! Почув-таки і зжалився над нашим краєм...

— Послухаєш твоєї мови, — сказав Куліш ображено, — то може здатися, що до появи Марка Вовчка ніхто і пальцем не ворухнув...

— Твої "Записки" славні, і "Чорна рада"... Тільки так, як вона, ця мила й мужня жінка, ніхто не зміг, — чи не посмів! — розкрити всю ганебність рабства, витягнути на білий світ панів-тиранів.

— Що не зроблю, то все на власну голову... — зітхнув Куліш, жартуючи. Щоправда, в тому жарті було гіркоти більше, ніж веселості. — Коли б знаття...

— То й книжки не друкував би? — спитав Тарас, відчувши, що це вже щира правда.

— Гадаєш, я не дбаю про наш розвій, про долю України?... — нахмурився

Пантелеймон. І стало раптом тихо.

— Ну, що там діється на Україні? — не витримав Тарас мовчання.

— Всі волі ждуть, — сказав Маркевич.

— Народ, мов тісто, бродить, — підтримала його Марія. — Як не дадуть...

— То сам візьме! — рубнув Тарас рукою. — Колись це ж мусить статися!..

— Цар волю дасть, — примирливо сказав Куліш. — Він не такий, як Миколай...

— Ат, всі вони!.. — почав Тарас і спохватився. Варвара Яківна його просила якось, щоб він в її салоні утримувався від слів, що всім завдати можуть лиха. — Помазаники господні...

— Ви не були ще, батьку, на Україні, відколи?..

— Ні, Маріє, не випускають звідси. На рік взяли підписку про мій невиїзд... Пішки уже пішов би!..

— Як вам живеться тут? Коли читатимемо новий "Кобзар"?

— Та, мабуть, як свисне рак.. Тягають по комітетах. Півроку вже...

— Невесело... — сказав Маркевич.

— І все ж — на волі!

— Страшно було в солдатах? Це ж десять літ!..

— Жахливий сон... А як то тим, що служать всі двадцять п'ять! — з журбою сказав Тарас. — Нещасні люди, каторжники казарм і муштри... Це ще один смертельний гріх володарів!.. Пардон, Варваро Яківно, не буду більше...

— Можна прийти до вас, поглянути, як ви живете? — спитала лагідно Марія Олександрівна.

— Зробіть таку велику ласку, — приклав до серця руку. — Хоч там немає, власне, й на що дивитися...

— Гніздо орла, в яке ходитимуть колись на прощу люди... — сказав Василь Михайлович, що досі мовчки слухав.

— А що, він правду говорить, — підтримала його сестра Олександра і глянула на чоловіка. Куліш скривився.

— Може, ми заспіваєм ліпше? — гукнув Тарас, не знаючи, як поведеться у цій пригоді.

— "Зіроньку"! — ступила до нього пані Олександра, згадавши, певно, як він навчав її цієї пісні під час весілля. — Знаєте, як він співає!..

Тарас обняв її за плечі, дав тон, примружився, мов поринаючи у дивний світ, і заспівав, засумував за милим рідним краєм:

Ой і зійди, зійди, ти зіронько вечірняя,

Ой і вийди, вийди, дівчинонько моя вірная!..

...Коли прийшов Микешин і сповістив, запрошуючи, що в нього нині на іменинах будуть Марко Вовчок й Тургенєв, Тарас зрадів і водночас злякався. Ні, не Тургенєва, що вже давно, відчув Тарас, шукав нагоди з ним познайомитися, а сам себе, точніше, нової зустрічі з цією диво-жінкою. Так, і його, як мовиться, не оминула чаша сія!.. Єдине, чим відрізнявся від Куліша й Тургенєва, що не ходив слідом за нею, не

набридав, ба, навіть не натякнув Марії Олександрівні на свій трагікомічний душевний стан. Комічним було його приєднання до сонму залицяльників, які обсіли його чарівну доню і послідовницю. А те, що він зустрів — нарешті! — жінку, яку шукав даремно усе життя, було його трагедією. Зустрів уже чужою, дружиною старого друга, матір'ю його дитини!... А бог же — був упевнений — створив її для нього і не послав йому її в покуту за слово правди, мовлене в пориві гніву й відчаю!.. Тепер їх звів, знущаючись, показуючи свою всесильність... Чи для спокуси, господи? Щоб розтоптати, принизити людину в ньому й на сміх перетворити поета в звіра, рикаючого на лісовій галявині в чеканні змаги з іншим таким же звіром!..

Годинник вже показував фатальний час, а він сидів, замислившись, біля своїх готових майже "Приятелів". Не працював, боровся сам з собою, аби прийти в майстерню, куди збираються сьогодні друзі з нагоди дня народження Михайла Йосиповича Микешина, людиною, а не оленем... І досі чув, хоча минуло вже днів п'ятнадцять, її ходу, її ласкаву мову в цих непривітних стінах... Вона прийшла із Опанасом, дивилася, як гравірує, як пригощає гостей наливкою, що земляки прислали йому з Борзни, і як читає вірші, написані ще на засланні... Чарівна, звабна, мудра!.. Хоч він тому противився, зійшла нагору, глянула й зітхнула важко. Певно, їй не сподобалася його майстерня-келія, його спартанське житло. А може?.. Ні! Про це не смій і думати!..

Вже півгодини його там ждуть. Подумають, що загордився, увірував у ті слова, що кажуть йому цінителі його таланту... Спершу йому було це — ніби червневий дощ на висохлу від спеки землю, потім відчув незручність, нині ж уже ледь терпить, відаючи, що людям дуже хочеться, щоб рідне слово, мовлене його вустами, лінуло по всій землі. Прокинулися!..

Рішуче встав, пішов нагору перевдягатись. І тут, коли побачив перо й папір, схотілося хтозна-чому вручить Марії Олександрівні написаний про неї вірш. На згадку про першу їхню зустріч!

Сів, вивів крупно "Марку Вовчку. На спомин 24 січня 1859 року" й переписав дрібними. Поставив дату, підпис і рвучко встав. Тепер він може сміливо йти. Вірш був отим чарівним колом, що відділяло його надійно од всіх спокус.

Його зустріли докорами. Не жарт — годину ждали.

— Спокутую свою провину, — сказав, вітаючись найперш із винуватцем поважного цього зібрання.

— Чим і коли? — спитав Микешин коротко. Тут підійшла Марія, і він не встиг відповісти.

— Добридень, — вклонився їй, взяв подану привітно руку й, нагнувшись, гречно поцілував.

— Ми, вас ждучи, оглянули скульптури і малюнки, — мовила без тіні докору чи невдоволення.

— І як?

— Чудові просто!

— Справді, він молодець..

— Я змудилася в тому Немирові й тепер вбираю в себе мистецький світ, неначе губка воду... О! Я ж хотіла вас познайомити!..

Оглянулася і підвела його до вишукано одягненого довгобразого стрункого пана.

— Оце Іван Сергійович, а це Тарас Шевченко, — всміхнулася ясним весняним сонечком.

— Тургенєв, — стис Тарасу руку Іван Сергійович. — Мені приємно вельми.

— Мені також.

— Про вас я чув багато, і все хороше...

— І я про вас. Микола Чернишевський... Іван Сергійович враз спохмурнів:

— Він надто нетерплячий і запальний. Ви знаєте, я відійшов останнім часом від "Современника".

— А жаль...

— Вони вас втягнуть в якусь біду. Ви б краще побереглись. Я чув, що й так вам перепало...

— Дивно, — сказав Тарас, роздумуючи уголос. — Гадав, що ви не марно колись сиділи на гауптвахті... Іван Сергійович почервонів.

— Є шлях прямий, а є в обхід — мета ж одна, — промовив, беручи в свідки Марію Олександрівну.

— Йдучи в обхід, забути можна і про мету. Чи заблукати на манівцях, — сказав Тарас.

— У мене добра пам'ять, — не залишився в боргу Іван Сергійович.

— Панове, скільки можна мені чекати, щоб привітатись із земляком! — втрутилась саме вчасно Варвара Яківна, що теж прийшла здоровити хоч молодого, та вже відомого в мистецьких колах скульптора.

— Пробачте! Ми тут трошки погомоніли... — сказав Тарас.

— Я чув, у вас збираються цікаві люди... — озвався і Тургенєв.

— О, ми були б щасливі прийняти вас!

— Спасибі, — вклонився він. — Прийду обов'язково. Марія Олександрівна покаже мені дорогу...

Марія зашарілася і стала ще гарнішою. Варвара це помітила, зітхнула скрушно. Досі вона була окрасою громади українців, які жили в Санкт-Петербурзі. У кожного своя біда — Тарас вловив ласкавий довгий погляд, яким осяяв доню його Тургенєв, і спалахнув. Щоправда, тільки внутрішньо, не давши ревності явити світу, людям його чуття. Звичайно, будь він батьком не по перу, а справжнім!..

— Я теж хотів би внести свою посильну лепту в становлення культури й мови вашої. Народ ваш ніжний, мужній, він заслуговує на кращу долю, — сказав йому тим часом Іван Сергійович. — Дружити можна з рівним, а не з підлеглим.

— І Чернишевський вважав так.

— Не згадуйте мені про нього!.. Я маю власну думку і власний шлях...

Микешин приніс вино у келихах.

— Прошу, панове! Вибачте, що так, на скору руку...

— Оскільки ви ще не жонатий, сам бог велів приймати гостей у стилі a la hate, — утішила його Варвара Яківна. — Це ж скільки вам?

— Двадцять чотири...

— І вже сягнули таких вершин!.. Григоровичу, а ви в свої двадцять чотири вже ким були? — спитала у Тараса, не відаючи, як нетактовно чинить.

— Був кріпаком.

— Пробачте... — зашарілася.

— Я не зрікаюся страшних тих днів, — сказав Тарас. — Вони завжди зі мною. Як оберіг од всіх спокус...

— Так, ви поет народний, — озвався й Іван Сергійович.

— Це зле?

— Вважаю, що навпаки — велика честь! Ми тільки-тільки прагнемо, а ви — одразу, з перших своїх рядків...

Думи мої, думи мої,

Лихо мені з вами!

Нащо стали на папері

Сумними рядами?..

Чудово! Й так пророче... Цензура ще не дозволила новий "Кобзар"?

— Не знаю, чи й діждуся... Головін мені підпакостив тим виданням . Гукали в Третій відділ й питали, як потрапили мої "злочинні" вірші до нього в Лейпціг...

— O tempo, o mores , як мовили у давнину!.. — гукнув Микешин.

— Часи жандармські, звичаї самодержавні, — сказав Тарас. Варвара аж звинулася і відійшла.

— Михайло, будь здоровий! — підніс Тарас свій келих. — Живи й твори, мій соколе, та так, щоб славно була тобою вся Біла Русь!

— Спасибі. Я постараюсь, батьку... Як випили, заговорили про молодих, про те, що тьма царизму не владна вже над душами нових людей.

— Історія це вам не рак, назад не йде, — обняв Тарас Михайла.

— Всього бува... — сказав Іван Сергійович.

— То тільки так здається, що повторилося добро чи зло. Насправді ж людство рухається лише вперед, і рухові тому ніколи немає впину...

Тарас замовк, й ніхто йому не заперечив.

— Ви прочитали б нам щось з нового, — тихо сказав Тургенєв.

— А чим збиравсь покутувати своє запізнення? — спитав Михайло.

— Віршем. Таки новим... Присвяченим Марку Вовчку. Дозволиш, доню?

— Що ви! Хіба я варта... Господи!.. Дістав з кишені аркуш і розгорнув.

— На спомин про нашу першу зустріч... Михайле, вже мені пробач... — Передихнув і став читати хвилюючись:

Недавно я поза Уралом,

Блукав і господа благав,

Щоб наша правда не пропала,
Щоб наше слово не вмирало;
І виблагав. Господь послав
Тебе нам, кроткого пророка
І обличителя жестоких
Людей неситих. Світе мій!
Моя ти зоренько святая!
Моя ти сило молодая!
Світи на мене, і огрій,
І оживи моє побите
Убоге серце, неукрите,
Голоднее. І оживу,
І думу вольную на волю
Із домовини воззову.
І думу вольную... О доле!
Пророче наш! Моя ти доне!
Твоею думу назову.

Замовк. І довго-довго стояла мертва тиша... Подав Марії аркуш. Вона взяла навпомацки, бо сльози вщерть наповнили її великі й гарні до болю очі...

— Вибачте... Я мушу йти... — промовив, відчувши враз, що серце його не витримає цього прощання...

...З весною, з першим дощиком прийшла журба. Майстерня йому тісною стала, немов зробилась меншою, і щось тягло в широкий світ, на простір, під небеса. Можливо, в ньому збуджувався селянський дух чи озивалась буйна козацька кров. Весна — час сіяння і час походів... Тут він даремно марнує вік, якого вже лишилося так небагато. Вірші, що написав, — чотири за цілий рік! — офорти, — кілька вдалих! — мізерна частка праці, яку мав намір виконати. "Кобзар" не вийшов друком, невольнича його сердешна муза чекає теж хтозна-чого... А ще — ця клята самотина!.. Є в нього друзі, щирі його прихильники, і все ж він сам. Людині треба мати свою сім'ю, постійне коло рідних, близьких людей, які в біді і в щасті не відійдуть, розділять усе з тобою порівну...

Як вийшов з Академії, вдихнув п'яного вітру, що пах уже корою і талим снігом, — аж голова запаморочилася... Постояв трохи, слухаючи той дивний стан, і рушив понад Невою. Сфінкси були ще в білій паморозі. Можливо, з того боку, де зрідка гріє сонце, вони уже й повідтавали, а тут промерзлий камінь ще міцно спав. Нева також була закута кригою; чорнілії лиш промоїни на бистрині... А там уже, напевно, сіють, на Україні, в його селі!.. Рілля лиснить, парує, і нею ходять чорні, як ніч, граки, вишуковують собі поживу... А в небі дзвонять жайворонки!.. Ні, треба було таки поїхати через Кубань та Україну!.. Вернули б звідкись у Оренбург. Не скрізь же так йому щастило б на поліцмейстерів, як пощастило в Нижньому...

Посеред мосту стихився. Любив з його вершини дивитися в широку невську далеч,

так ніби в ній був вихід із лабіринту міста, що дужче й дужче його гнітив. Ще поки жив запасом щастя визволення та сподіванням на кращі дні, міг не зважати на прикрощі та безгрошів'я, що почалося вже восени.

Тепер відчув: терпінню приходить край. Якщо найближчим часом не дасть цензура дозволу на видання його поезій і він не зможе взяти хоч трохи грошей у видавця, — не матиме за що купити хліба та чаю фунт...

Зітхнув, поправив шапку і рушив далі. Мусить десь пообідати. Так, ненароком начебто. Потрапив саме. Дякую, недавно їв... А втім, якщо так просите...

Всміхаючись своїм думкам, — ще не сприймав трагічно обсілих злиднів, — спинився біля Вершника й згадав, як він уперше його побачив... Коли б не йшов тут, з далечі прожитих літ зринає той щасливий день прилучення до Петербурга і той юнак, що жадібно вбирав очима місто своєї долі-Набережною летіли сани. Снігу було ще досить, хоч він підтав іа сонці і потемнів. Зимовий вже де-не-де відсяював вогнями вікон... Гніздо царів!.. Найбільша скверна, серце самодержавства... Дали йому, нарешті, дозвіл на Ермітаж — відвідувати і працювати. Рік добивався!.. Мабуть, усе можуть, влади спрямоване лише на те, щоб "не пущать", примучувати кожен порив і берегти, яко зіницю ока, саму себе!.. Одвічний ворог поступу, його гальмо...

Семена він не застав. Обоє у театрі. Тому побрів до Вознесенського проспекту, де жив Куліш. Панько навряд чи вдома... Його нечистий крутить довкіл Марії. Просто якась напасть! Хоча б не з'їхав з глузду... Жаль Олександри, змучилася до краю з ним... А пара ж яка була!.. На щастя, — що то злидні! — прийшов якраз учасно.

— О, теща ваша ще десь підстрибує! — гукнула Олександра. — За стіл зібрались саме...

Нічого їй не сказав. Роздягся, сів до столу. Біля стільця господаря, що залишився вільним. Годилося б спитати про пана Пантелеймона, та не посмів, не стало духу.

Згодом, коли обід скінчився, вона сама торкнулася цієї рани.

— Так і живу... — зітхнула. — Не жінка і не вдова... Як вовкулака, бродить по Петербургу...

— Може, мені про це поговорити з Пантелеймоном? — спитав Тарас. — Оскільки був боярином...

— Ви ж знаєте його, Тарасе. Зашкодить тільки, — схлипнула. — Може, він переграє, втишиться... Я чула, що Маркевичі збираються кудись майнути...

У грудях щось стенулося і залишилось лежати там шматочком льоду. Рвалася, вважай, остання нитка, якою був прив'язаний до Петербурга... Ні, він не бігав, не набридав. Радів, що є вона десь тут, неподалік, що можна її зустріти, що час від часу його убога келія осяюється її небеським сяйвом, і потім довго чується йому і шерех сукні, і голос, що розказує міські смішні новини й свої домашні та творчі клопоти...

— Ви щось сказали? Знаєте, я нині стала якась така... Щось мовлять, а я не чую... З горя писати навіть розпочала...

— О! Може, з цього пива діждемось дива, — радо вхопивсь Тарас за соломинку. — Я ще тоді, в Мотронівці, відчув, що ви не просто гарна й розумна дівчина... Якби ви

знали, серденько, як я тоді позаздрив Пантелеймону!..

— Справді? — засяяла крізь сльози тиха усмішка.

— Ось хрест святий!

— Треба було сказати про те мені... То, може б, я... Для мене ви були що бог!..

— Боги не крадуть чужих невіст... А вкравши, стають простими смертними...

— Ні, ви щасливим стали б!

— Я став солдатом, серденько... На десять літ...

— На нас усіх лежить якесь прокляття!

— Самодержавство йому ім'я.

Помовчали. Тарас давно помітив, що Олександра враз замикалася, відсторонялась ніби, коли торкались тем політичних. Може, це в неї ще відтоді, як розлучили її з Паньком жандарми уже на другім місяці по весіллі...

— Я геть забула про лист Марусі Максимович! — озвалась раптом господиня. — Вона й про вас там каже... Пішла в свою кімнату й принесла аркуш, списаний йому знайомим почерком.

Узяв із впалим серцем. Можливо, в нього вже є своя княгиня?..

— Читайте тут.

Як завжди, нічого певного. Все словеса, обіцянки та ледве-ледве вловне незадоволення його бажанням взяти собі просту селянку.

— Їхатимете, візьміть мене з собою на Україну...

— А що Панько?

— Він, певно, і не помітить...

— Ой закричить: "Грабують! Проби!" — сказав Тарас. — А може, мені до вас позалицятися, щоб він тримався хати й своєї жінки?

— Кепкуєте! А я гадала...

— Вибачте. Невдало, видно, пожартував... — знітився. — Сидиш один в майстерні... Гарзд. Як буду їхати, то вам скажу.

— Спасибі!

— Хто знає ще, чи пустять мене туди, чи буде за що поїхати...

— Таки лежить прокляття...

— Брила неволі царської, духовне рабство лежить на нас! А ще — людська байдужість, душевний сон, — аж, може, надто різко сказав Тарас. Підвівся. — Піду вже, мабуть... Дякую вам за обід!

— Нема за що.

— Е-е, не кажіть! Порою хліба кусень дорожчий учти пишної у ресторані...

— Чи ви, бува, Тарасе, не голодуєте? — нахмурила так мило брівки.

— Ну, що ви! — не признався. — Я ж як-не-як поет, художник!..

— Треба вам одружитися.

— Немає з ким.

— Взяли б собі вдовицю. Щоб при достатках, гарна і молода. Щоб українка... У мене є вже й на прикметі...

— А скільки в неї кріпацьких душ? — спитав Тарас.

— Та, певно, з двісті.

— Чудово. Взяв би із них Тараса за козачка... — скривився.

— Хороший пан — це благо і для селян...

— "Пан", Олександрє! І цим уже все сказано... Маруся мені знайде у Прохорівці просту трудящу дівчину, таку, як сам, і заживем!..

— Дай боже...

Він попрощався й вийшов у березневий вечір. Підмерзло знову. Хрускав грудкастий сніг. Повітря було лунке й прозоре. В небі яскріли зорі. А місяць, мабуть, ще не зійшов... Там, на Вкраїні милій, прокинулася б його сердешна муза, заговорила б на повний голос!.. Поет без краю рідного, без мук і радощів свого народу, без відчуття його плеча — пропаща сила!.. Що він тут зачерпне, по цих салонах панських?.. Чотири вірші за цілий рік, рік волі!.. Ні, треба, треба їхати!.. Вдихнути вітру рідного, послухать думи трудні своїх людей, припасти до джерела й напитись води живлющої... Не буде грошей, пішки піде додому. З села в село... Як в давнину ходили дяки вандровні, як проходив усе життя Григорій Сковорода... Добутись до України, а там уже!..

Спинився, бо сльози застували йому дорогу...

...Ішов на двір поштовий, як на тортуру. Власне, вже попрощався вчора. Сьогодні ж... Боже праведний, якби ж ти знав, як тяжко йому проводити її в ці мандри!.. Може, щось відчуває його душа... Чи просто зринув спогад про проводи до Рима Васі Штернберга, з яким вони ніколи вже не зустрінуться?.. Відтоді він не любить проводів, розлук, прощань. У них щось є трагічне... Марко Вовчок... Марія... Його єдина доня... Єдиний син! Бо хто із пишучих чоловіків зрівнятись може з нею? Нема таких. У рідній літературі поети й белетристи здебільшого співати люблять дискантом, під солов'я...

А треба вить совою, кричать орлом, щоб світ почув, щоб моторошно від того стало світові й щоб він жахнувся долею твого народу!..

Вони уже стояли біля карети чи диліжанса. Опанас, Марія, малий Богдан... Побачили його і дружно пішли назустріч, Мабуть, рушають хутко.

— Ну, слава богу, встигли! — гукнув Маркевич.

— Чогось мені так тяжко... — сказав Тарас. — Неначе оце навіки...

— Ну що ви! Я приїду чи ви до мене, в Дрезден... — озвалася Марія весело.

— Вам, справді, треба глянуть на заграницю, — підтримав її Маркевич, що сам не їхав, а проводжав лиш до застави, — Щоб бачити і далі, й глибше...

— Еге, еге... Та хоч би мене пустили на Україну... — зітхнув Тарас.

— Питали?

— Боюсь. Та й грошей іще нема.

— Цензура не "соизволила"?

— Мовчить...

Марія так уважно й глибоко так вдивлялася в його лице, що він відчув, знітився. Ой не дарма, ой чує її душа!.. Заграв ріжок. Тривожний, немов подзвін.

— Сідати кличуть, — сказав, ураз заметушившись, Опанас. — Прощайтесь!

Тарас обняв Богданка. Поспіхом, бо той уже душею був у диліжансі, в мандрах.

Марія лишилась з ним віч-на-віч.

— Ну-у, що тобі сказати на добру путь... — озвався, мов з-під землі, ледь чуючи свої слова. — І там про нас не забувай... Вертайся, як тільки зможеш, бо без свого народу немає нам звияги, нема для чого на світі жити. Йди, як ідеш, не слухай тих, хто схоче збити тебе з дороги правди...

— Я не зійду! Клянуся вам!

— Спасибі.

— Мені вже час... Прощайте!

Вгорнула в білі руки його знімілу голову й поцілувала вчисто в лоб. Приклалася, мов до ікони!..

Обняв і чоломкнув смачно, щоб пам'ятала, що він жива людина, а не якісь там мошці чи дух святій.

Марія, скільки й видно було, махала йому з вікна.

Побрів поволі вулицею, яка вела на набережну Неви. Вода його втішала, настроювала на філософський, розважний лад. Був сам не свій. Так, ніби з нього вийняли й повезли серце... Бачив її великі, виповнені сльозами очі, й ті сльози тихо скапували йому на душу... Вася йому всміхався з палуби... Й не повернувся!..

— Побережись!!

Сахнувся аж до стіни. Одне це кляте "побережись!" його виводить із рівноваги. Ніби весь час йому нагадує недремне царське око, щоб був обачний, тихий... Добереглись!.. Здається, далі нікуди!..

Нева текла, велична, біло-чорна — мов королівська мантия...

Знав, розумів, що то вода й крижини, а все ж не міг дивитися на цю "державну" річку. Оскільки мав роботу, примусив себе облишити, сумні думки й піти на міст. Олією писав портрет, який йому замовив прямий нащадок Кочубея, що з Іскрою колись давно послали супліку царю Петру про чорну зраду гетьмана. Завдаток взяв на фарби та прожиття, тепер трудись, небоже, малюй невдатну голову, яку зрубали... таки ж за вірнопідданство! Й таке бува. З царями жарти кепські...

Сонце уже мстилось на ніч. Міст парував, нагрітий, немов димів. Над ним стояв серпанок, в якому все заломлювалося, зміщалося, грало хвилями... Марія вже, мабуть, десь за містом, вже чує пісню жайворонка, струмочків спів... Напевно, по тій дорозі їхатиме, якою він колись прийшов етапом до Петербурга, зимою, в драних чоботах... Бр-р! Страшно згадувати, а як було те пережити!.. Етапом його водили двічі: із Вільна у Петербург та з Оренбурга в Орську. Не так уже й багато, як для імперії, де кожне слово правди — державний злочин... Возили ще казенним коштом, як благородного. І все бігом, мов на пожежу... Скільки даремно грошей витратили! А їх добуто працею, солоним потом...

— Господи, він тут стоїть, милується собі Невою, а я гасай, розшукуй! — почув знайомий голос. Микешин біг до нього від Академії.

— Знов щось горить, кудись потрібно їхати? — спитав, іще в полоні своїх думок.

— Вас хоче бачити Федір Петрович, віце-президент! Де ви були?

— Якесь нагальне діло?

— Звичайно!

— Може, волю дали селянам? Так ніби ще...

— Подати слід прошення.

— Куди, про що?

Микешин схопив його за руку й потяг від сфінксів до Академії.

— Сьогодні Рада буде, й граф просить вас негайно дати прошення про те, щоб Рада вас удостоїла звання академіка гравірування! — гукнув уже біля дверей.

Ця новина його приємно вразила. Він не казав про те нічого графові, графині теж не натякав. Звичайно ж, вона шепнула мужеві, що досить уже Шевченку поневірятись ні в сих ні в тих... Ба, він жалівся якось, що офіційно влада його вважає лиш відставним солдатом!.. Свята душа...

— Чого так спішно? Треба ж було подумати та відібрати краще з моїх робіт...

— Ми всі під богом ходимо, — сказав Микешин тихо. — І під царем... Боюсь, що граф пізніше не зможе вам вчинити такої ласки.

— Я чув плітки, що графа жде відставка...

— На жаль, то щира правда. Сам граф сказав мені про це.

— Жаль...

— Царська воля!

В майстерні, поки Тарас роздягся, Микешин збігав на антресолі й приніс папір, перо та каламар.

— Мені писать? Чи ви самі?

— Сідай пиши... Будь ласка... А я займусь офортами. Перебирав свої малюнки, звалені в одну чималу купу на розі його робочого стола, й ставало йому невесело. Так мало, мало зроблено! Відклав "Святе сімейство"... Жбурнув назад... Хіба оцей?.. Нівроку! "Притча про робітників на винограднику", за Рембрандтом...

— А що писати?

— Шапку вже начертав? Тоді пиши... Якби ж воно по-людськи!.. Язик зламати можна на цих крючках чиновницьких...

— Коли скінчили ви Академію?

— У сорок п'ятому.

— А що дасте на розгляд Ради?

— "Притчу про робітників на винограднику" та... "Приятелів" Соколова... — сказав Тарас невпевнено.

— Чудово! Я писатиму, а ви знайдіть відбитки, які виразніші...

— А може?..

— Цих достатньо. Коли б я міг утять такі!.. — підвівся. — Прошу автограф, ваше благородіє!

Тарас проглянув (ловко!), вмочив перо і підписав: "Художник Т. Шевченко". Вгорі

поставив дату: "16 квітня 1859 р."

Микешин схопив папір, офорти й побіг здавати: Рада уже збиралася.

Тарас же сів, знеможений, на свій диван. Церата була липка на ньому, аж ніби вогка. Дивно, після повернення із місць свого заслання не годен він хвилюватися, вирішувати раптово щось. Йому стає від того млосно, серце кудись немов дівається, лишаючи замісто себе хоча й не сильний, але тупий, тягучий біль. Не потурає своїй цій слабості — встає і йде на вулицю, де свіжий вітер...

Звівся, вдягнувся й вийшов. Сфінкси хтозна-чого його тягли до себе. Може, тому, що тут колись прожив останні свої хвилини рабства, чекаючи на час, призначений йому для щастя друзями і вчителями, а може, в них знаходив щось притаманне власній буремній долі. Вони також привезені в Санкт-Петербург, і їм так само холодно під нежарким північним сонцем... Правда, вони камінні, мертві... А втім, що знаємо ми про природу світу, про таїну його буття!..

Нева була вже іншою. Текла вже чорно-білою, бо криги стало менше... А на Україні, а на Дніпрі!..

Микешин не дав йому побути на Україні. Прийшов, став мовчки поряд.

— То що, відмовили? — спитав Тарас.

— Та ні... Визнали призначеним вас в академіки і задали програму на це звання... Вхопили шилом патоки!

— І це вже щось, — розважив його Тарас. — З солдатів в академіки! Оце було б незвично. А так усе в порядку. Щоб "осознал" велику честь...

— Толстой також засмучений. "Не встиг, не встиг!.." — скрушається.

— Спасибі вам за вболівання, — обняв Тарас Михайла. — Поїду на Україну!.. А там не має значення, хто я такий за чином.

— Хто зна, хто зна... — сказав Микешин журно. — Чин — це магічна річ! Принаймні в нас, в імперії...

— Я маю чин — кобзарський, і для людей цього достатньо!

— А для жандармів?

— Мені аби на Україну! А там уже, що бог дасть... — сказав Тарас. — Дихну, води нап'юсь Дніпрової і...

— Що?

— Не знаю... Буду знов сином волі, правди!..

— Щасливий ви... — сказав Микешин. — Маєте таку любов у серці!..

...Ту першу добру звістку йому приніс Михайло Лазаревський. Сам видавець Кожанчиков сказав йому, що цензор Палаузов схвалив рукопис "Поезія Т. Шевченка. Том перший" і написав про це належний рапорт до комітету.

— І що Дмитро Юхимович? — спитав Тарас.

— Сказав, що риба в сітці! Хоч зараз йди й бери завдаток.

— Справді?

Для нього це були не гроші, а зустріч з рідним краєм. За них він міг поїхати й прожити там до осені чи й до зими!..

— Він знає, як ти прагнеш на Україну, — сказав Михайло лагідно. І якось надто тихо.

Тарас хотів спитати його про це, та пригадав, що тут виною не Лазаревський, а серце його натружене, що не витримує раптових змін і потрясінь — чи добрі вони, чи злі... Сів на диван...

— О! Їхатиму через Орел, то зазирну до Федора, в його контору! — радо гукнув Тарас.

— Він жде давно, бо знає, що ти збираєшся...

— Дозволять мені поїхати? — спитав ураз, згадавши, що він під наглядом і що його вже рік нікуди не випускають із Петербурга.

— Хтозна... Як Долгоруков скаже...

Тарас схопився з місця і заходив майстернею. Мов звір у клітці. Доля його залежить од того, що спаде на думку шефу синьомундирих чи ще комусь!..

— Чого ото мордуєшся? — спинив його Михайло. — Може, ніщо й не стане на перешкоді. Вже рік минув. Ніхто тебе не зачіпав...

— Забув про книжку в Лейпцігу? Сам Долгоруков...

— Ніби ж ти їм довів. Принаймні більше не викликали у той вертеп...

— А книжка й досі ще у цензурі!

— Гадаєш, це не без жандармів?

— У нас вони, куди не ткниш. Все обплели, обплутали й вичікують, щоб ухопити чергову жертву!.. Михайло аж оглянувся, втягнув у плечі голову. Тараса це розвеселило.

— Тут кислота, шкідливі різні випари... Коли б сидів десь хтось із них, то неодмінно чхнув би.

Всміхнувшись ніяково, Михайло глянув скося на мідну дошку та причандалля, яким Тарас гравірував, і мовив другу новину:

— Пантелеймон чкурнув таємно із Петербурга...

— Я чув.

— А де з'явився, знаєш? У Дрездені, біля Марії Олександрівни!

— Вже так таки й біля Марії?

— Принаймні в тому ж місті.

— Геть з глузду з'їхав чоловік, — сказав Тарас. Йому було і жаль Панька, і прикро з того, що розпочате з розмахом таке потрібне, корисне громадське діло, як друкування, полишене на друкаря. Хоч Каменецький розумний, щирий і послідовний в правді, він без господаря, ким є Куліш, мов кінь стрижений...

— Кажу, піду вже... — ледь-ледь торкнувся його руки Михайло.

— Дякую тобі за вість!

— То взяти у Кожанчикова для тебе гроші?

— Візьми, — мить повагавшись, сказав Тарас. — Без них мені не бути на Україні...

Коли Михайло вийшов, Тарас зітхнув полегшено. Нарешті, прояснилося! Точніше, є просвіток. Бо як не дасть князь Долгоруков дозволу, то й гроші не допоможуть йому

здолати відстань між Петербургом і милим рідним краєм, де він не був... дванадцять літ!..

Побоювався йти до правління Академії, бо ще не вірив щастю, яке йому всміхнулося, і все ж примусив себе вдягнутися належним чином, пригладить залишки колись густого чуба й вийти у коридор... І тут йому Зевес послав Меркурія в особі Федора, що, посміхаючись, подав листа.

— Пахтить приємно, — хмикнув. — Напевно, від мадами... Тарас тицьнув йому монету в руку, схопив конверт і надірвав. Писала йому Маруся Максимович з Михайлової гори!

Хоч знов не дуже певно, та все ж, та все ж... Оженить вона його, знайде йому княгиню!..

Це додало рішучості, і він пішов — ледь не побіг — до віце-президента.

Граф вислухав його уважно, звелів гукнути писаря і тут же продиктував листа до графа Адлерберга, міністра двора його величності...

Чекав п'ять днів. Ні звуку! Так, ніби вкинули той лист Толстого не в канцелярію міністра, а в швидкоплинні води ріки Неви. Вже й гроші давно були при ньому і зроблено давно запаси паперу, фарб та пензлів, що знадобляться йому в чарівних мандрах по Україні, яка прибралася весняним цвітом, мов наречена, і жде його, а дозволу все не давали. Робота валилась з рук, книжок і то не міг читати довго: вривалися гіркі думки, припущення, а то й сміливі заміри, що призвели б до хтозначого. Стримував себе, як міг, гасив огонь обурення. А на Вкраїні цвіли садки, і солов'ї витьохкували, і розливалися морями ріки, й плугатарі йшли за волами чорними масними борознами, і парубки з дівчатами збирались вечорами біля ставків, щоб упізнати суджених і перелитися в солодкозвучу пісню, підвестись з нею духом над безпросвітністю свого буття в неволі!..

Схопився з ліжка, де він лежав, повержений нудним, важким чеканням, жбурнув журнал, яким хотів розважитись, і збіг униз. Постояв тут, сновидою пройшов від сходів до вікна й, не глянувши в убогий двір, де тільки-тільки з'являлась брость на чорних ще деревах, пішов назад. Спинився біля ширми, що затуляла сходи, й на ній, немов на полотні, побачив синю воду, побрижену весняним рвійним вітром, зелено-жовту кручу, порослу купами дерев, кущів і ген над ними — церкву із чорними очима вікон... Це ж Трахтемирів!..

Видиво одразу щезло. Сів на диван, схопив у руки голову, бажаючи побачить ще якусь картину з-над берегів свого Дніпра, й уже не зміг. Була майстерня, тиха чиясь хода у коридорі й самотина... Не думав і не гадав, як прагнув у сум'ятті казарм, квартир, де надавали йому пристанище, побуті, хоч трохи на самоті, що цей омріяний душевний стан бував таким страшним. Ще, може, якби мав право куди завгодно їхати і де завгодно жити, то гостро так не відчував би... Щось скоїлося із ним — постарів чи знемігся, — що став таким нетерпеливим. Чиновники і зла недоля за десять років служб .і його привчили ждати не днями — місяцями або й роками. А нині... Може, відчув, що мало йому зосталось жити, що гріх тяжкий так марнувати дні золоті, осінні

дні?...

По-молодому звівся і заходив майстернею. Примкнули йо на волі, обклали, наче звіра, в оцій норі мисливці од жандармерії!.. Він мусить щось зробити, порвати пута, вирватись в широкий світ!.. Пожде ще трохи й... Господи, невже і її твоя всеблага воля, невже і ти з жандармами твориш гвалтовність душам своїх людей?.. Мовчиш, мовчиш?.. Бо соромно тобі зізнатись, боже, у цій ганьбі!.. Ісус, твій син, пішов на смерть за скривджених, а торжествують можли, а той, хто був зневажений, ним і лишився, господи!..

Відчув, у серці скупчилося вже стільки болю, гніву, щ може раптом вибухнути, немов ядро. Щось мав негайно вдіяти, порятуватись чимось!..

Оглянувшись і не знайшовши виходу, пішов чимдуж нагор; і сів за стіл. На вірші не сподівався, то хоч листа напише і в ньому вилле душу, віддасть паперу частку своїх жалів Чекаючи того дурного виду, чи паспорта, не відповів Марусі що жде його, — а може, вже й не сама! — в гостину. Напише поки що все так, як є...

Узяв паперу аркуш, вмочив перо й, перш ніж писать, примружив очі й спробував її побачити перед собою... Не зміг. Самі лиш очі глянули на нього так, мов скрикнули, мої пропекли вогнем жагучим душу... Як у Москві, коли вона співала йому пісні народу, що їм обом був рідний і дорогий... "Мій любий, мій єдиний друже! — почав писати, терпнучи під тим одвічним поглядом. — Спасибі Вам, моє серденько, за Ваше щирее, ласкавее письмо. В той самий день, як я получив його, заходився клопотать о паспорті, та й досі ще не знаю, чи дадуть мені його, чи ні. — Задумався, згадав своє "велике сидіння" в Нижньому і рушив гнівно далі: — Перше в столицю не пускали, а тепер з цієї смердячої столиці не випускають. Доки вони будуть знущатись надо мною? Я не знаю, що мені робить і що почать. Утікти хіба нищечком до Вас та, одружившійся у Вас, і заховаться. Здається, що я так і зроблю..." Внизу почулись кроки та скрип дверей.

— Хто, хто в цій хаті живе?! — гукнув бадьоро Честахівський.

— Я, вовчик-братик! Заходь, завиємо з тобою вдвох!

— Ні, заспіваємо якоїсь, батьку, є новина! — збіг Честахівський на антресолі. — Зустрів мене пан Білозерський, котрий Василь Михайлович, і попросив покликать вас до нього, аби порадитись... Про що б ви думали? Та про... журнал!

— Про наш журнал? — схопився Тарас на ноги. — Таки одважився Василь на се святее діло!..

Обняв Грицька й поцілував. За добру вість...

...Як не зрадів, а не одразу побіг на поклик Білозерського. Віддав листа на пошту і вже тоді, прогулюючись, пішов у бік Аптекарського провулку, де жив Василь... чи пак Василь Михайлович, як зауважив йому Куліш... Стривай, а як же без Куліша? Без Костомарова, що й досі ще в Саратові, куди подався торік у серпні служити в комітеті по звільненню селян? А втім, він має вже повернутися — його запрошено посісти кафедру російської історії у Петербурзькому університеті. І вітри повертають на круги свої! Микола знов професор, лише не в Києві, а в Петербурзі... Тринадцять років тому, також у травні місяці, він готувався стати на цю стезю... Які вони були тоді гарячі та

молоді!.. Так ніби й досі бачив Хрещатик, двір із садом, що у цвіту... Гуде бджола... Й на них із Костомаровим спадає снігом тихий вишневий цвіт... Тоді ото й сказав Микола про Товариство святих Кирила і Мефодія... Були думки і про журнал, та в скорім часі... Може, хоч нині збудеться та заповітна мрія!..

Його зустріла у передпокої Надія Олександрівна, дружина Білозерського.

— Ви зовсім нас одцуралися, — сказала з милим докором. — Василь переживає...

— Діла й журба, Надійко! — розвів Тарас руками. — Вам добре, ви родиною...

— То одружіться скоренько.

— Немає з ким... Ось вирвусь на Україну і там — нехай каміння з неба! — знайду свою княгиню.

— Ви, мабуть, вельми перебираєте?

— Та ніби й ні... Тут просто нема таких...

Василь не зміг діждатись у кабінеті, прибів на голос.

— Правда? — спитав Тарас, вітаючись.

— Ви про журнал?

— А то ж про що!

— Ходімо до кабінету, — нахмутив брови Василь Михайлович. — Розмова довга...

Він споважнів, відколи вони не бачилися. А може, важне діло наклало свою печать?..

Господар чемно сам відчинив двері.

Із крісла підвівся Чернишевський.

— Хіба не відаєш, де я живу?

— Не всім потрібно знати про наші з вами зустрічі...

— А я зрадив, — втрутився Білозерський. — Сам бог послав його мені порадитись про наш журнал! Прощу, сідайте. Надю! — гукнув. — Будь ласка, чаю!

— З ромом! — додав Тарас. — Якщо, звичайно, можна...

— Ви й досі любите вживати чай із ромом? — спитав Василь Михайлович.

— Ти ж знаєш: я людина твердих і сталих переконань, — пожартував.

— Ви хоч про це жандармам не признавайтесь, — озвався Чернишевський.

— Колись їм так хотілося оголосити мене п'яницею і волоцюгою, аби довести, що з хама, як не прагни, не буде пана, — сказав Тарас.

— Це на Фонтанці, в Третьому?

— Попов старався, Дубельт...

— І що?

— Не вийшло. Мусили ковтати мене як автора підбурливе супротицарських віршів...

Принесли чай і пляшку з ромом.

— Налити? — тихо спитав Василь Михайлович.

— Хай трохи згодом, — сказав Тарас. — А то Микола, Гаврилів син, подумає, що я люблю ром більше, ніж наш журнал майбутній...

— Скажу одразу, — мовив Василь врочисто, — це ваш журнал, Григоровичу, для вас іду я на цю голгофу!

— Голгофу? — глухо спитав Тарас.

— Дістати дозвіл — мука, цензура буде все розглядати в лупу — страждання знов, з Паньком боротись тяжко, аби не збив на манівці — це вічний бій Давида і Голіафа!..

— Останній пункт — вузловий, — озвався Чернишевський. — Куліш активний, впертий і не безправний в цьому трудному ділі. Він буде гнущ своєї, вести журнал на хутір і... на поразку. Бо хто в наш час захоче іти назад, тонути в етнографізмі!

— У нас таких доволі, — сказав Тарас. — І в тому зло. Є люди, яким здається, ніби народ наш ніжно-мрійний...

— Хіба ж і ні? — схопився Білозерський. — Та ви самі... у ваших творах!..

— Васю, — спинив його ласкаво. — Я ж не сказав, що це не правда. Правда. Але не вся. У нас тяжка історія, полита кров'ю, вистелена кістками... Й ворожими в тому числі!..

— Так, ваша правда... — втисся Василь у крісло, немов хотів сховатися од всіх майбутніх клопотів.

— Бачиш, журнал повинен кликати не тільки до задумливості та споглядання, а й до рішучих дій.

— Як кажуть, вам і карти в руки, — сказав Василь.

— Я все зроблю, що зможу. Проте цього замало. Важливий тон журналу, його загальний напрямок, мета, якої прагне і до якої кличе він передплатників...

— То, може б, ви взяли кермо? — спитав Василь. — Я вам би ревно допомагав...

— Ні, — встав Тарас. — Журнал з таким редактором у світ ніхто не пустить. Як пустять же через недогляд, то враз прикриють. А друге, братія пишуца наша — хто в ліс, а хто по дрова, їй треба час, щоб взяти правильний, єдиний тон. Я для такого діла гарячий надто, а ти — якраз...

— Розумно і переконливо, — підтримав Чернишевський.

— А ваш журнал? — пручався Білозерський. — Некрасов же...

— Панаєвський! Ваш буде — Білозерський... Запала довга тиша. Напевно, Василеві не дуже гріло душу це порівняння, оскільки Петербургом ходили різні брудні плітки про співредакторів журналу "Современник".

— А чай прочах! — сказав Тарас, сьорбнувши з чашки. Василь хотів гукнути, щоб замінили, але Тарас його спинив:

— Зігрієм ромом, други. Холодний чай не так вганяє старих у піт.

— Хоча й нема між нас старих, пристанемо на цю премудру думку, — сказав Василь.

— Пристанемо, — влив і собі в чай рому Чернишевський. — Ми, смертні, мусим знати, що полюбляють пити великі наші люди!

— Миколо, гріх вам буде...

— У правді нема гріха. Це каже вам попович.

— То ви з духовних, а не з дворян? — спитав Тарас. — А я ж то бачу...

— Що? — .спохмурнів.

— Свій чоловік!

— А я — не свій? — образився Василь Михайлович.

— Василю, ти, мій голубе, із козаків, що вибилися в якесь там панство. В тобі ще, слава богу, бунтує вільний козацький дух, — утішив його Тарас.

— Спасибі...

— Настане час, коли порядні люди соромитимуться звання дворян, — сказав-подумав Чернишевський. — Цей клас вже так себе зганьбив, що не одмитися йому вовіки!..

— Ось як дадуть селянам волю, то все лихо забудеться, — сказав Василь Михайлович.

— Ні, перейде в нову, ще гіршу якість. Хто жив чужою працею, і далі нею житиме. Реформа не розв'яже цього гордієвого вузла.

— Його рубати треба, — сказав Тарас. — Сокирою!

— Голос народу — голос божий, — підтримав Чернишевський. — Це розуміли ще старожитні римляни.

— Де ж той народ? — оглянувся Василь Михайлович.

— Ось він — Тарас Шевченко, душа народу, згусток його найкращих якостей!..

— Миколо, гріх сміятися з простих людей... — скривився на те Тарас.

— Я не сміюсь.

— А про журнал забули! — гукнув Тарас, згадавши, чого прийшов. Коли його хвалили чи величали, чувся щоразу зле.

— За літо все залагодимо, зберемо силу творчу і грошову, а восени почнемо дружно діло, — сказав Василь Михайлович. — Дасте до першого числа журналу віршів?

— Вважай, що вже їх маєш. Марка Вовчка не омини!

— А кажете, що кепський з вас редактор.

— Ну ось, третина номера уже готова, та ще яка! — всміхнувся Чернишевський.

— Куліш щось дасть і Костомаров... — сказав Тарас.

— Вже ясно, що перша чарка не буде у вас колом. Про інші можна думати. Та перш за все — добути треба дозвіл на видання! — встав Чернишевський. — Дякую. Мені вже час... Григоровичу, чи не змогли б пройтися зі мною трохи?

— Змогли б, — всміхнувся на те Тарас. — "Для милого дружка й сережку из ушка". Здається, так в народі вашім кажуть?

— І роблять так.

— Устами б вашими та пити мед, — нахмурився, згадавши Третій відділ і конфірмацію.

— Я ж не сказав — жандарми, — вловив той настрій Чернишевський. — В Орлових та Долгорукових теж є "дружки" і серед ваших земляків.

— Це правда.

— Принести, може, чаю? — спитав Василь Михайлович, який боявся таких розмов.

— Ні. Ми йдемо. Спасибі, — сказав Тарас. Прощаючись, промовив мрійно: — Чудо!.. Вертаю з України, а в нас — журнал!.. Як у людей...

— Я трупом ляжу, а це зроблю, — врочисто й твердо мовив Василь Михайлович...

...Над Петербургом простерла крила тепла травнева ніч... Не біла ще, а сивувата, наче морський туман. І ліхтарі горіли не скрізь, та тільки то тут, то там. Як вовчі очі... Мойка зітхала сонно, хлюпаючи в слизьке каміння набережної... Мовчали довго, слухали, як засинає місто... Тарас озвався перший, бо не любив мовчання вдвох:

— Я був у вас на Волзі... Могуть, краса!..

— Коли вертались із-за Уралу? — спитав спокійно Чернишевський.

— Відвідав ваш Саратов. Шукав Миколу Костомарова.

— Ви знаєте, що він приїде скоро?

— Чув. Тільки жаль, що ми, напевно, з ним розминемося...

— Збираєтеся на Україну?

— Я там не був аж цілих дванадцять літ!.. — не скоро сказав Тарас.

— Шкода, що я не бачив краю вашого... Там, мабуть, рай?

— Едем!.. — всміхнувся гірко. — Кріпацькі райські кущі...

Не називаю її раєм,

Тії хатиночки у гаї

Над чистим ставом край села.

Мене там мати повила

І, повиваючи, співала,

Свою нудьгу переливала

В свою дитину... В тім гаю,

У тій хатині, у раю

Я бачив пекло... Там неволя,

Робота тяжкая, ніколи

І помолитись не дають...

— Які страшні й прекрасні вірші! Це, звісно, ваші?

— Писані ще за Уралом, — глухо сказав Тарас. — Наперекір всьому і всім!..

— Я радий, я щасливий, що познайомився, Тарасе, з вами, — озвався Чернишевський схвильованим, аж ледь тремтячим голосом. — Було б таких багато, ми визволили б народи наші!..

Тарас промовчав: мимо пройшло якихось двоє молодиків, а він же знав із уст Мокрицького, що до його особи поліція і досі не байдужа. Та й Чернишевським вона також цікавиться...

У Петропавловці пробило одинадцять.

— На вулиці нам не дадуть поговорити толком, — сказав Тарас. — Коли б кудись...

— На Марсовому, як у степу, все видно.

— Ай справді! На засланні, як треба було погомоніти з кимось без зайвих вух, ми йшли у степ.

— Чи скоро ви поїдете на Україну? — промовив Чернишевський, як вибралися з тісної набережної на вільний простір Марсового.

— Вже клопочусь об паспорті, — сказав Тарас. — П'ять днів як подано про це прошення, а від міністра двора нема нічого. Ви ж знаєте, що Академія йому підлегла?

— Діло це політичне, отже, — як скаже Третій відділ, то так і буде.

— Жандармське царство!

— Будете на Україні, в народній гушті, вслухайтесь і придивіться, що там... Які ідеї бродять? Чи ще надовго стане терпіння ждати волі із царських рук? Якої волі прагнуть прості селяни-кріпаки? Чи змовчатъ, чи підкоряться, якщо їх звільнять без землі? — промовив тихо Чернишевський.

— На майже все я міг би вам і зараз відповісти... — сказав Тарас. — Та хай уже, як побуваю вдома, на Україні...

— Ви маєте якісь зв'язки з домівкою?

— Я їх ніде й ніколи не поривав. Тим паче тут, у Петербурзі, де земляків чимало й вони постійно їздять сюди й туди.

— Це все панки. Мене ж цікавить простий народ.

— Мене також, — всміхнувся. — Панки самі не їздять, із ними слуги різні, з якими я знаходжу спільну мову скоріше, ніж з панами. А в дворових рідня по селах...

— І все ж самі побачите і більше, й глибше.

— Мабуть...

— Я всіх розпитую, хто побував у селах, у глушині. Чекаю на Костомарова... Цікаво, що там діється у нас, на Волзі-матінці!.. Все спить чи вже розплющує на волю очі?..

Оглянувшись, Тарас сказав рядками з вірша:

Не жди сподіваної волі —

Вона заснула: цар Микола

Її приспав. А щоб збудить

Хиренну волю, треба миром,

Громадою обух сталить;

Та добре вигострить сокиру —

Та й заходиться вже будить!..

— Не скажеш краще! Коротко і просто в ціль. Як постріл!.. "Громадою обух сталить; Та добре вигострить сокиру..." Давно ви це написали?

— Торік, десь перед Новим роком.

— Надрукувати б цей вірш у нас, у "Современнике"! Знялася б буря...

— Спробуємо? — спитав Тарас.

— Ні... Розженуть, розгромлять!.. А рано ще... Та й цензор зніме...

— Знаю. Я так сказав, жартуючи, — зітхнув Тарас. — Тирани можуть вдержатися при владі лише тоді, як музам заткнуть роти. І навпаки, та влада, яка так діє, суть тиранія.

— Ви ще й філософ!.. Звідки у вас знання?

— Біда навчала. І вчився сам, де тільки міг.

— Ви, ваш талант і, врешті, ваша доля доводять красномовно, що лад існуючий, який пригнічує народні маси, знекровлює країну, поступ людства, — сказав суворо Чернишевський. — Ви вирвалися з пільми до світла творчості, а скільки там лишилося Шевченків, Ломоносових!.. Від Петропавловської долинув бій курантів.

— Нагадують, що там нас ждуть, що місце добрим людям завжди знайдеться, — тихо сказав Тарас.

— Про що ви?

— Про фортецю й всевидяще жандармське око.

— А-а... Вас гнітить ця перспектива?

— Ні, швидше злить!.. Поставили на пострах шведам мури, самі ж тим часом мучать у них найкращих своїх людей. Тут підійшов, хитаючись, худий, тонкий чиновник.

— Це ви? — спитав.

— Ні. Чорт! — пужнув Тарас цікавого.

Той осінив себе хрестом, проте тікати не поспішав.

— Згинь, очмано, а то гукнем квартального! — додав Тарас. Чиновник позадкував, злякавшись чи вдаючи наляканого, а далі кинувся навітікача.

— У мене ще до вас прохання, — озвався тихо Чернишевський. — Чотири роки тому на Київщині зчинився бунт. Селяни йшли на Корсунь, озброєні хто що схопив... їх розстріляли...

— Я побуваю у тих місцях, — сказав Тарас. — Мені уже розказували...

— Дізнайтесь якнайбільше. Це знадобитись може. Як свіжий досвід і як урок, з якого слід зробити належні висновки...

— Гаразд.

Невою в сірій нічній імлі пливли вітрила, щогли...

— Міст розвели! — стривожився за нього Чернишевський.

— Нічого. Я вернуся до Білозерських чи погуляю Літнім, як то бувало в молодості, — сказав Тарас.

— Коли ж ви їхатимете?

— Давно готовий. Тільки одержу паспорт, так і на поїзд!

— Певно, ми не побачимося до того часу... Хай вам щастить!

— Спасибі. Правду кажучи... — протяг Тарас, — мені аж страшно їхати... Не можу я дивитися на цю ганьбу!..

— Від того зліші будете.

— У мене й так усе кипить! Леде стримуюся...

— Мені пора... Дозвольте вас поцілувати! Хто зна, коли побачимося...

Вже попрощавшись, рушили на перехрестя, де мали бути візники. До Поварського звідси шлях не близький.

— Аж заздрю вам... — озвався Чернишевський. — Весна в селі!.. Та ще на півдні, де буйне все, розкішне...

— І рідні мої на панщині...

— Пробачте. Мимоволі завдав вам болю... Повернетесь, то треба буде гуртом над цим подумати...

На розі, де зливалися канал і Мойка, куняв візник.

Потисли мовчки руки. Застукотіли об брук копита, й візок пірнув у туманець, що

розпливався із Мойки набережною... І стало тихо-тихо... Як у пустелі...

...Граф Адлерберг не озивався вже двадцять днів. Тарасові терпець давно урвався, і він уже, напевно, без паспорта чкурнув би з Петербурга, якби не стримував його Толстой, що вигадав шлях обхідний для добування виду. Дізнавшись, що президент погодилася уже давно на дозвіл Шевченку виїхати на Україну, він написав записку секретареві її височества, своєму приятелеві, Мюссару, щоб той ще раз звернувся до імператорової сестри. Тарас тим часом поговорив з Мокрицьким. Той обіцяв сприяти, як тільки буде формальний дозвіл її височества Марії Миколаївни.

Сидів і ждав. Вже все було спаковане у чемодан і скриньку, вже попрощався з друзями, — вони були упевнені, що дозвіл ось-ось дадуть! — а віз не зрушив з місця, загруз в багні узгоджень та листувань. Учора Мюссар вернув записку з магічним словом "згодна", й Тарас заніс Мокрицькому листа від Академії з цього ж таки питання. Тепер чекав, що скаже граф Шувалов, столичний обер-поліцмейстер.

Прокинувся, коли пробило п'яту, й не зміг заснути більше. Лежав, ходив від столу до умивальника, спускався вниз і згодом знову "зносився" на антресолі. Щось мав робити, діяти, а що, не знав. Даремно, мабуть, здався на умовляння старого віце-президента й не втік із Петербурга!.. Гай-гай, колишнього, экс-віце-президента!.. Підписано указ царя про зміщення його з посади. Вже відбулися й проводи, що влаштували йому митці столиці. Ні, власне, то був урочистий вечір на честь Толстого, а проводами він став тому, що в часі співпав з відставкою... Щоправда, дехто тішить себе надією, що імператор змінить, як кажуть, гнів на милість. Принаймні ще, формально, Толстой і досі відає всіма ділами в Академії...

Проходячи, — укотре вже! — побіля столу, згадав, що в клопотах про вид на виїзд забувся геть відповісти Маркевич, яка прислала йому листа з Німеччини. Пригнічений і водночас зраділий, долив води у каламар, що геть засох, дістав папір, захований уже в шухляду, й схопив перо... Гладенький, чистий аркуш чекав заклично біло, а він не знав, з чого почати... Врешті, вмочив перо й поставив дату "25 травня"... Згадав, як їхала вона з столиці, як проводжав. Побачив її лице, великі, гарні очі... І став писати. Швидко, не зупиняючись:

"Спасибі тобі, моя доню любя, моя єдина, що ти мене хоч у Дрездені згадала. Я ще й досі тут, не пускають додому. Печатають не дають. Не знаю, що й робить. Чи не повіситися часом? Ні, не повішусь, а втечу на Україну, ожениюсь і вернуся як умитий в столицю..."

Спинив перо, згадавши ту Марію, сиріч Марусю, що жде його на кручі біля Дніпра, що обіцяла знайти йому вродливу, добру дівчину... Чи то знайшла?.. Там, може, його вже ждуть як "князя" із рушниками, а він тут нудить світом!..

Пустив перо на біле поле аркуша і написав про зустріч свою з Кожанчиковим, про звичай тих книгарів, з якими їм доводиться, на лихо, мати справу, про свій журнал, що матимуть вони цієї осені... Поставив підпис і дописав:

"Як матимете час, то пишіть до мене через Каменецького, бо він знатиме, де я повертаюсь".

Перечитав, дістав конверт і запечатав... Справді, йому полегшало, як поділився бідом з ближнім... Магія пера й паперу!.. Чи спілкування?.. Невже повернеться він з України уже не сам — з дружиною?.. Яка вона?.. Ат, все одно! Аби своя душею, серцем, звичаями, аби було кому на добрі руки покласти сиву голову... О, знову сльози застують йому вікно, конверт, перо... Щоразу, як подумає про суджену свою незнану, ця голубінь печалі, немов туман, виповнює його всього... Вже інші внуків мають, а він усе ще парубок, козак-нетяга, самотина...

Рішуче встав, умився. Чи так, чи так, а на Вкраїні буде! Хрущов уже чекає його в Москві. Хоч пан, а прихилився до нього ніби щиро, в маєток свій запросив... Принаймні є попутник. А доведеться їхати без дозволу та подорожної, то пан Хрущов послужить і прикриттям. Він, як не є, а депутат від Харківщини у комітеті по звільненню селян з кріпацтва!..

Узяв листа й спустився вниз. Одягнеться, на пошту сходить — все-таки якась розвага... Коли людина в русі, то й час минає швидше. Він стільки ждав впродовж життя, що це тепер для нього найгірша кара... Може, піти й узяти квиток на поїзд? Не на сьогодні. Завтра о чотирнадцятій відходить поїзд, яким він ще устиг би в Москву до виїзду Хрущова з неї...

Вже був готовий вийти, як хтось спинився біля дверей і, впевнившись, що це його майстерня, постукав різко, владно.

— .Ввійдіть! — гукнув.

Гість не примусив себе чекати. Рвучко увійшов до хаті й двері сам причинив. Це був Іван Мокрицький!

— Добридень вам! — всміхнувся.

— Ну як?.. — з завмерлим серцем спитав Тарас.

— Гаразд.

— Є вид? Я можу їхати на Україну? Іван подав йому напір.

— Спасибі...

— Дружина вас вітає.

— Не знаю, як і дякувати!..

— Побережіться, — тихо сказав Іван, — За вами буде нагляд.

— Еге, еге...

— Як можете, то їдьте швидше, поки граф Адлерберг та Долгоруков не стали цапа, що не діждались ласки із їхніх рук.

— Узавтра ж!

— Ну й чудово. Я вже піду... Прощайте! — подав правицю.

Вийшов, і в хаті знову стало самотньо й тихо. Правда, вже був папір з орлом двоголавим, що дозволяв мандрівку у рідний край!.. На диво, радості не відчував. Спустошений, сів на диван. Лише тепер дійшли до нього слова Іванові про поліцейський нагляд і на Вкраїні... Невже він такий страшний для влади? Невже його поезія жила з людьми, будила їх і кликала на боротьбу за волю, коли він сам тягнув носок за Каспієм?.. Виходить, цар з усім жандармським корпусом безсилий проти

слова!..

Це відкриття, ця життєдайна думка окрилила його натовлену чеканням душу, влила снагу. Підвівся, сховав вид-паспорт й пішов нагору взяти у скриньці грошей. Зараз же поїде й купить собі квиток на завтрашній московський поїзд!..

Проводили його Грицько й Михайло Лазаревський. Були сумні. Так ніби він зібрався на край землі.

— Чого носи похнюпили? — спитав Тарас їх весело.

— За кілька днів ти будеш на Україні... — зітхнув Михайло.

— Там гарно нині... — журно додав Грицько. Тарас уперше бачив його в печалі.

— Михайле, ти ж приїдеш погостювати в Гирявку?

— Як справи пустять... Федора знайди в Орлі. Він буде радий.

— Добре.

Вже екіпаж неквапно їхав Невським. Тарас позиркував то в той, то в інший бік і з подивом спіймав себе на тому, що залишає з жалем таке набридле йому останнім часом казенно-панське місто.

— Ще як то там мене зустрінуть!.. — подумав раптом вголос.

— Зустрінуть добре, батьку, не сумнівайся, — сказав Гринько. — На другий раз поїду я із вами. Візьмете?

— Ще питаєш!

— Воно б і зараз треба комусь поїхати... — пошкріб Грицько потилицю. — Не докумекали з тобою ми, Матвійовичу... Михайло глянув ніяково, признаючи свою вину.

— Доїду й сам, — сказав Тарас, потішений словами Честахівського. — Додому ж, на Вкраїну!

— Одружитесь? — спитав Грицько.

— Та, мабуть... — розплився в добрій усмішці. — Маруся Максимович...

— Щось часто ви про неї нині згадуєте... — примружив Гриць віясті сірі очі.

— Ану тебе!.. — не став Тарас виправдуватись. — Приїхали уже, чи що?

— Вокзал! — сказав візник врочисто.

До поїзда ішов, як пан. Михайло був зібрався когось найняти, та Гриць не дав. Швиденько взяв чемодан, йому залишив скриньку і рушив до перону, де вже чекав на пасажирів поїзд.

Прощатись вийшли на білий світ. Їм, звиклим до екіпажів, вагон здавався бочкою, розпеченою на сонці.

— Щасливої тобі дороги, батьку! — обняв Грицько й поцілував.

Михайло мовчки тицьнувся губами в щок. Локомотив тим часом свиснув, чмихнув.

— Рушаємо! — почулось десь попереду.

Тарас ввійшов у "бочку", вона сіпнулася, рипнула, й перон поволі поплив назад. Грицько махав рукою. Михайло лиш кривився. Всміхавсь чи плакав — не розбереш...

Жандарм стояв спокійно під ліхтарем.

Нарешті! Вирвався, виїхав!.. Пливи будинки, вулиці, і кожен стук на рейках лунав для нього весело, мов благовіст!..

Незчувся, коли заснув. Прокинувся — вже світлий день залив усю кімнату. Синицею, що провіщає гостя, постукував ізнов капіж... Він, власне, живе тепер думками та друзями, які його відвідують у цій майстерні-келії. Прикутий хворим серцем та лікарями, він може вільно згадувати, як жив колись. Минуле — благо мислячих самотніх душ. Воно наш скарб, приховане в засіках збіжжя, яке ми в час печалі провіюємо й перебираємо, щоб відділити зерно міцне від куколю...

Солдат приніс сніданок. Хотів йому допомогти вдягнутися, але Тарас не дався — одягся сам. І вмився. І поголився навіть, хоч бритва йому в руці тремтіла, немов жива.

— Ти ось що, Федоре, коли ще силу маєш, — сказав старому хрипко (щось з голосом таке зробилося, що сам його не впізнавав), — сходи, мій голубе, до Афанасьєва, котрий також Сашко Чужбинський, і мов йому, аби прийшов до мене. Є пильне діло, скажеш.

— Сходжу, — озвався Федір. — Поснідали? То пийте ліки.

— Добре.

— Ні, пийте зараз, щоб при мені. Матвійович мене просив простежити.

Налив і випив мовчки. Потерпить це нежитіє до теплих днів і зчинить бунт. Повикидає всі пляшечки з мікстурами та порошки, збере свою мізерію і — на вокзал!..

— Ну й молодець... — всміхнувся Федір лагідно, щасливий тим, що виконав свій нелегкий обов'язок. — Зберу ось посуд, вимію і побіжу покличу вам Олександра батьковича...

— Якщо не зможе зараз, то хай прийде, коли йому зручніше. Я тут весь час...

— Скажу і це.

— Ти щось сьогодні добренький. Приклався зранку?

— Гріх вам, Тарасе, заздрити. Не нюхав навіть. Добрий, бо предвкушаю!.. Вчора дали рубля...

Солдат пішов, мугикаючи якусь нехитру пісеньку. І хату знову виповнила самотина.

Чужбинський прийшов лише за кілька днів. Тарас якраз піддужчав і зійшов униз попрацювати. Мав виконати один портрет. Не так з високих помислів, як на потребу. "Буквар" із'їв всі кошти, а він же був лиш першим із книг для шкіл.

— Пробач, що я загаявся. Також хворів, — сказав Чужбинський, струшуючи із шапки сніг.

— Проходь, сідай. Я зараз... Торкнуся тут... і трошки тут...

— Тобі лежати треба!

— Належуся... До цього, видно, йдеться... А хто за мене зробить мою роботу?

— Чи мало тут художників! Два рази ледь не збили з ніг, допоки йшов коридором.

— І в кожного своя програма, задана йому з дитинства долею... — сказав Тарас. — І свій талан... Ніхто того не виконає, що випало зробити нам!..

— Ти хворий, ти повинен спочатку видужати, а вже тоді до діла братись.

— Діло — найкращі ліки!

— Тут дме з вікна й підлога, наче з льоду.

— Зате не душно, свіже весь час повітря.

— А ці кислотні випари!

— Назвався грибом — лізь у кошіль... Не можна тут без кислоти. Така моя робота.

— Твоя робота, брате, писати вірші.

— Вірші... — зітхнув Тарас. — А де б я жив, хто дав би мені звання, щоб я не був лиш відставним солдатом?

— Це правда... Ще народ наш не може дати тобі за них нічого... Ні звань, ні навіть шматка землі під хату...

— Дай боже, щоб хоч на могилу її дали, — похмуро сказав Тарас. — Не хочу тут лежати...

— Такої! Ще тобі зарано думати про ці діла.

— Хто знає... Інодіймають душу якісь недобрі передчуття... Пітьма гнітить, самотність... І хата ця здається склепом...

— Діждись весни і їдь-додому, наУкраїну.

— Варфоломій ніяк не купить ґрунту.

— Їдь просто так. А я слідом.

— Надумав?

— А я такий! — згадав примовку їхню Олександр. — Пригадуєш, як ми з тобою їздили? Ото було!..

— Коли рушаєш?

— Певно, десь на початку червня.

— Я буду біля Канева, вниз по Дніпру. Варфоломій торгує землею...

— Знайду. Поїдем разом на Запорожжя!

— А Ще — в Полтаву... — мрійно сказав Тарас. — Там друг Федот Ткаченко підшукує мені чорнявку... Треба ж дружину в хату!

— Звісно. Яка ж то хата без господині...

— Ти бачив план моєї хати? Чи я тобі ще не показував? — Підвівся, щоб знайти той аркуш серед листів, ескізів, відбитків тих офортів, які робив недавно. — Я зараз, зараз... Ось він!.. Черненко мені поміг... У цьому ділі Федір собаку з'їв!.. Ось тут світлиця буде, кімната тут, тут кухня, а це — майстерня... Бачиш, яке вікно велике? І з нього видно буде мені Дніпро!.. Сиджу, пишу або малюю, а він, старий Славута, до моря котить води!.. За ним луги, бори соснові, небо... Краса!..

— Чого ж ти плачеш?.. Поставиш хату й житимеш...

— Еге, еге... Тонким зробивсь на сльози... Вже вибачай.

— Це хворість твоя сльозами сходить. Як видужаєш, усе мине.

— Так довго жду того гнізда на кручі, що вже, здається, і не діждусь...

Сів на диван, знеможений. Вслухався в біль у грудях, що ріс і ріс, розпростувався, немов живий.

— Бачиш, яке ледащо стало... А був козак!.. — озвався журно. — Силу мою розвіяли по тій пустелі, брате... Журба, цинга та ревматизм... Та муштра!.. "Тягни носо-ок!.." Безглуздя...

— Ти, може, ліг би?

— Ляжу... — зітхнув Тарас. — Побудь поблизу сходів, бо ще впаду... Виходжу — світ

хитається... Як шхуна в морі...

— Добре. Я йтиму слідом.

Сторожко, мов серце мав з кришталю, підвівся, рушив...

— Власне, я погукав тебе, Сашко, для того, аби порадитись... про видання...

— Книжок для шкіл?

— Догадливий...

— Колись казав, що кликатимеш, от я й того...

— Ти знаєш, що хочу я, крім "Букваря", надрукувати ще й "Арифметику", "Історію" свого народу і "Географію" та "Етнографію", — сказав Тарас, коли вже ліг у ліжку. — Та, бачу, сам не встигну... То, може, ти, Степановичу, візьмеш на себе дещо, хоч "Етнографію"?

— Візьму. Принаймні спробую... — озвався скромно Олександр.

— Спасибі!

— Нащо дякуєш? Хіба мені чуже це діло і цей народ, якого ти так ревно прагнеш вивести у світлий день?

— Пробач. Я так, від радості... Ти гарно мовив, брате, — у світлий день... Тут лежачи, я скучив геть за сонцем... Якби піти хоча б в якусь оранжерею і глянути на цвіт дерев!..

— Мені недавно подарували квітучий кущ камелії, — гукнув Чужбинський весело. — Пришлю тобі.

— Спасибі. У тебе ж він лише один... Не треба... Як оселюсь на кручі біля Дніпра, насію всюди квітів!.. Щоб вся гора мені цвіла, щоб ясно було на ній від цвіту!..

— Яз Ісківців тобі пришлю насіння. У мене там цього добра!..

— Садок ростиме довго. А квіти — враз. За місяць ужо цвітуть... Приїдеш на ту красу?

— Аякже!

— Поставим стіл під деревом, — там, певно, є дерева! — і питимемо з тобою чай... Настурція цвіте, майорці... І матіола пахтить, пригріта сонцем, що стомлено лягло спочити ген за Дніпром... А хмари там — неначе соняшники в цвіту!.. Чого ти плачеш?

— Плачу? Тобі здалося... Війка попала в око...

Тарас притих.

— Не віриш, що буде так? — озвався згодом.

— Вірю. Чого б я мав не вірити...

Мовчали довго, дивлячись кудись убік.

— Я вже піду, — озвався гість неголосно. — Стомив тебе розбурхав... Прощай!

— Спасибі, що завітав, — підвівся, сів у ліжку. — Подумай, хто б узявся за "Географію"? "Історію" сам напишу...

— Видужуй швидше!

Стежив, як поринає сходами під антресоль Чужбинський і так хотілося його гукнуть, затримати. Чомусь здалося раптом, що це остання зустріч... Химери! Де він дінеться? Прийде. А ні, самі покличемо чи завітаємо в його квартиру...

І все ж, як двері грюкнули, упало серце. Довго лежав, сумуючи над тим, чого не сталося і що лише відчула його душа. Це, певно, все самотність, її нудьга. Радіє, як хто прийде, надміру й печалиться, розстаючись, так, ніби то ні; завжди... Прийшов, пішов — не вперше і не востаннє!.. Не сходяться гора з горою, кажуть, а люди інше діло... Поїдуть ось на Україну... А як поставить хату біля Дніпра, на горах, усі його друзяки топтатимуть туди стежки!..

Спочивши трохи, звівся, накинув свиту, взувся в м'які кімнатні чоботи й зійшов униз. Робота — його рятунок. Із нею він уже не сам.

Не взявся до офорта, де треба сили й сили, а сів біля мольберта, з якого хмуро зирив недомальований автопортрет, точніше, повторення того портрета, який торік на виставці купити зволила її височество княгиня Олена Павлівна. І досі він не збагне, навіщо він їй здався, його портрет?.. А може, їй він сам вже тим цікавий, що висміяв її чванливу родичку, дружину царя Миколи?.. Жінки, жінки!..

Поклав мазок, примружився, щоб зосередити усю увагу на полотні, й відчув, як зноситься його душа... Що не кажіть, а фарбами писати найприємніше!.. Офорт хороше діло, та й акварель чи сепія... І все ж таки художником себе вповні відчуєш лише, коли малюєш на полотні, олійними!..

Стомився швидко. Пензель його не слухався, і через те примусив себе полишити таку приємну працю. І вкрай потрібну. Гроші за цей портрет, призначений для лотереї, підуть на ті книжки для шкіл, які він має видати і про які сьогодні вони вели розмову з недавнім гостем...

Згадка про Олександра війнула в душу знову холодним духом. Мабуть, щось має статись... Може, Сашко також захворіє? Ще лютий місяць. Холодно і водночас уже волого. А він же теж не бережеться...

Відчув, що змерз. З вікна таки добряче дме. Напевно, вітер з півночі... Якби ж йому з майстерні видно було Неву, її відкритий простір!.. І трошки сонця... Господи, як скучив він за сонцем!.. Як випаде погожий день, нехай там що, махне рукою на заборону і вийде в світ — поглянути, вдихнути вітру, променів!..

Зиркнув на сіре, з забережнями довкруг вікно й пішов нагору. Бродить отак щодня між ліжком та мольбертом або столом, змагаючись з усім, що прагне його зламати, змусити лягти й чекати тихо хтозна-чого. Невпинний герць, упертий бій!.. А серце йому болить, а в грудях йому пече... Мікстури щось не дуже допомагають. І лікарі його сумні... Коли б писались вірші, то легше йому було б!.. Принаймні так здається йому тепер, оскільки вони не йдуть, не пишуться... Вони приходять з болю... Але душі!.. Біль тіла — завада віршам, творчості... А може, ті його кати з Фонтанки, не справившись з його душею, взялись ламати тіло, щоб вбити так поезію?.. За десять літ зробили з нього діда і прикували хворостями в оцих важких, холодних стінах... Може, тому його пужнули так з України, щоб не ожив, як Прометей, не вирвався з цього полону?..

Упав на ліжку. Потім схопився, сів до столу. Вмочив перо... Ні, вірші так не пишуться... Це стан душі... Картину можна виліпити з мазків, як ліплять гнізда ластівки, а вірша — зась...

Пустельне білів папір. Перо в руці тремтіло. Аж поки впало, крутячись, немов підбитий в польоті птах... О музо! Ти полишила його в юдолі печалі й сліз і десь собі повіялася попід тинами та по шинках?.. А чи в покоях панських, п'яненька, тихо бренькаєш на дзвінкострунній лірі?..

Не обізвалась... Жінка, яка мовчить затято, страшніша двох сварливих... І що ти тямиш у цих жінках!.. Принаймні з музою ми прожили в любові й злагоді вже чверть століття... Відкинь сім літ розлуки на Мангишлаці — і стане менше... Справді, він там прожив, не написавши, вважай, рядка. Вже під кінець, як ждав наказу про звільнення, утяв поему про москаля й криницю, точніше, переробив написану ще в Орській фортеці. І все... Зате він там помалював!..

Схопився рвучко й метнувся вниз. До пензлів та мольберта... За кілька днів йому погіршало в черговий раз, і Лазаревський привів одразу двох ескулапів. Барі й Круневича. Злякався, видно, щирий його друга...

— Ну, як ви тут? — спитав Барі. — Лежіть, лежіть!..

— Воюю... — всміхнувся гірко.

— Добре... Допоможіть йому сорочку скинути, — сказав Барі Михайлові.

Той підійшов до ліжка, під руки взяв і посадив. Потому зняв сорочку.

Круневич стежив мовчки, як слухає колега серце, груди. Так само мовчки ступив до ліжка, коли— Барі звільнив для нього місце побіля хворого, й почав вистукувати по грудях пальцями та прикладати то тут, то там тендітну жовту трубку.

Тепер Барі похмуро спостерігав.

— Ну що? — спитав Тарас. — Уже ладнати воза чи ще заждать?

Спитав і сам зіщулювся, ждучи удару. Навіть на мить забув, що лікарі ніколи не кажуть правди хворому, якщо вона невтішна.

— На Україну тепер найліпше їхати через Москву, по залізниці, — удав Павло Адамович, що не збагнув його питання. — Навіщо вам, батьку, віз!..

— Так, справді, треба їхати на Україну, — сказав Барі. — Там здоровіший клімат. І взагалі...

— А зможу я в такому стані? — журно спитав Тарас.

— Бог дасть, і стан покращає, — сказав Павло Адамович. — Ми з Едуардом Яковичем пропишем знову ліки... Ви питимете та берегтиметесь...

— Режим і спокій! — твердо додав Барі. — Не працювать, не хвилюватись зовсім, читати белетристику...

— А воля скоро буде? — спитав Тарас. — Не чули?

— Сьогодні в нас?..

— Чотирнадцяте.

— Заждіть п'ять днів. Річниця воцаріння повинна стати великим днем, — упевнено сказав Барі. — Принаймні ходять такі чутки...

— А звільнять як: з землею чи без землі?

— Хто знає...

— Тягнуть — то без землі. Бояться гніву звільнених, — похмуро сказав Тарас. —

Паскуди!..

— Не можна вам хвилюватися, — підбіг Круневич. — Думайте про щось хороше, гарне. Скажімо, луку в квітах... Ви бачили травневу луку, яка цвіте?..

— Так. Панську бачив... А ще — біду, недолю, злидні... Старців з торбами бачив... І байгушів за Каспієм... Як звільнять лише з душею, буде їх на мільйони більше, усі підуть з торбами!..

— Робитимуть, як і робили, в своїх панів, — сказав Круневич тихо.

— А як же — воля, воля?! —

— Ви згорите, як будете так хвилюватись, — мовив йому Барі й приклав до лоба руку.

Тарас сіпнувся, — ніби бажав уникнути доторку, — проте притих.

— Пити по ложці тричі ту ж мікстуру... І берегтись! — сказав Барі невдовзі. — Згодні? — спитав уже Круневича.

Павло лише розвів руками. І цей непевний, безсилий жест Тарасові сказав усе. Так, кепські його діла!..

— До літа хоч дотягну? — спитав, аби почути якесь утішне слово.

— Ну що ви, що ви! — обурився Павло Адамович. — Ми ще приїдемо до вас у Канів погостювати!

— Еге, еге... — всміхнувся. Крізь гострий біль у грудях.

— Видужуйте. На днях іще заїдемо, — сказав Барі.

— Спасибі...

Вони зішли в майстерню, погмоніли трохи, пересипаючи розмову ту латиною, і попрощались із Лазаревським. Михайло довго не піднімався на антресолі, хоч не пішов.

— Михайле!

— Гов.

— Ти що там робиш?

— Трохи наводжу лад...

Сказав неправду. Мабуть, почув таке від лікарів, що має сам спочатку перестраждати, а вже тоді з'явитися йому на очі. Ширий, сердечний Друг!..

Не кликав більше. Влігся на подушках зручніше і думав трудну думу. Якщо по правді мовити, то рано йому лишати цей білий світ... Він, власне, іще не жив по людськи, як всі живуть... Нехай не всі, а більшість... Напевно, в цьому способі життя людини є вищий смисл... Гніздо, подружжя, діти... Велике коло вічності!.. Бо кола ці відновлюються у наших дітях... Діти!.. Він бачив їх не раз у снах, своїх дітей... У довгих білих льолях, з блакитними, як цвіт барвінку, поглядами... Ніколи їх не пестив, не обнімав, а тільки бачив здалеку, мов на картині...

— Може, спочити хочеш? — спитав Михайло тихо. — То я піду...

— Задумався і не почув, як ти піднявся. Вибач.

— Я трохи там поприбирав... Ну, на столі...

— Спасибі... Роблю, роблю, і раптом біль!..

— Сказали, що відступає хворість, що скоро зможеш їхати на Україну... На те вони і

лікарі!..

— Звичайно, — підтримав гру. На жаль, не чувся краще, а навпаки... — Там, на столі, де ти стоїш, візьми відбиток мого портрета в кожусі й шапці... подай сюди... Спасибі. Хочу глянути, чого йому бракує... Щось муляє мені у ньому...

— Я вже піду.

— Ходи здоровий!..

Слухав важку ходу Михайлову, скрип сходинок та стук дверей і думав зовсім не про офорт. Він теж самотній, його надійний і добрий друг... Хоч є брати у нього і мати є... Всього себе віддав йому, прикутому в оцій майстерні!..

Дивився в кут кімнати й виразно бачив набережну, якою йде Михайло в свою контору... Вітер зриває з нього сіру стару шинель: він нишком вкладає власні гроші в його діряву касу й тому живе, ледь зводячи кінці з кінцями... Ще й сердиться, коли Тарас щось каже йому про це!..

Прогупав хтось у коридорі, й картина зникла. Знову було вікно, та стіни, та свій портрет на ковдрі — мов на снігу... Сумний портрет. Ні іскорки немає в нім веселості. Журба та дума... Дума... Вона пройшла з ним разом шляхи життя, не кидала його ніде... Якби йому потрібно було назвати музу, назвав би просто — Дума... Без думи нема поезії. Недарма кажуть "бездумний вірш"... Виходить, він не самотній, допоки поряд муза, тривожна дума — крила його душі!.. Смерть чим страшна — згасанням думи, мислі... А лікарі вже зараз радять не хвилюватися, не вдумуватися в добро та зло, замкнутися в своїй біді-хворобі, боротись тільки з нею...

Немов почувши його думки, у серці біль подужчав, і стало важче дихати. Здавалось, камінь вклали йому в болящі, груди, й він тис, давив, знесилюючи... Враз відступив, лишаючи осклілу пам'ять болю... Отак і може вмерти... Не попрощавшись з музою, яка була за жінку і за сестру... Прости, моя єдина, що докоряв, що мислив про тебе зле!.. Я думав, ти — натхнення, не відаючи, що ти — Велика Дума, сама душа... Що вірші!.. Крихта твоїх щедрот...

Уставши, взяв олівець зі столу. А на папір не вистачило уже снаги...

Як відпочив, побачив аркуш свого портрета й книжку, яку читав перед приходом Барі й Круневича... Поклав портрет на книжку і на звороті трепетно почав писати тихі, сумні рядки:

Чи не покинуть нам, небого,
Моя сусідонько убога,
Вірші нікчемні віршувать
Та заходиться риштувать
Вози в далекую дорогу,
На той світ, друже мій, до бога,
Почимчикуєм спочивать...

Заплющив очі стомлено, перечекав пекучий приступ болю, що накопився хвилиною, а потім втих, розтанув, і став писати далі;

Втомилися, і підтоптались,

І розуму таки набрались,
То й буде з нас! Ходімо спать,
Ходімо в хату спочивать...
Весела хата, щоб ти знала!..

Так, ніби ці його слова були магичні, віщі, все в ньому враз обурилося наближенням кінця життя, думки спажули, звихрилися жагою світу, мислення:

Ой не йдімо, не ходімо,
Рано, друже, рано —
Походимо, посидимо —
На сей світ поглянем...

Писав свій жаль за світом, за ісімі, що мав покинути і що було для нього веселим знаком вічності. Думки лились, скла далися в дзвінкі рядки... А далі заметалися, шукаючи йому рятунку то в ліках, то в молитвах щирих богів, й втонули врешті, в пінявій червоній хвилі болю...

Отямившись, поволі рушив далі. Не озирався на те, що вже написано, беріг і час, і сили.

...О мій супутниче святий!
Поки огонь не захолює,
Ходімо краще до Харона —
Через Лету бездонную
Та каламутную
Перепливе, перенесем
І Славу святую —
Молодую, безвічну...

Знесилений, поклав отерплу руку біля паперу, який ще був недавно пустельне білий і мовчазний, а нині ніс його страждання й думи, його життя...

Невдовзі з шуму й болю затято зринула велика давня мрія і набула гіркої, ледь усміхненої нової форми:

Або цур їй, друже,
І без неї обійдуся —
Та як буду здужать,
То над самим Флегетоном
Або над Стіксом, у раю,
Неначе над Дніпром широким,
В гаю — предвічному гаю,
Поставлю хаточку, садочок
Кругом хатини насаджу;
Прилинеш ти у холодочок,
Тебе, мов крелю, посаджу.
Дніпро, Україну згадаєм,
Веселі селища в гаях,

Могили-гори на степах —

І веселенько заспіваєм...

Зронив ослаблі руки на подушки й повторював рядки про хату білу в зеленому гаю Едему, над повноводим Стіксом... На кручі, геть як над Дніпром... І Дума-муза поралася в його обійсті — в запасці та намітці... А може, й краще, що він zostався з нею, не треба буде їм розлучатися при переході у ліпший світ!.. Їх дві було, що полонили серце й зробили з мужа юнака. У Нижньому зайнявся, наче порох, старий солдат, побачивши красу й талант Катрусі Піунової... А в Петербурзі...

Болем озвався другий спогад... Мо', щоб не те його нещасне сватання...

Прогнав ману. Підвівся важко з ліжка й сховав офорт із віршем в одну з шухляд. Ще рано!.. Він має жити в хаті біля Дніпра, з дружиною із плоті й крові, з дітьми, які прийдуть у цей жорстокий чарівний світі..

Чотири дні чекав спокійно волі, а вже на п'ятий вранці знетерпеливися. О п'ятій встав, одягся хтозна для чого й ходив по хаті маятником. Душею чув: одурять, потягнуть ще їм звичне й миле рабство. Повипускати з клітки мільйони душ — це вам не жарт! Сьогодні ти господар своїх рабів, а завтра — ти їм ніхто, вони тобі не вклоняться, коли зустрінуть, і ти не зможеш їх за таке зухвальство послать на стайню і відшмагати!..

Бачив десятки, сотні, тисячі вгодованих сердитих пик, що затуляли собою шлях до волі, чув їхній зловбий, звіриний рик і переймався відчаєм. Хіба вони поступляться, зійдуть набік!..

Аби прогнать те видиво, зійшов униз, сів до мольберте з темряви густого тла висвітлювалося його лице... Здається Микеланджело колись сказав, що він од брили мармуру приймає зайве і залишає те, що потрібне постаті, яку він творить... А тут по-іншому. З п'ятьми буття вирізьблюється лише лице, лише душа, що прагне з неї вирватися з останні сил... З п'ятьми буття... А може, цар не забажав, щоб день його вошестя на престол став днем людської волі?.. Якби вои була насправжня, чесна, він обнародував би свій маніфест сьогодні!.. Боїться — отже, щедроти царські куці... Скоріш би день! В газетах, може, повідомлять...

У Петропавловській пробило сім. За дві години вже можи буде послати Федора купити газету... Чи хтось прийде . розкаже... Неділя, день вошестя — в церквах попи проголосили б волю... Може, все місто вже про неї знає, один лиш він?..

Поклав палітру, пензля і визирнув у коридор. Нікого. І темно-темно... Правда, з кімнати, де живуть старі солдати, в щілини в'ється світло... Не сплять. Гукнути, може?.. А раптом ще відпочивають? Підтоптані такі ж, як він...

На скрип дверей невдовзі з'явився Федір.

— Може, вам щось потрібно?

— Тебе мені сам бог послав! — зрадів Тарас. — Не чув чогось про волю?

— Мовчать...

— До церкви сьогодні йдеш?

— Не знаю... — пошкрібся той у потилиці й примружись хитро очі.

— Ось на тобі полтину, — дістав Тарас з кишені. — За здачу купиш мені газету. Свіжу!

— Таку, аби не пахла?

— Ні, навпаки, щоб пахла фарбою. Це ж, Федоре, не оселедець.

Всміхнувся й вийшов.

Раптом напала втома. А з нею — біль у грудях. Тому побрів нагору, щоб прилягти. Коли вже він домучить цей свій портрет?... Зосталось трохи... Ех, був би він при силі та при здоров'ї!..

Хитались сходи... Ніби він плив човном до Астрахані... Тоді штормило море. Щоправда, він на радощах тієї бурі не помічав. Боявся одного тільки: аби вітри їх не пригнали знову на Мангишлак!..

І ліжко йому хиталося. Заплющить очі — й ніби воно пливе... Аж в Астрахані, коли зійшов на берег та глянув на сотні верст ще спіненої дороги, що відділяла його від форту, повірив волі й радісно жбурнув на землю кашкет солдатський з номером останньої своєї роти!..

Лежав, дивився у сірий сутінок свого вікна, що починалося, немов вода, біля підлоги, і вдруге плив широкою, неначе море, Волгою... Чув, як гребе машина, осінні води річки, як ледь тремтить од гулу й мопі корпус, долаючи могутній плин... Схвильований, він записав тоді в журналі, або щоденнику:

"Великий Фультон! І великий Уатт! Ваше молоде, що росте не днями, а годинами, дитя в найближчій часі зжере нагайки, престולי і корони, а дипломатами й поміщиками лише закусить, поласує, немов школяр льодяниками. Те, що почали у Франції енциклопедисти, те завершить на всій нашій планеті ваше колосальне геніальне дитя. Пророцтво моє безсумнівне..."

Тоді він був і справді немов пророк. Дивіївся в глиб прийдешнього, де визрівала нова доба, де не було і не могло знайтися місця рабству, царям, панам!.. Аж страшно нині згадувати те одкровення, проникнення у хід буття...

Стрясаючи всю антресоль, піднявся важко Федір і, сапаючи, подав газету.

— Свіжа... Учора тільки спечена...

— Та я ж просив сьогоднішню!

— Сьогоднішніх іще нема... Ця теж смердить... селедцем... Не став йому доводити. Подякував і відпустив. З кишені в Федора стирчала пляшка, яка була солдатам, що доживали віку при Академії, єдиною на цьому світі втіхою. Вони пили потроху. Й потому ніжно згадували своє дитинство, юність...

А службу — ні. Так, ніби тих літ страшних і не було ніколи на їхньому віку...

Все ж Федір приніс йому сніданок, чай.

До полудня, немов на зло, ніхто в майстерню не зазирнув. Хоча була неділя. Як правило, в неділю двері його домівки не зачиняються, а тут... Коли б щось сталось з волею, прибіг би хтось, сказав би... А може, всі на радощах його забули?..

Сів, скинув ковдру. Вийти та розпитати?.. Були б Толсті!.. Микешин теж, напевно, в своїй майстерні, з парственніші особами, в яких із гіпсу голови...

Одягши свиту й чоботи, спустився до майстерні, щоб визирнути у коридор. Пустеля!.. Куди ж Михайло запропастився? Захворів, мабуть... Треба послати Федора, щоб хоч дізнався, що з ним...

Проходячи біля мольберта, зиркнув за звичкою на свій портрет на ньому і вгледів те, чого не міг побачити вже кілька днів. Отут потрібна блискітка, щоб він ожив, осяявся душевним світлом!..

Взяв пензель, швидко вмочив у фарбу й, примружившись, торкнувся ним полотна. Отак, отак!..

Стомився, ніби день малював. Сів на диван. Що діється з його грудьми!.. Як так піде... Ще довго як до весни!.. До березня і то ще майже десяток днів, а до тепла... Дихнути б весняним, добрим вітром!.. А поки що піднятись треба й випити бридку мікстуру.

Сходи хитались знову. Дивно... Це з ним нове щось — паморочиться у голові... Сказати треба лікарові... Ще дасть одну мікстуру чи порошки... Як вирветься на Україну, не питиме ніяких ліків!.. Хіба одні — пахуче, з дійниці просто, молоко...

Відчув той смак і той чарівний запах... Та щоб окраєць хліба!.. Ще теплого, хрусткого хліба з печі... Який пекла в неділю мама... Матір він пережив, вона померла в сорок... А батько в сорок та ще чотири... Йому уже... за тиждень буде аж сорок сім!..

Всміхнувся гірко. Випив гірку мікстуру... Чаша його в надто була гірка!..

Внизу почулася чиясь хода. Хтось роздягнувся, струсив шинель чи шубу й, повісивши її, неквапно пішов нагору.

— Вклякши біля стола, Тарас чекав, дратуючись, що довго так долає сходи той чоловік... Черненко Федір, пан інженер!..

— Що? Воля є?.. Є маніфест?! — спитав, не давши і привітатися. В сумних очах побачив німу недобру відповідь. — Нема?.. Нема... Коли ж вона, та бідна воля, буде?! Не випускають катюги з рук!..

— Я чув, царем підписаний вже маніфест, — сказав поспішно Федір. — Сьогодні вранці...

— Де ж він? Чому його не оголошено?

— Ждуть посту ніби...

— Нащо?

— А щоб народ зустрів велику царську милість не по шинках, а по церквах.

— Бандюги! Це ж, брате, ще півмісяця!.. Я ждав, я знаю, як марудно її чекати, волю!..

— До Петербурга ввели війська й послали по піввзводу до кожної, з частин поліції... І... роздали патрони!..

— Це означає: волю дадуть селянам голу; звільнять, та без землі!

— У Польщі бунт.

— І в нас повстануть люди, як визнають, що за волю їм піднесли! — гукнув Тарас. — Як жаль, що я нездужаю!... А тут, у нас, що діється?

— Всі мовчки ждуть.

- Не славлять уже царя, як батька і визволителя?
- Притихло все, неначе перед грозою...
- Ударить грім, а я отут лежатиму!.. — страждав Тарас. — Я стільки ждав!..
- Одужаєш. До посту ще далеко.
- Ні, я не влежу, встану хоч і з труни!.. Де Чернишевський?
- Мабуть, у Петербурзі...
- Я тут валяюсь...

Болем йому прошило груди — аж задзвеніло в скронях. Хапаючи повітря ротом, ступив до ліжка... Федір його підтримав, поволі вклав, зняв чоботи.

— Не можна тобі отак... — промовив з докором. — Із хворим серцем, Григоровичу, погані жарти... "З народом теж", — подумав, а не сказав, не стало сили.

— Збиралася громада наша вчора... — далеко десь розповідав Черненко. — Про батька всі розпитували, бажали швидше видужати... Без тебе ми — розгардіяш... Був Костомаров. Хоче прийти провідати, та все ніяк не вибереться: загруз у тій науці по самі вуха... О, це вони!

— Хто?

— Я замовив тобі обід у Павлової. Борщ з пампушками, печеню та вареники... Сьогодні ж бо свята неділя!

— Дякую...

Коли zostався в кімнаті сам, уже сіріли сутінки. Вікно пришерхло: видно, мороз подужчав на ніч. У Петропавловській пробило шість... Ще день минув. Тривожний день чекання. Цар святкував своє вошестя на престол, а люди ждали волі, а вся імперія вслухалася у шал осанни, щоб вчути в ній звук поховальний рабству...

Покректуючи і щось бурмочучи собі під ніс, на антресолі піднявся Федір-служба, добув вогню і запалив грубезну свічку.

— Дякую, — сказав Тарас.

— А то, мов сич, у темряві...

— Ти пообідав?

— Лакома, скажу вам, штука оці вареніки!

— Вареники. Ну, повтори: ва-ре-ни-ки.

Солдат зітхнув. Бурмочучи, пішов униз. Все поламали в ньому п'яні панове офіцери!.. Перемололи, вичавили... Колись Мешков й до нього взявся в Орській... Якби такої служби та двадцять п'ять пекельних літ!.. Ще слава богу... Друзям навіки слава, що вирвали його з казарми!.. Як тяжко ждав тієї миті... Й досі згадати страшно... Іроди! Карають швидко, милувати не поспішають — така звірина сутність усіх тиранів. Жаль випускати здобич із гострих кігтів. І, може, трохи страшно. Тиранам завжди страшно тиранства інших — дужчих або хитріших. Причина тисяч даремних жертв — у страхі Не за державу чи лад, який панує, — за власну владу. Тиран — хижак. На здобич він накидається, вона його дратує, збуджує а потім, вже примучена, напівжива, — байдужа йому, бридка; він зорить іншу жертву, а цю тримає з страху. Так, як трима його, Тараса, в Новопетровському, як нині довго й тяжі; не випускає кріпацький люд на

волю...

Пробило сьому вечора. Як нудно тягнеться в самотині, в чеканні час!.. Коли його, вже відставного рядового, спишілі в Нижньому, здалось йому, що зупинився й час... Ат, що там згадувати старе лихе, коли й нового досить!.. Його тоді одного припнули між Оренбургом та Петербургом, а нині припнут мільйони душ. Чекають миті визволення, страждають неві домістю. Якби-то йшлося лише про час, а то ж зневіра точить, бо люди добре знають своїх панів, свого царя... Добута воля — певна! А подарована...

Дістав рушник і витер піт на лобі. Було так важко дихати.. Чаділа свічка. Треба було б підвестись і знять нагар... Коли коли вже стане достатньо тепло, щоб відчинити можна було вікно чи й вийти в світ!.. Додушить його зима... Та, в Ниж ньому, також була не з ліпших...

Дмухнув на свічку і застогнав: у грудях подужчав біль, Заждавши якусь хвилину, поволі встав, пройшов до столу босим і, повагавшись, поправив гніт, щоб не чадів. Хоч він тепер і не боявся темряви, як то було у перші дні хвороби, та все ж при свічці чувся впевненіше. Вогонь — це наче жива душа у хаті... Жива душа... Живлюща і життедайна... У Нижньому він стрів таку жіночу юну душу... Вона було осяяла його пригасле серце. А потім знову кинула в густу пітьму...

Ліг обережно, ніби боявся щось розхлюпати у себе в грудях. Іноді йому здається, — зараз була якраз така химерна мить, — що він ущерть налитий, та й сам скляний. Про це нікому ще не розказував. Боїться. Скажуть, старий почав химерити... Хоча Барі й Круневич питали якось його, чи часто брякне йому лице... Можливо, вони догадуються?..

З вікна подуло, й свічка тихенько тріснула, вогонь схитнувся. Тінню його волосся й лисини на тлі стіни пройшла судомна хвиля... Тінь теж неначе жива душа... Щоправда, хмура, темна... Вона важка, статечна, немов журба... У Нижньому, коли zostався в кімнаті сам, сахався спершу тіні. Не через те, що в ній вбачав якусь ворожу силу чи небезпеку; просто йому здавалося, що й досі ще в казармі, що то ворухиться, лежить чи йде котрийсь його товариш по тій біді... На пароплаві, коли пливли по Волзі, Сапожников, — сиріч хазяїн фірми і корабля, — так пригощав щоденно всю невелику, але чесну компанію, що падав з ніг увечері і засинав сном праведника... Було таке, що й мученика... У Петербурзі парняга цей не захотів його прийняти якось... Бог з ним. Довіз до Нижнього, й за те спасибі!..

Тінь попливла, погойдуючись, немов його разом із ліжком виносив хтось з майстерні...

Заплющив очі. Чулася важка хода, розмова... Хтось тихо плакав, схлипуючи...

Схопився, сів, спустивши босі ноги. Тінь сіла теж... Прислухався. Ніде ні звуку... Свічка горіла рівно... Витер холодний піт. Це хтозна-що!.. Не спав же ніби... Справді, заснути треба, вирватися з полону дум!.. І з болю, що не вгаває в грудях...

Устав, дмухнув на свічку і знову ліг. Навпомацки, в густій і затхлій темряві... Поволі вона зробилась рідшою; предмети, стіни, рама спливли з пітьми, мов привиди, й лишилися в цій іпостасі...

Видзвонюючи весняним сміхом, двором пройшла весела юна пара... Дивно, та він ні разу не був отак щасливий... Хіба у Вільні з Ядзею... Та, може, ще з Марусею, яку відбив у друга свого Сошенка... Ні, він її не відбивав, вона сама з них двох його обрала... Гай-гай! Коли то все це було!.. Тетяся, або Катруся у Нижнім Новгороді йому нагадувала собою ту Марусю... Як кажуть, сивина в бороду, а біс у голову!..

Тепер він бачить і розуміє, тоді ж осліп, оглушений її красою. молодістю і, як йому здалося спершу, розумом... Старий друга Щепкін тоді, звичайно ж, добре усе збагнув, а не втрутився, змовчав!.. Надто вже делікатний він чоловік... І сильний. Не побоювся вирватися серед зими з Москви в приволзьку Тматорокань, аби обнять піднаглядного, якому в'їзд до столиць заборонили!..

Коли почув про цю монаршу волю, то... Ні, спочатку збіг з пароплава й подався у місто... Не так було. Аж потім прийшов папір із Оренбурга. А спершу Брилкін йому сказав, що жде його поліція і що йому, керуючому конторою, повелено подати негайно звістку, як тільки цей Шевченко прибуде в Нижній Новгород...

...Він не прибув, він прилетів у місто, з якого шлях простилався далі, аж до Москви та Петербурга! За кілька днів він був би уже в Москві...

Слова Миколи Олександровича його підбили, неначе птаха на льоту. Навіщо він поліції? Не втік же, все, як і належить... Хіба що трохи попростував, минувши свій батальйон в Уральську... Іраклій це передбачав, тому так довго м'явся з квитком на Астрахань і Петербург...

Поснідавши сьак-так, — шматок йому не ліз до горла, — побрів похмуро на пароплав. Він, правду кажучи, не сподівався на цю біду, гадав, що там, у форті, залишив службу, Косарева, який завзято прагнув зробити з нього фрунтовика, що батальйонне і корпусне начальство лише приснитись може в жахливих снах... Аж ні! Його особу вже тут чекають вищі чини поліції, щоб вволити якусь таємну волю старих отців-мучителів!.

Веселий Нижній Новгород стояв тепер незатишним і незугарним. Сьогодні вранці місто йому здалося казковим, дивним видом, що піднялось над Волгою, а нині все це зблякло. вподобилося до Оренбурга... Мабуть, його, сердегу, змусять вернутися у ту пустельну Скіфію, — яка Овідію здалася б справжнім пеклом, — щоб вислухати іще одне повчання майора Львова, а може, щось і гірше. Він звик уже до того, що всі чудові наміри в покращенні його лихої долі закінчувалися ще більшим злом. Чому останній — звільнення його в одставку — не може раптом вилитися в Сибір чи навіть каторгу? Безмежні царські милості, й сваволя теж!..

Знайомий "Князь Пожарский" стояв на тому ж місці. Сьогодні він ледь прочалапав останні версти, бо друге колесо не працювало: лопнув якийсь шатун. Не витримав. А він залізний!..

Волга була печальна й сіра. Низькі осінні хмари рябили її дощем, змітали до берегів вітрильники й малі човни... Глибоко тут чи мілко?.. Є ще такий прадавній спосіб розв'язувати тугі вузли... Як повертатися аж за Урал, то, мо', простіше кинутися у чорний вир?..

Намоклий трап був небезпечний, палуба також слизька... Почувши його ходу, з

каюти вийшов капітан.

— Коли в Москву? — спитав привітно й сумно. Вони здружилися за довгий місяць плавання.

— Як свисне рак...

— Що сталося?

— Поліція мене вже жде, Васильовичу...

— Ви ж не втекли, квиток у вас законний, — здвигнув плечима Кишкін.

— Законне в нас лиш беззаконня, — сказав Тарас. — До речі, де мій квиток? Я мушу здати Брилкіну, а він віддасть поліції. Такі діла!..

В каюті, куди ввійшли, пан капітан дістав зі столу паспорт, або квиток, і мовчки тицьнув його Тарасові. Той розгорнув, упевнився, що не чужий, а далі взяв свої сакви і вийшов.

— Спасибі вам за хліб, за сіль і за компанію! — подав правицю Кишкіну.

— Що ж буде?

— Ат... Що бог дасть... Чи губернатор...

— Це не годиться... Треба самим подумати...

— За нас жандарми думають. Вони тепер — усьому голова, — сказав Тарас, завдаючи на плечі свої пожитки. — Дякую, що довели! Прощайте!..

У Брилкіна, куди прийшов, мов пілігрим, на нього вже чекали.

— Овсянников, — всміхнувся йому назустріч ставний високий чоловік, — Павло Абрамович.

— З поліції?

— Ні. Архітектор і помічник керуючого конторою, — кивнув на Брилкіна. — До речі, я ваш земляк, із Конотопа...

— Славно! — гукнув Тарас. — Колись було прислів'я: "Що не байрак, то і козак", ну а тепер точніше буде мовіпч "Що не козак, то мій земляк". Скрізь земляки!

— Якщо не проти, будете у мене жити...

— З радістю, — не став Тарас вдаватись до церемонія. — Коли мене, звичайно, не забере до себе пан поліцмейстер.

— Не забере, — озвався Брилкін. — Лапа свій чоловік. І теж, здається, ваш землячок...

— З Литви, — сказав Павло Абрамович. Він якось дивно так говорив — неначе гладив. — Треба зайти до нього...

— Спершу придумать слід, як бути, — рішуче мовив Брилкін.

— Є випробуваний в таких випадках спосіб, — звів смішно брови Павло Абрамович. — Хвороба...

— Я здоровий, — сказав Тарас.

— Хороший лікар завжди знайде в людині якусь пристойну хворість...

— А як напише, що прикидаюся, то позичати очей в сірка? Запала тиша.

— Кишкін мені сказав, що ви були в солдатах аж десять літ... — озвався першим Брилкін. — От жартівник!..

— Це правда.

— І ви ні разу не симульнували? — лагідно спитав Павло Абрамович.

— Припинювати себе таким!..

— Ну знаєте! А де ж маневр, солдатська хитрість? — звівся на рівні ноги Брилкін.

— Я не солдат.

— Були ж?

— Не був!

— А мовили, що десять літ... — протяг Павло Абраїмович.

— Ходив у формі, службу якусь справляв... Проте не був солдатом! Не дався їм...

— Феноменальної — змахнув руками Брилкін. — Не обламали? Дивно...

— Я ж присягнув.

— Кому?

— Собі.

— І витримали? — звів знову смішно брови Павло Абрамович. — Я так не зміг би...

— Зміг би, — сказав Тарас. — Якби із вами поряд був ваш народ...

— І все ж прошу вас... треба застосувати хитрість, — сказав похмуро Брилкін. — Безглуздо вам повертатися аж в Оренбург! Тарас промовчав. Справді, це чортзна-що!..

— Все буде якнайкраще... — погладжував його Овсянников. — Прийдуть, напишуть акта, й гуляй собі по Нижньому та клопочись про дозвіл далі їхати... Поліція велике діло! Якщо вона розумна... А Лапа наш і наш Кудлай...

— В обох собачі прізвиська? — спитав Тарас, повеселівши.

— Люди зате хороші...

— Ой-йой!.. — схопивсь за груди.

— Що з вами? — кинувся до нього Брилкін.

— Болить у грудях і голова...

— Гукнути треба лікаря! — підбіг Павло Абрамович.

— І поліцмейстера... щоб склали акт...

— Ну ви й артист! — закліпав очима Брилкін. — Я думав, справді...

— Нездарма грав на сцені в Новопетровському, — сказав Тарас. — Ми ставили там "Свої люди..." Островського.

— У нас театр не з гірших! — гукнув Павло Абрамович. — Актори є талановиті. Скажімо, Катя Піунова...

— Домовились? — спинив його тираду Брилкін. — То я скажу, Григоровичу, що ви захворіли і лежите в Овсянникова...

— Скажіть! — махнув рукою. — Не гріх відвести підлісті хитрістю.

— Господь простить!.. — звів очі горі Павло Абрамович. І, посміхнувшись, мовив, як пригорнув: — Ходімо додому, батьку...

На другий день вони зійшлись провести сім'ю Сапожникова в Москву. Обід пройшов так само дружньо й весело, як на "Пожарском". Щоправда, обмаль часу, — їхали вони поштовими, — та важкуватий настрій Олександра Олександровича ущербив останню їхню зустріч. А може, вся причина була в підлеглих, що теж

прийшли. Не кожен з владу маючих, — чи маючих багато грошей! — в присутності своїх службовців зуміє бути простим веселим смертним, яким був пан Сапожников на пароплаві...

До пошти йшли поволі. Прислуга несла валізи та саквояжі. Сапожников давав останні розпорядження щодо Балахни, де будували судна... Тарас тримався з останніх сил, щоб не заплакати. Це ж рушилися усі його чудові плани, зустрічі, омріяне нове життя в столиці!.. Допоки це триватиме?.. Прокляття всім, причетним до цих страждань!..

Сідали не поспішаючи. Мільйон важкий, хоч ти його і не везеш з собою... Поштмейстер теж не квапив, люб'язно дбав, щоб їхалося всьому сімейству зручно, щоб не забули чогось з речей на станції.

— А ви? — спитав Тараса, вловивши, мабуть, його бажання їхати.

— Я погостюю в Нижньому, — зітхнув Тарас. — Таке чудово місто... Куди Москві! Поштмейстер глянув з подивом, але промовчав.

— Ну-у, будь здоров, Григоровичу! — обняв Сапожников свого похнюпленого супутника і протеже. — Коли не так щось, вибач...

— Спасибі! Все чудово!.. — таки не втримав сльози Тарас. — Ви ж поцілуйте у Петербурзі мою святу заступницю графиню Анастасію і розкажіть, що тут зі мною сталося!..

— Зроблю, зроблю... Прощайте.

Ще поцілунки, сльози, якісь прощальні вигуки... Нарешті, коні рушили, застукотіли об брук колеса, і... він, Тарас, лишився сам. Хоч віддалік стояли Брилкін, Овсянников та ще якісь йому не знані люди, відчув себе таким самотнім, що хоч бери і вий услід каретам, які вже бігли весело у бік Москви. Хтось інший зайняв призначене для нього місце в одній із них!..

Щоб не побачили його невольничих пекучих сліз, пішов куди дивились очі...

...Вже десять днів чекав візиту лікаря та поліцмейстера, вони ж не йшли. Забули про "болящого" чи знали, що не втече безпаспортний... Ще добре, що його нові знайомі накидали йому книжок, журналів, що вийшли в світ за всі роки його відсутності в культурнім світі. Спраглий серед пустелі, напевне, так не припадає до джерела, як він припав до того диво-чтива. Ні, ні, не все було достойне хвали й захоплення, та вже сам факт такої зливи творів, прилучення його до них робили геть щасливим. Один "Богдан Хмельницький" Костомарова перетворив два сльотяних осінніх дні в осяяні незгасним сонцем мудрості. Чудова книга! Видно, за десять літ історія, як вид науки, далеко пішла вперед. І що найрадісніше — вона тепер висвітлює і ті подробиці, які були закопчені густючим димом фіміаму, кадимого з таким старанням порфірородним ідолам!..

Десятий день... Хоча вони йому й не дуже треба, той поліцмейстер з лікарем, та все ж тривожно якось, так, наче він підвішений між Нижнім та Оренбургом... Оце ждання, непевність йому здоров'я збавлять років на п'ять!.. За службу свою солдатську наждався вже по саме годі, душею знидів... Господи, він так жагуче прагне роботи, дії, руху, а тут його примусили сидіти на ланцюгу і ждати, ждати хтозна-чого!..

Схопився, кинув книжку й пішов шукать господаря. Знайшов його у кабінеті.

Слухай, Павле Абрамовичу! Дозволь мені намалювати твою парсуну. Посидь хоч, поки прийде ваш Лапа й лікар... Руки сверблять до праці, скучили!..

— Гаразд, малюйте, — скинув високо брови. — Щоб схожий був!

— Як бог дасть, — сказав Тарас. — Принаймні вас по ньому знатимуть нащадки наші... Скажуть: таким він був, Овсянников...

— Тоді малюйте гарним!

— Яка душа — такий портрет. А душу не приховаєш...

— Ви чарівник?

— Художник. І в цьому суть!..

Острашений таким прологом, Павло Абрамович по спокійно всидіти, весь час його тягло підвестись, глянути, який він є в очах людей, художника.

— Не сіпайтесь, бо вийде в нас одна якась судома, — впиняв Тарас.

— Цікаво ж...

— Душа не зовсім чиста? Є каламуть?

— То ви ще й піп?

— Крий боже!

— Навіщо ж вам борода?

— Для форсу.

— Тепер не в моді бороди.

— Тому й завів. Щоб бачили й непросвіщенні люди, що діють з нашим братом батьки-царі.

— Ви — мстивий?

— Ні. Упертий і послідовний... А втім, у нас з Миколою смертельний герць...

— Якщо з царем — ви виграли, оскільки він вже мертвий, а ви живий.

— Є Олександр...

— Ну, цей не схожий зовсім! Всі кажуть так.

— Побачимо...

Розмова була слизька й на тому згасла.

Десь за годину Тарас зітхнув полегшено, поставив дату, підпис і урочисто вручив портрет господареві. Той глянув з острахом, а потім ледь усміхнувся.

— Ну, як душа? — спитав Тарас.

— Нівроку... Спасибі...

— Йду гуляти! Я чесно ждав до двох годин. Посвідчите?

— Ідіть. Портрет посвідчить. Ну, й добра чарка!.. Випогодилося. Аж на бульварі Тарас помітив цю перемену. Місто повеселішало, всміхаючись хрестами храмів. Тут є старі, первинні, ще тих часів, коли смаки й таланти були високі, чисті, а є і "ступа", зведена немов самим Миколою: П'ять товкачів її он видно... Справді, до чого б він не торкнувся, цей імператор, все набува потворності!.. Виходить, несмак того, хто має владу, розходитьсь, немов отрута, тонкими жилами усіх мистецтв?.. Жінки і ті якісь безбарвні й немічні... А хоч би тобі одна красуня чи навіть просто звабна!.. По-твоєму, і

тут Микола винен? Ти просто все готовий звалить на Тормоза, як називав цього царя святий вигнанець Іскандер . Жінки принаймні... Жінка — тонке створіння, квітне лише в теплі, любові, а цей тиран усюди сіяв холод, тупу байдужість ката і солдафона!..

Позаду враз почувся сміх. Дзвінкий, дитячий — наче задзенькотіла весело, радіючи весні, синиця. Оглянувся і вгледів зграйку діток, що наближалася якимось дивним плетивом. Не міг збагнути, чи танцювали вони отак, чи гралися, чи просто йшли, як ходять тільки діти, що вирвалися па вільну волю... А втім, ці юні птахи не знали клітки, пурхали, куди хотіли. Костюми їхні були якісь химерні, мов театральні. Дівчатка всі, — їх троє, — у коротеньких, в дірках, мантильках, що рук їм зовсім не прикривали, на хлопчику ще й капелюх з пір'їною... А на ногах!.. Чиї вони, яка біда їх вигнала напіводягнених на цей бульвар осінній?..

— Не знаєте, де тут кондитерська? — спитав у них. Спинилися. Чотири милих личка, розчервонілих од бігу й холоду, мов соняшники, осяяли сумний бульвар.

— Тут недалечке, дядю! — озвалась старша дівчинка, якій було десь, може, років вісім. — Як хочете, ми проведемо.

— Дякую. Як звать тебе?

— Я — Катя.

— Надя, — зробила кніксен меншенька.

— А я — Докійка, — тихо всміхнулась третя.

Хлопчик дивився мовчки. Чистими, як джерело, очима.

— Мене Тарасом кличуть. А як тебе? — присів Тарас до нього.

— Сашко.

— Ведіть мене в кондитерську! Бо страх, як хочеться чогось смачного...

— Там є солодкі пиріжки, — сказала Катя. — Чудо!

— Багато їх?

— Отака гора!

— А ви чиї?

— Арбен'євські. Наш татко — Друга скрипка в театрі Варенцова, — сказала гордо Катя.

— Колега, отже...

— Ви теж музика, дядю?

— Ні. Я художник... О, ми прийшли! Заходьте. Вони зам'ялися біля дверей, позиркуючи одне на одного, тоді несміливо переступили страшний і звабливий поріг кондитерської і вклякли, причаровані горою диво-ласощів.

— Всім пиріжків! — гукнув Тарас. — По п'ять на душу.

— Мама!.. — зітхнув Сашко і засміявся...

Лапа прийшов-таки. На другий день. Високий, бравий полковник гвардії не схожий був на поліцмейстера, хоч обіймав таку посаду в Нижньому.

— То де тут наш претяжко хворий? — спитав з порога весело.

Тарас поклав малюнок та олівець, підвівся.

Тримаючи в своїй руці Тарасову, пан старший поліцмейстер звернувся до лікаря,

що увійшов услід за ним:

— По-моєму, ця борода, шановний Август Генріхович...

— Так, це симптом серйозний, — озвався лікар. — Гартвіг! — вклонивсь Тарасові.

— Він хворий геть! — розвів руками Лапа.

— Я, ваше благородіє, такої ж думки. Треба складати акт.

— Пишіть, пишіть. Куди йому вертатися в той Оренбург!.

— Смертельно, — дістав папір і сів до столу лікар. — Не можемо ми взяти гріх на душу...

Хоч розумів всю їхню гру, Тарас і справді раптом відчув себе недужим. Під серцем стало холодно, а потім там, де серце, зробилась пустка...

— Довго я тут хворітиму? — спитав так сумно в лікаря, що той аж звів на нього великі карі очі й сказав у тон:

— Аж доки ваші друзі у Петербурзі не виклопочуть ще більшу царську милість...

— А височайші милості — найкращі ліки жаждуцим попасти до столиці! — прорік, піднісши палець, пан поліцмейстер. — Істинно тобі глаголю, сину мій!..

— Павле Вільгельмовичу, ви не були колись ченцем чи ксьондзом? — спитав лукаво Гартвіг.

— Не був. Бо вельми любив паненок пенкних!.. — зітхнув полковник. — Мама ж моя так мріяла!..

— Сердешна... Акт готовий! — підвівся лікар. — Ваше преосвященство, отут засвідчіть підписом — і можна йти...

— А могорич?! — обурився громоподібно Лапа. — Хазяїн, де шампанське?

Овсянников, що, певно, ждав цієї миті, вніс тацю з пляшкою, яка спітніла, й келихами.

— Пся крев!.. — всміхнувся у пишні вуса пан поліцмейстер. — Хворість потрібно час від часу гарненько сприскувати щоб не взяла над чоловіком гору...

— Павле Вільгельмовичу, ви не були колись моїм колегою? — спитав удруге лікар. — Такі знання...

— Кепкуй, кепкуй — зостанешся без клієнтури... — сказав крізь зуби Лапа. І вистрелив у стелю корком...

...Сидів і ждав, прикутий до Волги й Нижнього. Сполохані його листами, санкт-петербурзькі друзі, що вже раділи визволенню його з солдатчини, зітхнувши тяженько, взялися знов до діла. Чи буде цьому кінець?.. Із Нижнього до Оренбурга пішла також депеша: що, мов, та як? Там був новий командуючий, Катенін, родич нової пані Білозерської... Так, так, Василь узяв та й одружився!.. Це ж скільки йому? За тридцять... Пора! Бо зараз як не одружиться, то довго буде... Декому вже сорок три, а й досі... Куди б він мав привести жінку — в казарму?.. Справді, не до одруження йому було. Та й де в тому Новопетровському знайти дружину?.. Забути, викинути геть з голови той форт, і ту пустелю, і те життя!..

Бульвар, яким він звик тепер гуляти, стояв уже без листя, притрушений злегка сніжком. На жаль, не встиг до холодів намалювати усі місця цікаві, щоб мати взимку

над чим трудитись. Видно, він зазимує в Нижньому, бо й досі ще не знає толком, що сталося і що його жде попереду. Михайло, слава богу, прислав недавно грошей, і він тепер не відчуває себе набридлим гостем. Вже другий місяць, як він "гостює" в Нижньому!.. Перезнайомився із товариством, звик сам, завсідником став у театрі... Є там одна артистка — жива душа, а інші — так собі... Ця Піунова Катя...

— Добри вечір! — почулось знає, рідне. Задумався і не помітив Шрейдерса, що йшов йому назустріч. Земляк також, із Київського університету.

— А-а, Кость Антонович!.. — зрадів Тарас. — Пробачте, я замислився...

— Про долю людства, певно? — спитав юнак, якому теж було вже десь під тридцять.

— Про жіночку одну гарненьку... — розвів Тарас руками, мов вибачаючись.

Кость усміхнувся. Хоч він служив чиновником для особливих доручень при генерал-губернаторі, а був простий і щирий.

— Це треба також... Може, ви в нас одружитесь?

— Знічев'я, щоб не тратить часу даремно?

— До речі, там прийшов папір із Оренбурга...

— Про мене?

— Так.

— І що в нім? — спитав зчужілим голосом.

— Я не читав. Пішов одразу шукати вас, щоб разом. Папір той у керуючого канцелярією Кадницького...

— Ходімо швидше!

— Встигнемо, — всміхнувся скупко Шрейдерс. — Діла в нас туго рухаються, мов на волах...

По тому, як він стримував його порив побачити мерщій папір, як намагався відволікти увагу й розважити історією з місцевих звичаїв, Тарас збагнув, що Шрейдерс папір читав і що напевно в ньому нема нічого доброго.

— Чому так видно стало? Там щось горить! — сказав Тарас, відчувши раптом страх перед прийдешнім, яке його чекало у губернатора.

— Пусте. Якась контора... Нову поставлять... Тепер вони обоє не поспішали. А все ж ішли. Бо долю, як і нещадність влади, не оминеш, не обхитруєш. Просто потрібен час, щоб звикнути, щоб назбирати сили на ще одну свою біду...

Кадницький був сама люб'язність, ще й схожий зовні на Лазаревського Михайла.

— Радий знайомству з вами, — потис легенько руку. — Я чув про вас багато вельми гарного...

— З листа, який прийшов сьогодні до губернатора? — спитав Тарас.

— Ні, ні, Григоровичу! — зніяковів Кадницький від тих не дуже чемних, колючих слів.

— Пробачте... — сказав Тарас. — Я жду вже цілий місяць того листа й не знаю, що зі мною буде далі.

— Вам заборонено в'їжджати у столиці. А ще — ви маєте перебувати під пильним і

таємним наглядом поліції, — подав Кадницький йому папір з гербом і пишним витіюватим підписом.

— Оце така свобода?! — не стримав Тарас обурення. — Давали довго й тяжко, а взяти нема чого!..

— Все ж не казарма... — озвався тихо Шрейдерс.

— І Нижній Новгород — не Оренбург, — додав Кадницький. — Звідси до тих столиць подать рукою!..

— Легше поклопотатись буде. Я часто їжджу в Москву і навіть у Петербург, — промовив Шрейдерс палко. — І будь-яке доручення, що ви дасте...

— Спасибі... Я так хотів, так мріяв про Академію!.. — ледь не заплакав.

Вийшли надвір утрюх. Мовчали. Монарша милість!.. Чадолубивий, добренький, надія лібералів!.. Отець народу, плакальник його неволі!.. Все лиш обман, гра лицемірів, підлість!..

— Піду додому, мабуть, — сказав Тарас. — Зализувати душевну рану...

— Дуже не побивайтеся, — потис Кадницький руку, затримавши її в своїй. — Хоч ми й маленькі люди, вас не дамо в обиду.

— Принаймні поки ви в Нижнім Новгороді, — додав від себе Шрейдерс.

Пожежа вже скінчилася. Бульваром слався легкий димок, послаблюючи убоге світло ліхтарів. Сніжок стемнів від диму... Прощай надовго, і Петербург, і Академія, і мила серцю акватинта, якою мав оволодіти, аби поширювати прекрасне й мудре межі людей!.. Що він робитиме у цьому місті — доброму, десь вільнодумному, та все ж глибоко провінціальному?.. І на Україну йому не радить їхати Михайло Лазаревський, що розмовляв про нього в сім'ї Толстих... Та й де вона, та Україна! Він мусить тут "хворіти", аби назад не їхати, аж на Урал... Все переплуталося, загальмувалося в його житті, що славно так розпочалося, коли рибальський човен покинув з ним на борту Новопетровський форт... Це він давно вже був би у Петербурзі, ходив би там на виставки та в Ермітаж, стрічався б із земляками, що так його, сердешні, ждуть, з Семеном Артемовським, братами Лазаревськими та Кулішем!..

— Григоровичу, на вас лица немає! Що сталося? — зустрів його Овсянников у передпокої.

— Папір прийшов із Оренбурга... Нев'їзд в столиці, нагляд, та ще й суворий!..

Павло Абрамович не зміг знайти одразу якогось слова втіхи. Поміг Тарасу зняти важкий кожух, струсив і сам повісив.

— Подумать треба, — мовив. — Ходімо в мій кабінет. Там жде нас Бريدкий... Може, в три голови ми знайдемо якусь стежину в цьому завалі царському...

Микола Олександрович також стривожився, коли побачив їхні сумні обличчя.

— Знову якась біда? — підвівся.

— Біда та сама, тільки в усій красі, — зітхнув Тарас, сідаючи, бо ноги стали немов чужі. Овсянников переказав суть діла, й запала довга тиша.

— Тут без царя, звичайно, не обійшлося... — озвався перший Брилкин. — Тому потрібна витримка...

— І хитрий хід, — додав Павло Абрамович. — Ви якось нам казали, — звернувся до Тараса, — що є у вас заступниця, якась графиня...

— Правда. Вона добилась визволення мене з казарми.

— То, може б, ви...

— Ні! Совісно, — рішуче сказав Тарас, — Вона вже й так... Хіба що граф?..

— Він має якийсь стосунок до ваших справ? — втрутився Брилкін.

— Аякже. Віце-президент моєї Академії.

— А президент?

— Сестра царя Марія.

— Ось хід! — гукнув Овсянников. — Пишіть прощення графові, як віце-президентові, щоб вам хоч тимчасово, скажімо, на років два, дозволили зайнятись акватинтою при Академії мистецтв.

— Не жити, а навчатися, — підтримав його Микола Олександрович. — Якщо ворота замкнено, ідуть у хвіртку, пішечки...

— Подібне щось порадив мені мій друг Михайло, що в Петербурзі, — сказав Тарас. — А він почув таку пораду із уст самого графа...

— От бачите! — зрадів Павло Абрамович. — Хоч ми того не відали, а всі зійшлись на думці писати графу.

— Радять мені також не їхати, як тільки можна, до Оренбурга, а тут чекати паспорта...

— Це ми берем на себе, — всміхнувся Брилкін. — Лапа не підведе.

— І що б я без вас робив у Нижньому! — гукнув Тарас, розчулений їх співчуттям. — Пропав би!..

— І ми без вас пропали б... — врочисто мовив Брилкін. І уточнив: — Без декабристів, Герцена, Шевченка, Чернишевського...

— Ну-у, це вже ви... — зніяковівши, почав Тарас.

— Пишіть листа до графа, — прийшов йому на поміч Павло Абрамович. — І хай господь вам помагає! Брилкін подав тим часом руку:

— Вже мушу йти... Я вірю, що скоро ви засмутите ниже-городців своїм від'їздом у Петербург.

— Устами б вашими та пити мед, Миколо!.. — обняв Тарас людину, яка зустріла і прихистила на цій землі, у місті, що стало йому надійним домом в тяжку годину...

...Сидів, як пес на прив'язі, й ждав із столиці вістки. Послав листи Толстому, Толстій, Михайлу Лазаревському... А вчора — Щепкіну та Кулішу: з проханням, щоб приїхали до нього в Нижній Новгород на тиждень-два... Сидить і жде... Ні, він купається в книжках, журналах! За десять років стільки, — по царській милості! — він не пізнав, не прочитав, не осягнув, що нині все вбирає в себе, всмоктує, як ґрунт сухий живлющу воду. Може, воно й на краще, що не приїхав просто у Петербург... З'явився б таким собі пустельником, що ні про що, для інших знане, звичне, не чув і краєм вуха... А так приїде гоголем, як із Сорбонни!.. Бідний Микола Гоголь... Згубив життя велике, зачах... Жаль, що вони не стрілись, не познайомились!.. Тепер уже хіба на тому світі... Тут в

Олександра Гранта, англійця тілом і душею, він вперше побачив твори Гоголя у виданні Пантелеймона Куліша та Терпенову "Полярную Звезду"; обкладинка її кричала профілями п'яťох великих мучеників, повішених царем Миколою... Як добре було б, щоб вибили медаль на пам'ять про цю мерзенну, страшну подію!.. З одного боку портрети п'яті великомучеників із написом: "Перші російські провісники волі", а на звороті — портрет Миколи-Тормоза і напис:

"Не перший російський коронований кат"!..

Вже тут недавно він познайомився з одним із декабристів Іваном Анненковим, що переїхав після амністії з Сибіру в Нижній. Аж до години ночі вони бесідували про все відверто й широко, як два вигнанці, воїни свободи й правди...

Нині йому наснилась Орська, її в'язниця каторжна, в якій сидів сім років тому влітку, після доносу прапорщика, застуканого в чужої жінки... Хурдига та розбурхала його всесвітні роздуми. А ще так звані петрашевці, яких слідом за ними заслали в ті забуті богом землі... Теж воїни свободи й правди!.. Микола-цар життя поклав на стримування цієї хвилі мислення, жадання волі. Замучив сотні, тисячі, а не здолав, як і Нерон, нової віри. Вона міцніє, входить в серця людей, спонукує до боротьби!..

Не згледівся, як сів до столу. Давне, напівзабуте щось розросталося в його душі, шукаючи собі простору, дії. Він не одразу навіть збагнув цей стан. Не відгукнувся радістю. Рука сама знайшла папір, взяла перо, яким учора ввечері писав листи... Всі самодержці схожі, й усі борці за волю подібні теж... Микола-цар — мов рідний син Нерона чи тінь його... Володар, що не стримується народом, став тираном, звіром... Нерон ним став, і став Микола — російський імператор. Де Рим, а де Санкт-Петербург, та суть одна! Історія внесла лише поправки на час і простір, та на місцеві звичаї, а люди, душі їхні — як і були. Нерон карав провісників нової віри, Микола теж...

Вмочив перо... Аж дивно, отой крилатий душевний стан, що переймав його в хурдизі Орській, озвався луною нині... Гадав, що він давно пропав, що вмер, іще не народившись, високий вірш, аж ні — пройшов крізь муштру, недолю, відчай і в добрий час устав із тліну й попелу!..

Давно вже я, сиджу в неволі,
Неначе злодій взаперті,
На шлях дивлюся, та на поле,
Та на ворону на хресті
На кладовищі. Більш нічого
З тюрми не видно...

Тепер він був свідомий свого покликання, того вогню, що не погас, що тлів, як іскра, й нині зайнявся ясно й дужо. Рядки пливли, лягали вслід за пером, ба, навіть випереджаючи на мить перо, народжувалися в його душі, зливаючи в одне тривожне ціле Рим, християн, Санкт-Петербург і тих, хто став на площі біля Петра в німе каре, щоб крикнути на цілий світ про волю...

Благословенная в женах,
Святая праведная мати

Святого сина на землі,
Не дай в неволі пропадати,
Летучі літа марне тратить.
Скорблящих радосте! пошли,
Пошли мені святее слово,
Святої правди голос новий!
І слово розумом святим
І оживи, і просвіти!..

Знеможений, схилив на стіл враз обважнілу голову... й побачив скорбну матір, що з божої зробилась просто матір'ю закутого в кайдани сина... Ревів святами, оргіями могутній Рим, гуляв — карав і милував — Нерон, на диво, схожий на імператора всія Русі...

Схопившись, знову споро пустив перо на біле поле аркуша.

...Молю ридаючи: пошли,
Подай душі убогій силу,
Щоб огненна заговорила,
Щоб слово пломенем взялось,
Щоб людям серце розтопило,
І на Україні понеслось,
І на Україні святилось
Те слово...
Не дописав рядка, заснув.

Чотири дні та ночі тривало чудо творення святої птиці з попелу, в який її перетворив новий Нерон і слуги його завзяті — кати людські. Чотири дні та ночі народжувалась нова поема-пісня в душі, що довго й гірко не озивалася прибитим рідним словом. Коли ж поставив крапку і, повагавшись трохи, нарік своє нове творіння "Неофітами", підвівся, впав на ліжко, схопився знов і крикнув, мов на пожежу:

— Павло! Павло Абрамович!..

Його ж немає вдома... Він геть забув. А може, їм, нижегородським приятелям, не слід читать поему, в якій сліпий хіба що не вгледить суті справжньої, царя, його сатрапів і тих, хто йде за волю на муки й смерть? Не через те, що в чомусь не довіряє, а щоб не стати приводом для їх турбот, а може, і неприємностей. Цей поліцмейстер Лапа з усіма ними запанібрата. Та хто сказати може, як поведеться, коли біда, коли до —рук йому потрапить донос якогось іще Петрова а чи Ісаєва?..

Підбіг до столу, перегорнув своє нове творіння, своє дитя... Аж дивно! Чотири дні тому поеми ще не було, а зараз — ось вона, у плоті й крові!.. Жива душа, що житиме й торкатиметься душі людей... От хто її послухав би, і зрозумів би, і підказав би, що в ній не так, — старий Михайло Щепкін, земляк і друг! Йому нехай і буде вона присвячена... Приїде в Нижній Новгород, то подарує...

І мечі в руках їх добрі,
Острі обоюду,

На отмщеніє язикам
І в науку людям.
Окують царей неситих
В залізнії пута,
І їх, славних, оковами
Ручними скрутять,
І осудять неправедних
Судом своїм правим...

Накрив рукою аркуші. Таки не варто нею тут похвалитися... Поема ця не для цензури. Як ті, що писані були колись у В'юнищі та Переяславі... Для друку, — якщо дозволять, — щось нашкребе із захалявних записів, які прислав, оправивши, друга Герн. А це своє творіння, новий псалом, пізніше пустить між люди так, у списку, як ходять десь на Україні і в Петербурзі, — йому про це сказали! — "Холодний Яр", "Кавказ", "І мертвим, і живим...", "Сон", "Єретик", "Великий льох"...

Згорнув, поклав до внутрішньої кишені, — щоб не пом'ялись аркушики, — одяг кожух і вийшов з дому. Як написав поему, то став немовби більшим, аж тісно йому зробилося в своїй кімнаті, в домі. Йшов по бульвару, вулицею, що тут була, як Невський у Петербурзі, і відчував себе високим, дужим та молодим. Тепер він знав достеменно, що гнуло його весь час, що, крім обмежень на в'їзд та нагляду, гнітило душу, гнало важкі думки. Він не писав, не був поетом, тим Кобзарем, яким його заслали в Орську!.. Все повернув чи просто не дав прибити: гідність, здоров'я, хист художника і навіть, власне, волю, а музу, ту, що вивела його у перші лави борців зі злом кріпаччини й самодержавства, десь загубив сім років тому в Орській, чи по дорозі з неї до Оренбурга, чи вже в Уральську, в Гур'єві, чи на Каспійським морі, як плив на той забутий богом Мангишлак... Тепер вона вернулася до нього знов, дихнула в душу силою живого слова!.. Він мов воскрес із мертвих, підняв і скинув камінь, яким його приклали кати-жандарми!.. Всує весь їхній труд. Тепер він може ждати, коли йому дозволять в'їхати до Петербурга!..

Ріка, що враз відкрилася йому згори широким білим плесом, забила дух. Стояв, дививсь у волзьку сиву далеч, а бачив старий Дніпро, а чув його нескорену, хоча й закуту силу... Він, врешті-решт, поїде на Україну! Там ждуть його... Принаймні він жадає дихнуть її повітрям, наповнить душу піснею, красою рік, гаїв, степів і словом із мудрих уст народу... Які слова, які пісні, які там люди, господи!..

Оглянувся, чи хто не бачить його сльози. На вулиці ані душі, пустеля. Лиш вітер, ніби граючись, жене легку поземку...

...З усіх, кого запрошував відвідати його, бідаху, в Нижньому, озвався ділом тільки старий Михайло Щепкін. Який там він у біса тобі старий! Юнак, що ради друга сів у поштові сани і крізь мороз, хурделицю помчав з Москви на берег Волги. Чотириста зимових верст!..

Читав його короткого, але такого радісного листа й поймався щастям. Є ще на світі люди — душевні, щирі, справжні!

Толстая теж прислала йому листа. На це ж різдво граф звернеться до президента Марії Миколаївни з проханням клопотатися про страждущого Шевченка, аби йому дозволили в'їзд до столиць й навчання в Академії... Коли ж то він побачить ту Академію, коли обняти зможе свою святу заступницю!..

Не міг удома всидіти. Схопив цидулку Щепкінову й пішов мерщій до Варенцова, директора театру. Той також жде великого Михайла Щепкіна, що дав люб'язну згоду зіграти в кількох виставах! Свято! Різдво різдвом, а Щепкін теж нижегородцям празник!..

У вестибюлі зустрів актрису Піунову, з якою був уже знайомий. Вона також його впізнала.

— Здрастуйте... — озвалась перша.

— Їде!

— Хто?

— Щепкін їде в Нижній! До мене в гості, — чмокнув її тендітну ручку.

— А грати буде?

— Буде! В кількох виставах.

— Як би мені хотілося зіграти з ним!.. — сказала просто, щиро й аж засвітилася від хвилювання.

— А що?.. Ви брали участь у "Москалі-чарівнику"?

— Ні.

— Жаль...

— Я можу швидко вивчити!

— Роль українська...

— Байдуже!

— Не можу вам пообіцяти, — сказав Тарас і тільки тут помітив, що й досі ще тримає в своїй руці її маленьку руку. — Я попрошу, щоб він замовив слово...

— Дякую! — вся зайнялася радістю. — Ви дуже добрі... Провів її очима аж до дверей, зітхнув і рушив до Варенцова. Чекати став ще зранку на третій день, як виїхав гість дорогий до Нижнього. Бродив довкола пошти, не пропускаючи ні тройки з тих, що приїздили. Поштмейстер вже, помітивши його старання, пообіцяв, що сповістить приїзд артиста, і попросив іти додому й чекати там. Не витримав. Надвечір знову вийшов і крізь густу хурделицю прибіг на пошту.

— Ще не було з Москви нікого?

— Дивний ти чоловік, — зітхнув поштмейстер стомлено. — Приїде — де він дінеться... Піде до вас, — я знаю, в дім Овсянникова! — або в готель...

— А може, ви...

— Прогавив? Кого? Михайла Щепкіна?.. Та я його люблю з дитинства!..

— Вибачте... Ми стільки літ не бачилися!..

— Приїде.

— Справжня віхола...

— Дорога тут стовпова; і коні, і ямщики проїдуть її з зав'язаними очима. Чи їм

звикають!

— Коли ж чекати?

— Певно, десь аж опівночі... Або й пізніше... Йшли б ви додому спати. Я накажу, щоб підвезли старого під самий дім.

Не мав чого робити — пішов у сніг. А й справді, хвилюється, немов дитина... Виїхав, то буде тут. Він мандрівник бувалий. Гастролю тут, гастролю там!.. За сімдесят прожитих літ... О господи! Йому вже сім десятків... Як час біжить! Не зглянешся, як і старий... Та й нині — вже з базару. Два місяці — й він іменинник знову!.. Так ніби заснув знічев'я у тридцять три й прокинувся в сорок чотири. Пройшов крізь пекло справжнє, а наче й зовсім не жив тих літ, згадати нема чого... Ні, страшно все те згадувати! Жахливий сон... Солдатське нежиття!.. Чому Куліш не побажав приїхати? Чи побоявся справді дурних розмов дурних людей, чи, запишавшись вельми, погордував?.. А Костомаров? Пише, що довго ждав його у Петербурзі, а сотні верст зробити круга не захотів, як їхав до Саратова... Дива, дива!.. Таки бояться братчики його особи... Нехай... Куди їм дітися, коли приїде у Петербург!.

Підставив спину вітрові. Кожух міцний, не просіче... З трактиру, мимо якого якраз ішов, долинув спів: у когось Ісус уже родився, на дві доби раніше...

І тут згадав, що не обідав, а далі — боже праведний! — що в Брилкіних сьогодні свято — сім літ подружнього життя і що його запрошено було до них!..

Весь у снігу, вбіг до вітальні.

— Де тут новоодружені? Аделаїдо Олексіївно, Миколо Олександровичу, дозвольте вас привітати!.. Бо поспішаю!..

— Куди?

— Стрічати Щепкіна...

— Ще не приїхав?

— Віхола ж!..

— Ось що, Григоровичу, — сказав господар владно. — Ви роздягайтеся, а я пошлю на пошту хлопця попильнувати гостя і накажу, щоб вів сюди, як тільки той приїде... Іване! — крикнув у передпокій і вийшов сам на розшуки свого гінця.

Аделаїда Олексіївна, — уся в шовках та золоті, — не підійшла, а підпливла.

— Прошу до столу, гостю дорогий, — вклонилася за старожитним звичаєм.

— Ось роздягнусь... — зітхнув Тарас.

— Дозвольте вашу шубу чи кобеняк, як ви її звете, Тарасе, по-нетутешньому, — постав Петро, Миколин брат. — І — повний хід!..

— Не буде сьогодні повного — я гостя жду.

— Тоді малим підемо, — зняв шубу, ніби шкуру із дичини.

— Прошу! — взяла під руку Аделаїда. — Сідайте тут, побіля мене...

— Дякую.

— Іван побіг, — сказав Микола Олександрович, сідаючи по праву руч дружини. — Ви змерзли? Швидше випийте!

— І закусіть!.. — додав Тарас, радіючи теплу, обіду, друзям. — Живіть сто літ, як

голуб'ята!.. — підніс високо келих.

Опівночі покинув хату Брилкіних останній гість, а Щепкіна все не було. Івана теж.

— Я буду йти, — сказав Тарас господареві, що вже куняв. Аделаїда Олексіївна пішла раніше спати. — Спасибі вам...

Надворі легше дихалося. Хоч вітер стих, зате мороз подужчав. Сніг аж стріляв під чобітьми. Нелегко йому в дорозі, бідному!.. Не треба, мабуть, було просити в Нижній, а їхати на зустріч з ним під Москву, в село Нікольське, як спершу було пропоновано... Туди приїхать згоджувався і Лазаревський... Пізно! Старий уже десь під'їздить до Нижнього, Михайло в Петербурзі, Тарас іде до станції, а Катя Піунова... До чого тут Піунова?.. Вона так хоче зіграти з Щепкіним! Тетяну, скажемо, із "Москаля-чарівника". Чим не Тетяна?.. Надто вже молода... Ти й скажеш! Молодість ще не була нікому в такому ділі ґанджем...

Станція була безлюдна й тиха. Біля дверей, на лаві сидючи, дрімав Іван.

— Ви Щепкін? — кинувся. — А-а!.. — потягнувся смачно.

— Іди, Ванюшо, спати, — сказав Тарас.

— А ви?

— Чекатиму. Він скоро вже приїде... Ти не проспав, бува, його?

— Ну що ви! Я вибігав на кожен звук.

— Спасибі.

Іван пішов. Затихла його хода... На лавці біля столу хтось смачно спав похропуючи... Ледь-ледь світила лампа...

Щоб не заснути, вийшов. Вдихнув морозу... Гарна в Миколи жіночка... А руки так і в'ються — мов два крила!.. Катруся, ставши жінкою, ще краща буде...

Вслухався: здалось, що чути далекий стугін швидких копит, скрип полозків і срібна пісня дзвоника... І голос в неї гарний. Він якось чув, співала в якійсь виставі... Та що це з ним! Розм'як, розкис від чарки та від тепла біля чужого вогнища... А втім, бурлака кожен тихенько марить затишком, сім'єю, щастям.

Аж душно стало йому в кожусі. Лізуть такі думки до голови!.. Оклигав трохи в Нижньому, побув на волі, межи людьми і настовбурчив пір'я, хвіст розпустив... Жорстокий ти! Хіба я мертвий, чи кам'яний, чи не така ж людина, як всі довкіл?.. На все свій час... Мій час давно сплив за водою пропавших літ!..

— Ви знову тут? — де взявсь поштмейстер. — Спали б... Я ж обіцяв.

— Не спиться мені, шановний... Думи спать не дають...

— Хай коні думають, у них на те і голова велика, — пожартував, закутуючись у шубу.

Постояли якусь часину мовчки. З-за хмар з'явився місяць. Ущербний трохи, білий...

— На завтра стихне. Тобто уже сьогодні, — сказав поштмейстер. — Старий погоду нам привезе...

— Якщо приїде...

— Вже дав би звістку досі.

— Міг занедужати в останню мить...

— Тихіше! — схопив його поштмейстер за рукав. — Здається, їдуть... їдуть!

Тарас метнувся вулицею назустріч трійці. Постояв, слухаючи, побіг назад. Поштмейстера вже не було надворі... А дзвоник дужчав, дужчав, перестук ріс, насовувався, мов ураган...

Нарешті, коні стали, відсапуючись хмарками духу.

— Як ви тут? — спитав ямщик, звертаючись до пасажирів. Тарас підбіг, рвонув дверцята.

— Щепкін Михайло є?

— Є, є, земляче! — музикою озвався голос, і на мороз, немов ведмідь з барлогу, посунуло щось величезне, кругле і розхвильоване.

Тарас обняв, ковтаючи щасливі сльози, знайшов лице, закутане в хустки та хутра, й поцілував...

...Вже того дня уранці Тарас збагнув, що допустився помилки, домігшись згоди Щепкіна порадувати нижегородців своїм мистецтвом. Не встигли вони поснідати та надивитися один на одного, як увірвався пан Варенцов і досить нецеремонно заволодів чудесним гостем.

— П'ять днів? Щовечора один спектакль. Уранці репетиції. Умови ваші прийняті.

— Я ж не сказав...

— Ми згодні на будь-які умови. Прошу! Карету подано! — махнув, вклонившись, шапкою.

— З гербом? — всміхнувся Щепкін.

— Ну-у... Просто добрі сани.

— Поїхали? — спитав Тараса Щепкін.

А що було робити! Назвався грибом, то лізь у козуб, кажуть.

Попали саме на репетицію. Директор знав, в яких виставах гратиме великий Щепкін, і трупа вся трудилася вже кілька днів.

Старого стріли оплесками. Він уклонився чемно й сів у партері.

— Граємо! — гукнув акторам Варенцов. — А ви, Семеновичу, візьмете участь у репетиції? — спитав пречемно гостя.

— Сьогодні я подивлюсь, — озвався той неголосно, щоб не завадити своїм колегам. — А завтра вже...

— Чудово.

Тарас, який сидів по інший бік від Щепкіна, відчув чийсь гострий погляд. А-а, це Катруся Піунова питає його зі сцени, чи не забув сказати про неї гостеві!..

— Зверни увагу на те дівча... — шепнув Тарас.

— А що?

— Хотілося б, щоб ти її підтримав...

— Гарненька... Має здібності?

— Природня, щира, з голосом...

— І?..

— Що?

— Тобі подобається, — всміхнувся гість.

Тарас відчув, що спаленів.

— Ні... Просто так... Просила, щоб попросив... — признався чесно.

Щепкін лише примружився, мов хитрий кіт. Невдовзі мовив:

— Славна... Вона не знає мови?

— Якої?

— Нашої. Щоб грать Тетяну у "Москалі".

— Сказала, вивчить.

— Треба, щоб ти поміг.

— Я з радістю!

— Ще б пак...

— Їй-богу, я, Семеновичу...

Старий всміхнувся, а далі враз нахмурився і мовив Варенцову:

— Яка актриса!..

— Хто? А-а... Це Піунова Катя.

— Тетяна, справжня тобі Тетяна для "Москаля-чарівника"!.. Я хочу з нею грати. Як ви?..

— Будь ласка! Ми тут, знаєте... Щепкін ледь підморгнув Тарасові.

— Тарас Григорович пройдеться з нею роллю, аби вимова була українська, справжня. Чи так? Тарас кивнув.

— Чудово! — схопився з місця Варенцов. — Сьогодні ж вас познайомлю з її вітцем...

— Я з ним давно знайомий, — шепнув Тарасу Щепкін, — і Катю що колись малою бачив...

— Ну ти й хитрун, Семеновичу! — зрадів Тарас, що так усе складається.

Коли прийшли додому, гість розморився, сонно приліг на ліжко...

— Старість... — зітхнув. — Я тут ударю по Комарницькому, — сказав невинним голосом, — а ти візьми он п'єсу та батька Катриного — на перший раз — і йди навчай... Це діло для них трудне...

— Хотів нову поему... — почав Тарас.

— Сьогодні я з дороги, — не дав йому домовити. — Не втямлю — будеш злитися... Поему ми прочитаєм завтра! Якщо вона написана, то не втече... А дехто...

— Батьку, що ти ото вигадуєш!

— Коли я, друже, був молодий... такий, як ти...

— Мені вже сорок з гаком!..

— Чудовий вік! Якраз все є: здоров'я, розум, гроші...

— З грошима туго.

— Будуть. Аби було здоров'я... Ну, йди, Григоровичу, а я посплю...

І враз захріп. Лицем округлий, мирний, ще й плямка ротом, наче мала дитина...

Стріла їх Катерина. Кинулася знімати з гостя важкий кожух.

— Я сам, я сам, — відтрутив її Тарас. — Ну, як? Вчиш роль?

— Таке наріччя

— Мова, Катрусю, мова!

— Чайку б нам... Мати, напевно, в церкві? — озвався Катрин батько.

— І діти з нею... Можна...

— Не треба чаю, серденько, — сказав Тарас. — Учитимемося допоки в хаті тихо.

При світлі свічки вона здалась якоюсь аж неземною. Великі очі сяяли, мов дві зорі, волосся...

Струснув химерне видиво й почув слова, які читала смішно актриса-учениця.

— Не так, — торкнувся її руки. — "Уже ви із своєї благопристойності чи виходите, чи ні, до того мені мало діла; тільки знайте: язиком що хочеш роби, а рукам волі не давай".

Вона слухняно повторила. Як музику, бо навіть голос його зіграла.

— Серденько, не забувай, що роль жіноча...

— Правда, — всміхнулась просто. — Зараз... Вона настроїлася, і в хаті в Нижньому враз залунала дзвінка жіноча мова Полтави чи Звенигородки.

— Чудово!.. Тільки казати слід "годилося", а не "годілось".

— А що воно по-нашому?

"Прилично". "Хотя й не прилично вам так часто сюда ходить".

Чомусь йому весь час здавалось, що ті слова та репліки, які вони вивчали, якимось чином тикалися до нього, й це дратувало.

— "Я не потраплю з вами співати, а може, й пісні такої не знаю, яку ви знаєте".

— Твердіше треба. "Знаєте", — поправив глухо.

Вона всміхнулася і повторила точно. При тому. так повела плечем, прикритим хусткою, що серце в нього впало й лишилося десь там лежати. Господи, цього йому ще бракувало!. Щось схоже з ним уже було. Тоді, коли зустрів Закревську Ганну...

— А що таке "несамовиті"? — спитала дівчина і привела його до тями.

— Ну-у, слово це багато має значень... У цьому ж випадку слід розуміти як "невменяемые".

— Напевно, Финтик так закохався в Таню!

— Ні. Це пародія на модний спів... Чи гру на сцені...

— Правда... — схилила щічку на кулачок. — І в нас вважає дехто, що почуття героїв передавати треба з надривом, в стилі несамовитості...

— Не піддавайся на це хоч ти! — гукнув Тарас, злякавшись. за ученицю.

— Що тут таке? — ввійшов господар дому.

— Нічого. Ми бесідуємо про гру в театрі, — мовила йому спокійно Катя.

— А я подумав...

Очі її сяйнули зоряним чарівним блиском.

— Мабуть, я вже піду, — підвівся з стільця Тарас.

— Так скоро? — зламала брівки дівчина.

— У мене ж гість...

— Спасибі вам за протекцію.

Промовчав. Ніби в густім тумані вийшов до передпокою, одяг кожуха, шапку.

— Добраніч вам!..

— Прийдете завтра? — дзенькнуло з небесних сфер.

— Звичайно...

Аж на морозі трохи йому полегшало. Туман розтанув, річі набрали звичних абрисів. Було і страшно, й смішно. Брів молодим, веселим снігом, що осявав грудневий ранній вечір, і відчував у грудях замість серця тендітну білу квітку. Хотілося йому співати, плакати, кричати хтозна-кому й хтозна для чого, щоб поділитись дивом, що сталось з ним. Ото було б, якби гукнув "Ой хмелю" чи "Морозенка" на повен голос!..

Сніг осідав, порипуючи, під чобітьми. Дими вилися вгору — брав морозець. Поблискували свічками вікна... Може, колись і в нього буде своє обійстя, хата і в ній родинний вогник, довкіл якого... жінка в накинутій на плечі хустці, діти, він сам, статечний, неговіркий — як же отець сімейства... Знадвору чути рипіння, сміх... "Дозвольте заколядувати?.."

Ішов, перейшов місяць по небу;

Щедрий вечір!

Да стрівся місяць з ясною зорьєю;

Щедрий вечір!..

Щепкін, напевно, жде господаря, що загуляв... Там є Павло Абрамович, і він не дасть йому скучати... Господи, кутя ж сьогодні! Він геть забув, зустрівши свою зорю... Свою?..

— Нарешті! — гукнув Овсянников, що вийшов його розшукувати.

— Як там наш гість?

— Нівроку. Я виглядаю, чекаю вас, Тарасе, а він собі всміхається... Оце допіру лише сказав, що ви в актриси Піунової.

— Учили роль Тетяни із "Москаля-чарівника".

— Чудово!

— Дай-то боже...

— Вам Піунова не до вподоби?

Не знав, що мовити на дружне те запитання, і через те промовчав, удавши, що не почув.

Біля будинку на них чекав, прогулюючись, великий гість. Лице його було, мов ясний місяць...

Ішов, перейшов місяць по небу;

Щедрий вечір!..

...Свята не ідеальний час для розумних бесід. Тим паче для поезії.

Благі пориви сісти і прочитати вголос нову поему вдалося їм здійснити аж на четвертий день по приїзді Щепкіна. У круговерті свята, вистав, навчання Катрі та репетицій їм випала година-друга побути вдвох, і добрий друг, зітхнувши, сам попрохав:

— Ну-у, братику, читай свою поему! Пора. Бо завтра останній день. Поїду, щоб рік новий зустріти вдома...

— Може, побув би ще?..

— Ні. Бенефіс у мене... Та й тягне щось мене в Москву Бодай чогось не сталося... Душа болить...

— Химери...

— Бери й читай.

— Я присвятив її тобі.

— Спасибі, — приклав до серця руку. Подумав трохи і проказав схвильовано: — Аж ось коли зажив я слави вічної!..

— Жартуєш?

— Ні. Ти вічний. І я віднині буду скрізь при тобі...

— Побійся бога, батьку! Такий актор!..

— Що толку? Допоки граєш — славний, валодар дум, а перестанеш грати або умреш — і все, нема... А ти, твої поезії — як сонце в небі!..

— Що ж ти зі мною робиш, старий лестивцю! — гукнуї Тарас. — Я ж можу в те повірити і стать нещасним!

— Від того, ким ти станеш, нічого вже не зміниться, — сказав суворо Щепкін. — Поезія твоя — мов джин, якого випустили із глека... Он Гоголь що хотів зробити із "Ревізором" і "Мертві душі" свої палив!.. А залишився Гоголем... Отак і ти, — всміхнувся. — Ти можеш навіть тут одружитися, а слави моєї цим не похитнеш!..

— Твоїї?

— Того, кому присвячено нову твою поему. То як ти її назвав?

— Здається, буде "Неофіти"!..

— Хороша назва. Слухаю...

Тарас дістав з кишені аркуші, розгладив їх і прочитав епіграф, узятий ним із біблії:

— "Сия глаголет господь: сохраните суд и сотворите правду, приближбоса спасенне мое прийти, и милость моя открытса. Исаия. Глава 5, стих I". Михайлові Семеновичу Щепкіну на пам'ять 24 грудня 1857 року.

Передихнув і, дивлячись на присмирнілого актора-друга, почав читать з присвяти:

Возлюбленику муз і грацій,

Ждучи тебе, я тихо плачу

І думу скорбную мою

Твоїй душі передаю.

Привітай же благодуже

Мою сиротину,

Наш великий чудотворче,

Мій друже єдиний!

Привітаєш — убогая,

Сірая, з тобою

Перепливе вона Лету,

І огнем-сльозою

Упаде колись на землю

І притчею стане

Розпинателям народним,

Грядущим тиранам...

Ти, мов дитя, не відаєш, хто сам еси! — промовив Щепкін з подивом.

Тарас стояв, розбурханий своїм читанням, аркушами, які тримав в обох руках, — щоб не тремтіли, — й проймався знову трепетом, як і тоді, коли писав поему. — Пробач. Читай. Я слухаю-Читав про Рим, про християн, що йшли на муки, тортури й смерть заради добра і правди, про імператора, який жорстокість зробив своєю вірою, а бачив пишний Санкт-Петербург, царя Миколу, мучеників в'язниць, казарм, сибірських каторг і... матерів, що омивають слізьми трагічну долю своїх синів...

І ти слова його живії

В живу душу прийняла.

І на торжища, і в чертоги

Живого істинного бога

Ти слово правди понесла.

Поклав на стіл рукопис і важко сів. Помітив краєм ока, іпо Щепкін дивиться на нього, мов на брюлловський "Останній день Помпеї".

— Ти не зламався... Навіть не похитнувся!.. Святий огонь поезії не дав залити брудом сатрапам царським!.. — мовив із глибини м'якого крісла Щепкін. — А правду кажучи, я те боявся —

— Теж? — запитав отямлюючись.

— Ну, як Куліш, як Максимович...

— Тому й тягнув з читанням, старий хитрюго? — розвеселився. — Міг би мені сказати!

— Звідти ніхто, Тарасе, не повертається таким, як був Ти — перший!

Помовчали. Мов пом'янули погаслий дух борців за правду й волю...

— Поема справжня. Власне, це алегорія... — озвався знову Щепкін.

— Ти зрозумів?

— Я, братику, прожив життя... — всміхнувся Щепкін. — Треба тобі вертатись швидше у Петербург! А то Куліш...

— Не захотів приїхати, — сказав Тарас. — Підуть розмови, каже... А ти розмов не побоявся!

— То я... Пора збиратись! — схопився з крісла, як молодий. Обняв Тараса й поцілував. — Спасибі!.. Перепиши й пришли мені... Ні, передай. Певніше буде... Як там Тетяна наша? Мабуть, уже тремтить... Ех, що то, брате, молодість!..

Театр був повен. Щепкін! Володар душ!.. Не кріпацьких, — сам з кріпаків, — а тих, що вклав господь людині, щоб розуміла вона красу і мудрість... Тарас сидів, дивився на те, що діялося на сцені, на Піунову, яка пишалася в яскравій плахті й вишитій рясній сорочці, і так було йому на серці дивно. Хоч сам навчав вимові, хоч чув ці репліки із уст її уже не раз, лунали вони для нього музикою... Талант, талант!.. Так ніби вона і виросла на Україні!.. Солдата й Финтика ледь помічав. Одна вона, здавалося, була на сцені — мила й така реальна, справжня, хоч грала роль...

І тут ввійшов Михайло — Щепкін. Молодший ледь не вдвічі, як на виставах учора й позавчора —

— Здорова була, моя жінко, моя голубко! — обняв Тетяну. — Як поживаєш?..

Достеменно це був полтавський чоловік — довірливий і щиросердний, ще й вимовляв так мило, ледь пом'якшено українське "л"! Де дівся той городничий, що потрясав, немов Юпітер, тупу чиновну братію на цій же сцені два дні тому. Великий маг і чудотворець!..

— Чого ти так довго барився? Я ждала, ждала, та й годі сказала, — залеbedіла до нього жіночка, й Тарасові здалось враз, що то його стосується, що то його так докоряв Катя, що не Чупрун Михайло, а він барився довго...

Заплющив очі, слухаючи її співучий голос, такий знайомий і незнайомий, вже дорогий його душі і ще чужий...

— ...Та й мені їсти хочеться. Чи нема чого? — басує лагідно помолоділий Щепкін.

— Що ж мені на світі робити? Хіба паляниці, або що?

Неправда ця обурює Тараса, псує йому солодкий настрій. Дружина, що ховає від чоловіка їжу, припасену для залицяльника... Зал вибухає оплесками, захоплений якимось жестом, мімікою чи інтонацією Михайла Щепкіна. А може, й Піунової. Вона сьогодні на висоті, на злеті — Коли б ще хтось із тих вусатих панів-гусарів та не накинув оком на Катерину!.. О господи, уже ревнує до глядачів, до оплесків, до того, що захоплюються її красою, молодістю!.. Не будь смішним, отямся... Дивись, дивись на друга свого великого, що завтра їде! Виступить ще в одній виставі й з театру прямо — в сани, в морозну ніч, у віхолу, що знов знялась надвечір... Що робить із глядачами цей чарівник!.. На нього теж, напевно, впливає чар партнерші...

Верталися додому вдвох. По правді кажучи, втекли тихенько, щезли, яко щезав дим. Були з того веселі, мов хлопчак

— Ну, як тобі Катруся, не заважала? — спитав Тарас.

— Та що ти! Я вперше грав Чупруна так радісно, й вона була, мій друже, тому виною. Самойлова у порівнянні з нею — солдатка!..

— О! Чи ти, бува, не закохався?

— Може... Я о-го-го! — закозирився. — Мені немає навіть сімдесяти!.. Ще одинадцять місяців... — зітхнув і враз постарів, стомлено зачовгав чоботами об мерзлий сніг дороги.

— Як там у тебе сказано, у "Неофітах"? — спитав невдовзі. І сам згадав:

Псалом новий господові

І нову славу

Воспоєм чесним собором,

Серцем нелукавим...

Пройшовши трохи мовчки, він зупинився і взяв Тараса за рукав:

— А знаєш ти, що серед тих, хто викупляв мене з кріпацтва, був Котляревський, автор тієї п'єси, яку сьогодні грали ми з Піуновою?

Не став чекати відповіді, почовпав далі. Та їх уже наздоганяла юрба палких

прихильників його таланту, що не могли не висловити йому свого захоплення. Старий зітхнув, розвів руками і зупинився...

...Кохання — камінь, який, зірвавшись, летить з гори, змітаючи все на шляху. Кохання — й цвіт, який прибити легко нещирістю або холодним поглядом...

Провівши Щепкіна, мов одірвав щось од душі. Засумував, занудив світом. Може, тому сніряла і заборона їхати йому самому... А може, й те повергло його в журбу, що втратив суть, що зв'язувала його з Тетясею, як називали вони із Щепкіним Катрусю Піунову. Тепер він може прийти до неї тільки як залицяльник. А поміж ними стоять батьки і... двадцять сім прожитих ним і не прожитих нею буремних літ!..

На масницю, її найперший, веселий день, він запросив свою Катрусю з матір'ю проїхатись на трійці в Бор, на лівий берег Волги. Майбутня теща сіла, як чорна хмара, поряд із ясным сонечком. Тарас вмовивсь навпроти й торкнув легенько кучера:

— Поїхали!

Той усміхнувся, вїокнув на гарних білих коней, і світ поплив, поплив назад!..

— Що чути з Харкова? — спитала старша Піунова.

— Ну, мамочко!.. — обурилася молодша.

— Послав листа директору. І Щепкін теж, — сказав Тарас. Він клопотався долею зорі своєї, прагнучи знайти їй місце в Харківському театрі, бо тут контракт закінчувався.

— Щось довго...

— Діло це непросте. Та й шлях чималий. Поки сюди, туди... І треба ж йому подумать... Коли б він бачив Катю, то вже прислав би згоду!..

Йому саянули вдячно таким блакитним поглядом, що світ схитнувся. Господи, невже колись!..

— Ви знаєте, що в Харків має їхати і Катин батько? — спитала старша Піунова. — Це врахувати треба в її контракті. Службу ж він тут покине...

— Мамо!..

— А ти помовч, — нахмурилася. — Ще молода втручатися в такі діла.

— Про мене ж, мамо, йдеться.

— То й що! Ти б заспівала краще для Тараса Григоровича.

— Не хочеться... — знітилась Катя. — Та й горло ще простуджу...

— Співай, співай!

— Якої?

— Що я згадала вранці...

А сани мчали Волгою, а світ стояв довкола такий безмежний, білий, залитий хоч низьким ще, та вже веселим сонцем!..

І з того світу, з маяння розкішних грив, із тупоту попи лід вродилась пісня-притча, яку він враз запам'ятав:

Меня миленькой он журил-бранил,

Он журил-бранил, добром, говорил,

Ай люли-люли, выговаривал,

Не ходи, девка, молода замож,
Наберись, девка, ума-разума,
Ума-разума да сундук добра,
Да сундук добра, коробок холста...

Він підспівав, й це не сподобалося майбутній тещі. Коли, напившись чаю, вони верталися у Нижній Новгород, вона ще двічі змусила свою, аж, може, надто слухняну, доньку співати цю саму пісню. Вже біля двору їхнього, коли його не запросили в хату, він зрозумів, що так, словами пісні, йому зробили натяк на марність світлих його надій.

І все ж кохання — камінь, який, зірвавшись, летить з гори... Оглушений тим почуттям, за кілька днів він кинувся, неначе з мосту в воду. Прийшовши в дім до Піунових, випровадив з кімнати матір, що не лишала ніколи їх віч-на-віч, і... не посмів сказати, чого прийшов. Натомість повів нікчемну мову про хтозна-що:

- Це правда, що у театрі буде новий директор?
- Кажуть.
- А Варенцов?
- Стомився, певно, з нами, — всміхнулася і почала вдягатися.
- Стривайте... Я...
- Мені вже треба на репетицію.

Схопився з місця, чуючи, як похололо в грудях.

- Не йдіть, прошу вас! Маю щось вам сказати... Кличте сюди батьків!

Вони ввійшли, не почекавши поклику, оскільки десь таїлися неподалік і чули все. Від того аж розгубився: гадав, що має хвильку, щоб заспокоїтися...

— Послухайте, батько-мати, і ти, Катрися, вислухай... — сказав, ледь чуючи свої слова. — Ви знаєте мене давно. Який є таким і буду, пізно мені мінятися... Віддайте мені Катрися!..

Сказав — і сам злякався того, що вдіяв. Господи, вони ж відмовлять зараз — і все, кінець!.. А може, якби пождав ще трохи, та походив, та придивилися до нього батько, мати й сама вона...

Стук каблучків привів його до тями. Вона вдягнулася і хоче йти!

- Куди ж ви? Як же?.. — кинувся.

— Я мушу йти. Там репетиція... Нехай, як батько... Вибігла, і в хаті стало тихо. Десь за стіною зняли плач, крик брат і сестричка Катині...

- То що ви мені, шановні, відповісте?.. — спитав, хоча і так було вже ясно.

- Для нас усе це так несподівано... — озвався перший батько. — Подумайте слід...

— Їй рано заміж, — кинула похмуро мати. Так ніби він образив її своїм проханням.
— Ви чоловік, сказати можна...

— То все пусте, — не дав їй далі мовити отець сімейства. — Якщо сам цар помилював, то що вже тут балакати... Подумаємо! Що наспіх, кажуть, робиться, те насміх родиться...

Не попрощавшись вийшов. Надворі вже його догнала мати й тицьнула мовчки йому кожух та шапку.

Допоки йшов додому, — тепер він жив у Шрейдерса, — душею чув, що "думання" — то зволікання... А втім, хто знає... Може, їм справді треба зважитися, обговорити...

Мерзенний стан оце ждання! Людина стає рабом надії. Та ще коли тебе за носа водять хтозна-чому, то й зовсім зле... Невже вони чекають вістей із Харкова?..

За кілька днів вона йому наснилася. Власне, було то три подібних снів. Мов одкровення... Спершу він був подумав, що то її остання роль Антуанетти з "Паризьких жебраків", а потім, коли вона постала у білій свиті й червоному, як кров, очіпку, він зрозумів, що йдеться не про Париж. Сліпа, брудна, обірвана, вона тягла до нього худу кістляву руку за подаванням... А потім свитка біла зробилась сірою, забрудненою сухим багном, дірок на ній побільшало, й крізь них світило тіло...

Ходив два дні, обдумував ті віщі сні. Він певен був, що віщі. Й не через те, що, може, їх чекають злидні, скрута. Було б то надто просто. Смысл десь таївся глибше, і тих глибин йому, напевно, не досягнути...

Зрадів листові з Харкова, немов небесній манні серед пустелі. Директор радий взяти її в театр і просить прислати умови!..

Схопив, побіг до Піунових. Як молодий. Забув, що й ноги йому болять — то на відлигу, то на мороз...

— Добридень вам, паньматко! Де Катерина? — гукнув з порога.

— Каті немає дома, — сухо сказала мати.

— Є новина! Із Харкова...

— Її немає дома, — стояла так, щоб не проходив далі, не роздягався.

— А де ж вона?

— Не знаю.

— Жаль...

— Дали б їй спокій, пане.

— Вона ж сама просила, щоб допоміг...

— Мале — дурне. Прощайте!

Не залишалось нічого іншого, як вийти геть. Похнюпившись, побрів вечірнім містом. Старий, важкий... О люди!.. Мусив їй повідомити. Хоча б листом. Це ж мати, а не вона... А втім, у них в селі казали: "Як хочеш знати, якою буде жінка, поглянь на матір дівчини"... Погана яблуня не родить добрих яблук... Ні, Катя гарна, щира й талановита!.. Вона, напевно, в батька. А він нівроку... Може, ще з цього пива та буде диво?.. Щепкін чомусь у тому впевнений... Ой, знав би, батьку, як тут твоєму другу трудно!..

— Добри вечір! — почувлось поряд. А-а, Варенцов!

— Як ваш театр? — потис холодну руку.

— Уже не мій... Мирпов тепер директором.

— Нова мітла по-новому почне мести і... вимітатъ?

— Та ні... Він хитрий, трупу не розганяє...

— А я оце...

— Контракти запропонував, — не слухав і вів своєї пан Варенцов. — Найперша —

хто б ви думали? — з ним підписала Тетяся ваша мила, мамзель Катруся Піунова!

— Не може бути!.. Харків...

— Їй-богу, правда! Бачив на власні очі. Я ще сказав, що треба спитать у вас поради:

— І що вона?

— Всміхнулася і підписала.

Збагнув, що це підписано його подальшу долю. Таки де в батька — в матір вона пішла!..

— Прощайте, — вклонився екс-директорові. — Піду...

Здіймалась віхола. По вулиці мела поземка. Вітер шукав шпаринки в одязі — аж дрозж проймав... Сплив переписаний недавно вірш Беранже про бідолаху старого парубка... Печальна річ — самотина... Від неї, видно, вже не втекти!..

...Ждучи приїзду Шрейдерса, в якого жив, бродив його квартирою і почувався побитим псом. Навіщо йому здалася, господи, і ця любов, і ця Тетяся-Катя, і вся її родина!.. Єдина користь, правда, що, збуджений своїм коханням, він знову стрівся з музою і за одним присідом три вірші втяв — у цьому році перші, — про долю, музу й славу. Послав уже їх Щепкіну, щоб знав старий, як він живе. Хтось вклав йому у вуха, що, мов, Тарас у Нижньому знай п'є-гуляє, і за холодну воду не беручись. Знайшовсь і тут друг велій. Не обійшов його увагою, жбурнув багном!..

Стомившись, — ох ці ноги! — ліг на диван, простяг до столу руку і взяв наосліп книжку. Марко Вовчок... Вже якось брався його читать і — кинув. Щоправда, кинув він Куліша, його велеречиву вступну статтю, чи пак переднє слово... А що ж сам автор? Чим же він завинив, що випхався поперед нього Пантелеймон і настовбурчив пір'я, мов той павич?.. Послав Паньку переписати свою нову поему, а він її, непереписану, завіз, на лихо, в Бельгію. Чому так раптом, що його туди погнало, немов чума? Ще згубить десь "Неофіти". Жаль буде, як пропадуть... "Єретика" ніде нема. Вже всім писав, Допитувався... Ну, то в біді, в переполосі... Навіщо він повіз поему в Бельгію?.. Навіщо сам подався із Петербурга, коли ось-ось прибуде туди товариш, якого він так вельми ждав?.. А може тому й чкурнув? А може, "Неофіти" його злякали?.. Він вірує в царя нового, в мудрість його державну, в розвій культури рідної під царським скіпетром, а тут — варнак у чоботях, кожусі й шапці-бирці, якого десять років солдатчини не вгомонили... Якщо це так, — всміхнувся, — то вже не довго ждати то вже десь там лід рушив, і він ось-ось одержить право жити у Петербурзі...

Перегорнув переднє слово книжки, а потім, для цікавості, розкрив її на перших-ліпших сторінках і став читати знехотя...

"Ідуть до господи улицею, — як же глухо та сумно по селу, боже милий! Спом'янула Олеся: було, вона в своєму селі йде — той привітає, другий на здоров'я спитає, декотрий пожартує, інший стане на свій смуток-жаль повістити; і старі гомонять, і молоді, й дітвора бубонить. Було, тільки сонця краєчок засвітить, уже й бряк, і дзвяк по селу, рух, стук — живий люд! А тут хто й стрінеться — понурий, неговіркий, печаловитий..."

Зчудований, заглянув далі й вихопив іще шматочок, теж будь-який.

"Положила Горпина дочку в колисці, перехрестила та й пішла плачучи.

Як там її лаяли, як на неї сварились — і не слухає, аби їй до вечора дождати! Перемучилась день. От сонечко вже за синю гору запало, от уже й вечір. Біжить вона додому, біжить... Убігла в хату: тихо й темно. Вона до колиски, за дитину — дитина холодна лежить: не ворухнеться, не дише.

— Тату! — крикнула..."

Заплющив очі й слухав, як серце в груди гупає. Такого ін не сподівався тут прочитати... Як пише!.. Як знає мову, побит простих людей!.. Йому було достатньо кількох рядків, щоб розпізнати в цьому Вовчку значний талант, якого, може, не було у рідній літературі. Він, цей Вовчок, так вражений великим злом кріпаччини, що пише скупю й коротко, немов крізь зуби, зціплені від болю й сліз!..

Вернувся до оповідання, яке натрапило йому на очі першим, й, затамувавши подих, почав читати. Господи, та це ж!..

Не встав, допоки не прочитав усі. Потому поклав на груди книжку й, не стримуючи щасливих сліз, радів новій цій силі, що відгукнулася усім єством на стогін люду, в'ярмленого панами. Картав себе, що стільки днів він нехтував таким високим словом, що вкрав ці дні у себе. Такі книжки підносять душу, роблять із нас подобу божу. Хто ж він, цей Марко? Де він набрався сили й мужності постать на зло, содіяне народу панством вкупі со імператорами?.. Вовчок... Орел!.. Чудово вчинив Куліш, що видав ці щиро-мудрі розповіді! Аж дивно, як він зважився... Повірів, певно, що цар-отець дасть волю бідним людям, як обіцяє... Тут теж про це говорять... Узавтра має сам губернатор Муравйов відкрити збір комітету, створеного для розгляду питань про звільнення селян. Понаїжджало сьогодні панства!.. Ці звільнять, ці "влаштують побут" своїх нещасних підданців!..

Взяв книжку, знов перегорнув, спиняючись то тут, то там. Ні, враження його, що склалося по двох уривках, точне. Митець правдивий! Перші оповідання — і вже така майстерність. Талант!.. А серце яке велике в нього, боляще за свій народ... Дістане десь адресу й напише йому листа!.. Марко Вовчок... Ніколи не чув такого... Літній чи молодий? З панів чи свій брат, із кріпаків або міщан?..

Хтось подзвонив.

— Заходьте! У нас не замкнено! — гукнув. Ще дзвонять. Певно, що не почули. Підвівся, книжку поклав на стіл і рушив до передпокою. Ввійшло якихось двоє молодиків.

— Чи тут живе Шевченко? — спитав один.

— Та ніби тут... — сказав Тарас.

— Гукни його, шановний, — озвався другий.

— Нащо? — спитав Тарас.

— Ми з Києва і хочемо з ним побалакати.

— Прощу! Скидайте одяг, вішайте. Ввійшли в кімнату. Сіли.

— Я слухаю...

— То ви — Тарас Шевченко? — схопились з місця хлопці.

— З ким маю честь? — всміхнувся.

— Малюга я. Студент недавній медицини.

— А я Волконський. І медик теж.

— Як там наш достославний Київ? Вже одинадцять років, як я не був у ньому...

— Будується, — сказав Малюга. — І волі жде.

— Як милостині? — спитав Тарас і спохватився. — Куди ж тепер?

— В Іркутськ, — зітхнув Малюга. — Відслужувати за навчання... Почули, що ви у Нижньому, і так схотілося хоч краєм ока глянути на Кобзаря!

— Спасибі... Я тут застряв. Заборонили в'їзд до столиць.

— То їдьте на Україну.

— Як не дозволять, так і зроблю. Хотів спочатку вивчити гравірування...

— О! Ви читаете Марка Вовчка? — зрадів Волконський книжці, немов старій знайомій.

— Вже прочитав. Сьогодні. Чудова книжка й автор — справжній козак! Студенти презирнулися.

— Це жінка...

— Жінка?! — Згадав свою актрису. — Не може бути!

— Справді, — сказав Малюга. — І прізвище її — Маркович. Марія Олександрівна.

— Вона з панів?

— Так.

— Чудеса!

— Ще й ваша палка прихильниця, — додав Волконський. — Принаймні так казали люди, які знайомі з нею...

— А я — її! — гукнув Тарас.

— Козак козака бачить іздалека, — сказав Малюга весело.

Я напишу їй, висловлю своє захоплення! Чи ви не знаєте її адреси? — запалювався Тарас.

— Спитайте в Каменецького, повіреного Пантелеймона Куліша у Петербурзі, — сказав Малюга.

— Добру ви принесли мені, братове, звістку! — радів Тарас. — Спасибі.

— Спасибі й вам, що прийняли нас, батьку, — вклонилися йому студенти, вставши. — Ця зустріч нам світитиме усе життя!

— По чарці, може?

— Дякуємо. Нам вже пора...

Провів, потиснув руки. Навіщо їх послали аж у Сибір? Аби боялись потім попасти знову у ті краї?..

Розкрив щоденник і записав сьогоднішню приємну зустріч із земляками. А ще — про автора "Народних оповідань". Сидів потому й думав про цю Марію Олександрівну, перегортав її натхненну книжку... Нема й дві сотні сторінок, а як і стільки сказано!.. І ніби тихо, ніжно... А кожна фраза пече вогнем, волає про неволю і панську кривду!.. Якась там пані, жінка... А він гайнує у Нижнім час. Жде ласки від міністрів та

імператора, а муза його мовчить, вже майже вільна муза!.. П'ять днів пішло на "Неофіти" й триптих, а інші де? Ну, переписував свого "Матроса", повість... Невольнича його поезія лежить і досі, мов сирота; не виправлена й не переписана, щоб показати людям!..

Дістав оправлену дбайливо Герном книжку і став її гортати... Війнуло Орським степом, Уралом, Сирдар'єю, Аральським морем... Як воно писалось гірко і зберігалось!.. Він має лиш один примірник, ось цю маленьку книжку, а не дай бог, щось трапиться із цим його неоціненним скарбом?.. Аж стало страшно... Треба переписати!.. До лиха все — страждання та женихання, і хай живе поезія! Невольницька, солдатська муза повинна стати вільною!..

Дістав з шухляди синій цупкий папір поштовий, вмочив перо, подумав і написав-накреслив крупно, ніби нарисовував:

"Поезія Тараса Шевченка 1847"...

...Відколи він на волі, багато спить. Так ніби довге її чекання стомило мозок, виснажило. А може, просто душа пружена впродовж років, ослабла враз при звістці, що муки його скінчилися.

Він спав, — у день народження! — коли хтось лунко і настиренно затарабанив до нього в двері.

— Вам лист!

Схопився і відчинив. То був поштар, який мав звичку листи розносити о будь-якій порі доби.

— Вам лист, шановний, а ви спите... — бурчав у вуса, подаючи йому конверт.

Допоки Тарас вернувся в хату, знайшов монету, щоб дати йому на чай, Меркурій нижегородський вже був на вулиці.

По почерку впізнав, що лист від Лазаревського. Недавно він йому писав і передав, як повертався у Нижній Шрейдерс... Дивно... А може?..

Сів, підсунув ближче свічку...

"20 лютого 1858 року С. — Петербург. Сьогодні графиня прислала до мене Сераковського, щоб я з Овсянниковим неодмінно приїхав до неї. Овсянникова я не застав у квартирі і був у неї один, а до Овсянникова зараз же послав листа, що графиня чекає на нас обох неодмінно післязавтра. Графиня прислала за мною, щоб оголосити, що на прохання графа Федора Петровича тобі дозволено жити у Петербурзі (під наглядом поліції) і під керівництвом графа Ф. П. для продовження навчання живопису при Академії мистецтв..."

Заплющив очі. Стомлено впустив папір... Нарешті!.. Під наглядом, та все ж не десь, а в Петербурзі...

Відчув, як сон навалюється на нього, тисне... Вирвався, схопився з місця!.. Рвучко узяв листа й звернув найперш увагу на кілька рядків постскрипту. Михайло його просив, щоб не казав нікому, аж поки про це об'являть офіційно. Графиня, мов, боїться, аби чогось не вигадали... Жаль... Він уже збирався будити Шрейдерса і поділитись з ним новиною! Отже, у нього є, крім друзів, і вороги. Напевно, з них хто

його обмовив перед Михайлом Щепкіним та й перед тими друзями, що в Петербурзі. Куліш писав недавно, що й там якихось грошей не посилають, бо, мов, бояться, щоб не проциндрив. Мабуть, комусь кортить прославити його п'яницею і гультьєм, як це було колись, у сорок сьомому, коли жандарми квапилися довести марність волі — а то й шкідливість! — для кріпака. Тоді весь час допитувалися, чи п'є, чи пише вірші, хильнувши добру чару. Знайомий стиль, ті ж пальці знати...

Перечитав всього листа. О, ще одна притичина! Чомусь його вмовляють не залишатись в Нижньому, а їхати до Петербурга. Хіба казав комусь він або писав, що "звикся з Нижнім", що хоче тут і далі жити? Дивно... Та він хотів сьогодні тікати звідси хоч під Москву, в Нікольське! Якби не лист, поїхав би... Вже й книги свої послав через контору транспортів. І в Нижній вже збирався не повертатись; чекав би у Нікольському своєї долі... Михайло ж його вмовляє їхати у Петербург!..

Немов відчувши щось незвичайне, прокинувся його господар і спрямував свої стопи до нього. Лист довелось сховати. Нікому, то нікому!..

— Вже не спите? — ввійшов, закутуючись зі сну в халат. — Вітаю вас з днем ангела! — поцілував.

— Спасибі.

— Дай боже вам здоров'я і добрих віршів скриню!

— Почав писати знову, — сказав Тарас. — Здається, що й не було всіх тих років...

— То покажіть.

— Нехай уже при товаристві. Буде у нас обід?

— Аякже! О п'ятнадцятій. Всі знають, всі готуються відсвяткувати ваш світлий день.

— Ну що б я без вас робив!.. — обняв Тарас господаря. — Ви знаєте, колись у давніх еллінів найвищим благом, щастям вважалась дружба. Мудро!.. Писатиму сьогодні лист Михайлу Лазаревському. Передавати од вас привіт?

— Звичайно! І Артемовському. Семен, про що б не говорив, на вас звертає. Хоче вам поспівати...

— Добрий козак Семен! Не побоявся мені писати в Новопетровський і гроші слать, — сказав Тарас. — А це, видать, розледачів — не пише...

— Жде в Петербург.

— Вже скоро! — зітхнув Тарас.

— Поїдете сьогодні ввечері, з Климовським?

— Ні. Передумав. Буду чекати тут.

— Ну й славненько! — зрадів господар щиро. — Без вас нам сумно буде... Вітаю ще раз! — обняв і знову поцілував.

На добру дружню учту зібралися лише найближчі приятелі Тараса. І серед них, як це не дивно, були й місцеві поліцейські Кудлай та Лапа. Брилкіни прийшли обое — Петро й Микола... Жіноцтва не запрошували. Нехай їм грець!.. Климовський та Владимиров щось почали, було, розповідати про свій театр і Піунову, та Шрейдерс їх зупинив:

— Панове, в нас сьогодні Тарасів день! Ті зрозуміли натяк.

Тим часом Лапа одвів на бік Тараса, кахикнув ніяково в кулак і запитав:

— Таки поїдете в оте Нікольське!.. Може б, ви зачекали трохи?..

— Гаразд.

Полковник скинув високо брови.

— Правда? А то мені писати, щоб там за вами стежили... — скривився бридко.

— Як ви у цім вертепі служите? — спитав Тарас.

— Зіслали теж, із гвардії...

— Григоровичу, просіть гостей до столу! — гукнув з їдальні Шрейдерс.

Стіл був накритий просто, але багато. По-парубоцькому. Сідали також не за чинами. Тільки "новонародженого" посадовили на чільнім місці, поряд з букетом скромних квітів, які хто знає де добув Кудлай...

І раптом стало тихо.

— О, добрий ангел пролетів.... — сказав Тарас, згадавши свою поему "Тризна" і Яготин. Яка то тепер княжна Варвара?.. Живе в Москві...

— Дозвольте взяти слово, — підвівся Брилкін.

— Просимо, Миколо Олександровичу! — гукнули дружно, раді його сміливості.

— Налийте всі, — сказав промовець тихо і, зачекавши, почав свій тост: — Сьогодні ми вшановуємо людину, всім нам рідну і дорогу. П'ять місяців, прожиті з нею в дружбі, на все життя залишаться для нас найкращим спомином. На жаль, ми мало знаємо його художні твори, його поезії, зате чудову душу пізнали в повній мірі, бо він людина щира, відкрита і безпосередня... П'ю за народ, — підніс бокал, — який дав нам, Росії, світові такого сина-велетня!

Тарас отерп од тих високих похвальних слів. Як у тумані бачив чарки, які тяглись до нього, торкався до них своєю...

— Спасибі... Ви, звичайно, по доброті душевній...

— Все правда! — мовив Лапа. — Я чув про вас багато й читав у "Русской беседі", що ви поет народний і самобутній!

— Куліш по дружбі...

— Дружба... — протяг Кадницький. — Дружба.... Вона в мистецтві, кажуть, химерна річ...

— Скоріше, ефемерна, — озвався Фрейліх, місцевий архітектор.

— Здоров'я іменинника! — втрутився Шрейдерс. Випили, мов навздогін, і почали закушувати. Були ще тости, жарти, пісні та сміх. Нарешті, за шампанським, Тарас також сказав свій спіч:

— Спасибі вам за цю чудову учту, за честь, яку ви виявили мені! Я щиро вдячний кожному, хто мовив добре слово про іменинника, про мій народ, з яким я, правду кажучи, не розлучався і за Уралом. Тому, напевно, й вижив, бо без свого народу всі ми — билінки в полі, а з ним — дуби, вкорінені у рідну землю. Радий, що вас зустрів на трудній своїй дорозі в Санкт-Петербург! Коли б мені бог посилав усюди таких людей, як тут сидять, я був би щиро вдячний. Те, що зробили для мене ви, братове, в тяжку годину, не можна висловити словами чи оцінити... Крізь все життя я пронесу у серці

всіх, хто зігрів мене у Нижнім Новгороді теплом любові й дружби!.. — Передихнув, оглянув приязно все товариство й мовив: — А на прощання я прочитаю, якщо дозволите, написаний недавно вірш... Він зветься "Доля"...

Ти не лукавила зо мною,
Ти другом, братом і сестрою
Сіромі стала. Ти взяла
Мене, маленького, за руку
І в школу хлопця одвела
До п'яного дяка в науку.
"Учися, серденько, колись
З нас будуть люде", — ти сказала.
А я й послухав, і учивсь,
І вивчився. А ти збрехала.
Які з нас люде? Та дарма!
Ми не лукавили з тобою,
Ми просто йшли; у нас нема
Зерна неправди за собою.
Ходімо ж, доленько моя!
Мій друже вбогий, нелукавий!
Ходімо далі, далі слава,
А слава — заповідь моя...

Куранти Петропавловської пробили дев'ять... Дивно, та їхній бій для нього немов ланцюг, яким прикутий. Кожна година-ланка з'єднана тим передзвоном... Може, йому болить у грудях, що давлять, давлять кільця!.. Аж смішно: там, у Нижньому, химерна доля ще раз взяла його на кпини — дала йому в супутники аж до Москви жандарма! Ні, не для супроводу. Попутно. Він когось возив у Вятку і повертався порожняком... А може, так господь йому послав пересторогу, нагадування про той далекий червневий шлях од Пітера до Оренбурга?.. Була й приємна зустріч: із Бутаковим, що знову їхав на Сирдар'ю. Гора з горою, кажуть, не зустрічається... У Володимирі перепрягали коней, і він, зайшовши в станцію, зіткнувся із капітаном. Ще й жінку повіз туди... Бр-р!.. Де той сон? Якби йому заснути, то, може, біль утих би.... Тоді йому, ще до Володимира, щось сталось з лівим оком. Гадав, мине, а довелося в Москві спинитись аж на півмісяця!.. Окрім царя, щось не бажало його приїзду до Петербуга... От тільки що?..

Москва його зустріла дощем і мокрим снігом. А Щепкін — радісними обіймами. Засокорив довкола нього, бідкаючись позпухлим оком, мерщій повів до лікаря, з яким Тарас знайомий був ще в Нижньому. І той звелів сидіти тиждень вдома і лікуватися. На другий день навідався, додав ще двоє ліків і повторив наказ сидіти в хаті. Господи!..

Стояв похмуро біля вікна, дивився на храм святого Пимона, що тільки й видно йому було, коли влетів Михайло Максимович. Помолоділий, з вусами!..

Обняв, як брата, поцілував.

— Вітаю тебе з приїздом, з волею!

— Сиджу, сам бачиш, знову на гауптвахті, — зітхнув Тарас.

— Що з оком?

— Певно, десь застудив. У Нижньому ще не було... А ти ж тут як?

— П'ять років як одружений.

— І дітки є?

— Немає... — враз посмутнів. — Марія моя, — всміхнувся — в твої пісні закохана. І жде тебе, як бога. Коли вона при зустрічі попросить, щоб благословив, то не дивуйся...

— Слухай, — обняв Тарас його за плечі, — ти вчений муж, все знаєш... Боги також хворіють?

— Навряд.

— Не можна мені в такому вигляді являтися твоїй жоні Марії! Побачить, що я не бог.

— Веселий ти чоловік. Як і колись...

— Бабу гріє не кожух, а веселий теплий дух. Чував таку примовку?.. Цим духом, брате, й гріємося...

— Як там було, в солдатчині? — спитав, помовчавши, учений муж.

— Погано.

— Писав? Про прозу знаю. А вірші?

— Теж. Чотири перші роки.

— І малював?

— Потроху... Як мав на чому й чим малювать...

— А заборона?

Що міг йому відповісти!..

— Всі заборони для того й робляться, щоб їх порушували, — пожартував.

— Я чув, що сам Микола-цар, власноручно...

— Народ — мій цар, — сказав Тарас. — Йому одному вірю і підкоряюся!

Михайло глянув з подивом і перевів розмову на іншу тему. Увечері піднявся до нього Щепкін і попросив, ніяковіючи, зійти униз, де у вітальні зібрались гості-друзі й жадають хоч поглянути на знаменитість.

— Іти в такому вигляді? — торкнувся Тарас пов'язки на голові. — Подумають, що я у тій пустелі потурчився, побусурманився.

— Ти ж сам казав, що хочеш щось написати про дервіша, — всміхнувся Щепкін. — Руки отак склади і привітайся: "Аллах екбар!"

— Тобі ось смішно, а як мені?..

— Сміливо йди. Там люди всі розумні та просвіщенні. Тобі вони сподобаються, — сказав уже серйозно господар дому.

Сходив слідом за ним, мов боячись нових знайомств, уваги. Гостей було душ п'ять чи шість. Разом із домочадцями утворювали маленькі групи. Дружно всі повернулися у їхній бік, коли почули скрип дерев'яних сходинок.

— Дозвольте вам представити, — врочисто мовив Щепкін. — Тарас Шевченко.

Групки умиль розпалися, і гості, не приховуючи свою цікавість, пішли назустріч.

Тисли по черзі руки.

— Бабст.

— Афанасьєв...

Останній — вже немолодий, з допитливим і важкуватим поглядом — назвався раптом Кетчером. Тарас затримав руку і запитав:

— Микола Христофорович?

— Так, — усміхнувся Кетчер.

— Перекладач і видавець Шекспіра?

— Він самий! — мовив Щепкін. — Не сумнівайся...

— Готовий вам поцілувати руку, — сказав Тарас схвильовано — Ця праця ваша мені відкрила чарівний світ! Які думки герої, стиль!.. Я книги ці возив з собою всюди по Україні, та й за Уралом, куди мені прислали їх як найдорожчий, безцінний скарб.

— Так любите цього поета?

— Обожаю!

— Я теж... — всміхнувся Кетчер.

— Недавно я писав у Пітер другові, щоб десь купив і вислав мені у Нижній Новгород його у вашому перекладі.

— І що?

— Це штука, каже, рідкісна і дорога.

— Друкується нове видання. Матимете.

— Не знаю, як і дякувати!..

— Ну, все, — промовив Щепкін. — Зустрілись два шекспіромани, і їм уже ніхто й ніщо не треба...

Тарас, хоч чув ту репліку, узяв під руку Кетчера й відвів набік. Він, може, ждав цієї диво-бесіди десятків літ!..

За кілька днів, коли йому полегшало і лікарі пообіцяли скоро його звільнити із гауптвахти Пимона, як називав він свою кімнату-келію, Тарас не витримав і ввечері тихцем подався до Репніної. Ішов немовби й весело, а як торкнувся дверей її квартири, щось раптом зрушилося в його душі, осунулося, і з тих руїн сплило колишнє — добре і гіркувате. А ще — чому вона покинула йому писати й не обізвалася до нього в Нижній Новгород?.. Хотів уже вернутися, та переміг хвилинну слабість і подзвонив.

Зустріла його покоївка.

— До кого ви? — спитала, оглянувши його кожуха, шапку й шкапові грубі чоботи.

— Княжна Варвара вдома?

— О цій порі вона нікого...

— Рибонько, піди й скажи Варварі Миколаївні, що хоче бачити її Тарас Шевченко, — сказав, уже дратуючись. — А я тим часом скину свій кобеняк...

Скрививши губи, вона пішла в покої. Невдовзі швидко вийшла княжна Варвара. Та і не та... Спинилася біля дверей, немов об щось спіткнулася...

Він підійшов, гамуючи у горлі сльози, взяв білу ніжну руку й поцілував. Заплакавши, вона його перехрестила мовчки і відступила, щоб міг пройти.

— Давно в Москві? — спитала, коли обоє сіли в зручні високі крісла.

— Вже тиждень. З оком щось у дорозі сталося, і лікарі мене із хати не випускали.

— А нині?

— Втік! Семенович і той не знає, що я чкурнув... Дивилася на нього так, неначе ще не вірила в його реальність. Та і не та...

— Навіщо ця борода? — спитала раптом. — Вибачте...

— Щоб не впізнали у Третім відділі, — пожартував. Княжна чомусь спихнула й сховала очі.

— Мабуть, ви хтозна-що подумали, — озвалась згодом тихо, — коли я враз не стала писати вам?..

— Якщо казати правду, то й досі я не можу того збагнути... Ви й Лизогуб...

— Орлов обом суворо заборонив. Мені листом, а Лизогубу усно. Від государевого імені граф попередив, щоб взагалі я не втручалася у справи Малоросії. І пригрозив.

— Катюга...

— Бог йому суддя, — смиренно склала руки. Ще й закотила очі, немов хотіла вгледіти когось на небі-стелі. Колись вона не мала такої звички. І, як не дивно, вона потовщала та помолодшала... В очах з'явився якийсь незвичний іскристий блиск... Гай-гай!.. А втім, яке йому до того діло!..

— Дозволили вам жити в Петербурзі?

— На ланцюгу. Сиріч під наглядом поліції.

— Напевне, ви і досі для них страшні...

— Бо з бородою! — звернув на жарт. Всміхнулася. Так, як колись, в Яготині.

— Ви тут давно?

— Відколи мама вмерла... Я не змогла сама там жити... — схлипнула.

— Пробачте...

— Тут принаймні серед людей... — Взяла хустинку, витерла поспішно очі. — Як же ви там жили? — спитала.

— Пропавав би, мабуть, щоб не земляк, із чорноморців...

— Бог вам його послав, Тарасе!

Всміхнувся гірко. А капітана Косарева, майора Львова та іже з ними?..

— Може...

— І що ж тепер робитимете, у Петербурзі?

— Вчитимусь гравіруванню. Вже маю дозвіл.

— А вірші ж як?

— На них мені не треба чиеїсь ласки. Хочу надрукувати новий "Кобзар", у двох томах.

— Ви й там писали?!

— Навіть у казематі...

— І не боялись?

Змовчав. Писав, і все. Від когось чув, що соловей співає з заплющеними очима...

— Давно були на Україні? Як там? — спитав натомість.

— Гірше, аніж було... Всі волі ждуть, чутки всілякі ходять...

— У Нижньому перед дворянством виступив з правдивим, вільним словом сам губернатор Муравйов — вони ж ні звуку, наче всі геть глухі!

— Господь вкладе у душу їм милосердя...

— Вкласти б їм по ножаці! — вирвалося.

Княжна вдала, що не почула. Прислухалася до передзвону, що долинав з якоїсь церкви, й перехрестилась тричі малим хрестом. Потому знову глянула на гостя тихим поглядом, хотіла щось сказати і не сказала... Мовчки сидів і він. Колись вони могли добу проговорити, аби лише не заважали... Сумно... Не сподівався знайти в княжні таких разючих перемін. Була міцна і непохитна духом. Гай-гай!..

Устав, злегка вклонився.

— Вже мушу йти... Там Щепкін мене шукає досі по Москві...

— Він добрий, — озвалася, немов зрадивши, що вже іде. Не втримувала і для годиться. Напевно, й він для неї перемінився. Чи, навпаки, не став таким, яким би їй хотілося ного побачить нині.

— В Москві ще довго будете?

— Як лікарі...

— Заходьте.

— Спасибі. Ось дозволять мені виходити...

Взяв обережно руку й поцілував. Холодну, мов неживу. Княжна його перехрестила знову.

Аж на підмерзлій вулиці йому здавило горло. Гадав, що десять солдатських літ пройшли повз душу маревом, не зачепивши ніяк її... Ось перша — і непоправна! — втрата... А скільки їх ще виявиться на велелюдних старих шляхах, якими йому вернутись треба, щоб далі йти!..

...На другий день відбувся перший "законний" вихід. Щепкін, коли дізнався, що вже Тарас навідався до Репніної, оглянув хворе око й махнув рукою:

— Їдемо дивитись місто!

— Хочу до Максимовича, — сказав Тарас. — Від нього віє Києвом, Дніпром, Великим Лугом...

— Архівним пилом... — додав старий.

— Якщо із того пилу виходять на божий світ дослідження що воскрешають славу мого народу, то я вважаю той піт і святим, — сказав Тарас врочисто. — Ти б прочитав його брошуру про Сагайдачного, яку мені він днями подарував!

Уже в прольотці чомусь йому зробилось жаль роботи, яку полишив. Тиждень він переписував і правив вірші, створені ще в перший рік заслання, в далекій Орській. Моторошно і якомсь щемно торкатись днів тих і тих рядків, що вирвалися крізь заборону, нагляд і дику муштру... А нині, вранці, переписав свій казематський цикл, згадав Фонтанну, братчиків, безсонні ночі й тривожні дні... Як добре, що він писав, що не піддався, як дехто, відчаю і грубій силі церберів царя Миколи!.. Бути самим собою всюди, за будь-яких обставин — ось в чому суть людини, її душі... Щоб міг сказати

потім, як він сказав у вірші "Доля":

Ми просто йшли; у нас нема

Зерна неправди за собою!..

— Га? — стрепенувся Щепкін, що задрімав. — Приїхали?

— Ні, — одізвався кучер.

— Це я уголос думаю, — сказав Тарас. — Звук у пустелі...

— Тут одвидай, тут кожне слово — не горобець; як вилетіло — вже не впіймаєш, — сказав старий з заплющеними очима.

— Ищи-свищи! — хихикнув кучер.

Квартира Максимовичів завалена була книжками. З того хаосу мудрості, немов з руїн старого міста-замку, до них дрібненько вийшов Михайло Олександрович, обняв обох, неначе давно не бачилися, і, роздягнувши, повів у храм — свій кабінет.

— Сиджу над "Русскою беседою", допомагаю редагувати, — кивнув на стос рукописів.

Тарас оглянув шафи, пройшов між скринь та столиків, запруджених ущерть книжками, зітхнув і мовив:

— Славно!.. Чи поживу я хоч рік отак, посеред книг?..

— Приїдеш у Петербург, одружишся, наймеш собі квартиру і заживеш, — сказав Михайло Олександрович.

— Посватався до однієї в Нижньому й схопив гарбуз... Семенович із нею грав на сцені, — сказав Тарас.

— Не доля, видно, — втішив його господар. — Твоя десь жде та рушники готує.

— А де ж свою ховаєш?

— Пішла до церкви.

— Прикро...

— Вона ось-ось повернеться, — дістав годинник. — Служба вже закінчилася. Сідайте, прошу! — швидко звільнив стільці. — В ногах немає правди.

— А в чому є? — озвався Щепкін, вмоштуючись.

— Питання це не просте... — протяг Михайло Олександрович.

— Як "бути чи не бути?" у принца Гамлета, — сказав Тарас.

— Коли підходити до нього з боку етики...

— А богослов'я? — спитав лукаво Щепкін.

— Ви ж знаєте, що я не вірю в міфи...

— В народі правда, други, — сказав Тарас. — Інакше він не вижив би в тій круговерті, яку йому послала доля... Пригляньтесь тільки краще — і ви побачите в народі все, що тяжко так шукаєте по цих книжках!

— Не треба перебільшувати, — озвався Максимович. — У ньому також є усього — добра і зла...

— Як і в науці. Правда — поняття вічне, стає.

— Де почерпнув ти такі знання? — спитав не без іронії Михайло Олександрович.

— Все там же, у народі, — сказав Тарас. — Коли народ оспівує борця за правду,

істину, він не пояснює, у чому суть тієї правди, — вірить, що знають всі...

— Добридень, — озвалась раптом пауза.

— О, це Маруся уже прийшла! — зрадів Михайло Олександрович.

Тарас підвівся, аби побачити його дружину, — сидів до входу спиною, — і дух йому перехопило. Ну й антикварій, ну й одхопив!..

— Вгадай, Маріє, хто це? — спитав тим часом Максимович.

Вона зиркнула пильно і зашарілася.

— Напевно, Тарас Шевченко... — мовила.

— Він, він! — гукнув господар, ніби був не ученим мужем а школярем.

Тарас ступив до жінки, яка дивилася на нього сяючими очима, взяв мовчки руку й поцілував.

— Михайло, де ти таку знайшов?!

— У Згарі, біля Золотоноші.

— Поїду туди женитися! А втім, такої другої...

— Там є ще кращі, — мовила. — Я вам знайду.

— Ну, все, Тарасе, бути тобі одруженим! — гукнув Михайло Олександрович. — У неї в цьому ділі легка рука.

Марія глянула на чоловіка, і погляд той Тарасу здався не без лукавини. Учений муж нараз притих, де й ділося його школярство.

— Михайло Олександровичу, проси гостей в світлицю, а я скажу, щоб подали нам чаю, — згадала, хто господиня в домі.

П'ючи пахучий домашній чай, Тарас раз по раз ловив її цікавий погляд.

— Може б, ти щось заграла, серденько?.. — спитав несміливо професор.

Мовчки пройшла і сіла за фортепіано. Нахмурила густі, крилаті брови, всміхнулась гостеві й торкнулась ніжно клавішів. Світлицю враз наповнили чарівні знані звуки, яких не чув він багато літ...

Лугом іду, коня веду;

Розвивайся, луже.

Сватай мене, козаченьку,

Люблю тебе дуже...

Заплющив очі й слухав далеку рідну землю... Побачив луг зелений біля В'юнищ, ясу Дніпра, чаїний лет, далеку синю тору Монастирища...

Очерет, осока,

Чорні брови в козака!..

Вона вже грала іншої, й він усміхавсь крізь сльози... Не мав і гадки стрітись в Москві з тремтливим променем душі України!..

Тільки вона скінчила грати, він попросив перо й паперу аркуш, присів до столу і написав на згадку їй "Весняний вечір":

Садок вишневий коло хати,

Хрущі над вишнями гудуть...

Розчулена таким дарунком, Марія зняла поквапно з себе маленький зграбний

обранок на ланцюжку і почепила йому на пію.

— Київський... Торік купила в Лаврі... Нехай хранить вас од усього злого!..

— Ну, нам пора, Григоровичу, — підвівся Щепкін. Михайло Олександрович також устав. Він був чомусь похмурий, мов занедужав.

— Ще побули б... — Марія благальне глянула на вже готових піти гостей.

— Хай іншим разом, доню, — не здався Щепкін. — Тарас іще в Москві побуде з тиждень...

— Еге? — спитала весело.

Тарас кивнув. У ній була якась жагуча сила, що обпікала душу, немов купальське вогнище...

— Нам треба ще до Мокрицького... — прощався Щепкін.

— Дякуємо, що завітали, — кланявся йому господар. Надворі, вже сідаючи в прольотку, старий зітхнув багатозначно й мовив:

— Якби узяв Тетясю, було б тобі те саме... Мда-а!..

Аполлон Мокрицький прийняв їх радо. Правда, лише старого Щепкіна. Тараса він не впізнав. Ковзнув байдужим поглядом, — величний, гарний, як і колись! — і запросив сідати. Вони прийшли в його майстерню чи то службовий кабінет. Професор!

— Оце сиджу та й думаю, — всміхнувся Щепкін, — що мені робити з вами?.. Знайомити — так ви давно знайомі...

— З цим паном я не зустрічався, — сказав Мокрицький впевнено.

— Ти придивись...

— Ні. Я ж художник, око моє чіпке.

— А я тебе впізнав одразу, брате, — сказав Тарас. Мокрицький зморщив лоба, шукаючи, напевно, голос гостя в глибинах пам'яті.

— Пробачте, я...

— Негарно так забувати друзів, — під'юджував його Тарас. — Санкт-Петербург о цій порі, Двірцева набережна Неви, Елькан і ти... А я підходжу, сірий, і з острахом питаю вас, де Академія мистецтв...

Стенув лише плечима.

— А пам'ятаєш, як ти мені прислав записку, щоб я прийшов об одинадцятій в квартиру Карла Павловича?.. Жуковський, Віельгорський і ти в червоній кімнаті Карловій...

— Тарас! Шевченко! — скрикнув.

Мішаючи слова і сльози, вони відновлювали колишню дружбу.

— Скільки ж це ми не бачилися?

— Шістнадцять літ. Відколи ти в Москву поїхав...

— Що робить час!..

— Не так той час, як люди.

— Ти звідкіля?

— З пустелі, що за Каспієм.

— Я чув...

— А ти?

— Учителюю, малюю трохи... Тихо собі живу... — сказав, неначе вибачився за свій добробут, Аполлон. — Куди ж тепер?

— У Петербург. П'ять місяців не дозволяли, тримали в Нижнім Новгороді. Дозволили! Але щоб жив під наглядом...

— Ти ж був знайомий з братом моїм Іваном? Так він керує канцелярією самого обер-поліцмейстера. Я напишу. Він зробить для тебе все, що зможе...

— Не знаю, як і дякувати!

— На жаль, мені вже треба йти. Там учні ждуть. Тарасе, приходь додому! Я покажу тобі ескізи... Васі Штернберга. Семенович мою квартиру знає, розкаже, як її знайти. Пробачте!..

Оглянувся вже на порозі, махнув рукою... Ніби пішов у їхню молодість. Ретельний, щирий, добрий!..

— Цей чоловік колись також зробив усе, щоб визволити мене з кріпаччини, — сказав Тарас.

— А я й не знав... Ніколи навіть словом... — підвівся Щепкін.

— Батьку, з якими я дружив людьми!..

— А з ким вони дружили! — обняв його старий актор. Як вийшли, московський хмурий березень вже не здавався Тарасові таким сумним, гнітючим. Хоч сонце десь ховалося в суцільній темній хмарі й сніг пролітав, будинки, храми, люди освітлені уже були весняним, теплим тоном... Чарівна все-таки людська, звичайна воля!..

...Великим днем для нього став суботній день напередодні пасхи. Ще в Нижнім Новгороді він полюбив іще одного старого велета Москви-столиці — Сергія Тимофійовича Аксакова Позаочі, з його двох книг, і з розповідей Михайла Щепкіна. Послав йому свою "Прогулку с удовольствием й не без морали", щоб він сказав, чи варта вона чогось... Тепер удвох із Щепкіним переступили вони поріг квартири, яка його манила, відколи він у Москві.

Їх стрів Іван Сергійович, один із синів письменника і сам письменник.

— Батько, на жаль, прихворів... — ніяково розвів руками. — Прошу сідати!

— Ваня, дозволь тобі представити мого старого друга...

— Шевченка?

— Так.

Іван подав пухку велику руку.

— Я чув, що ви приїхали. Отець уже про вас питав...

— Я теж хворів.

— Знайомтесь! Це Костянтин, мій старший брат... До зали ввійшов зарослий, мов старовір, високий в боярській якійсь сорочці.

— Здрастуйте, — вклонився всім.

— А це Тарас Шевченко, — додав Іван.

— Печальна жертва Санкт-Петербурга!.. — зітхнув на повні "боярські" груди Костянтин. — Москва б так з вами не повелась...

— Звичайно, — всміхнувся Щепкін. — Що там людину довго мучити в якійсь пустелі!.. Вивели б на Лобне місце, голову — на плаху й ать сокирою!..

— То німці все придумали, аби зганьбити стару Росію, — хмуро сказав Іван. — Москва завжди була глибоковіруюча й гуманна, сиріч людяна. Свої царі — не німці!..

— Я чув, що вас заслали в солдатську службу за Товариство, що прагло об'єднати усіх слов'ян? — спитав похмуро Костянтин.

— Не зовсім так, — сказав Тарас. — Я написав поему "Сон"...

— Було ж у вас слов'янське братство? Тарас згадав Фонтанку, Попова — друга щирого, й уник прямої відповіді. Хоча діла то давні, а все ж...

— Бродіння умів і душ, фантазії!.. Брати притьмом презирнулися.

— А Костомаров твердить... — почав було молодший.

— Чого ото ви в'язнете до чоловіка! — втрутився Щепкін. — Мало йому дісталося?..

— Ми ж тут свої, — образився вже Костянтин.

— Свої, чужі... — сказав старий. — На пасху всі цілуються, усі брати... А розпинають!..

— Ну, нам, Семеновичу, цього ти міг би не говорити! Ти ж знаєш нас. І друзів наших знаєш...

— Ви благородні люди.

— І нам не байдуже, з ким буде він, поет Шевченко, й ті, хто його шанує і йде за ним, — сказав одверто Костянтин.

— За мною нині йде тільки він, актор Михайло Щепкін, чи я — за ним, — пожартував Тарас, щоб збити врочистий тон.

— Всі малороси, яких ми знаємо, благоговіють перед своїм великим поетом-мучеником, — сказав Іван.

— Спасибі за комплімент...

— Це правда, — підтримав і Костянтин. — Ми впевнені, що вам близька ідея єдності усіх слов'ян, слов'янський дух, слов'янська велич, доля всія Русі.

— Не турок же... — ухильно сказав Тарас. Ідея "всія Русі" для нього надто пахла самодержавством, синьомундирими захисниками царя й отечества. — Коли б ще волю людям!..

— І воля буде. Із царських рук, — пообіцяв йому Іван.

— Сказав сліпий, побачимо... Та й Україна...

— Нам рятувати треба від німців Русь — ось головне! — схопився з крісла Костянтин. — Від них усі напасті. Європа нас понівечила, перекрутила!..

— Прощу мене пробачити, — ввійшла русява ставна дівчина. — Шевченка й Щепкіна до себе просить батько.

— Йому ж суворо заборонили лікарі! — гукнув Іван.

— На дві хвилини... Він як почув, хто завітав, розхвилювався...

Втрюх увійшли тихенько до кабінету, затіненого густими занавісами, й почули тихий голос:

— Щасливий бачити вас у Москві... в моєму домі... Звикши до напівтемряви, Тарас

узднів на ліжку шляхетний вид Сергія Тимофійовича.

— І я безмежно радий, що маю честь...

— Як жаль, що я захворів, що лікарі не дозволяють мені... А то б ми з вами!..

Михайло, ти ж покажи йому Москву...

— Показую вже п'ятий день.

— Ну й добре... Ви, Тарасе, заходьте. Може, мені полегшає... А літом ласкаво просимо до нас у село...

Тим часом хтось торкнув Тараса за рукав, і він почав прощатися.

— Видужуйте! Спасибі вам за книги. Я прочитав їх із на солодою. Освітлена вітальня змусила примружити очі.

— Старість... — зітхнув журливо Щепкін.

— Себе він зовсім не береже, — похмуро буркнув Костянтин. — Працює, мов найнявся.

— Охота гірш неволі, — сказав Тарас. — Творці горіти мусять, інакше буде лише димок.

— Ось так! — промовив до Костянтина молодший брат. — Труд, кажуть мудрі люди, всьому на світі голова.

— Нам час. Прощайте! — мовив Щепкін.

— Григоровичу, ждемо до нас на Великдень, — подав Тарасу руку Костянтин. — Ми познайомимо вас з Хомяковим, Кошельовим... Чудові люди!

— Дякую. Зайду, зайду обов'язково!..

— В Кремлі сьогодні будете? — спитав Іван. — Всеношна там — на всю Росію!

— Мороз іде по тілу — так гарно, так глибинно-істинно, — доповнив брата Костянтин. — Підете — не пожалкуєте. Там справжня Русь!..

— Умовили, — всміхнувся братам Тарас. Перекусивши в Троїцькому трактирі, прийшов додому з наміром лягти поспати, щоб вистояти всеношну. У Щепкіна були в театрі справи, й Тарас міг жити, як заманеться. Добра, звичайно, річ прогулянки, візити, дружні зустрічі, та... заважка.

Роззувся, роздягнувся й ліг на диван. За звичкою, узяв зі столу книжку. О! Це ж "Полярная звезда", яку ще вчора йому позичив Микола Щепкін, Михайлів син... П'ять профілів синів Росії, кращих її синів... Вони їй прагли волі, вона ж дала їм вінець терновий мучеників — Росія царсько-панська, Росія рабства. Воля і досі в ній — крамола, державний злочин; слово саме прирівняно до богохульства!.. "Княгиня Екатерина Романовна Дашкова..." Це ж подруга імператриці Катерини. І хто ж про неї пише? Сам Герцен!.. Власне, його цікавить імператриця, її "портрет", що впливає з записок фрейліни Дашкової... Цікаво... Ніжна мудрість, що потопила в крові уральську волю Пугачова, добила Січ!..

Об одинадцятій пішов у Кремль. Розбурханий статтею Іскандера, а не впокорений перед лицем Всевишнього; в передчутті грядущих бур, а не святого таїнства прилучення до воскресіння із мертвих бога-сина.

Іще на Красній площі попав у вир народу, що тягся в Кремль на головну пасхальну

службу Москви-столиці, а може, і вся Русі, як похвалявся Іван Аксаков. Ішли врочисті, стримані, несли паски у кошиках, хустках — хто в чому. Між цих поважних, ситих то тут, то там траплялися прості та зовсім бідні, шмигали діти, підлітки, а парубки тихцем пощипували дівчат, і ті пищали здавлено, закутуючись в рясні хустки... Вгорі стояв великий жовтавий місяць, зорі світили тяж... Воістину пресвітлий празник!..

Кремль стугонів од натовпу. Здавалося, сюди сьогодні збилася уся Москва, прочувши, що тут господь воскресне, що тільки тут вони усі прилучаться до благодаті. Служилося в усіх церквах, яких було лиш на Соборній площі три чи чотири, линув сумний, іще передпасхальний, спів, горіли грубі свічі й повсюди пахло воском... Підходили якісь пани, одягнені в боярські шуби й шапки, і люди трепетно давали їм дорогу в набиті густо храми... Метляли пишні бороди, розкішні хутра, сукна, цвіли шовки й стояв туманом гомін...

Опівночі з церков ударив дужий веселий спів, забемкали на всіх дзвіницях дзвони...

Христос воскрес из мертвых,

Смертию смерть поправ

И сущим во гробе

Живот даровав!..

— Христос воскрес! Христос воскрес! — полинуло, неначі хвиля, натовпом, і він здригнувся, зрушився, завирував. Із храмів трохи поспіхом посунули ті, що стояли скраю, біля дверей, за ними — густо, весело, хапаючи повітря риб'ячими ротами, — хто був сподобився стояти глибше, біля амвона а вже за тими, після важкої паузи, пішли попи з кадилами та клір з хорогвами та образами...

Христос воскрес из мертвых!..

Шаліли дзвони, натовп перешиковувався, даючи вільний простір довкіл церков, щоб ним врочисто рушив великий хрес ний хід, очолений самим, напевно, патріархом вся Русі... Хтось скрикнув, хтось когось ударив... Ізнявся шум і раптом стих...

Нарешті вся колона з попів, свічок та образів з хорогвами, сяк-так зібравшись, рушила.

Христос воскрес из мертвых,

Смертию смерть поправ!..

А дзвони б'ють, а натовп переливається, а поліцейські луплять безбожно тих, хто сп'яна чи знічев'я вискакує напереріз процесії... Христос воскрес! Христос воскрес!..

Поволі в співі, в дзвоні процесія пройшла за храм Успенія... Христос воскрес!.. Якийсь дебелий купчик поцілувався, — брат во Христе! — з худим обдертим жебраком і дав йому карбованця... В гурті дівчат та хлопців зірвався сміх, на них хтось шикнув...

Місяць кудись подівся, і зір також не стало видно. Знову підуть дощі та мокрий сніг...

Із-за Архангельського собору з'явилися свічі, ризи, блиск образів. За ними, ледь погойдуючись, пливли хорогви...

— Не налягай! Дорогу! — метнулися городові розширювати живий, рухливий коридор. — Таку твою!..

Христос воскресе из мертвых,

Смертию смерть поправ!..

Тарас якимось чудом лишився поряд із хресним ходом, чув запах воску, ладану, спітнілих тіл. Повз нього пройшли поволі вищі чини духовні, чорні, як ніч, ченці, хоругвоносці...

Раптом посеред них впізнав одного з братів Аксакових! Ніс Костянтин лик Саваофа — гордо, ледь-ледь задерши голову і виставивши вперед широку, лапату бороду... Пройшов, неначе проплив у рай... Кондова Русь! Єдиновірна, царствена!.. Свій патріарх, свої палати, свої покірні смерди й жінки, закриті по теремах, як то було у добрі старі часи!..

На другий круг у хресний хід вливалися пани, купці, чиновники. Йдучи, співали з півчими й знай осіняли себе хрестом — розмашистим, як їхні душі, здатні пропить за ніч всі гроші, шубу, коней та... кріпаків... Братолюбиві стовпи царя російського, престолу та отечества!..

Коли вільніше стало, де він стояв, пішов од храмів божих у бік воріт. Не може Русь без ідола, без поклоніння. Не сотвори собі кумира — заповідь, якої вона і досі ще не почула, не сприйняла!..

...Прощатися почав уже напередодні свого від'їзду. Михайло Максимович зібрав велику учту, присвячену його особі, прощанню з ним. На ній був цвіт мистецький, вся мисляча, жива Москва.

Тарас прийшов із Щепкіним пізніше всіх. Як видно, йому навмисне назвали час такий, щоб вийшла врочиста зустріч.

Вітальня враз притихла, вп'ялась очима в нього, і в тих очах було усе: повага, сум, іронія...

— Добридень вам, панове! — сказав нарешті здавленим від хвилювання голосом. — Пробачте... Ми, здається, спізнилися трохи...

— Тарас Григорович Шевченко! — оголосив господар дому, як в історичних драмах, хоч тут його вже знали, вважай, усі. А-а, ні — є незнайомі лиця...

— Погодін, — представився один із них, вивчаючи його уважним поглядом.

— Професор, академік і видавець, — додав Михайло Максимович.

— А ще — ваш давній шанувальник, — додав відомий учений муж. — Наш "Москвитянин" писав не раз про ваші твори. Навіть, коли про них писати не дозволялося...

— Спасибі. Я...

— Дозвольте й мені, панове, — вліз поміж них усміхнений сивенький старчик. — Я — Шевирьов, Степан Петрович. Прошу любити і шанувати... Хі-хі... Як я шаную, Тарасе, вас, хоч поглядів не поділяю ваших...

— Також професор, академік, відомий критик... — почав було пояснювати господар дому.

— Знаю, — сказав Тарас. Цей монархіст уславився непримиренністю до всіх інакомислячих. Дискутував колись з Белінським.

Мусив подати руку.

— А ви мене впізнаєте? — всміхнулися знайомі очі.

— Пан Ґалаґан?

— Він самий, — обняв Тараса земляк, з яким він зустрічався колись не раз. — З поверненням!

— Були в Кремлі? — спитав Іван Аксаков. Тарас кивнув. — І як? Прекрасно, правда?

— Японія... — сказав Тарас, хоч не хотів висловлюватися на цю непевну тему.

Іван Сергійович нічого не зрозумів. А Костянтин, що підійшов тим часом, спитав:

— Узавтра їдете?

— Пора, — розвів Тарас руками. — Там жде мене моя свята заступниця, робота жде...

— Нам буде вас не вистачати.

— Дякую за добре слово...

— А це Петро Іванович Бартенєв, історик, археограф, — знайомив далі Максимович. Той уклонився мовчки...

За півгодини ввійшла чарівна господиня і запросила усіх до столу.

— Як здаюся, що ви вже їдете, то плакати хочеться... — шепнула вона Тарасові, коли схилився поцілувати руку. В очах її, — великих, ясно-карих, — і справді сяяли росю сльози.

Учта розпочалася теплим напутнім словом Щепкіна.

— Панове, ми сьогодні вшановуємо нам дорогу людину, що незабаром покине нас. За всі ці дні ми полюбили щиро простого, милого й талановитого Тараса — гостя нашого. Своїм приїздом він звеселив, осяяв хмурий березень, вселив надію в душі на кращий час не тільки у природі, а й у суспільстві нашому... Нехай же буде добре йому в дорозі і в Петербурзі!

Всі встали й випили по першій чарці на честь засланця, що повертався за одинадцять років із невеселих, трагічних мандрів.

Як почали обідати, Тарас дивився нишком на цих людей, яких він знав давно колись, і тих, з якими оце в Москві зустрівся, і щось таке в його душі творилося, чому не міг знайти одразу й назви. Було і жаль утрачених даремно літ, і радісно, що так його зустріли відомі, славні люди. Не всі вони, звичайно ж, читали те, що він створив, та всі схилили голови перед його стражданням, віддаючи данину його терпінню, мужності та силі волі, як висловився в своїй промові-тості Іван Аксаков тільки що. Старий друга Щепкін, розчулившись, поцілував промовця, чим ще додав олії в огонь поваги та співчуття. Погодін і той сказав коротке слово на честь поета-мученика, що постраждав за щирість, за свій народ. Щоб був не вплив сюди царя-надюжу, то мав би повний успіх у товариства...

Останнім встав господар. Гамуючи тремтячі руки й сльози він прочитав присвячений Шевченку вірш, написаний перед обідом-учтою. Хтось щось спитав Тараса, й він не почув початку, де йшлося про повернення його ж таки з країв далеких...

Ой, як дуже за тобою
Тужила Україна —
Усе тебе встинала,
Як та мати сина.
Твої думки туманами
На лугах вставали,
Твої сльози росицею
По степах спадали;
Твої пісні соловейком
В садах щебетали...

Не зміг читати більше. Стояв, схиливши голову, й стискав тремтливий аркушик з написаним на ньому віршем... Нарешті, рушив далі, вітаючи його на волі, зичачи йому здоров'я, слави й нових пісень...

Обід уже скінчився, і всі по тому віршеві зібралися біля Тараса, вітали, тисли руку, бажали щастя, успіхів...

І раптом — спершу тихо, а потім дужче, дужче — полинула українська мила музика, українська пісня!.. То господиня, сівши за фортепіано, вітала гостя голосом його землі, душею його народу, музикою його небес блакитних...

Ой зйду я на могилу
Та стану-гляну у долину:
Долина глибока, калина висока,
Аж додолу гілля гнеться...

Всю ніч Тарасу снилися її пісні, вона сама, могили, степ, Дніпрові сині гори...

А вранці, ледь розвидніло, прощався з домом Щепкіна; і з ним самим. Старий актор зібрався у Ярославль, він — в інший бік, де мав давно вже бути.

До пошти мовчки їхали. Лише коли поклали на дах карети речі, Семенович обняв Тараса, поцілував і мовив:

— Нехай щастить тобі, мій добрий друже!
— Спасибі за все, за все!.. — розчулено гукнув Тарас.
Ямщик піднявся на передок, взяв батога. І Щепкін запоспішав сідати.
Коні рвонули з місця...
Коли-то знову стрінуться?..

Їхав Москвою вранішньою, а був уже в Санкт-Петербурзі. Правда, не міг побачити його виразно, чітко: за одинадцять років, — та, власне, всі тринадцять, — відколи він поїхав на Україну! — геть призабув. Час трудиться — стирав щось, щось вимальовує на тому місці... Вчора він стрівся з дядьком княжни Варвари, якого часто згадували в Яготині. Пробувши тридцять років на каторзі та на засланні, князь доживає вік у Москві... Сергій Волконський, декабрист, засуджений царем до страти!..

Москва пливла, відходила у тихий, добрий спомин. Старий Михайлів кучер мугикав щось собі під ніс. Він знав, що поїзд іще не скоро, й не поспішав...

Раненько мав прийти до Щепкіна Михайло Олександрович і принести "Івана Гуса",

якого ніби десь відшукав новий знайомий Бартенев... Ні "Гуса", ні Михайла!.. Коли добув, то передасть йому у Пітер Ґалаґаном, який узавтра їхатиме...

Вокзал зустрів багатолюддям. Публіка сюди приходила на рандеву, оскільки і сам вокзал, і поїзд, і залізниця були ще всім удивину. Йому казав хтось, що по неділях тут навіть грає музика:..

Забравши свою мізерію і попрощавшись з кучером, пішов шукати якусь харчевню, щоб підживитися. Харчі він мав у саквояжі, та шлях був довгий, а поїзд не диліжанс: хто знає, як він їде і де спиняється... Дорогу цю збудовано, коли Тарас тягнув носок за Каспієм, і зараз він уперше мав довіритися огненній силі локомотива. Дива! Узавтра ввечері він буде вже на березі ріки Неви, обніме Лазаревського! Михайло жде. За муки його солдатські господь послав такого друга вірного. М'який, тихенький, навіть сором'язливий, а діло робить вперто, не відступаючи, не даючи спокою іншим....

До поїзда було ще мало не дві години. Добре, що взяв квиток заздалегідь. Семенович потурбувався. Він їздить часто, знає...

— Христос воскрес! — почулось раптом поряд. Звів очі — леле!..

— Як ви тут опинилися?

— Надумала провести вас, — всміхнулася йому Марія. — Ці сухарі учені не догадаються...

— Михайло Олександрович мав підійти до Щепкіна, — сказав Тарас.

— Він був... як ви поїхали, — скривилася, мов укусила кислого.

— Не знаєте, знайшов мого "Єретика", або "Івана Гуса"?

— Так.

— От спасибі за новину!

Ввійшли в приміщення і посідали на вільну лавку. Марія так дивилася на нього сяючими очима, що він одводив погляд.

— Ви теж з панів? — спитав, аби поставити між ними щит.

— Та ні, проста козачка.

— Такими будуть усі мої землячки, коли дамо їм волю... — подумав Тарас уголос. — Бо воля — це як сонце в душі людини. Вільного по ньому видно — світиться...

— Я теж свічусь?

— Ви — сяєте!

— А він казав, що темна...

— Хто?

— Чоловік...

— Він, серденько, недобачає. Прости його.

Сиділи довго мовчки. Нарешті, він зиркнув на неї і стрів її сумний і світлий погляд, що проникав у саму душу. Господи!.. Аби здолати чари, спитав грайливим тоном:

— Ви не забули, що обіцяли мені при першій зустрічі?

— Що?

— Оженити мене у Прохорівці або в своєму Згарі.

— Не мудре діло... Жити по тому мудро... — мовила. — Приїдете, то оженю! —

всміхнулася.

Чомусь од тої усмішки йому зробилось сумно... Де Згар, а де Новопетровський форт!..

— Про мене ви дізналися од Максимовича?

— Ні. Я сама читала і уявляла крізь сльози вас... Ще дівчиною...

У залі раптом почався рух.

— Напевно, поїзд? Треба мені вже йти... — підвівся. Вона дістала хусточку і втерла очі. Потім всміхнулася якось гірко і запитала:

— Можна поцілувати вас на прощання?

Тарас не встиг відповісти. Впилася в губи, вирвалася — сама від себе — й швидко пішла з вокзалу.

Поїзд прогуркотів за вікнами, протяжно свиснув, пирхну і зупинився. Вдарив вокзальний дзвін...

Лежав, лічив удари, що долинали із Петропавловської, і слухав біль, що не вгавав у грудях...

Уранці забіг його провідати Гриць Честахівський.

— Ну, як? — спитав.

— Як бачиш... Немає волі?

— Кажуть, що буде в піст.

— Пілати!

— Їм не пече.

— Я ждав, я знаю...

— Що я тебе проситиму, — присів Грицько на ліжку, — не переймайся так дуже цим. Ти хворий, тобі одужать треба...

— Коли ж не можу!..

— Вчора дув з півдня вітер... Пахла в саду кора... Що чути від Варфоломія? Вже сторгував той ґрунт побіля Канова?

— Не знаю, — сумно сказав Тарас. — Чи він всього не пише, чи сам нічого там не збагне... А це мовчить...

— Весною поїду я! — рішуче сказав Грицько. — Коли тобі до серця ота земля під Кановом, то буде вона твоєю. Як звати те урочище?

— Гора Чернеча... З неї чудовий вид на Задніпров'я, і сам старий Славутич біля підніжжя тече широко й вільно!..

— Видужуй тільки швидше.

— Не знаю... Щось мені недобре, Грицьку... Думки сумні приходять до голови...

— Ти ліки п'єш?

— Що толку з того!.. Гіршає мені весь час...

— Весна уже не за горами. Вирвешся на Україну — враз оживеш.

— Хоч глянути б з тих гір на світ!.. — зітхнув Тарас.

— Надивишся, — торкнувся його руки. — Якщо до квітня місяця твій брат не купить ґрунту, покину все й поїду! Притихли. Теплий квітень був ще такий далекий...

— Ти не забув, як ряст цвіте? — спитав Тарас. — А сон-трава!..

— Мені стоять перед очима зелено-сині луки, гаптовані жовтавим цвітом лотаті...

— І солов'ї... І жайворонки...

— А над водою летять качки!..

Тарасові згадався став, левада, струмок по ній, що навесні вбирився в цвіт і зело; а потім — гори Канівські, зелений обшир луків, що за Дніпром...

— Якщо умру, то поховайте на тій горі, де думав хату ставити, — зненацька сказав Тарас, хоч сам про смерть не думав останні дні.

— Ну, що ти, що ти, батьку! — жахнувся Честахівський. — Ще поживеш...

— Дай боже!.. Кажу на всякий випадок... Не хочеться мені лежати в чужій землі...

— Їй-богу, буду плакати...

— Я ще не вмер, — всміхнувся Тарас йому. — Та й краще мені сьогодні нібито... Вночі про Нижній згадував, і про Москву... Які були надії, а вийшло...

— Гріх тобі гнівити бога, — сказав Грицько. — Книжок он скільки повидавав, став академіком, поезій скільки нових утнув!..

— Все так... А хати не збудував, не одружився і не пожив на рідній своїй землі, — зітхнув Тарас.

— Одружишся і поживеш. А ґрунт — поїду й тобі куплю! — рішуче сказав Грицько.

— Спасибі.

Хтозна-чому Тарасові враз захотілося обнять Грицька, поцілувати й сказати йому якісь слова прощальні. Були б такими всі земляки!..

— Чого ти так на мене сумно дивишся? — спитав Грицько,

— Не знаю... Якась журба бере за душу...

— Засидівся ти в цій норі. Давай на все начхаємо й гульнемо вдвох по місту на візнику! — схопився.

— Не можу. Груді в мене — немов скляні. Щось там таке... Торкнешся — і розіб'ється...

Грицько погас. Похнюпившись, пройшов до столу та до вікна, постояв там і повернувся.

— Батьку, якби я міг забрати твою хворобу!.. — мовив.

— Я вірю: ти забрав би, — сказав Тарас, розчулений його поривом.

На антресолі піднявся важко Федір і повелів:

— Час умиватися і пити чай!

— То я пішов, — сказав Грицько. Нагнувся, поцілував Тараса в лоб. — Поїду на кілька днів по службі. На тому тижні знов забіжу.

— Прощай.

— Бувай здоровий!

— Грицьку, ти ж не забудь, що я просив...

Лише махнув рукою, пішов униз. Тарас вслухався сторожко в його ходу і ясно бачив, як одягнувся, зиркнув на сходи й вийшов... Жаль, не сказав йому хороших, прощальних слів!.. Цей тиждень ще пережити треба. З грудьми — як скло...

У п'ятницю, напередодні його дня ангела, прийшов Микола Костомаров.

— О, ти працюєш! — мовив іще в порозі. — Чому ж не був у мене?

Нездужаю, — сказав Тарас, поклавши пензлик. — Вчора мені полегшало. А то лежав.

— Що ескулапи?

— Хмуряться, рецепти пишуть, з хати не випускають... Сідай.

— А може, й справді тобі полежать треба?

— Належуся... Ну, як твоя наука?

— З очима зле. Якраз ввійшов у діло, збагнув, руками взявся, а зір все гірше й гірше.

— У кожного своя біда.

— Ти хоч не стань філософом! — пожартував.

— А що... Уже три місяці, як маю час для роздумів, — журливо сказав Тарас. — Удень ще хтось зайде, провідає, погломонить... А ночі — лише мої... Думки, думки!.. Мов заново прожив життя...

— Самотність нас опосіла, брате.

— Вона... Та ще ланцюг жандармський!

— А що хіба? — спитав Микола тихо.

— Вже другий рік купує ґрунт Варфоломій. Ніхто продати не хоче! Підуть питати дозволу — бо це мені! — й назад, назад...

— Пани тебе бояться.

— А ти казав, що люблять...

— І люблять, і бояться. Як я, скажімо, або Куліш, — всміхнувся.

— На себе ти не наговорюй!

— Ти — світоч, ми ж довкіл — метелики. Кортить наблизитися і страшно, бо згоріти можна... — своєї вів Микола.

— Погасну — будете мене топтати ногами...

— Ти не погаснеш.

— Колись же вмиру.

— Фізична смерть для тебе стане новим народженням. Тебе тоді полюблять — не страшно! — всі...

— І шеф жандармів?

— Мовлю про земляків. А владі ти завжди будеш кісткою в неситім горлі.

— Втішив. Тепер і вмерти можна.

— Живи й пиши!

— Писав би, та, видно, вже...

— Казав, що стало краще.

— Борюсь, не можна мені лежати колодою, — сказав Тарас. — Пітьма докруг насовується... Пригас — і вже вона з усіх сторін!..

— Це правда, — зітхнув Микола.

— Волі так і не чути? — спитав Тарас.

— Всі кажуть, що вже царем підписана...

— А де ж вона?

— Притримують.

— Пітьма, пітьма... Як хочеться почути хоч про таку!..

— Вже скоро.

— Для мене час тепер, Миколо, стисся: година — день чи й місяць, а день — як рік...

— Ти став-таки філософом!

— Я написав останній вірш, Миколо...

Зависла довга тиша. Десять за вікном дзвенів капіж, поцівкувала якась пташина...

— Як там Нева, не ожила? — спитав Тарас.

— Ще рано.

— Лишилося чотири дні зимових. І все — весна!..

— Ти сплутав Неву з Дніпром.

— Поїду на Україну! Там поживу, подихаю... Мені б до їхати тільки!..

— Такий слабкий?

Промовчав. Хіба він знає, що з ним! Болить, і край...

Дістав годинник, куплений йому Михайлом, незграбно клацнув кришечкою.

— Десята вже... Поглянь на це маленьке диво!..

— Перший?

— Не мав за що раніше, а це купив... Лежиш, не знаєш, котра уже година... А тут — будь ласка!..

Закрив, сховав. Здалося, що Костомаров лукаво якимось глянув. Старий, а тішиться, немов дитина...

— Скільки тобі узавтра стукне? — спитав Микола.

— Сорок та ще і сім. З базару їдем, брате!

— Мені вже теж сорок четвертий... Аби тоді був одружився...

— Немає зла, щоб на добро не вийшло, — бадьоро сказав Тарас, втішаючи. — Вмремо, ніхто не плакатиме...

— За мною — так, а за тобою... Краще живи, Тарасе, довго, до сотні літ!

— Велиш, то що мені лишається?.. — всміхнувся, слухаючи, як підступає до серця біль.

— Я завтра прийти не зможу. Отже, приймай моє вітання!

Звелись обоє, поцілувалися.

— Вже йдеш? Прощай!.. Важливе щось хотів тобі сказати... Бач, геть забув!

— Прийдеш до мене — скажеш. А як нездужатимеш, то я прийду. Ти повідом.

— Гарзд.

— Бувай здоровий!

— Прощай...

І цей пішов. Мов бачив, як він іде академічним коридором, — зсугулений, напівсліпий, — як одчиняє двері і боязко йде до Неви, щоб глянути, чи не збрехав,

сказавши, що спить Нева... Морозним сизим оком вдивляється у нього сфінкс... Як вічність!.. За чотирнадцять років дідами стали ті, що найближче до серця брали долю свого народу. Тоді були завязаті і молоді, а нині — сиві, немічні, принаймні тілом. Духом вони ще дужі!..

З жалем оглянув стіл з розкиданими малюнками, мольберт, палітру й тихо пішов до сходів. Ніс обережно серце, мов кришталеву скриньку, в якій було заховане його життя... Поволі ставив ногу на першу сходинку, яка озвалась глухо, мов їй також боліло... Хитався світ, окреслений одним вікном та стінами, пливли думки, неначе човни Дніпром, покритим нічним туманом...

Ліжку зрадів, як тверді. Стіни, вікно і все довкола поволі втихло, стало на звичне місце. Невже його так підкосили сумні думки?.. Чи втома?.. Чи холод, що повзе з вікна, з підлоги?.. Чи щось у грудях у нього перемінилося?.. Ковтнути б чаю... Ось він, хоч і холодний, стоїть собі на столику, а встати зась... Спочине і зведеться... А може, хтось навідається... Його незмінний Федір теж занедужав. Вчора прислав товариша. Гаврилом кличуть. Також старий солдат... А на ніч Михайло шле свого слугу Івана; в майстерні спить...

Віддихавшись, устав, добувся до чаю, випив. Палить його сьогодні... Наче довкіл пустеля... Важко йому долати сходинки. Уперше нині пошкодував, що мусить ходити ними... Може, і справді ліпше йому було б в лікарні?.. Днями забіг сюди Жемчужников — не Лев, а брат молодший, Володимир — і запропонував лягти в лікарню. Взявся добитись навіть місця... І третій брат, Олексій, такий же, здібний... Брати Жемчужникови, Мокрицькі, Лазаревські, Курочкини — щасливі їхні матері!.. О, геть забув, що у Мокрицького, Івана Миколайовича, сьогодні день народження! Торік вони повеселилися в його гостиннім домі!.. А нині...

Сів до столу, вмочив перо і написав вітання. Коротке. Сили йому не вистачило на довгий лист... Зайде Гаврило, то передасть... А ні — Іван Саєнко, слуга Михайлів, з'явиться, пошле його...

Ліг відпочити. Ніби хтось увійшов... Роздягся. Покашлюючи, пішов нагору сходами... Михайло Лазаревський!

— Ну, як ти тут?

— Недавно сімейство ваше згадував...

— Хоч добрим словом?

— Можеш не сумніватися. Найкращим!

— Снідав? І ліки пив? — змінив Михайло тему.

— Як ти ввійшов, мені немов полегшало, — сказав Тарас.

— Сьогодні ти бадьоріший...

— Вже й працював. Зійшов униз... Аж тут прийшов Микола... Біда з ним — сліпне. Скільки б він ще зробив!..

— Вниз не ходи. Там холодно, — благав його Михайло.

— Коли ж кортить... Я, може, не написав найкращу свою картину!..

— Ви всі такі скажені?

— Не знаю... Ті принаймні, у кого є мета-зоря...

— Твоя, звичайно ж...

— Воля!

— Цар скоро дасть.

— Тієї волі ніхто не дасть, її добути треба! В царя, у панства вирвати!..

Аж потемніло йому в очах.

— Далека твоя зоря... — зітхнув Михайло. — Довго до неї йти...

— Дійдемо! Не ми — онуки, правнуки... Пожити б нам з тобою на тій землі, на вільних горах Канівських, між тих людей веселих!..

Помовчали. Шлях до зорі був довгий, а їхній вік короткий...

— Хоч спом'януть тоді нас добрим словом? — спитав Тарас.

Михайло не відповів. Напевно, він і не чув, замислившись про той далекий прийдешній час. Ніколи він не висловився, не пояснив, чому так ревно дбає, відколи познайомився, про гнаного царем поета, хоч це діяння може... — могло не раз! — для нього зле скінчитися. Ніколи він не говорив високих слів про рідну милу землю, про свій народ... Брати також помовчували й робили діло... Може, у цьому є жертковий, найвищий смислі

— Брат Федір прислав листа, тобі привіт у ньому передає, — сказав Михайло тихо. — Він пам'ятає твої слова.

— Які? — Що ти сказав, прощаючись: "Любіть селян!"

Він геть забув, а Федір, бач, пам'ятає. На добрий ґрунт упали його слова і проросли ділами добрими на користь бідним людям...

— Писатимеш — йому привіт передавай. Скажи, що я до смерті...

Навіщо всі ці слова! Усяке добре діло від вдячності, що повторяють часто, втрачає свою красу.

— Скажу, що ти запрошуєш до себе в гості на гору біля Канова...

— Розумний ти чоловік, Михайле!

— Візьмеш мене керуючим своїм хазяйством?

— Ти ним давно керуєш.

— А в Каневі?

— Надумав їхати на Україну?

— Якщо тобі в пригоді стану... — зніяковів.

— Та я без тебе, немов без рук!

— Спасибі на добрім слові...

— Створимо там справжню Січ, — гукнув Тарас щасливо, — і заживем! Всі рівні, всі — немов брати!..

Знов потемніло йому в очах і стало душно.

— Швидше... кватирку... — мовив. — Вітру!..

Михайло виконав його прохання. Скривившись мученицьки, немов йому самому було недобре, мовчки стояв над ним.

— Вже легше... — тихо сказав Тарас. Ще й усміхнувся,

— Часто таке з тобою робиться? — спитав Михайло журно.

— Сьогодні вдруге.

— Треба гукнуть Круневича або Барі.

— Що толку, — зітхнув Тарас. — Мікстури п'ю, а гіршає... Як сам не збореш хворості, то хтось тобі не допоможе!..

— Колись казав, що Козачковський тобі поміг.

— То ще було до муштри й нудьги в пустелі... Там що два роки міняли роти, а я... сім літ на Мангишлаці!.. Знають царі й жандарми діло. Журба, цинга та ревматизм — не гірші кулі й шибениці, дороблять те, що не змогли чи посоромилися зробити вони...

— Поїдеш на Україну, і все мине. Одружишся...

— А ти?

— І я...

— Візьмемо кирн чорнявих; дітей народять... Весело!..

Примовкли. Бачили своїх дружин, своїх дітей на горах біля Дніпра, самих себе — мов на картині, збоку...

— А як не пустять тебе Шувалов та Долгоруков? — спитав Михайло раптом.

— Чому?

— Забув, як ти вернувся із Наддніпрянщини і як з тобою порозмовляв всесильний шеф жандармів?

— То все у воду кануло.

— Хто знає... Лев Жемчужников мені казав...

— Облиш, Михайле!.. Добре так зажили, — всміхнувся, — а ти згадав жандармів... Цур їм!

— Піду скажу, щоб принесли тобі обід, — помовчавши, торк нувся його руки Михайло, — Ти добре їж, щоб силу мав... до кирпичи.

Кивнув, пішов. Кватирку лишив одчиненою. Старі вони вже парубки, підтоптані...

Встав, зачинив, бо вітер бурхав снігом йому на стіл. І знову ліг... Дівчата-кирпи нехтують коханням їхнім... Думав з нево лі вирвать наймичку Варфоломієву — не захотіла, вийшла за молодого... Ткаченко у Полтаві знайшов було хорошу дівчину... Ликеру сам побачив і покохав...

Прогнав зусиллям волі ледь-ледь усміхнену її ману, від чувши, як стискається у грудях серце. Треба про щось веселе думати!.. Як він, скажімо, після арешту й слідства на Україні спочив душею в Гирявці, в святої неньки Лазаревських... Або як... Що веселого було у нього потім, уже в столиці? Чим він повинен гріти душу, що вже не може витримати не тільки горя — згадки про зло, наругу, муки, яких зазнав?..

Прийшов Іван Саєнко, приніс обід.

Увечері, як почало темніти, встав, запалив нову високу свічку й, передчуваючи безсонну ніч, знайшов літопис Само видця. Давно хотів перечитати, проникнути у суть діянь Богданових, в його падіння, злети... Хоч Костомаров усе де тально вивчив і написав чудову книгу у двох томах, хотілося почути ще раз голос того, хто все те бачив на власні очі. Бачив!..

Ліг, розгорнув на будь-якій сторінці... Коли вертався з Києва у Петербург і глянув на Переяслав...

Ні, книжку цю сьогодні йому читати не можна! Веселості в ній не знайдеш, а горя він не витримає. Діла давно минулі — його діла...

У Петропавловській пробило сьому вечора. Дістав годинник, звірив. І в старості в нас залишається щось від дитини... Тішимося хто знає чим... А може, у цьому наше благо, жива душа, не вбита, не розтоплана важким життям?..

Взяв іншу, легшу, книжку. "Слово о полку Игореве"... "Не ліпо ли ны бяшетъ, братіе..." Жаль, не зробив перекладу на українську мову... Яка краса, поезія, думки — високі й мужні!.. Щоб не Ликера... Господи, спаси його і заступи від цих печальних спогадів, від цих очей, що зорять йому і досі в душу!..

Сів різко, щоб хоч болем прогнати ману, та груди не одізвалися. Сьогодні, слава богу, йому і справді легше. Як так піде, то, може, він до вівторка видужає і, всім на подив, з'явиться у Костомарова. А от і я, наново, не сподівалися? Ото вже буде радості!.. І не пригадує, коли там був... Так само і в Білозерського... Микешин десь завівся. А може, денно й нічно виліплює своїх царів для пам'ятника "Тисячоліття"?.. Грицько приїде, певно; з ним і піде. Самому буде тяжко: просидів стільки в хаті!.. Звичайно, перш, ніж їхати на Україну, він має всіх відвідати, побачити й погомоніти. А з Чернишевським треба без зайвих вух... Не буде ж він, Шевченко, сидіти, склавши руки, на Україні! Там діла стане. Навіть коли кріпацтву прийде кінець... Тепер хитрішим буде. Не дасть себе впіймати в пастку...

Тільки б йому одужати!..

Внизу почулась чиясь хода, кахикання. Прийшов Саєнко на ніч. Дарма його прислав Михайло. Гибітиме тут на дивані, в холоді...

— Ще не спите? — піднявся на антресолі. — Чогось, мо', треба?

— Дякую. Усе гаразд. Мені сьогодні краще, — сказав Тарас.

— Гукнете, коли чого...

Зійшов униз, покрекуючи, ліг на диван... Бурлака теж. Що воля дасть йому тепер — старому, понівеченому кріпаччиною! Служитиме, як і служив, хіба що вже де схоче. І все ж чекає волі, розпитує, коли дадуть!

Чаділа свічка. Мусить устати і зняти нагар зі ґнота... Долинув бій курантів із Петропавловської, і він, подумавши, дмухнув на свічку. Треба йому поспати, набратись сили. Взавтра прийдуть його вітати з днем іменин, і всіх потрібно стріти, уважно, чемно вислухати, не зіпсувавши настрою своїм болящим виглядом... Вже сорок сім... Як їхав на Україну два роки тому, чувся при добрій силі... За рік, що тут прожив, утікши від різних там Табачникових, Грибовських та Василь-чикових, де й ділося його здоров'я...

Навпомацки дійшов до ліжка й ліг. Відзначив радо: болю не відчуває... Тільки б йому одужати!..

Надворі десь світилося, — чиесь вікно навпроти або ліхтар, — і гола гілка дерева погойдувалася на тій стіні, де двері, немов химерний привид. Сюди, туди... Угору, вниз... Неначе пташка в клітці. Чи звірина, яку загнали в пастку... На Україні, коли

його затримали в саду Михайла Максимовича й не відпускали в Мошнах, Черкасах, Києві, відчув себе затравленим. Звичайно, виду не подавав, а на душі було недобре... Тільки його пустили, рвонув чимдуж із Києва. Як навесні — із Петербурга!.. Хоч круть, хоч верть...

Озався біль у грудях. Якийсь новий. Так ніби щось там рвалося... На щастя, стих. Утома лише з'явилася у всьому тілі... Та порожнеча... Геть, як тоді, коли зустрів у коридорі Федора, й старий солдат... Ні, він відчув раніше, при в'їзді в місто, що відібрали в нього велике щось і світле — побачення із рідним краєм після такої страдницької розлуки. То, мабуть, перше було повернення до Петербурга без звичної в таких випадках радості. І рай, коли він з примусу, нам здатись може пеклом!..

...На станції взяв візника. Ще гроші мав — позичив Василь Тарновський, виручив. Дивився на Петербург, що пропливав поволі, — візник не гнав, і він його не підганяв, — а серцем був на кручах біля Дніпра... Він купить там шматок землі, поставить хату, житиме! Це, врешті-решт, його земля, його дідизна, щедро полита кров'ю прадідів. Табачникови, Парчевські й іже з ними тому його бояться, що в них нема коріння, а в нього є. Хоч сила в них, та всюди їм увижається останній день Помпеї, яку вони звели на схилах приспаного вулкана, що може враз прокинутися і спопелити своїм огненним гнівом велике зло неволі її усіх її недремних стражів... Купить землі своєї, нехай там що, і житиме під рідним небом!..

Сфінкси його зустріли посмішкою, ледь-ледь паруючи в ранкових скісних променях. Вночі, напевно, була роса... А може, вони кепкують з нього, з його нещасних мандрів у рідний край?.. Їм що, вони камінні й вічні! Неволья їхня — тільки мізерна частка того буття, що випало на долю їм. Байдужість — добра зброя камінних душ; для душ живих — дочасна смерть. Старий служака Федір його зустрів у коридорі, неначе ждав чи бачив його приїзд.

— Ну як ви тут, підстрибуєте? — обняв Тарас солдата.

— Ми що... ми тягнем день до вечора... — зам'явся той. — А вас давно чекає наш поліцмейстер...

— Набатов?

— Так. Звелів негайно бути. Сердитий — жах...

— Майстерню, може, хочуть?..

— Він не казав. Приходив тричі, лаявся, що вас нема.

Тарас заніс до хати чемодан та скриньку. Нова мітла по-новому, видать, мете... Цей князь Гагарін, що замінив Толстого, лад наведе, очистить авгієві стайні!..

— Ідіть хутчій, — озався Федір. — Дуже він був лихий.

— Ще рано.

— Вже прибігав годину тому. Наче десь щось горить.

Тарас оглянув сумно свою майстерню, підняв малюнок, скинутий на землю протягом, поклав на стіл... Яка не є, а все ж своя, в будинку Академії!..

Брів коридором, ніби на гауптвахту. Хтось привітався, про щось спитав — лише махнув рукою... З огню, як кажуть, та просто в полум'я!.. Це ж поки він знайде

квартиру, — та ще таку, щоб можна в ній було займатись гравіруванням! — це ж поки він добуде, чим заплатити... Книга його в цензурі й досі, хоч ще весною ніби все обійшлося добре... Мов вовкулаки, п'ють з нього кров тупі сатрапи царські!.. Ще й досі він має вид на проживання лише на рік. Не як художник, а як солдат колишній, рядовий лінійного батальйону номер один!.. Хоч у відставці, але солдат, замало не каторжанин!..

— Нарешті! — стрів його Набатов. — Зволили таки прибути до Петербурга! Ви ж мали бути, батечку, ще в тому місяці...

— Не знав, що тут мене так ждуть, — всміхнувся.

— Мені то що... — знітився поліцмейстер. — Мое теляче діло...

— Все князь Гагарін? Може, візьме собі...

— Князь, та не той, — спинив його Набатов. Помовчав, звівся, ще й осмикнув мундир поспішно, ніби перед начальством. — Два тижні вже чекає вас князь Долгоруков!

— А я було подумав... — зітхнув Тарас полегшено.

— Що імператор? — хмуро спитав Набатов. — Ви жартівник...

— Подумав, що квартиру мою беруть.

— Радітимете, як не дадуть квартири... у Третім відділі, — сказав, лукаво глянувши, і засміявся зі свого жарту. — Зараз же ідіть туди, — зробився знову офіціальним. — Такий наказ самого князя Долгорукова!

На всякий випадок знайшов старого Федора й сказав йому, що йде в ту саму хату, де жив у сорок сьомому. Щоб друзі знали, де він, якщо жандарми здумають погратись ним у пильність. Фонтанка це Фонтанка, там не жартують!..

Радість, з якою він сприйняв слова Набатова, що жде його не князь Гагарін, аби забрать майстерню, поволі, та невідступно зменшувалась. Вже на мосту через Неву подумав, що страх його даремний, можливо, був би благом у порівнянні з тим, що на нього чекає в Третім відділі. Туди не кличуть так собі. Його пригода, певно, тому причиною. Примусили молитись богу дурнів, вони й розбили лоба. Та не собі — піднаглядному, де й так уже немало гуль...

Нева текла могутня, чорна, гнівна на береги, закуті в камінь. Вільна колись ріка і досі билась, прагнучи старого русла, простору... "Невы державное течение..." Гай-гай!..

Пішов по набережній, яку любив. Поєднання ріки й палаців створювало химерний настрій... Правда, тому, хто йде на зустріч з шефом синьомундирих, не до химер... Жандарми й філософія суть вороги. "Не рассуждать!" — чудовий їхній доказ, яким розв'язуються усі проблеми й сумніви. Платон і той позаздрив би!..

Минувши Марсове, ввійшов у Літній безлюдний сад... Пани ще сплять. Вони живуть, як сови, нічним життям... А на Фонтанці? Там сови теж... Щоправда, вони і сплять, а бачать крамоли, змови, замаху. Цареве око!.. Воно, як і всевидяче, все бачить, все... Нехай їм чорт! Такі думки — тортура, яка вбиває волю заздалегідь, принижує, руйнує душу. Він не піддається. Просто прийде, послухає "святе" повчання і вийде... Звісно, якщо дадуть ще вийти... Коли б Набатов щось знав таке, то не дозволив би собі

спартанських жартів...

На незворушній воді ставка білили сонні лебеді... Ось так прийде спокійно... Не думати тепер про те! Що він для них і що вони для нього!.. За ним стоїть уся Україна, за ними ж — тільки пани та цар. Народ боїться їх і ненавидить, як злих собак!..

Спинився, сів на лавку. Спокійно... Серце гупає у дзвін грудей... Спадає тихо перший пожовклий лист... Оджив своє... Нічого нема під сонцем вічного. Це знав іще цар Соломон... Микола-цар, що дописав на вироку "під найсуворіший нагляд і з заборonoю писати й малювати", давно в землі. Жив, тремтячи, і вмер, як пес побитий... Ніхто тепер і не згадає добрим чи хоч байдужим словом!..

Рішуче встав.

Його спинив якийсь пихатий молодик, що йшов назустріч коридором.

— До кого ви?

— Напевно, до головного.

— Вас викликав його сіятельство князь Долгоруков?

— Так.

— Зачекайте у цій кімнаті, — кивнув на двері поряд. — Він скоро буде.

— Дякую.

Дверей навмисне не зачинив, щоб бачити, коли прибуде всесильний князь... Нічого нема під сонцем вічного!.. Не так давно владарювали в цьому вертепі Орлов та Дубельт... Ба-ба! Один знайшовся вічний — Друг велій Понов Михайло, Максимів син!..

— Не впізнаєте? — спитав, як той уп'явся в нього поглядом, спинившись біля дверей. — Як кажуть, вашими молитвами!

— Щось не пригадую... — примружив білі вії.

— Я був тоді чубатий і молодий. Улюбленець жінок і муз...

— Шевченко, певно?

— Що то як давній друг — впізнав-таки! — всміхнувся.

— Я теж, здається, не помолодшав за ці роки, — зітхнув Понов.

— Ви знаєте, що це таке — лінійний батальйон? Та ще в пустелі?

— Мені не сняться крамольні "Сни"... — сказав Понов. — До речі, в яку халепу ви там ускочили, на Україні?

— На кого бог, на того й люди. Вчули, що я під вашим наглядом, та й ну вистрачуватися...

— О! Вже прийшов. Піду спитаю, чи прийме вас... — враз перейшов на шепіт.

Прибіг хвилин за десять.

— Скоріше! Їх сіятельство у добрім гуморі.

Старається. Озвалась совість чи так начальству лиже колишній вчитель і літератор?

Князь, справді, стрів не офіційно.

— Що скажеш? — скинув очі.

— Ви повеліли мені прийти, то ви й кажіть...

— Гм... Я, Шевченко, тебе, здається, попереджав, — нахмутив брови. — Жити тобі

тихенько треба, а ти своєї знову!.. Зажди. Твоє пояснення я прочитав. Допустимо, так і було, — скривився. — Та тільки ще раз трапиться з тобою щось подібне!.. — поклав долоню різко на стос паперів. — Ніхто тобі не допоможе — підеш ведмедів пасти!

— Я пас ягнят і знаю, як це робиться, — сказав Тарас, немовби й не зрозумів його погрози.

— Жарти тут недоречні, — буркнув сердито князь.

— А що мені лишається? — спитав Тарас. — Умерти?

— Я не сказав...

— Будь-хто напише супліку, й одразу хап, на допит!

— Іди, — озвався стомлено. — Щоб я про тебе більше отут не чув!..

Попов чекав у коридорі.

— Ну, як? — спитав.

— Роботу пообіцяв...

— Яку? — подався до нього.

— Ведмедів пасти.

Вийшов, здолав мостом Фонтанку й лише тоді відчув, що серце йому оскліло в грудях. Ступить — і враз воно розсиплеться... Проніс його у Літній сад, поставив біля дерева... Вдихнув повітря...

...Перше, що він, приїхавши, зробив по добрій волі, — послав листа Варфоломієві і попросив, щоб той кінчав скоріше діло з купівлею або орендою землі, яка йому припала так до душі. Щоночі снівся йому Дніпро, і темний ліс попід горою, і далеч, що закінчувалася хоч ледь помітною, та все ж існуючою на відстані зіркою ока Михайловою горою...

А друге — стрівся із Чернишевським. Не став чекать нагоди. Створив її на власний розсуд. Знаючи, що ним піклується "недремне око", вийшов заздалегідь. Вже біля мосту взяв візника, доїхав до Садової, розрахувався і, наче риба в річку, пірнув у велелюдний Гостиний двір. Блукав по ньому довго, торгуючись за чортзна-що й позиркуючи, чи він тут сам, без тіні. Вже в сутінках подався далі Невським, де більше було людей...

Зустріла його Сократівна.

— Ви в Петербурзі? Здрастуйте!

— За вами скучив, серденько, — пожартував, цілуючи хазяйці руку. — Вдома? — вказав очима на кабінет.

— Працює... Вже цікавився у Костомарова, чи вас немає... — пошепки відповіла. Тут, видно, був культ глави родини й діла, якому він так ревно й самовіддано весь час служив.

— Дозвольте? — ступив Тарас у кабінет.

Чернишевський його одразу і не впізнав. Лише як вийшов із напівтемряви, що купчилася біля дверей, схопився з крісла.

— Здрастуйте! А я про вас хвилину тому думав... Ну, як вам їздилося? — посадовив навпроти себе, — Час як біжить!.. Невже минуло цілих п'ять місяців?.. — наморщив лоба.

— Менше, — сказав Тарас. — Мене, було, там знову арештували...

— За віщо?

— Богохульство. Що матір божу покриткою назвав... Та, власне, це лиш привід... Я землю там приторгував, щоб хату собі поставити на кручі біля Дніпра, і це комусь прийшлося не по нутру... Ледь вирвався і втік сюди!

— Сиділи довго?

— Тільки був під домашнім та на поруках. Поки велося слідство...

— А потім?

— Ніби виправдали. Й "порадили" тікати швидше у Петербург. І ось я тут! — розвів руками.

— Вислали вас з України, — тихо сказав господар. — Як видно, ви для панства тамошнього і влади *persona non grata*, сиріч не бажана особа.

— Я трохи там...

— Забули, що під наглядом? — всміхнувся Чернишевський.

— Як подивився на ту мерзоту панську, на ту біду, безправ'я!..

— У Корсуні хоч побували?

— Це встиг... Замало піднять народ — його озброїть треба. Інакше вийде бойня. Як це було у Корсуні чотири роки тому... І — водночас! Мов буря — по всій імперії!.. А так — даремно пролита кров...

— Хтось починати мусить, — озвався Чернишевський.

— Коли надія з'явиться, що всюди їх підтримають.

— Для цього ми й труждаємося...

Помовчали.

— Вони ішли колоною... — сказав Тарас. — Попереду — всі, мов дуби... А їх — впритул, з десятка сажнів, залпом!...

— Як на Сенатській площі... — озвався Чернишевський. — Хоч ті і мали зброю... Тут є над чим помислити!

— В історії бували випадки й навмисного кровопускання. Щоб збить напругу, виявити проводирів...

— Так, провокацій слід берегтись, — зняв окуляри Чернишевський. Протер хустиною, знов одягнув. — А як вас тут зустріли?

— Покликали у Третій відділ, і сам сіятельний князь Долгоруков погрожував мені ведмедями, сиріч Сибіром, — сказав Тарас.

— А ви казали — виправдали!

— На волі ж... Ти не бійся, — торкнувся його руки. — Я йшов сюди, петляючи аж дві години. Оглянув весь Гостиний двір, поторгувався!..

Господар усміхнувся.

— Це смішно?

— Ні, — відкинувся на спинку крісла Чернишевський. — В родині нашій кажуть, що ви, Григоровичу, страшенно схожі на Гарібальді...

— Спасибі. Гарний чоловік.

— Ви бачились із Костомаровим? — спитав, немов про щось згадавши.

— Ще ні.

— А він живе в Балабинському готелі...

— Що на Садовій? Я ж там блукав допіру!.. І не зайшов...

— У нього щовівторка збираються хороші люди.

— Салон?

— Щось на зразок... Приходьте.

Тарас устав.

— Був радий вас побачити.

— І я, — підвівся Чернишевський. — Над тим, що ми тут говорили, думатиму... Ви будете у цей вівторок?

— Зараз же зайду до нього! — гукнув Тарас.

Прощалися у передпокої, куди, почувши, що гість іде, з'явилася і господиня.

Хтозна-чому, діставшись до Садової, він не пішов одразу до Костомарова. Пройшовся спершу вулицею, в трактирі випив чаю, перекусив... Немов помщався йому за те, що він колись не побажав зробити так і зазирнути в Нижній. Всього сто верст!..

Нарешті, взнавши, де тут живе професор університету, ввійшов без стуку. Звичайно, той і не почув. Сидів при свічці, впершись у грубу книжку носом, зарослий геть волоссям, немов чернець. Всі літописці, певно, були самітниками, фанатиками свого ярма...

— Вони собі читають, а гість стоїть у дверях, як сирота... — сказав Тарас неголосно.

Микола ледь стелювався, проте від книжки погляду не відірвав. Подумав, мабуть, що то йому вчувається чийсь вередливий голос. Тим паче із трактиру виразно линував гомін та музика, що грала її машина.

— Гусар, гусар!.. А кажуть, що тут живе професор... Цей балаган годиться тільки для диких оргій...

— Хто тут? — одкинув лячно голову.

— Не бійся... Дух Богдана, — пожартував. — Ти написав про мене книгу?..

Професор зблід. У Петербурзі якраз у моду входив спіритизм та медіуми, що викликають духів.

— Я...

— Мудра книга... Добре, що ти не зміг заглянути мені в розбиту душу!..

— Я прагнув...

— Прагнути — лише півділа!.. Випити б!..

— Чого бажаєте?

— Звичайно ж, чаю з ромом!.. Як ми пили колись з тобою в Києві.

— Тарас!.. Ху-у, як ти мене злякав...

— Ото не вір дурницям всяким. Здрастуй! — підняв Миколу з крісла й поцілував.

А той ніяк не міг прийти до тями:

— І голос, голос!.. Немов труба...

— То з переляку тобі здалось, Миколо. Пробач. Напевне, я невдало пожартував.

— Чого ж, дотепно... Справді, коли писав цю книгу, мені не раз ввижалися і ті часи, й ті люди...

— Мені також. Коли водив на шворці справник по Україні...

— На шворці?

— Під арештом...

— Тебе там знову заарештовували?!

— Лиш місяць і погуляв на рідній своїй землі.

— За віщо?

— Ат, — махнув Тарас рукою. — Для них ми всі злочинці та варнаки.

— І все ж таки — була якась причина?

— Один нікчемний шляхтич... — почав Тарас розказувати, та передумав. — Ну їх, тих голопузих шляхтичів, приставів, справників і губернаторів!.. Чим ти живеш?

— Наукою.

— У цій харчевні?

— Поряд бібліотека... Та й ніколи мені шукати кращу, ніж ця, квартиру.

— Хочеш, я попрошу Михайла Лазаревського і він знайде?

— Не треба. Я поки тут...

— Професор!..

— Ще не затвердили, — швиденько сказав Микола, немов зрадів, що відшукав причину лишатись тут, не клопотатись новим житлом, і перевів розмову на іншу тему:

— Був дома, бачив рідних?

Тарас кивнув.

— Щось написав новеньке?

— Ет... кілька віршів... Буду писать поему!.. Давно ходжу довкола, а не почну: чогось нема, осяйності не вистачає...

— Про що, коли не таємниця?

— Марія...

— Мати божя?

— Так. Божя покритка...

В кімнаті стало тихо. Лиш за стіною грала машинна музика та хтось кричав, що зовсім ще тверезий.

— Твої путі, Тарасе, як і господні, несповідимі... — сказав, нарешті, Костомаров. — Ти зазираєш туди, куди всім іншим зась...

— Нічого тут нема такого! — гукнув Тарас. — Була звичайна дівчина. Гарненька, чесна...

— Годі! — спинив його Микола і затулив руками вуха. — Спершу ти напиши, а вже тоді... я прочитаю... Звісно, коли господь допустить...

— То що ти будеш читать студентам? — спитав Тарас.

— Історію.

— А я, було, подумав, що теологію... Бувай!

Вийшов у прохолодну осінню ніч. Побрів додому пішки. Куди йому спішити, хто жде

його в сумній, порожній хаті!..

...У листопаді цензура царствующого ласкаво таки дозволила надрукувати його "Кобзар". І швидко як! Ще не минуло й двох повних років, як він подав рукопис, а вже вона розглянула. І вилучила не всі рядки, лишила дещо і для складання... Дозволили, щоправда, тільки твори, що вже були друковані до того, як смиренний їхній автор попав у Третій відділ...

Переглядав нещасний свій рукопис, і сльози й гнів скипали йому в душі. Ще навесні, у травні, здавалося, що все гаразд, що дозвіл є. Він навіть взяв був гроші під ту майбутню книгу... Тих грошей вже давній нема. Тепер одна надія — на Симиренка. Той обіцяв підтримати, допомогти...

Вбіг Каменецький.

— Глянули?

— Данило, тут немов свиня порила все, перепаскудила!

— Пусте, пусте... — відсапуючись, втішав його Паньків керуючий друкарнею. — Складати швидше треба і видавати! Бо, не дай бог, одумаяться...

— З якої речі?

— Дозвіл нам, власне, дав міністр освіти Ковалевський. А як на це подивиться князь Долгоруков?

— То поспішай!

— Я нишком склав уже третину, — всміхнувся Каменецький. — Щоб пан Куліш не знали... Якби на мене, — раптом він посерйознішав, — то все давно надрукував би й пустив у світ... Нехай би тоді шукали!

— Не голка ж...

— Треба з розумом... Своїми лише людьми... Куліш торік вже був погодився, а далі задки, задки...

— Достатньо нам мороки і з тим, що вийшло в Лейпцігу. Ледь одхрестився.

— Ще скажеш гоп, як перескочиш, батьку... — зітхнув Данило. — Треба ловити мить — складати і видавати!

Тарас згорнув рукопис і мовчки віддав Данилові.

— То я побіг! — всміхнувся той. — За кілька днів покличу вас читати коректуру.

— Спасибі, друже...

— Дякуватимете, як вийде книжка! — кинув уже з порога.

Книжка... Як тяжко їй прийти у світ, коли вона не забавка, а крик душі, людська любов і ненависть!.. На ній лежить прокляття страху можних, підступних, підлих, заздрісних — усіх, хто ссе з народу кров, вважаючи, що так і має бути. У кожному слові спротиву вони вбачають замах на їхнє благо й дужий здійсмають крик: мов, рушаться устої людства, влади! А йдеться в тих словах-громах лише про власну шкуру...

З майстерні Тарас піднявся у "кабінет" і сів до столу. Треба писати листа! До Симиренка. Він обіцяв позичити потрібну суму на видання...

Зітхнув, — ці кляті гроші! — вмочив перо, підсунув чистий аркуш і написав:

"С. — Петербург, 26 листопада 1859. Добродію Платоне Федоровичу! Сьогодні

одержав я свої твори а цензурного комітету, що дуже постраждали від тривалих тортур. Постраждали так, що видавець погоджується надрукувати їх на умовах, на які я не можу й не маю права погодитися. Вашу благородну пропозицію прийму я нині як благодіяння з глибокою вдячністю. Видання коштуватиме тисячу сто карбованців. Якщо ви погодитеся одержати ваші гроші екземплярами книги, для мене це буде легше. Якщо ж грошима, то я не обіцяю вам повернути раніше, ніж за рік, з десятим відсотком. Робіть, як вам бог на думку покладе. Книга вийде з друкарні до Нового року..."

У грудні Симиренко прислав потрібну суму. А в січні Каменецький приніс йому до хати новий "Кобзар".

— Примірник перший — авторові! — подав, щасливо сяючи, неначе він був автором.

Тарас узяв, не дихаючи, й підвівся... Справді в його руках нова — так довго ждана! — книжка чи це один із мальовничо-хімерних снів, що почалися іще в саду на Мангишляці?.. Оглянув зовні і розгорнув. Портрет затемний трохи... Здається, після Штернберга його ніхто не малював... А тут Микешин взявся. Тягнув, страждав, вимучував свою модель, а все ж утнув... Це через нього книжка спізнилася ледь не на місяць... Ну, слава богу, вийшла!.. Ще пахне клеєм, фарбою...

— То як? — спитав Данило.

— Спасибі... Дай же, братику, я поцілую тебе за це!

Обняв і тричі поцілував. Данилові аж сльози виступили в очах.

— Чого ти плачеш? — тихо спитав Тарас.

— Від радості... Чи думав я, читаючи десятирічним ту вашу першу книжку, що друкуватиму ці твори сам, що матиму за ці труди цілунок від Кобзаря!..

— Скільки ж це літ сплигло? — спитав Тарас.

— Аж дев'ятнадцять...

— Немало... Десять із них — найкращих! — у небуття...

Помовчали.

— Ви ж там писали, — втішив його Данило. — Із віршів тих та найновіших вийде добрячий том!

— Читав мою "Марію"?

— Могутня, чудова річ! Але, на жаль, — зам'явся, — її ніхто не пустить у другий том...

— Ти віриш, що так було?

— Що я... — скривився.

— І про богів писати треба правду, а не курити їм фіміам, — обняв Тарас Данила.

— Бог — істина...

— Ну, а коли бог — істина, то як же можна вктувати його в брехню!

— Євангеліє писалось, батьку, тими, хто жив тоді, хто бачив.

— Час очищає правду, висвітлює її з туману пристрастей та боротьби; на відстані вона видніша.

— І нашу правду ліпше колись побачать люди? — спитав Данило журно.

— Як не осліпнуть, плачучи... — сказав Тарас. І спохватився, здумавши, що перед ним людина, якій потрібна відповідь одверта й точна. — Наша велика правда приспана лукавим панством, темрявою, — сказав рішучим голосом. — І нам призначено її збудити, вивести на білий світ! Потому вже не зможуть її зневажити, зробити вигляд, наче її немає і не було.

— Як просто й мудро... — тихо сказав друкар. — Аж зараз я збагнув не тільки серцем, а й розумом велику користь мого труда...

Тарас оглянув ще раз новий "Кобзар", перегорнув, страждаючи від "ям", прорубаних завзятим цензором в його поезіях, і мовив з тихим смутком:

— Яка-то буде доля цієї книжки...

— Не бійся, батьку, — світла! — сказав Данило впевнено. — Всі ждуть її, допитуються, коли, нарешті, вийде. Приходили, відбитки брали — будуть статті, рецензії. Піде ще більша слава про ваш "Кобзар"!

— Не слави прагну — шани своїй землі, народові...

— Чи тут показують новий "Кобзар"? — ввійшов Михайло Лазаревський.

— О! Звідки ти дізнався? — спитав Тарас.

— Сюди йдучи, я стрів Івана, — сказав Данило весело.

— А брат — бігом до мене!.. Ану ж, ану ж... — взяв книжку. — Нарешті! Слава богу...

— Йому подякуй спершу, — вказав Тарас на Каменецького.

— Це правда. Гарна книжка!.. Ще хтось біжить... — прислухався.

І справді, двері рвонуло вихром, і на порозі виріс Гриць Честахівський.

— Вже є?! — спитав захоплено, бо сам побачив книгу в руках Михайлових. — Ура!!

— Тихіше, — сказав Тарас. — Бо поліцмейстер іще подумає, що ми пішли в атаку на Академію.

— Заходжу до Данила і дізнаюся, що він поніс Тарасові оцей презент, — взяв книжку. Невдовзі витер сльози, обняв Тараса й поцілував. — Звершилося!..

Останнім прибіг Семен.

— Та тут уже замало не вся громада наша! — гукнув, за повнюючи собою півмайстерні. — А я гадав, що буду перший... Де він, Тарас Шевченко? Подать сюди, я поцілую його премудру голову!

Тим часом Гриць дістав з кишені пляшку, якусь бурлацьку закусь. Потому збігав на антресолі й приніс чарки...

Тарас дивився мовчки, як добрі приятелі його радіють ново народженій, — в тяжких і довгих муках! — давно жаданій книзі, й грудьми його розходився щасливий щем. Укотре може вигукнути, що друзів йому господь знаходить і посилає щирі! А це велике благо на цій землі, оскверненій користолобством, пихою та плазуванням перед чинами й силою, в держа ві, де не уявляють собі життя без ідолів, що полюбляють понад усе криваві жертви й почесні дохристиянських старих часів...

...І все-таки світ не стоїть на місці! Нехай поволі, людство стає мудрішим, вищим... Як вийшов перший його "Кобзар", було всього — й осанна, і побиття камінням. Тепер

же всі редакції — одна поперед одною — роздмухували його пригаслу за стільки літ мовчання літературну славу й возносили в такі небесні сфери, що іноді ставало страшно. У той вогонь Тургенев, який узявся гаряче за визволення його рідні, підкинув ще й щасливу думку — створити і надрукувати в "Народном чтении" життєпис автора, що вийшов із кріпаків. І покотилися високі, дужі хвилі!..

За кілька днів по виході в світ "Кобзаря", коли Тарас обдумував проект своєї хати, в майстерню вбіг Микешин.

— А ось і перша ластівка! — потряс газетою, яку тримав, немов пернач полковницький.

Тарас і дихать перестав.

— Лупцюють?.. Це, певно, "Северная пчела"?..

— Вона. Але не б'є, а хвалить!

— Можна так похвалити...

— Дай боже, батьку, кожному, — впав на диван, відсапався і розгорнув газету. — Послухайте...

— Не може бути, щоб "Северная пчела"... — не вірив ще в прихильність цього видання.

— Часи змінюються, як полюбляли казати римляни! — гукнув Микешин. — Слухайте. "Поспішаємо повідомити наших читачів про вихід у світ поезій малоросійського поета Т. Г. Шевченка, під назвою "Кобзар". Ця невелика, але чудово видана книжка прикрасила б будь-яку, і найбагатшу, літературу: це по-справжньому геніальні твори обдарованого художника. Шевченко — тип чисто народного поета-художника; у ньому, як у Крилові — Русь, відбилася вся Україна — поетична, філософська, життєва і буденна! Чи нам, чи комусь іншому випаде честь написати огляд цієї книги, та ми вважаємо себе в достатній мірі щасливими, оголосивши першими про її вихід. Ціна один карбованець п'ятдесят копійок сріблом. Продається в усіх книгарнях. До книги додано портрет Шевченка, добре виконаний, проте, як нам здається, не зовсім схожий".

— Хто це писав? — спитав Тарас схвильовано.

— Якийсь поганець Блюммер.

— Чому поганець?

— Твердить, що я несхожим вас змалював!.. Виходить, він вас бачив... А ви такого знаєте?

Тарас напружив пам'ять.

— Ні. Певно, якийсь студент... — І раптом спохватився: — Тут справді так написано чи ти місцями щось додавав? Скажімо, про геніальність...

— Ось хрест святий! Беріть, читайте, радуйтеся, — подав газету. — От же песиголовець — не зовсім схожий, каже!...

За місяць накопився дев'ятий вал.

Надвечір якось тихо постукав хтось у двері, ледь прочинив і запитав:

— Чи тут живе Шевченко Тарас Григорович?

— Тут, тут! — гукнув Тарас і встав зустріти гостя. Зібрався саме писати листа Варфоломієві, що взяв та й змовк, немов набрав у рот води.

Внизу стояв хлопчина й терпляче ждав, допоки він зійде униз. Вклонившись, подав журнал, який дістав з-за пазухи.

— Вам Добролюбов ось передав.

— Спасибі...

Не встиг розгледіти у негустих ще сутінках, який це номер "Современника", хлопчина зник... О! Третій... Ще березень не наступив, а він уже готовий... Щось в у ньому таке цікаве, що Добролюбов прислав тепер, не дочекавшись виходу журналу в світ?..

Піднявся на антресолі, де вже горіла свічка, — збирався ж писати у Корсунь Варфоломівві, — і сів до столу... Може, надрукували й вони листа-автобіографію, якого він написав до Оболонського, редактора "Народного читання"? Микола Добролюбов навіщо брав примірник. Він знав про це...

Пробігся змістом. Ось воно!.. Стаття про нього... Знайшов сторінку дев'яносто дев'яту і розгорнув на ній журнал. "Кобзар" Тараса Шевченка. Коштом Платона Симиренка, Санкт-Петербург, 1860 рік".

Заплющив очі. Що в ній, оцій статті?.. На старість він став чомусь боятися всього, що мало якийсь стосунок... Не потерпав за славу свою, підбиту лихом, а ніби мимоволі оберігав зболіле серце... У "Современнике" ніхто не може йому завдати болю!.. Коли вже "Северная пчела"...

Рішуче став читати.

"Поява віршів Шевченка цікава не для самих тільки пристрасних прихильників малоросійської літератури, але й для всякого любителя справжньої поезії..."

За звичкою, читав не вряд, — це буде потім, — а лиш вихоплюючи найголовніше.

"Він — поет цілком народний, такий, якого ми не можемо вказати у себе. Навіть Кольцов не йде з ним у порівняння, тому що складом своїх думок і навіть своїми прагненнями іноді віддаляється від народу. У Шевченка, навпаки, все коло його дум і співчуттів перебуває в цілковитій відповідності із змістом і ладом народного життя. Він вийшов з народу, жив з народом, і не тільки думкою, а й обставинами життя був з ним міцно і кровно зв'язаний..."

А ось і лист-життєпис!.. Здається, весь... Ану ж, чи є закінчення?.. "...Скільки років утрачених! скільки цвіту зів'ялого! І що я купив у долі своїми зусиллями не загинути? Мабуть, чи не одне тільки страшне розуміння свого минулого. Воно жахливе, воно тим більше для мене жахливе, що мої рідні брати і сестра, про яких мені тяжко було згадувати у своїй розповіді, ще й досі — кріпаки. Так, шановний пане, вони кріпаки і досі!"

Утер сльозу, що впала йому на вуса... Тургенєв і Чернишевський пообіцяли визволити, вже залучають до цього діла "Товариство для допомоги бідним письменникам та вченим". Він сам не зміг, гуртом здолають... Про волю всіх людей і досі не чуті нічого втішного!..

Зітхнув і рушив далі статтею... Хто ж це її писав? Не сказано... Дарма!.. Звичайно ж, сам Добролюбов. Видна його рука...

"...Ми не маємо сумніву, що Україна захоплено прийме "Кобзаря", давно вже їй, зрештою, знайомого. Він близький до народної пісні, а відомо, що в пісні вилася вся минута доля, весь справжній характер України; пісня і дума становлять там народну святиню, краще добро українського життя, в них горить любов до батьківщини, виблискує слава минулих подвигів..."

Не Малоросії, а України!.. Це Добролюбов. Боже, який юнак! Йому ж лише недавно виповнилося двадцять чотири роки... В такому точно віці колись його самого з кріпацтва викупили... Воістину, скільки років утрачених, скільки цвіту зів'ялого!.. Журнал з його листом редакторові йому прислав сам Оболонський.

А незабаром й журнал "Отечественные записки" надрукував рецензію. Про неї зовсім Тарас не знав, аж поки в Костомарова, в його "гусарським" номері, куди прийшов провідати свого старого приятеля, не втрапив сам у пастку жарту. Не залишився в боргу Микола, син Іванів, сквитав йому "Бог дана"!..

— О, на ловця і звір біжить! — зрадів професор гостей. — Послухай, що про тебе пише якийсь Варсава... — узяв журнал, закладений паперу смужкою десь на сторінці п'ятдесятій, і розгорнув: — "Талант Шевченка настільки визнаний читаючою публікою, а його твори настільки загальновідомі, що ми не помилились, якщо скажемо, що, на нашу думку, Шевченко належить до першокласних поетів слов'янського світу. Його місце поряд з Міцкевичем і Пушкіним".

— Це ж хто такий? — зніяковівши, спитав Тарас. — Не знаю я такого...

— Ти слухай, слухай! — спинив його Микола. Перегорнув сторінку, щось пропускаючи, і став читати знову: — "Які ж духовні потреби задовольняють твори Шевченка? Незалежно від усіх естетичних якостей його віршів, головне, що не тільки приваблює до нього читача, але й ставить поета вище рівня звичайних письменників, це те, що поява Шевченка переможно наносить поразку старим забобонам про зручність і незручність писання тією чи іншою мовою..." — Поглянув скося на слухача, знов пропустив якісь рядки. — О! слухай, що тут сказано. "Він не належить до тих поетів, які тільки засвоюють собі існуючий спосіб виразу; в нього не підмічене в народі, але й не видумане ним особисто, у нього те, що, може, народ іще не говорив, але що він може сказати..."

Від тих похвал Тарасові зробилось терпко в грудях. І навіть трохи страшно. Ізгарячу так піднесуть, потішаться, а потім глянуть пильно...

Микола ще читав статтю, а він уже дивився в ті дні, коли відвернуться від нього знову, як то було раніше, як нині верне носа від деяких його нових поезій Пантелеймон...

— Ось так! — всміхнувся, закривши книжку Костомаров. — Тепер ти мусиш ходити в німбі, голубе, і кожне слово зважувати на терезах свого святого сану.

— А хто такий — Варсава? — спитав Тарас, нахмурившись.

Помовчавши якусь часину, Микола глянув з-під пелехатих жіночих вій і відповів:

— Син Сави... або Григорій Савич Сковорода.

— Сковорода!.. — не зразу збагнув Тарас. — Та він же... Ну, Миколо! — схопився з місця.

— Справді, — всміхнувся мило Костомаров. — Він це мені продиктував під час сеансу спіритичного в салоні мадам Хвостової, куди ти необачно не захотів зі мною, другом твоїм, піти...

Тарас обняв товариша й поцілував. Ні, світ таки перемінився, виріс і помудрішав!..

...Зимою ще він якось пожалкував, що Лазаревський, який займався всіма його ділами, живе далеко вельми, і той не змусив себе просити двічі. За кілька днів потому, як приписався Тарас утретє на Морській, — йому дали свідоцтво знову лише на рік і знову як рядовому, що у відставці! — Михайло рано-вранці прийшов до нього.

— Трудишся? — спитав, подавши руку. Він був сьогодні дивний, так ніби щось приховував, приберігав, хоч страшно йому кортіло звільнитися від новини.

— Така робота в мене, — сказав Тарас. — Штрих до штриха, штрих до штриха...

— Писати вірші легше?

— Не знаю... Вірші — немов молитва... — Поклав різець, замислився. — Вони, як спалах духу...

— Великдень?

— Так. То празник... А це, — кивнув на дошку, — щоденний труд...

— Вже гроші є, тебе друкують всюди — покинув би марудне діло, — тихо сказав Михайло.

— Що ти! Сидіти, склавши руки, й чекати віршів?

— Нащо... Читай, гуляй, роби візити, мисли, вишукуй теми...

— Вони мене самі знаходять, просяться, щоб написав... Аж смішно: скімлять іноді, як цуценята... Крім того, я — художник. Коли б ти знав, як я тужив за фарбами в отій пустелі!..

— Істинно... Тоді малюй... Вгадай, що я прийшов тобі сказати? — таки не втерпів.

— Скажеш.

— А ти вгадай!

— Ну-у... що в якійсь газеті з'явилась ще рецензія на мій "Кобзар"...

— Ні... Я живу віднині не на Морській, а на Васильєвському!

— Де?

— Тут, на П'ятій лінії, навпроти Академії.

— Спасибі, — мовив глухо, — ти справжній друг.

Помовчали.

— Листа послали панові твоїх братів? — спитав Михайло згодом.

— Давно.

— Немає відповіді?.. Хто підписав?

— Сам голова пан Ковалевський, Тургенев, Чернишевський, Анненков, Нікітенко, всі інші члени Комітету.

— Повинен, мусить зважити той Фліорковський! Такі особи вславлені...

— Та пан цей, мабуть, про них не чув. Чи ти не знаєш шляхти!..

— Піду, — зітхнув Михайло, — наводить лад. Обідать будеш тепер у нас! Приходь у дім Вороніна... О! Геть забув. Тобі ось лист, — дістав конверт з кишені. — О п'ятій жду!

Лист був з Михайлової гори, де й досі жив Максимович. І починався він якось дивно, ніби старий учений ураз здитинився чи перевчився:

"Тарасові Григоровичу Шевченку, мостивому співвітчизникові моєму і приятелеві моєму вельми любому, ознаймую сим моїм листом, іж всеблагий отець усіх благоволив сього року лютого 22 дня звеселити старість мою, дарувавши мені первородного сина Олексія..."

Не міг читати далі: кров шугонула в голову. В Михайла син!.. В Марії син... Ще в лютому прийшов у світ син Олексій... У лютому... Можливо, вони тому і не приїхали до нього в Київ, як він просив?.. Він був у них у червні... Наприкінці...

Із гуркотом зі столу впала дошка, яку почав сьогодні гравірувати.

— Що тут таке? — ввійшов одразу ж Федір.

— Ось скинув ненароком...

— А я подумав — вдарив хтось із гармати чи гримнув грім.

— Таж гримнув... з ясного неба... — тихо сказав Тарас.

Як Федір вийшов, він дочитав листа з Михайлової гори, вишукуючи у ньому слів Маріїних, і, не знайшовши, пішов чомусь на антресолі. Знайшов книжки Михайлові, які сам автор йому колись подарував, і став вивчати, ніби у них була першопричина "благовоління божого" до Максимовича. Ще у Мошнах кривився, читаючи переклад "Слова о полку Ігоревім", і тут вчепився найперш у нього.

Чи не так би співають лучче,

О Велесів славний внуче:

Іржуть коні за Сулою,

А в Києві дзвенить слава;

Трублять труби над Десною,

У Путивлі стоять стяги...

Ну, хоч іди навприсядки! Трагічна пісня з танцем...

Читав, і злість його поймала. Господи! Знавець чудовий старовини, а не збагнув, що це велична дума, високий епос!..

То княгиня Ярославна

У Путивлі на стіні

Заридала, загукала,

Як зозулька на зорі...

Схопив у руки голову і впав на ліжку... "...Всеблагий отець усіх благоволив сього року лютого 22 дня звеселити старість мою, дарувавши мені первородного сина Олексія..."

Діждавшись вечора, взяв Максимовичів переклад "Слова" й пішов на суд третейський до Костомарова. Той жив тепер близьенько. Хотів почути з професорських учених уст, чи він не помиляється стосовно тону "Слова".. А ще, по правді кажучи,

боявся сам лишитись дома, де все йому ввижалися чужа далека Прохорівка, гора, садок, Марія і... первородний син Олексій. Чомусь йому здавалося, що немовлятко, всіма забуте, плаче, що щось йому загрожує... Якась мана!..

На вулиці той голос стих. А на Дев'ятій лінії, де жив Микола, й видіння щезло. Добре-таки зробив, що вийшов з дому — вулиця хороший лікар...

Микола був, на жаль, не сам. У кабінеті, куди його ввела Миколина старенька мати, сидів юнак.

— Князь Церетелі, — представився, схопившись, він. Стрункий, високий, гарний.

Тарас зиркнув на Костомарова, який іще не так давно противився знайомству з родиною графа Толстого, і той додав поспішно:

— Грузинський князь... А це — Тарас Шевченко! — всміхнувся юнакові.

Той аж стенився. Потім зів'яв, притих. Напевно, він уявляв його собі Фархадом чи ще якимось багатирем.

— Ви живете постійно у Петербурзі? — спитав Тарас.

— Навчаюся в університеті.

— Він мій студент, — втрутився Костомаров. — Між іншим, Грузія теж православна. Чи не з четвертого століття?

— Так, — мовив Церетелі. — Хоча були в нас християни і в першому столітті...

— Звідки вам це відомо? За усними переказами? Чи є письмові свідчення?

— Звичайно, є.

— Давно у вас писемність? — спитав Тарас.

— З часів іще дохристиянських. Якщо легендам вірити. А з п'ятого століття — точно.

— Уже в дванадцятому, коли жила і правила Тамара, в них повний розквіт літератури! — сказав Микола, знявши і знов одягши окуляри.

— Геть, як у нас...

— У нас? — спитав здивовано. — В дванадцятому столітті? Щось ти...

— А "Слово о полку Ігоревім"!

— В цей час у нас з'явилися Хонелі, Руставелі, Шавтелі, Чахрухадзе, — промовив гордо князь Церетелі.

— Чому ж про них нічого тут не знають? — спитав Тарас. — Чи вас минуле ваше вже не цікавить?

— На це не можна просто відповісти... — зам'явся Церетелі. — Причин багато... Тільки про них, напевно, краще не говорити...

— Ми теж лише на ноги зводимося, — не скоро сказав Тарас. — Орда, шляхетська Польща, царські великі й щедрі милості... Аж шість століть! Подумать страшно...

— А в нас — постійні війни з магометанами...

— Причини ніби різні, а суть одна, — сказав Тарас. — Миколо, як багато спільного у їхнього народу з нашим! І доля у нас одна...

— Живемо на перехрестях, — зітхнув професор.

— Мамо, та що ж це ви! — метнувсь Тарас допомагати старенькій неньці, що несла

чай.

— Кріпаччина прибила нас. І, звісно, самодержавство, його чиновницько-жандармська зграя, — гнівно сказав Тарас, коли старенька вийшла. — Приїдеш у рідний край, а там таке твориться, що кров скипає в серці!.. Худобу й то шанують більше, як той нещасний простий народ!..

— І в нас те ж саме, — тихо сказав студент.

— Коли недавно в Корсуні стріляли залпами в повсталий люд, примусили стать на коліна... — заскреготів Тарас зубами. — Ординці, турки, шляхта нас не змогли поставити впродовж століть!.. — кипів Тарас. — А тут якийсь собачник, синьомундирий кривавий кат!..

До третьої години ночі тривала та палка сердечна бесіда. І розійшлися вони із молодим, та мудрим князем друзями. На все життя...

...Вже цілий місяць носив у серці "Слово о полку Ігоревім". Писав потроху вірші і малював, а "Слово" йому не йшло з-перед очей. Він бачив, немов живі, картини й сцени, вималювані в поемі, чув голоси, дзвін зброї, крики вражених, виття вовків і клекіт орлій... Проте не чув, не бачив найголовнішого — співця-поета, голосу його дзвінкого, самої пісні, і через те не міг до столу сісти й почать свою роботу. Думав переспівать чи перекласти цей вічний твір своїх далеких прадідів, вернувши йому життя не тільки у кабінетах вчених, аматорів старовини, а й в кожній хаті краю, де пролунали вперше натхненні й мудрі його рядки. Був переконаний, що пісня ця була епічним твором, доступним людям, діючим, а не сказанням книжним, написаним для грамотіїв. Хотів, щоб люди знали свій дух, свою безсмертну душу від тих великих і славних днів, а не лише від Хмеля чи Наливайка...

Рішуче сів до столу, підсунув білий аркуш. "Не ліпо ли ны бяшетъ, братие..." Не ліпо!.. Щось у мові цій було від стилю канцеляристів... Чи навпаки!.. Мистецтво, література повинні мислити і говорити ясно, доступно всім, на кого вони спрямовані, кому служити прагнуть в ім'я людського поступу. Оцим "не ліпо ли ны бяшетъ, братие" хтось так сховав найвищий твір дванадцятого століття од власного свого народу, що й досі ще народ не взяв його назад у душу. Лежить під спудом тяжких століть "перл драгоценный"!..

Хтось увійшов і важко став підніматися.

— Що, Федоре? — впізнав ходу.

— Вам лист.

— Спасибі.

— Обідатимете у Лазаревського? Бо маю діло на Петербурзькій стороні...

— Я пан тепер! Обідаю, як всі порядні люди, — сказав Тарас.

— Ну її слава богу... — зітхнув старий вояка й пішов униз.

Писав з Полтавщини Пантелеймон, що вже подався в мандри по Україні. Чого це він надумав прислати листа? Згадав, нарешті, змилювався!.. А стиль! "Високоповажний добродію Тарасе Григор'євичу!" Не може він по-людськи, просто... Об чім же лист?

"Полтавці, зазвавши мене до себе на бенкет, жалкували, що Ви до них торік не

завітали. Скільки не було там на бенкеті річей поважних, то знай. Ваше славне і шановне ім'я споминали так, як рідна сім'я споминає про свого батька, що десь далеко живе на чужині. Пили не раз за Ваше здоров'я і просили мене благати Вас, щоб Ви хоч на ту весну пошанували Полтаву, явивши їй свою кохану і шановну персону. Оце ж я, виповняючи свою обіцянку, запевняю Вас, що нігде в світі таких щирих і прихильних до себе дітей не знайдете, як у тій Полтаві. Тут-бо не то пани та паненята, а всяка душа письменна й щира з Вашим "Кобзарем", наче з яким скарбом дорогим, носить, та хутко вже й книжок їм буде не треба, бо повітверджували всі Ваші стихи напам'ять і, тривайте, чи не по "Кобзареві" вже й богу моляться..."

Заплющив очі, слухаючи, як серце стислось в грудях від хвилювання. Цей лист, точніше, те, що спонукало його писати Пантелеймона Куліша, було йому дорожче усіх рецензій. Люди, яким призначено його "Кобзар", признали думки та сльози, вилиті рядками віршів, трепетно взяли до серця!.. Куліш і той не витримав. Хоча й не без іронії, а написав душевний лист, потішив його найвищою з усіх похвал... Колись, десь двадцять років тому, він написав молитву до України, в якій просив за думи свої, народжені на чужині для неї, й вона почула, щиро їх привітала. Як і тепер, по довгій, сумній розлуці...

Думи мої, думи мої,

Квіти мої, діти!..

Немає в нього, крім цих, дітей... Нема кого привезти на Україну, навчить її любити більш од життя...

Сховав листа в шухляду. Спасибі тим полтавцям! Не за хвалу — за відчуття його душі, за відгук на біль його і на його надію... Він має, мусить їхати у рідний край, бо тут журба задушить, попри повагу й славу, що збільшується із кожним днем!.. Що особиста слава у порівнянні з безслав'ям рідного народу, землі, яка просякла кров'ю одчайних, мужніх мучеників за волю!.. Без України нема йому натхнення, нема життя... У цьому році — червень уже зайшов — утяв лише п'ять віршів... І муза його покинула!.. Ні, треба швидше їхати. Чого там возиться Варфоломій? Купляв би вже скоріше... Господи, чи він діждеться тієї днини, миті, коли на призьбі сяде біля своєї хати, зітхне й крізь сльози гляне на широченний старий Дніпро, на луки і ліс у далечі, на миле синє небо!.. Послав уже

Варфоломієві проект-малюнок хати, сам бачив її у снах — на горах біля Дніпра, у білім шумі цвіту... Й тоді, напевно, цвіли сади, як Ігор-князь ішов у степ, як падали од стріл ворожих русичі... І Ярославна зорила Сейм, і луки, і степ за ними в буйстві весняних барв... І теплий легіт-вітер приносив їй на крилах сум... І серце її стискалося в передчутті біди в степу, і сльози синьо скапували на білі щоки, ніби роса на цвіт...

В Путивлі-граді вранці-рано

Співає, плаче Ярославна,

Як та зозуленька кує,

Словами жалю додає...

Схопив перо і записав, тремтячи від хвилювання. Перечитав плач Ярославни в

"Слові" й поволі рушив далі:

"Полечу, — каже, — зигзицею,
Тією чайкою-вдовицею,
Та понад Доном полечу,
Рукав бобровий омочу
В ріці Каялі. І на тілі,
На княжім білім, помарнілім,
Омию кров суху, отру
Глибокії, тяжкії рани..."

Перечитав... Почати слід було б з "Не ліпо ли ны бяшетъ, братие", бо "Плач" це ніби вставка, де інший ключ та інший тон. Не взяти б його фальшиво, не перенести б на всю поему... "Не ліпо ли..."

Та Ярославна не поступалась місцем, не сходила із заборула в Путивлі-граді!..

І квилить, плаче Ярославна
В Путивлі рано на валу:
"Вітрило-вітре мій єдиний!
Легкий, крилатий господине!
Нащо на дужому крилі
На вої любії мої,
На князя, ладо моє миле,
Ти ханові метаєш стріли?
Не мало неба, і землі,
І моря синього. На морі
Гойдай насади-кораблі.
А ти, прелютій... Горе! Горе!
Моє веселіє украв,
В степу на тирсі розібгав"...

Відкинувшись на спинку, слухав плач Ярославни, що вже зажив новим життям, злетівши з його душі зигзицею. Його було лиш половина, та він вже був — почутий, ось тут записаний!.. Від нього терпко віяло старою Руссю, віруванням, які народжувалися ще в племенах, десь на зорі народу... Все "Слово" — то відгомін, можливо, навіть останній сплеск язичества у християнській, княжій, новій Русі. Тому-то в ньому стільки пахощів і таїни, тому в душі від нього щось озивається вже незбагненне й для нас самих, проте живе... Ми носимо в собі безсмертну душу своїх дідів і прадідів, далеких наших пращурів, бо ми — нащадки їхні, продовження того життя, його одвічна і вічна суть...

Сумує, квилить, плаче рано
В Путивлі-городі Ярославна...

Як дописав "Плач Ярославни", відчув зненацька страх. Сьогодні ж бо торкнувся духу предків, переступив невидимий поріг буття! Незнаний автор "Слова" воскрес у ньому, зринув з п'ятьми віків, набув нового голосу. Що скаже він, почувши власну пісню,

чи прийме, чи впізнає у ній себе?.. Він, може, нині тихо сидить на горах Київських — з мечем при боці, думний... Сивий чи молодий?.. Славетний і не названий ніде ніким, він — всюди, де живе безсмертний його народ, де чути рідну мову і рідну пісню!..

Рвучко поклав перо, підвівся. Так ніби хтось його покликав крізь далину... Ні, треба мерщій додому!.. Митець, одірваний від краю рідного й свого народу — суть пустоцвіт, суть річка без джерела чи без коріння дерево!.. У цій— камінній пущі не зможе він заврунитись, зазеленіти, бо тут не світить сонце душі народу. Має, як той співець, сидіти десь на рідних горах, бачити свою ріку, своє високе й сине, мов цвіт барвінку, небо!..

І плаче, плаче Ярославна

В Путивлі на валу, на брамі...

За ним ніхто ніде не плаче... Не шле йому на море сліз, не просить вітру дужого, щоб не метав на нього гострі стріли!.. Сумно... А десь же є призначена йому Даждьбогом лада, подружжє його єдине, пресвітла доля його людська!..

...Шукав її далеко, людей просив її знайти, а виявилось, що тут вона, з ним поряд. Його чарівна люба, його зоря!..

Він бачив її не раз у Карташевських, та не звертав уваги. А тут, на дачі в Стрельні, його немов осяяло! Можливо, йому поміг квітучий луг, і сонячний липневий день, і діти, з якими він прийшов сюди, гуляючи...

Стомився й сів на схилі рову, а Надя з Манею, немов пташата, пурхнули у різнотрав'я луки. Як час біжить!.. Із матір'ю цих двох дівчаток він познайомився в Мотронівці під час весілля, де був боярином у Куліша. Учив її співати. Обох сестер — Надію та Олександру... Тепер вони — поважні, пишні панії, — радіють його відвідинам, хоч він також уже не схожий зовсім на пишнотубого того поета, що чарував їх віршами й піснями бідного свого народу зимою сорок сьомого...

На нього сиплються всілякі квіти, дзвенить дитячий щасливий сміх, тупочуть дрібно ніжки, і знову тихо... Лічить комусь літа зозуля... На осокорі каркає лискучо-чорний великий крук... І вітер віє з півдня, із України... Може, вже сторгував ту землю, що біля Канова, Варфоломій. Там, пише, є галявина посеред лісу, й вода кринична, й повно грушок та яблунь диких — ростиме сад... Там, може, він доспіває "Слово", що тут не йде, хоч сядь та й плач!..

Він чує, як скрадаються до нього діти, а виду не подає... Пошикуючи одна на одну, дівчатка Надині, пардон, Надії Михайлівни Забіли, кладуть йому на плечі квіти і, засміявшись, тікають геть. Він схоплюється, немов злякавшись, свариться на них суворо пальцем... І раптом бачить... дівчину, що йде до нього лугом, у повені червоно-жовтих квітів! Корсет на ній блакитний, строката плахта... Коси на пишні груди падають, мов перевесла... Хода легка і граціозна... Ввижається? Чи справді йде до нього така краса?.. Гойдаються жовтець і смілка...

— Добридень вам, — озвалося чарівне мрево, й усмішка ледь доторкнулася вишневих уст. — Надіє, Маню!

Діти прибігли вмить, вчепилися у плахту ручками. Мадонна...

— Ви, здається, у Карташевських служите?.. — спитав Тарас. Вона кивнула. — Здрастуйте!..

— Вони поїхали й мене лишили служити тут, — зітхнула.

— Як кличуть вас?

— Ликерою.

— А я Тарас... Григорович.

Запала довга тиша. Дівчатка й ті примовкли, позиркуючи то на Ликеру, то на ураз зніяковілого старого дядька Кобзаря.

— Казали пані, щоб ви вже йшли обідати, — озвалася Ликера першою.

У неї був приємний чистий голос. Співає, мабуть, гарно...

— Спасибі...

— Ми, Ликеро, не нагулялися! — гукнула Маня.

— Мама звеліла йти, — погладила голівку їй натрудженою рукою.

І той звичайний жіночий жест щось сколихнув йому в душі, щось воскресив давно забуте... Мати, уже смертельно хвора, торкнулася отак рукою!.. Довго потому чув, тиняючись по бур'янах, її тепло, її шершаві пальці...

— Ходім, ходім! — тягла його за полу Надя.

— Вибачте... — отямивсь. Взяв за руку дівчинку й пішов слухняно лугом.

Ликера йшла праворуч, із Манею. Хтось гляне збоку, скаже: одна сім'я...

Зиркнув краєчком ока і здивувався: як він міг не помітити її краси, її п'янкої молодості?..

— Ви звідкіля? — спитав Ликеру тихо.

— З-під Ніжина.

— Батьки в селі?

— Я сирота.

— Кріпачка?

— Так. Мій пан Микола Якович.

— Макаров? — радо спитав Тарас, бо то був добрий приятель.

— Еге...

Вона похнюпилася, принишкла, ніби згадка про пана й стан її кріпацький прибили в ній людську веселість, молодість.

— Вже скоро буде воля, — сказав Тарас.

Промовчала. Не вірить теж. Ніхто уже не сподівається на ту хиренну волю. Тому-то й він клопочеться про викуп своїх братів...

— Чи так, чи так, а воля скоро буде! — промовив різко. Аж налякав сердешну дівчину. Тому додав, хоч, мабуть, і не до речі: — Я теж колись був кріпаком...

— І що? — спитала лише очима.

— Викупили.

— А що таке "був кріпаком"? — спитала раптом Надя.

— Це, рибонько, коли людина живе, як пес, на прив'язі, й шанують її, мов пса, — сказав Тарас.

— Ти жив у будці? — весело спитала Маня.

Ликера осміхнулася. І якось так, що він аж дихать перестав. Лице її мов засвітилося, заграло сонцем...

— Де я лишень не жив!.. — озвався. — Тому-то й хочу пожити у власній хаті... Купую землю побіля Канова, щоб там поставити хату, — сказав уже Ликері. — Людині треба мати своє гніздо...

— Хіба людина — пташечка? — спитала Надя.

— Ох ти ж, моє малесеньке! — підняв високо дівчинку. — І все тобі потрібно знати... Обід не був парадним, та все ж, за давнім звичаєм, не без врочистості.

Тарасові дісталось місце по праву руч господині, й він з нього добре бачив, як вносили нові й нові наїдки проворні слуги. Власне, він помічав сьогодні одну лише Ликеру, що подавала блюда панам на стіл.

— Як вам, Григоровичу, зелений борщ? — спитала Кулішиха. — Такий, як в нас, на Україні?

— Спасибі. Добрий борщик!.. Хто ж це варив? Чи не Ликера?

— Що ви, у нас в кухар, — мовила її сестра Надія.

Вона сиділа пишна та величава. І хоч була не набагато старша від Олександри, здавалась тут паньматкою для всіх присутніх.

Тим часом, щось приймаючи, Ликера нахилилася між ним та господинею, і він побачив збоку звабливий обрис її грудей, руки та шиї...

— Правда, що ви купили землю десь біля Канова? — спитала Олександра.

— Ще не купив... Якась мара весь час стає на перешкоді, — сказав Тарас.

— А в пані, яку ми вам єднали, землі своєї вдосталь... — зітхнула господиня. — Всього там є!

— Чого ж, приємна жіночка... — сказав Тарас. — Хоч мав ваду...

Сестри презирнулися.

— Яку? — спитала старша.

— Вона — графиня.

— Титули ніколи ще не йшли за ґандж...

— Колись від них одхрещуватимуться, — сказав Тарас.

— Так то колись, — всміхнулась господиня. — А поки що...

— Візьму собі таку, як сам. Кріпачку. Одну хоч визволю, спасу нещасну душу...

— Свою зате погубите.

— По плоті й духу я син і брат народу нашого, що в безталанні гибіє; то як же я у ньому душу погублю!..

— Беріть печеню, прошу, — по довгій паузі звернувшись до нього пані господиня.

Сестра її чомусь ховала очі. Змінилася за ці роки.

Ликера внесла блюдо на переміну. Пройшла, поставила, мов молода чарівна жриця, зібрала зайвий посуд і винесла, неначе скарб...

Він зупинив її в уяві, перевдягнув і посадив на вільне місце поряд із Олександрою. Та стрепенулась, заметушилася.

— Беріть варенички, пані Ликеро! З сиром... Сама доглянула.

— Я не голодна. Дякую...

— Не погордуйте, — кидає слівце їй Надія. — Може, у вашім домі їй ліпші...

Ликера бере ловкенько, виделкою, надкушує лише скраєчку їй великодушно мовить:

— Смачні, смачні... Учора ми обідали в графів Толстих, то Анастасія Іванівна...

— Чому це ви всміхаєтеся? — спитала його Надія. — Згадали якусь смішну історію?

— Ні. Уявив...

— То розкажіть.

— Хай потім. Іще не час...

— Беріть узвар. Із наших груш, мотронівських, — припрошувала люб'язна пані Олександра.

Він брав і їв, гамуючи у грудях сміх...

...З коханням не жартують, як і з вогнем. Та сценка, що уявив Тарас під час обіду в Стрельні, не йшла йому із голови. А ще картина луку з Ликерою посеред квітів... А ще — вони з дівчатками вертають із прогулянки... Де б він не був, що б не робив, стояли перед очима ті дачні дивні видива, її лице, постава, коси, усмішка!.. Він навіть чув Ликерин голос, коли вона була за двадцять верст від нього. В її устах слова забарвлювалися, ставали зовсім іншими, так ніби їм передавалась частка її душі. Душа ж дівоча, змучена сирітством, рабством, була якась туманна і таємнича. Може, не міг її пізнати, бо насторожувалася і замикалася, як тільки він підходив, а може, в ній бродило все, влягалось, як то буває в молодості...

На третім тижні він зрозумів, що любить її всім серцем, що без неї йому не буде щастя на цій землі!.. Згадав Катрусю, Нижній і засмутився. Холодом йому війнуло в душу. Ликера гарна і молода, а він... За Каспієм та за Уралом розвіялася його весела молодість, найкращі його літа!..

У Стрельну їхав з острахом. Плив пароплавом то надто швидко, то ніби геть на місці... Від моря йшов, як не своїми... Господи, навіщо ти в любові змішав печаль і радість, порив і страх, велике їй нице, щастя їй найтрагічніше, що є в житті!..

На луці шукав очима марно її, дівчаток. Трави стояли щіткою. Ще де-не-де яскрів жовтець... На яворі охрипло кахкав лискучий крук. Наврочить йому, поганець!..

Любу свою застав на ґанку — мов солов'я в калині. Сиділа їй тьохкала, неначе знала, що він летить, що серце вже круг неї в'ється:

Де мій милий чорнобривий

Коня напуває?..

Забувши свої літа, підкрався і налякав:

— А де ж твій милий?

Зойкнула, та не втекла, всміхнулася своєю диво-усмішкою.

— Що пані?

— Снідають.

— Ходімо в сад.

— Не можу...

— Чому? — нахмутив брови.

— Робота є — витрушувати доріжки, — зітхнула.

— Важко тобі у них? — кивнув на дім.

— Підлогу мию, воду ношу цеберками, доріжки чищу та килими, ще й подаю обідати...

— Що платять тобі за це?

— На місяць два карбованці.

Сів поряд. Наймичка і сирота... Якраз така, яку хотів узяти собі дружиною, порятувати, визволити, зробити, у міру сил, щасливою...

— У тебе є хтось із рідні?

— Не знаю... Були колись... Я змалку все при панах...

— А хочеться тобі на волю?

— Певно... Хоча й боюсь...

— Од волі нема на світі кращого! — промовив палко. — Досі, як пригадаю той день, ту мить, коли мені вручили вольну, від щастя плакати хочеться!..

З великих карих її очей скотилася важка сльоза. Вона й розбила його страхи, прогнала останні сумніви.

— Поклич мені, будь ласка, пані Олександрю.

— На рандеву? — всміхнулася.

— Ні, діло маю. Хочу поговорити.

— А пан Куліш?..

Ревнує вона, чи що? Його ніхто ніколи не ревнував!.. Хіба княжна Варвара, в Яготині...

— Куліш такий упевнений в своїй вродливості й непереможності, що не повірить, навіть коли побачить на власні очі, — пожартував.

Вона звелася швидко — мов здогадалася, про що він хоче поговорити, — й пішла у дім, як попливла. Дивився вслід, і холод знов підступив йому до серця. Така ж бо гарна і молода! Відмовить йому як стій...

— Чого це ви не йдете в хату? — сполохала його думки, поставши в дверях, Олександра. Відколи горшки побили з Пантелеймоном, вона, як хмара, ходить.

— Хотів із вами погомоніти о важнім ділі...

— Добре. Пройдемо в сад?

Йшли мовчки. Вже, коли ніхто не міг їх чути, Тарас сказав:

— Приїхав оце Ликеру сватать.

— Ликеру? — стала, немов спіткнулась об ті слова. — Ликеру?.. Це кепський жарт!

— Я не жартую. Хочу просити вас допомогти мені у цьому ділі...

В саду так стало тихо, що чути було джмеля на квітці.

— Ні, ви берете мене на кпини, — мовила. — Це ж нісенітниця!..

— Чому? Вона така ж людина, як я, як ви...

— Напевно... — скривилась Олександра. — Проте для вас, Григоровичу, потрібна жінка не будь-яка — розумна, чесна, вихована!..

— Ликера знає грамоту і не дурна, охайно ходить...

— Що ви про неї знаєте! — зірвалась Олександра. — Вона пуста, розбещена...

— Я не помітив.

— Можете спитати тут усякого, — скривила губи в посмішці, — і вам напевно скажуть, що всі лакеї носять їй у кишенях м'ясо із панських кухонь...

— Гарна!

— Вам це байдуже?

— Гірше, якби пани приносили. Ці бугаї... Пробачте!

Вона мовчала довго. Йшла поряд з ним алеєю, не сміючи підвести зір.

— Як жінка, вона, звичайно, звабна... Хоч не красуня, — мовила. — Проте цього замало, щоб стати вам дружиною. Заждіть! — спинила його протест. — Ви з нею не зможете піти в театр або в салон на вечір, бо скрізь вона...

— Якщо проста, то й не людина? — спанхнув Тарас. — Навчитись панських штучок! В салонах тих красуються такі дурепи...

— Згодна. Є і дурні, — всміхнулась Олександра. — Та вам розумну треба. Щоб не ганьбила ім'я Шевченка, знаного по всій Русі!

— Таку, як ви?

Промовчала. Йшла, похиливши голову, немов несла на плечах камінь.

— Я не хотів образити вас, Олександрє... — тихо сказав Тарас.

— Нема образи в цьому, — всміхнулась гірко. — Справді, якби була я вільна... — почервоніла.

— Я знав, що вашим коштом я мав поїхати у вічний Рим, — признався.

— Хто вам сказав? Пантелеймон? — нахмурилася.

— Забіла Віктор... Треба мені женитися, — торкнувся її руки.

— Ви любите її?

— Люблю.

— Така на світі несправедливість...

— Мені вже сорок сьомий, а й досі без домівки та без сім'ї...

Спинились біля лавочки. Проте не сіли. Мовчки, мов відпливаючи кудись одне від одного, дивилися в зелену далеч лугу.

— То я піду... — сказала тихо Олександра й оглянулася на двір, де чистила доріжки наймичка.

— Пришліть сюди Ликеру.

— Заждете, поки вмиється? — сяйнула гострим поглядом.

— Їй добре й так.

— Звичайно!..

Коли пішла, він сів на лавку. Що то ще скаже пан Макаров? Він на словах розумник і демократ... Пообіцяв зайти до Герцена і передати йому "Кобзар"...

— Ось вода.

— Яка вода? — стенився.

— Просили ж...

— А-а! Спасибі, — взяв квартиру й випив. — Дякую... Сядь біля мене.

Сіла і склала руки на фартусі. Мовчали. Як то важко сказати це єдине слово, зважитися на невідоме, нове життя!..

— Підеш за мене? — видушив крізь чорний страх.

— Піду, — сказала просто.

Оглушений тим найсвятішим словом, він нахилився, лелійно взяв Ликерину шорстку, засмаглу руку й поцілував.

На них уже чекали.

— Ликеро, йди доводь доріжки до пуття, — звеліла господиня.

Тарас хотів був заступитися, але згадав, що він іще на те не має права. Коли Ликера вийшла, оголосив:

— Люблю Ликеру й хочу на ній женитися!

— Ви їй про це сказали? — спитала Надія Михайлівна.

— Так. І вона дала вже згоду.

— Господи! — звела вона до стелі руки. — Та ви ж її не знаєте! Ледача, геть розбещена, підступна, хитра!..

— Легко того ганьбити, кого ніхто не захистить, — похмуро сказав Тарас. — Як сирота, то й вітер в очі...

— Справді вона така, я не ганьблю. Благаю вас, Григоровичу, облиште цю затію! Знайдете іншу, будете щасливі з нею...

— Нині я вже знайшов, — уперто сказав Тарас. — Прошу вас вважать її моєю нареченою.

— Та з вас сміятиметься весь Петербург! Поет узяв покоївку!.. Із хама, скажуть злі язики, не може бути пана...

— А я в пани й не пнуся! Я — волі син! — всміхнувся.

— Облиш його, Надіє, — втруtilась Олександра. — В Ликери є господар...

— Макарову я напишу, — сказав Тарас рішуче. — А ви, ласкаві будьте, допоможіть мені й Ликері подбать про все, що треба. У мене ж тут нема, крім вас, нікого...

Потому вийшов, зірвав з куща шипшини рожеву свіжу квітку й подав її Ликері.

— Візьми й носи. Хай бачать, що наречена!..

...Не знав, що є таке велике щастя — ходити по крамницях і вибирати дарунки для милої своєї дівчини! Тримать ці речі, думати про те, як прийме вона, подякує... А згодом — боже праведний! — ще й поцілує!.. Купив коралі, хустку; хотів каблучки взяти, але не знав, який потрібен розмір... Послав учора Федора з листом у Стрельну, щоб відпустили на день Ликеру в місто купити дещо — всує. Тепер ось їде за нею сам. А може, то й на краще! Побуде довше з милою, погмонить. Він, справді, мало знає свою майбутню жіночку. Не жарти. Це ж на все життя!.. За рік в них знайдеться синок чи донька... Мати!.. Це ж можна з глузду з'їхати, коли побачиш рідне своє дитя!..

На луці вже трава лежала скошена й пахтіла так, що голова йшла обертом... А чорний крук сидів на тому ж дереві й натужно каркав. Кажуть, вони живуть по триста років. Нащо?.. Цей, може, бачив Хмеля, клював козацькі трупи на незліченних полях

боїв...

— Киш! Киш!

І оком не поведе. Таки старий, бувалий... Накаркає йому біди... Що ворон! Людей боятись треба, у людях все добро і зло...

Ликера його побачила ще віддаля, пішла йому назустріч, і той звичайний вчинок підніс його на крилах щастя.

— Здрастуй! — хотів її поцілувати в щічку.

Вона уникла спритно і подала для поцілунку руку. Ще й озирнулася на двір та ближню дачу... Пишається, що наречена, що їй цілують руки, неначе пані!..

— Заплющ-но очі, — мовив. — Не хитрувать! Ще, ще...

Коралі й хустка ніжно лягли на плечі й шию.

— Ой! — скрикнула. — Це все мені?

— А то кому ж... — нахмурився. — Хіба у мене дві наречені...

— Дякую!

— Носи здорова. Пані Надія дома?

— Сердиться, що ви мене просили в місто...

— Того й прибув. Поїдемо наступним рейсом. Треба ж тобі одержу справити...

Вона притихла. Боязко пішла за ним до хати.

— Чого це ви ховаєте від нареченого його невісту? — пожартував, вітаючись з Надією Михайлівною. — Хіба він вовк!..

— За неї я відповідаю, — сказала та похмуро. — Щось станеться, тоді на мене впаде вина.

— То ви мені, паньматко, не довіряєте? Я ж не джигун безсовісний, не пустобрех...

— Ат, всі однакові!

— Паньматко, тиждень тому — ну, може, трохи більше, — ви так захоплювалися моїм талантом, розумом... — ще намагався втриматися у тоні жарту. — Й раптом...

— Розумний так не зробить, як ви зробили, — буркнула. — Чи мало вам було дівчат!..

— Гадаєте, що я не маю права на власний розсуд вибрати собі дружину? Я ж не кріпак...

— Ви раб своєї пристрасті. Сліпий, глухий...

— Дай боже кожному такого рабства! — мовив і взяв за руку дівчину, яка стояла мовчки, ні пари з уст. Кріпачка й пані!.. — Хочу поїхати з нею в місто, купити дещо з одягу, — сказав, уже ледь стримуючи своє обурення.

— Саму її не відпущу.

— То ви поїдьте з нами.

— Часу не маю. Діти і все таке...

В кімнаті стало тихо. Тарас аж чув, як кров йому зі дзвоном знялась з грудей до голови...

— Ну-у... а були б ми вінчані, то відпустили б?... — мовив, неначе був далеко десь від себе.

— Звичайно. Я не мала б права тоді її тримати...

Ах лицеміри! Богом спішать прикрити свою духовну нищість...

Ступив до столу, де був папір, перо й чорнило, — певно, листа зібралася писати Макарову! — і, щоб не вибухнуло від болю серце, хлюпнув той біль на біле поле віршем:

Моя ти любо! мій ти друже!
Не ймуть нам віри без хреста,
Не ймуть нам віри беа попа
Раби, невольники недужі!
Заснули, мов свиня в калюжі,
В своїй неволі! Мій ти друже,
Моя ти любо! Не хрестись,
І не кленись, і не молись
Нікому в світі! Збрешуть люде,
І візантійський Саваоф
Одурить! Не одурить бог,
Карать і милувать це буде:
Ми не раби його — ми люде!
Моя ти любо, усміхнись
І вольную святую душу,
І руку вольную, мій друже,
Подай мені...

Зчахаючи, він дописав свій гнівний вірш і вкляк, не відаючи, що з ним робити далі. Сховати нишком чи прочитати?.. Кому?.. Навіщо?.. Жодна з них не збагне... Як жаль, що й мила його Ликера не зможе ще принаймні кілька років озватися душею, серцем, розумом на цю його молитву!..

Згорнув поволі аркушик і заховав. Нехай пожде...

— То, може, ви дозволите піти Ликері зі мною в сад? Нам треба поговорити... — спитав з гіркою посмішкою.

— Та йдіть уже, — всміхнулась. — Поговоріть... Любов та добра злагода!

— Ходім, Ликеро, — мовив, як міг, спокійніше. — У нас свої турботи...

В альтанці, де вони знайшли пристанище, було не зовсім затишно. Сиділи, власне, мов на белебні; тільки й того, що тінь та лавочки.

— Ходімо десь... — устав Тарас.

— Тут добре, — не зрозуміла його Ликера. Сіла зручніше, так, щоб видно було доріжку, що йшла повз сад до луку й моря. — Гарно!..

Скорився. Сів навпроти, щоб надивитися на цілий тиждень. Зможе приїхати знову аж у неділю.

— Мій брат троюрідний Варфоломій купує для мене землю в Каневі, — почав неквапно бесіду.

— В самому місті? — глянула на нього ледь стривожено.

— Ні. На горі між Кановом та Пекарями... Вид на Дніпро й на лівий берег!..

— Що ми на тій землі робитимем?

— Поставим хату, сад розведем і житимемо, — здвигнув плечима.

— Зроду не працювала в полі.

— І я, — зітхнув. — Хіба в дитинстві трохи. Та й то... Не мав кебети до хліборобства!

— Здасте в оренду землю?

— Ні. Може, дасть нам раду сестра Ярина...

— Лучче зостатись тут, у Петербурзі, — мовила Ликера тихо й твердо.

Він розгубився навіть. Ще не доводилось од неї чути думки, в якій було б таке глибоке переконання.

— У гостях, як кажуть, добре, а вдома ліпше, серденько, — сказав спокійно, м'яко.

— Там наш народ, земля дідів і прадідів...

— А тут — столиця, люди.

— І що тобі, Ликеро, від тих людей!..

— Так хочеться вдягнутись гарно, вийти, узять ландо й проїхатися...

— Хіба ж ти пані?

— Ви ж пан, то й я за вами стану панею, — всміхнулась мило.

Що він їй міг на це сказати!.. Доводити, що він не пан, що серцем він, як був простим, то ним лишився й досі?..

На стежці за парканом почувся сміх, якийсь веселий гомін. Ликера випросталася, прибрала позу "панську"...

— Що там таке? — спитав Тарас.

— То заздрісники мої з двірні, — сказала. — Й пани, що тут на дачі.

— Чого вони? — нахмурився.

— Сміються з нас.

— Чому, з якої речі?

— Що пан бере покоївку собі за жінку.

— Звідки вони про те дізналися?

— Я похвалилась декому... Та й пані вас на кпини брала перед людьми...

— Ходімо звідси!

— Думатимуть, що ми втекли, злякались їх... Хай дивляться. Мо', повилазять!.. — визвірилася. І стала враз якась чужа й негарна. Всміхнулась роблено, а далі сіла поряд і чмокнула його в щоку. Знай наших!

Ця гра в любов на публіку геть зіпсувала Тарасу настрої.

— Треба тебе забрати звідси, — сказав похмуро. — В багні цьому...

— Без дозволу не маю права, — мовила. — Не вільна ж я...

— Твій пан не схоче, серденько, щоб ти, моя невіста, була кріпачкою, — дасть вольну. Ось побачиш!

Ликера зашарілася. Схопилася з лавки, сіла. До неї щось гукнули зі стежки за парканом...

— Ходімо в хату, — звівся. — Помислимо, як припинити це лицедійство дачне...

— Ми скоро повертаємось у Петербург. Учора про це казала пані.

— Гаразд, — дав їй пройти. — А там і пан Микола пришле листа із батьківським благословенням...

Ликера не озвалася. Всміхнулась тільки криво й пішла вперед стежиною, посипаною морським піском...

...Уперше вона прийшла до нього, щоб повідомити чудову вість. Знайшла сама майстерню і враз постала сонцем в його похмурій келії.

— Добридень...

— Федоре! — гукнув Тарас, не тямлячи себе від радості. — Це ж молода моя прийшла!.. Неси мерщій хоч чаю!

Федір вклонився чемно молодій і підморгнув Тарасові. Потому щез.

— Сідай, сідай, Ликеро, ось на дивані... — заметушився Тарас, не вірячи, що це йому не сниться. — Стомилася, йдучи сюди?

— А я не йшла — приїхала, — нахмурила так мило брівки. — Нині мені сказали, що я вже вільна...

Рвучко Тарас ступив до неї й поцілував.

— Чого ж сумна? Макаров, твій колишній пан...

— А знаєте, що я — козачка, вільна?

— Віднині ти...

— Я не була кріпачкою! — аж тупнула вона ногою. — Мене пани взяли у двір малою, мов кріпосну... — заплакала. — А вчора вдень, як узялися писати вольну, виявилось, що я не панська...

Мовчки узяв її за плечі й посадовив. Сів поряд сам. Оце тобі, мій голубе, й свої пани!.. Взяли сирітку в рабство, із-милосердилися!..

— Тепер ти вільна, отже, і жити можеш вільно, де забажаєш, — мовив, щоб зняти гнів із серця. — Знайду тобі квартиру, і там живи. Допоки не обвінчаємось...

— А пан?..

— Ти вільна, вільна! Знаєш, тут, в Академії, і я колись одержав волю! Це добрий знак... — схопився Тарас на ноги. — Федоре!

— Несу, несу, — почулось із коридору.

Тарас метнувся до столу, згорнув папір, малюнки на дальній край.

— Влаштуємо маленький бал!.. Ликера вільна, Федоре!

— Поздоровляю, — вніс тацю з чашками старий солдат. — На волі ліпше любитися...

— Такої! Ти, Ликеро, розворушила й камінь, — сказав Тарас. — Наш Федір жінок давно, як не злюбив...

— Чому?

— Бо дуже кохав одну, зрадливу, — промовив старий солдат. — Не дай вам бог!..

Як Федір по щось пішов, Ликера раптом хмикнула:

— Такий старий, а теж...

— Він, рибонько, колись також був молодий, — зітхнув Тарас. — Можливо, якби не та, зрадлива, то й Федір мав би нині свою сім'ю, притулок на старість літ...

— Це ваш лакей? — спитала так, мов прицілялася до того, хто їй слугуватиме, як

стане панею.

— Ні, — надто різко сказав Тарас. І схаменувся, пом'якшив тон: — Він, серденько, мені у дечім просто допомагає. А я йому грошима. Так і живемо — два відставні солдати...

— То ви солдат? А Кулішиха каже, що сибіряка...

Всміхнувся у вуса.

— Дуже панам не хочеться, щоб ми побрались, — мовив, ото вони й ганьблять мене перед тобою.

Хотів сказати, що їй також дісталось із тих же вуст, та передумав: досить і так в болоті бабралася, що розвело лукаве панство в своїх домах. Нехай тепер вияснюється її душа, вертається у рідний світ!..

Тим часом Федір весело вніс самовар, а потім різні ласощі. Вклонившись дамі, виструнчився:

— Прошу. Чай подано!

Тарас подав стільця Ликері, заждав, допоки сяде, і запросив усе ще виструнченого солдата:

— Сідайте, батьку, з нами!

Ликері це не сподобалося. Напевно, їй здалося, що цим запрошенням Тарас вернув її, сердешну, з князів у грязь...

А Федір аж втер сльозу ребром долоні.

— Гарна у вас дружина буде, — сказав, сідаючи на край стільця. — Поштива, тиха, лагідна...

— Не захваліть... А ось і мій боярин! — побачив уже в майстерні Михайла Лазаревського.

— Хліб-сіль...

— Сідай до нас!

Михайло, зашарівшись, найперш припав до ручки, яку йому було охоче подано, а потім вже привітався з рештою.

— Поможеш мені знайти кімнату для нареченої? — спитав Тарас. — Вона вже вільна, й треба її забрати з того содому панського.

— Вважай, що вже допомагаю, — всміхнувся Михайло, — Маю таку в запасі. Можемо хоч і сьогодні глянути...

— Це управитель моїх маєтків, серденько, — сказав Тарас Ликері.

— У вас маєтки? Де вони?

— Ось тут і там, — вказав на антресолі. — Та в голові...

Ликері жарт не сподобався. І друг його прийшов на допомогу:

— Йому належить нині вся Україна!

— Як то?

— Ну-у, славний він на всю Вкраїну.

— Зі слави хліба не їдять, — сказала чийсь слова Ликера. І підвелася. — Вже мушу йти. Спасибі за чаювання...

— Надвечір я забіжу, підем дивитись хату, — сказав Тарас уже на набережній, саджаючи в ландо Ликеру.

— Пане, куди везти? — спитав візник.

— За Мойку, в Малу Міщанську.

Навіть не озирнулася. Хоч він стояв, аж поки видно було між люду та екіпажів її голівку з стрічкою.

Увечері була сумна й неговірка. Вдяглася, вийшла до екіпажа, яким Тарас приїхав, і мовчки сіла. Знать би, про що вона замислилася!.. А може, ліпше того не знати? Жінки... Ах, що ти петраєш у цьому ділі! Хто звікував у парі, та й то чужі бувають, а тут...

— Щось невесела моя невіста нині... — зітхнув Тарас. — Нездужається?

— Страху нагнали пані, — озвалася-таки Ликера. — Служи, як служиш, кажуть... Квартира та, мовляв, сільце для пташки...

— Силувати тебе ніхто не буде, — сказав Тарас. — Як скучиш за наймитуванням, підеш назад. До волі теж людині треба звикнути!..

— А скільки мені її лишилося? Якийсь там місяць-другий... — сказала зло.

— Вважаєш шлюб неволею? — спитав Тарас. — Зі мною шлюб?..

— Не знаю, — відповіла й згорнулася знову, немов їжак.

Михайло їх уже чекав біля будинку, де напивав кімнату для нареченої. Боярин знав свої обов'язки і діло знав: потурбувався, щоб не далеко жила Ликера від Академії.

Хазяйка їх зустріла радо, сипнула компліментами

— Прошу, прошу!.. Це наречена ваша? Яка красуня! Господи, бувають же такі вродливі й милі... Вам у палатах жити!..

— Показуйте свої "палати", — спинив Тарас той фейерверк.

— Ось ця і ця кімнати, — повідчиняла двері. — Звичайно, вам з прислугою?

— Ні.

— Я хотіла б, щоб із прислугою, — втрутилася Ликера.

— З прислугою воно зручніше. І мало що дорожче, — підтримала її хазяйка. — Я дам хорошу дівчину...

— Кріпачку?

— Так. Не думайте, що ми з якихось... Просто, був неврожай в маєтку... З прислугою й кімната ліпша...

— Ні, — мовив твердо. Всмівнувся до Ликери, яка була, мов хмара перед грозою: — Побачить хочу, серденько, яка ти в мене чепурненька... Ціна? — звернувся знову до господині.

— Про це я сам домовлюся, — сказав Михайло. — Діло моє таке...

Надворі вже гуляв осінній вітер, хоч тільки-тільки як розпочався вересень.

— Не холодно тобі, Ликеро? — потурбувався, бо нещодавно вона хворіла.

— Ні.

— Мо', заїдемо до мене в гості?

— Треба уже додому їхати. На мене там чекають...

— Хто?

— Молодий і нескупий.

— Ти зле жартуєш, серденько. Шануйся, бо...

— Не бійтеся, — захихотіла, — цього добра вам вистачить!.. Аби було здоров'я...

Хоч сам не був святий та божий, груба ця простота його до болю вразила. Він розгубився навіть, не знаючи, як повестися і що сказати милій своїй майбутній парі.

— Ликеро, жінка повинна бути скромна, — сказав не скоро. — Мати ж!.. Пани й неволя нівечать народу душу...

— То ви ще й піп? — прискалила лукаво очі. — Стій, стій! — гукнула до візника, що їхав неподалік. — Чи, може, ви бажаєте, щоб я за Мойку тьопала, аби поглянути, чи я проворна? — підколупнула.

Тарас спинив той екіпаж, поміг їй сісти й дав візникові гроші.

— В Малу Міщанську!

Важко побрів до сфінксів набережною. У світлі двох ліхтарів обличчя одного з них йому здалось насмішуватим...

...Збулось, нарешті, давнє його бажання! Хоч протягли довгенько, та все ж ніде не ділися — розглянули його роботи і надали йому звання статечне академіка. На урочистих зборах, під звуки труб, затвердили й оголосили це попереднє рішення, і він із зали вийшов не рядовим, що у відставці, а академіком і титулярним радником.

Як був, у фракці, кинувся мерщій порадувати свою Ликеру любов, що вже жила тут поряд і готувала собі весільний одяг.

Вона і справді зраділа вельми. Власне, не так йому, як фракку, в якому ще ніколи його не бачила.

— А ви, Тарасе, у цій одежині ну чистий пан! — сплеснула вона руками. — А не збрехала пані Кулішиха, розповідаючи, що на весіллі в неї ви теж були у фракці...

— Сьогодні, серденько, великий день! — промовив урочисто.

— Великдень був весною, — поправила його Ликера зверхньо, як нерозумну малу дитину. — Нині вже до покрови йдеться...

— Великий день в моїм житті, — терпляче продовжив він. — Сьогодні став академіком! Ось тільки що...

— То вже не треба буде із Петербурга їхати? — по-своєму це сприйняла Ликера.

Нахмурився. Йому ще мало тих перепон, йому її супротиву лиш бракувало!

— Звання й чини не можуть нам замінити душу, — озвався глухо. — Житимемо на Україні.

У повній тиші чути було, як ходить хтось за стіною. Ніби важкий, великий маятник...

— Там хоч сусіди будуть? — озвалася Ликера журно.

— Хіба в пустелі житимемо? Народ довкіл...

— Я про панів питаю.

— Пани... пани... — тримався, як тільки міг. — Це зілля — немов пирій... Побудуть якийсь там час!..

— А нас вони прийматимуть?

Нічого не відповів. Поганого їй не хотів казати, а доброго не мав чого. Прокляте рабство! В'їлося людині в душу, виросло в ній лиш одне бажання — зробитись тим, хто понукав роками, хто був тобі смертельним, лютим ворогом.

— Ну, як ти тут? Вже звикла? — спитав натомість. — Носять тобі обіди?

— Спасибі, — буркнула. Схопила нишком якусь сорочку з крісла, сховала в шафу.

Тарас оглянув хату і не впізнав. Так ніби хтось навмисне усе в ній зрушив з місця, порозкидав...

Ковтнувши суху, колючу слину, — як хвилювався, йому чомусь пересихало в горлі, — ступив до столу й узяв графин. Здалось на мить, що в ньому вода зелена...

— Скільки вона стоїть?

— Хто знає... Хазяйка ще наливала...

— Важко перемінити? — зиркнув спідлоба. — Може, води не стало в Пітері?.. А я ж тебе просив, Ликеро, щоб ти була охайна та чепурна...

— Овва!

— Нечепурна дружина не треба навіть циганові.

— Казала ж я, щоб узяли з прислугою!

— Хіба тобі самій прибрати важко? Для себе ж...

— Я наприбиралася за двадцять літ! По-людському тепер пожити хочу.

— А я тобі про що кажу? — удав Тарас, що не збагнув затаєного в її словах. — Якщо людина дужа і молода, то їй за виграшки навести лад у хаті...

Промовчала. Накинула на плечі хустку й стала біля вікна. Струнка, жадана, мила, як божий день, що пригасав, поймаючись осіннім вогким холодом!..

За кілька днів прийшов сумирний, тихий. Велике діло — якась вода в графині! Узяв би нишком і поміняв... Де їй було навчитися хазяйнувати в хаті, коли вона ніколи її не мала?.. Та й, власне, просто могла забути, не подивитися...

Хазяйка дому чмихнула, коли його побачила, і провела лукавим, довгим поглядом. Про воду, певно, знає... А може?.. В тому погляді помітив він зневагу і співчуття... О господи! Невже йому судилося й крізь це пройти?..

Хоча пробило першу, Ликера ще вилежувалася. Щоправда, вже в халаті, який він їй недавно подарував. У хаті був хаос, руїна — зроду не довелось йому такого бачити!.. Постіль не прибрана, в калюжі біля графина — з волоссям гребінь, поряд брудні панчохи...

Заплющив очі, слухаючи, як кров гуде у скронях. Стис кулаки...

— Не хочу я такої жінки! — крикнув.

— І ти мені не треба, старий шкарбун! — хихикнула. Бочком, бочком шмигнула з хати. — Поїдеш сам у свій нікчемний Канів!..

Стояв, якби закам'янів. Останнє слово зойкнуло луною в мозку й згасло десь у глибинах його ества...

Відчувши ноги, рушив, немов сновиди, в двері. Невже кінець? Фіаско знову?.. Може, ще перемелеться... Навести лад у хаті — не мудре діло... А лад в душі?.. Ти хочеш, щоб у

простої дівчини, яка зросла серед двірні й набачилася там усього, були високі принципи й гармонія краси душі та тіла?.. Принаймні... Ти ж чотири роки був козачком при панові. Хіба забув?.. Душа народу, вічна її цнота... В усі часи пани розбещували народну душу, знищували у ній святе! Раб має бути ницим, інакше він не схоче жйти в рабстві...

Нева його зустріла вітром, бризками. Могутня і таємнича, вона несла широко води, звихрюючись побіля мосту... Сфінкси були похмурі, наче аж невдоволені. Камінні їхні лица... Та дай їм спокій, сфінксам! Ти тільки що необережним словом розруйнував до половини зведену останню, може, вежу свою людського щастя!.. Пусте. Як кажуть, чубляться, бо любляться. Коли на кожну сварку між молодятами... Старий шкарбун!.. Душею я молодий... Душею? А треба їй твоя душа?.. Ну, як же! Ми з нею одного роду-племені...

Хтось, ідучи назустріч, зняв капелюха і привітався. Ого! Забрів на Стрілку... Колись вони з Сошенком любили тут гуляти... Смішний, тоді він бідкався, що Петропавловська, — яка сьогодні — мов на долоні, — не для таких, як він, нещас них кріпаків!.. Тепер він має право, йому не раз обіцяно у ній достойне місце...

Пішов назад. Поставили посеред міста пугало!.. Можливо, тому він тут не побував з Ликерою... Чи ж то вона вже заспокоїлася, пожалкувала, що так його образила?.. Старий шкарбун... Це ж треба таке сказати!..

Всміхнувся. Ось почекай, одружимося, то не тієї ти заспіваєш! При силі ще, хвалити бога... Може, сидить і плаче? Кинув їй у лице такі слова!..

До сліз йому зробилось жаль Ликери. Забув, лихий, що сирота, що наймичка, що, може, їй не випало на долю й крихти щастя!..

Наддавав ходи. Як часто ми, жадаючи від інших ласки, щирості, самі стаєм жорстокими в своїх вимогах!.. А потім ще й хизуємося сумлінням чистим, впертістю у досяганні істини, що нам тоді здавалася незаперечною. А судді хто?..

Хазяйка дому стріла його колючим поглядом. Не пропустила, коли хотів пройти в "свою" кімнату.

— Її немає! — крикнула.

— Гуляти вийшла?

— Кобто... Забрала все й поїхала.

— Куди?

— А це вже, батечку, її саму спитайте, — підколупнула. — Може, коханця має...

Вибіг на вечорову вулицю, облізлу й сіру, наче стара шинель. День згас уже, а ніч ще десь барилася. Осіння ніч...

На перехресті взяв візника й поїхав на Малу Міщанську, у дім Астаф'євої, де проживала вона раніше, коли служила в Забіли-Білозерської.

Як розповів, що за біда його сюди пригнала. Забіла сполошилася і водночас зраділа.

— Немає в нас, Григоровичу, і не було. Казала ж вам...

— Образилася, — зітхнув Тарас. — Накинувсь ледь не з кулаками!.. Зірвавсь...

— Скажу вам вашу ж примовку: немає зла, щоб на добро не вийшло.

— Що доброго в самотині!.. Та ще коли, як кажуть, їдеш з ярмарку... — сказав Тарас печально. Й відчув, що груди стали немов скляні.

— Будь ласка, дайте ковток води... — простяг отерплу руку. — Із серцем щось...

Знайшов її на другий день. Там, де й шукав: прийшла, коли вже він поїхав до Академії.

— Вони не хочуть прийняти вас, — ввійшла в світлицю пані, яка сама ходила його послом.

— Чому?

— Не знаю. Каже: старий, бридкий, та ще й сердитий!..

— Я ж попросив пробачення...

— Не прийняли, не зводили, — сміялася Забіла в очі.

— Я напишу!

— Будь ласка. Ось вам папір, перо, чорнило... Я віднесу. Це ж так пікантно — служити своїй покоївці!..

Вернулася вона не скоро, але — бог змилювався! — із відповіддю Ликери.

— Ну, що? — подався до папірця, який тримала в руці Забіла.

— Соблаговолили прислати це послання! — вручила йому врочисто. — Примусили чекати вас — писали вельми трудно...

Він розгорнув поспішно і прочитав, не вірячи своїм очам: "Послухай, Тарас! Твоїх записок тут ніхто не потребує. У нас в сортирі паперу й так достатньо",

— Це... це вона писала?!

— А хто ж іще...

Світ почорнів, обвуглився.

Затис в руці той папірець і важко встав... Похитуючись, ступив чомусь холодною, як лід, підлогою і скрикнув — щось йому рвонуло груди!..

Отямившись, збагнув, що він у себе на антресолі. Лежить не в ліжку, а на підлозі, з якої тягне холодом, немов зі склепу... Спробував поворушитись — груди озвалися болем. Дихав і то ледь-ледь, бо кожен глибокий вдих відлунював у тій болючій пустці. Почулись кроки...

— Що тут? — спитав Саєнко.

Ледве добув із горла голос:

— Ходи сюди... Упав ось...

— Може, добуть вогню і запалити свічку?

— Мені б підвестись...

Згодом відчув, як дужі руки взяли його й піднесли... Так батько брав заснулого біля кабиці й вкладав на сіно в клуні або на полик в хаті... От тільки біль!..

— Нап'єтесь, може, ліків? — страждав над ним Саєнко. Уже горіла свічка, і видно було схвильоване його лице.

— То дай... — озвався тихо. Знав по собі, як важко бачити чужі страждання й не мати сили допомогти... Ох ті пекельні ночі біля малого Дмитрика, що згас в

Новопетровському!..

Слухняно випив ліки й ліг, удаючи, ніби йому полегшало.

— Йди спи, Іване, — мовив. — А свічка нехай горить... Вже ранок, мабуть, скоро...

— Який там сон... — махнув Іван рукою. Проте пішов. — Гукайте, коли чого!.. — озвався вже з майстерні.

— Гарзд. Ти спи...

Біль не вгавав. Помітив, що він навалюно збільшувався, коли лягав, тому підтягся трохи й сів, мов у кріслі. Що там у нього в грудях сталося?.. Якби заснути... Дихать стає все важче, ковток повітря коштує йому страждань... Чи скоро ранок?.. Забув, куди поклав годинника, й тепер мав ждати дзвону із Петропавловської. Без неї, бач, не обійтись... Заснути б!.. Даремно, мабуть, не попросив Івана дмухнути на свічку. Може, в пітьмі заснув би швидше... Самому йому не встати...

— Мамо!.. — покликав раптом матір і сам злякався.

— Ти все не спиш? — озвалася. — Співала ж тобі "Котка"...

— Я вже старий, нездужаю...

— Для мене ти сьогодні лиш народився... Принесла бабка погодувати — а очі в тебе сині, немов барвінок...

— Вони тепер уже не ті...

— Я пам'ятаю сині...

Зелененький барвіночку,

Стелися низенько...

Сльоза скотилася йому щокою, вусами...

Першим прийшов його повіншувати із днем народження Михайло Лазаревський. По тому, як розширилися в сердеги очі, Тарас збагнув, що вигляд у нього нині кепський. Та й біль у грудях не відпускав...

— Ну як тут наш новонароджений? — спитав Михайло весело. — Готовий приймать здоровлення?

Нагнувся, поцілував у щоку.

— Недобре мені сьогодні, брате... — сказав Тарас. — Погіршало мені вночі...

— Я вже послав за лікарем.

— Ти напиши Варфоломієві, що зле...

Замовк, оскільки кожне слово відлунювало у грудях болем.

— Приліг би... — ледь не плакав над ним Михайло. — Учора ж ти...

— Не можу лягти — болить... А де ж той Едвард Якович?

Чув голос свій, мов за стіною, далеко десть.

— Михайло!

— Я тут.

— Ти ж напиши... Де ж той Барі?.. Вогонь у грудях...

Кроків він не почув. І перших слів.

Побачив уже обличчя лікаря, який схилився над ним, щоб вислухати.

— Як ви? — спитав Барі.

— Підстрибую... — всміхнувся. — 3 ночі пекучий біль у грудях...

Барі нахмурих брови, приклав до вуха трубку. Не довго й слухав. Випроста'вся, сказав щось Лазаревському й став готувати мушку. Коли поклав на груди, Тарас відчув полегкість. Не став питати, що з ним. Хоч не хотілось вірити, відчув, що справді пора настала "риштувать вози в далеку дорогу"!

— Прийшла депеша з Харкова, — сказав Михайло тихо. — Вітають із днем народження, бажають щастя...

— Дякую...

— З Москви також, Михайло Щепкін...

— Добрий він чоловік...

— І з Нижнього.

— Спасибі всім...

Відчув, що очі йому стуляє спізнілий сон.

— Хтось відчинить квартиру... Й дайте ковток води... — озвався знову здалеку.

Коли заплющив очі, долинув голос материн, якого він згадав лише сьогодні...

Ходить сон коло вікон,

А дрімота коло плота...

Хотів гукнути матір, та побоявся сполохати її "Котка".

Став дрімоту сон питати: —

Де ми будем ночувати?..

Коли б іще побачити її лице... А душі мають лица?.. Інакше як впізнати свою рідню, померлих друзів?.. Чи то Брюллов за муки свої в Ісаакіївському попав у рай?.. А як нема нічого, окрім життя, на цьому світі білому?! Є добра пам'ять, діло, що ти зробив... І в народ — безсмертя твоє і всіх!..

Там, де хата теплесенька,

Де дитина малесенька...

Побачити б її лице!.. Бо як її впізнає у сонмі душ?..

Біль розбудив. А може, він і не спав, а тільки марив, змучений... У грудях клекотіло, так ніби там кипіло щось...

Над ним стояв Микешин. Щось говорив, тис руку... Оглушений нестерпним болем, не чув тих слів. Напевно, поздоровляв... Були тут ще Василь та Олександр — брати Михайла Лазаревського. Похмурі всі, стривожені... О, тут і Лев Жемчужников!..

Кивнув йому і запитав, ледь чуючи свій незнайомий голос:

— Є маніфест? Дали вже людям волю?..

— Немає.

— Вмру й не знатиму...

— Та що ти, батьку! Лікар мені сказав...

— Чи душі мають лица?

Присутні презирнулися.

— Зустріну там Брюллова, Жуковського...

— Ти нас усіх ще переживеш! — крізь сльози гукнув Жемчужников.

— А де Барі?

— От-от прийде, — сказав Михайло Лазаревський.

— Пробачте, що зіпсував так іменини...

— Видужаєте, то надолужимо! — утішив його Микешин.

У Петропавловській пробило третю.

— Волі ще не чувати? Що кажуть твої царі й вельможі? — всміхнувся до Микешина.

— Мої — мовчать. У них із гіпсу голови...

— У бронзі знову мовитимуть: "Шануйте нас, бо ми великі й славні!.." Де ж той Барі?..

Біль роздирав, накочувався, мов хвилі в морі. Мушка уже не діяла. Йому дали мікстуру...

Мов крізь туман із болю, побачив знову лікаря. Він щось писав... Напружився й почув його, дав відповідь, що впала, як у воду, у той туман...

Невдовзі відчув полегкість. Груди йому отерпли раптом, здерев'яніли.

— А де Барі?

— У нього ж ти не один, і гірші є, — сказав Михайло, щоб підбадьорити. — Ти будеш уже одужувати...

Хоч знав, що це пусті слова, на диво, йому хотілося повірити їм.

— Коли б мені діждатись квітня, рушив би на Україну... І не вернувся б!..

— Землю ще ж не купили, — сказав Василь.

— Пожив би поки в приятелів...

— Обрид тобі так Петербург? — спитав Михайло. — Славлять тебе, друкують...

— Слава, як колискова пісня, нагонить сон... Додому треба їхати, у свій народі..

— Поїдемо, Тарасе, вдвох, — сказав Василь. — Я буду вам за джуру.

— Для цього ти, Василю, вже заважкий, — всміхнувся. — На побратима тягнеш... Якби мені додому, я там ураз одужав би!..

— А так, а так... — погоджувався із ним Михайло. І тільки очі були у нього сумні-сумні...

Увечері прийшли Барі й Круневич. Похмуро, мовчки вислухали по черзі груди й мовчки зійшли униз.

— Консиліум... — сказав Василь... — Щоб двоє таких знавців та не здолали якусь там хворість!..

Йому ж тим часом гіршало. Як вислуховували, то повертали сюди-туди й збудили біль, що задрімав...

Вернулися два ескулапи. Глянув на них Тарас і, не спіймавши погляду, все зрозумів.

— Давати й далі ліки, — сказав Барі Михайлові. — Поставим другу мушку...

— Це криза, пік хвороби, — озвався і Круневич. — Узавтра буде краще...

— Весною ми поїдемо на Україну, — сказав Василь. — Дозволите?

— По-моєму, — стеноу Барі плечима, — це буде лиш на користь...

— Принаймні не зашкодить, — підтримав його Круневич.

Вони пішли. Михайло, що проводжав, вернувся з телеграмою.

Тебе здоровлять знову!

— Читай...

— "Петербург, Академія мистецтв, Тарасу Шевченку. Батьку! Полтавці поздоровляють любого Кобзаря з іменинами і просять: утни, батьку, орле сизий! Полтавська громада".

— Спасибі, що не забувають... — не скоро сказав Тарас. Чи біль, чи сльози йому здавили горло. Воістину: я сплю, а серце моє не спить! Він тут нездужає вже третій місяць, а вірші його мандрують по Україні, знаходять вірних друзів, а може, й послідовників ним розпочатих великих справ...

— Ви, мабуть, хочете побути самі? — спитав Василь.

— Заснути б...

— Поспи, поспи, — торкнувся його чола Михайло. — Ми там, внизу, посидимо.

— Ідіть додому, — тихо сказав Тарас. — Іван побуде...

— Вранці я забіжу, — не міг ніяк лишити його Михайло. Не помічав, що сльози тихо сканують йому з очей, виблискують у бороді.

— Спасибі тобі за все, Михайло, — сказав Тарас. — Не мав я жінки, брате, зате господь мене сподобив другом таким, як ти, братами твоїми милими...

— То вранці я забіжу...

Кивнув йому, всміхнувся крізь біль і жаль. Провів його очима, послушав добре знану його ходу... Хотів назад гукнути і щось сказати важливе, та голос десь подівся!.. Ат, все одно... Важливі нині тільки життя і смерть... Не через те, що він боїться смерті, — вмирати всім не хочеться, — а через малість зробленого для України, для волі й долі рідного свого народу. Може, якби відчув, що мало так лишилося йому на світі жити, і зосередив усю свою увагу і силу всю на основному, то мав би більші успіхи... Або не мав би й того, що є... І все-таки, якщо признатись щиро, згайновано часу немало. І мало так написано за ці роки поезій... А в них же, в них його найбільша сила!.. Малюнки що — подивляться, похвалять чи погудять і йдуть собі... Поезія ж — огненний меч, що захищає правду й карає зло!.. Невидима і всепроникна зброя, що множитья в серцях людей, гуртує їх у легіони мислячих і небайдужих. А там, де думка і совість, там — перемога істини!..

У Петропавловській куранти били північ. Розпочиналася нова доба... Для нього ж ці удари розпочинали і сорок восьме коло його життя!.. Аж сорок восьме... Лиш сорок восьме... Мало це чи багато? Старість чи тільки зрілість?.. Дід он прожив удвічі більше!.. А батько й мати?.. А Катерина — його сестра...

Потріскуючи, спливала свічка, танула... Чомусь йому здалось пророчим її горіння, і він дмухнув, аби не дати вогникові дійти кінця і згаснути в калюжці лою. Біль пронизав од того руху груди, затьмарив молоко!..

Уже в п'ятні вслухався, як затухає, зменшується гаряча хвиля... Тихо, немов скрадаючись, вернулася думка... Дивно, але думки, його нічні самотні й щирі думи тамують біль...

Двором, куди виходило його вікно, пробіг хтось, хруськаючи тонким льодком. Минулий день був теплий, ледь не весняний, а ніч, видать, із морозцем... Як там не є, а по зимі...

Почувся сміх. Жіночий, схожий вельми... Та цур йому! Минуло вже півроку, а він, той сміх Ликерин, не затихає в його душі... Йому здається іноді, що винен сам, що мав би так повестися, аби дрібне не затулило суті, а чорна хмара рабства не заступила їм сонця волі... Он Лев Жемчужников узяв просту, кріпачку, а як живуть!.. А скільки тобі лишилося того життя?.. Хто знає... Можливо, в тій любові, в тому одруженні і переміні було його здоров'я, його літа... Він відчував, він намагався вирватися з цього старого склепу, із Петербурга, з жандармських рук на волю, на Україну, на крутолобий берег свого Дніпра!.. На жаль, вона, його остання люба, не зрозуміла його душі, не піднялася серцем своїм жіночим над напівсонним розумом і марнотою світу, в якому гірко виросла і розцвіла... Обох згубила, бідна... Вона, можливо, і не збагне, ким мала стати і ким не стала по пустоті своїй душевній, а він відчув від того дня, що в грудях носить камінь, який весь час зростає і важчає... Дивно: була любов, а став холодний камінь...

Бр-р! Як тут вогко й холодно!.. Як душать стіни, темрява!..

Добув вогню і запалив, тремтячи й задихаючись, низьку застиглу свічку.

Пробило першу ночі. Коли б поспати трохи... А сон не йде, а думка б'ється-в'ється, неначе зігнана з гнізда пташина... Може, вона помітила тінь чорних крил?.. Та ніби ж йому полегшало... Біль ледве-ледве жевріє... Як і тоді, коли з'явився він біля серця вперше, в безсонні ночі страдницького кохання...

...Йдучи з обіду, бачив ключ журавлів. Летіли в сірім небі й кричали тужно... Сфінкси їх провели байдужим камінним зором, а він, Тарас, прикутий до Фонтанки, ледь не заплакав, дивлячись на їхній лет... Чого вони, сердешні, так припізнилися, хто не пускав?..

Тепер сидів у темній своїй майстерні, а думкою летів на південь, туди, де ясно й тепло, де золотом горять гаї і терпко пахне яблуками й отавою... Він не просив ще дозволу поїхати на Україну, та з дечого вже зрозумів, що й академік Тарас Шевченко на ланцюгу в синьомундирих і що йому не вільно їхати, куди захоче, і жити там, де прагне його душа...

А журавлі летять собі

Додому ключами.

Плаче козак — шляхи биті

Заросли тернами...

Згадався вірш, написаний ще того року, як викупили його з кріпацтва. Минуло ледь не чверть століття, власне, життя його минуло, а й досі між ним і рідним краєм — тернистий шлях!..

Узяв портрет зі столу. Тут він ще дужий і молодий. Зі свічкою в одній руці й пером у другій... Влітку зробив офорт... Тоді вже його поймала туга за втраченими давно літами. Мов відчував, що незабаром кинуть йому в обличчя, як звинувачення, що він старий...

Лише тепер побачив, що написав "Плач Ярославни" на цьому ж таки офорті. Попав

під руку, видно... Як вірші йдуть, то пише, де завгодно. Було, й на стінах просто... Було, було!..

— Дозвольте?

— А-а! Заходь, заходь, Миколо, — устав назустріч Гербелю. — А я оце сиджу собі та й згадую свою далеку молодість...

— Я пам'ятаю вас молодим, у Ніжині, — подав Микола руку. — Таким, як я оце тепер... Й ви написали мені в альбом: "За думою дума роєм вилітає..." Який я був тоді щасливий!..

— А нині я щасливий, що ти прийшов, — обняв Тарас хоч молодого віком, але старого приятеля.

— Хіба вже хтось вам показав?

— Що?

— Таж "Кобзар" російською... А я хотів вам особисто!..

— Ні, ще не бачив.

— Справді? — засіяв Гербель. — Ось він! — дістав із саквояжа. — Прошу любити й жалувати...

Дивно було тримати в руках свою на іншій мові книжку. Все те і ніби якесь чуже... Перекладали Крестовський, Курочкін. Берг, Мей, Плещеев, Михайлов і, найбільше, звичайно Гербель, сам видавець.

— Спасибі тобі і всім, — розчулено сказав Тарас.

— Це наш святий обов'язок. І щастя! — мовив Гербель. — Дозвольте, я тут напишу... Присів до столу, узяв перо.

— Тарасу Григоровичу Шевченку, — казав уголос те, що писав, — від шанувальника його таланту й перекладача та видавця його творів Миколи Гербеля... А що це у вас таке? — узяв офорт із "Плачем Ярославни".

— Почав переклад "Слова о полку Ігоревім"...

— Давно?

— Ще влітку.

— Скільки вже переклали?

Лише махнув рукою. Щоб не Ликера, точніше, щоб не його любов до неї, то, може, все зробив би... А втім, не тільки його невдале сватання та женихання тому виною...

— А землю вже купили біля Дніпра?

— Ще ні. Не хочуть мені продати панки-ляшки. Купую вже більше року...

— Справді, це хтозна-що! А ви купіть на брата або сестру.

— Вже пробував. І нині брат Варфоломій в одному місці моститься... — сказав Тарас. — Поїду на Україну... Оце дивлюся, що б вам подарувати...

— Автограф!

Усміхнувся, узяв із купи аркушів рукопис вірша, написаного не так давно, й подав Миколі Гербелю. Той ухопив і став читати вголос:

Поставлю хату і кімнату,

Садок-райочок насаджу.

Посиджу я і походжу
В своїй маленькій благодаті.
Та в одині-самотині
В садочку буду спочивати.
Присняться діточки мені,
Веселая присниться мати,
Давне-колишній та ясний
Присниться сон мені!.. і ти!..
Ні, я не буду спочивати,
Бо й ти приснишся. І в малий
Райочок мій спідтиха-тиха
Підкрадешся, наробиш лиха...
Запалиш рай мій самотний...
Замовк. Дістав хустину і витер очі.

— Жінки, жінки! — озався. — Все зло від них!

— І наші матері були жінками... — тихо сказав Тарас.

Помовчали. Микола нишком перечитав ще раз вірш, згорнув ласкаво аркушик і заховав собі в кишеню.

— Дякую. Я став сьогодні багатцем! — всміхнувся. — До речі, ви пам'ятаєте, з ким приїздили в Ніжин, коли ми з вами стрілися? То він прибув у Петербург, питав про вас.

— Чужбинський?

— Еге.

Тарас нахмурився.

— А чи читали його паскудну оду цареві й зброї, що він вмістив у "Русском инвалиде" чотири роки тому?

— В "Санкт-Петербургских ведомостях", — поправив чемно Гербель.

— Читали отже? Підлість, та ще яка!

— Не перший і не останній...

— Я ж з ним дружив, — сказав Тарас. — А цим лестивим опусом він ніби плюнув мені у саму душу!.. Солдатові, в страшній пустелі...

— Хто з нас, Григоровичу, не без гріха...

— Поет не має права на гріх відступництва. Інакше він не поет.

— Як точно й страшно сказано!..

Тарас промовчав. Згадував готель "Царьград" в Чернігові, де він платив своїми й за Олександра, що мав незборну пристрасть до самовара, й Новопетровський забутий богом форт, де прочитав довжезний вірш Чужбинського...

— То я піду, — сказав Микола тихо, помітивши його задуму. — Дякую за подарунок.

— Спасибі й вам за книжку! — обняв Тарас за плечі і так провів аж до дверей.

Вернувшись, сів на диван й узяв "Кобзарь", що пах приємно фарбою...

За кілька днів і справді пан Афанасьєв, він же Чужбинський, прийшов провідати старого друга. Стяв у порозі, руки розкинув крилами і запитав:

— Не впізнаєш, Григоровичу?

— Ні.

— Та не може бути! Невже я так перемінився?

— Напевно.

— Я — Чужбинський. Тепер впізнав? — пішов до столу, не опускаючи своїх рук-крил.

— Ні, ні! Сюди не можна! — спинив Тарас його порив. — Кислоти тут шкідливі! Сідайте там, біля дверей.

Чужбинський сів, знітившись (Тарасові аж стало жаль бідаху), дістав хустку й витер спітнілий лоб.

— Гадав, що ми... — озвався, — що наші мандри, бесіди...

— Я теж гадав... — сказав Тарас похмуро, не полишаючи різця і дошки, — Гарні були часи.

— Ти не забув? — зрадів Чужбинський. — Ісківці, поїздку в Ніжин, Київ...

— А ви?.. Сидіть, сидіть! Тут небезпечно.

Чужбинський, що був подався до столу, вернувся, сів, а далі встав.

— Як вам живеться нині? — спитав теж сухо, офіційно.

— Спасибі, добре.

— Вас одностайно хвалять, підносять... Можна і запишатися...

— Звичайно.

Тиша, яка запала раптом, була важка, неначе мерзла, сира земля.

— Я вже піду... — непевно сказав Чужбинський.

— Дякую, що завітали.

— Пробачте...

— Йдіть здорові...

Як зачинились двері й затихли кроки у коридорі, Тарас поклав різець на стіл. Щось підмивало його вернути товариша, сказати, що це був тільки жарт, що він йому прощає дурний той вірш, що хто з нас, правду кажучи, не без гріха, — як тут сказав недавно Микола Гербель, — та він не встав і не побіг. Всепрощення не менший гріх, ніж зрада та плазування в ногах у сильних світу!.. Постарів теж Олександр... Це ж скільки вони не бачилися? Аж чотирнадцять років!.. Волосся, правда, в нього густе і чорне... Борідка також... Господи, навіщо ти так роз'єднав старих і добрих друзів?.. Ти ж заповів прощати ближнім малі гріхи... Цей гріх — тяжкий!.. А ти спитав, дізнався, що спонукало його вчинити і як велось потому твоєму приятелеві і землякові? Можливо, він покався, і бог йому простив колишню слабість?..

Заплакало дощем вікно. Майстерня миттю виповнилася густим осіннім мороком, що брав за душу, серце стискав журбою...

...Про те, що Лев Жемчужников вернувся із Парижа й тепер живе неподалік, Тарас почув од Куліша. Приніс надвечір коректуру в його друкарню, де мала вийти "Катерина", аж тут Панько. На диво, був привітний, і навіть дружній. Може, його так гарно стріли на Україні, що він собі дозволив віднині бути великодушним.

— Наш спільний друг у Пітері...

— Хто?

— Лев Михайлович.

— Четвертий брат Жемчужникових?

— Еге, — всміхнувся. — Вчора я слово дав вас познайомити...

— То познайом!

— Не можна ж так, — здвигнув плечима, — зразу... Хай при нагоді...

— Де він живе?

Куліш назвав адресу. І враз додав, заскалившись:

— В його родині ти цар і бог... Всі люди трійці моляться, вони ж, Тарасові, четвертому...

— І де в тобі та злість береться, Пантелеймоне!.. — сказав Тарас. — Та в нас роботи стільки, що вистачило б на добру сотню таких, як ми, Шевченків і Кулішів...

— Шевченків і Кулішів! — скривився Пантелеймон. — Ти й тут попереду, — пожартував, хоч видно було й сліпому, що цей ранжир помулює йому всерйоз.

— Став навпаки.

— Куліш і... не звучить!.. Як коректура?

— Вичитав.

— На днях дадуть і "Гамалію". Дозволили, то треба швидше пускати в світ!

— Хіба я проти...

— Ну, будь здоров, бо в мене тут ще справ та справ! Служу тобі... — всміхнувся. А чи заплакав серцем. Хіба збагнеш цього Панька!..

Хоч був ще тільки жовтень, а вечір уже стояв зимовий, сніжний. Вітер гуляв проспектами й нахабно ліз під поли, неначе унтер з обшуком... Як не старається забути ті тяжкі роки, вони живуть у ньому, приходять снами, спогадами чи навіть образами — як цього разу. Добре, що одягнувся тепло, в кожух та шапку-бирку, не пропаде. Ця осінь якась холодна вельми. А може, сам став мерзляком... І справді, він почав боятись холоду, шукать тепла. Це старість чи якась хвороба?.. Бр-р-р!..

На Морській взяв візника, закутався і так дістався дому.

Майстерня стріла тишею, що виповняє пустки й оселі літніх парубків. Грубка була уже ледь тепла й повільно гріла руки. Темрява стояла затхла, кисла: сьогодні він гравірував. Для гравера в майстерні жити кепсько. Та ще в такій, де спальня на антресолях... Вже був найняв квартиру, куди привести мав молоду, і дров купив на зиму... Забути все, з корінням вирвать, витравити!..

Сів на диван, бо підкосились ноги. Солдатський ще ревматизм дає про себе знати, нагадує, що він не спить, а лиш дрімає... Господи, яка гнітюча штука самотина!.. Ці вечори, ці ночі... Щось скажеш мимоволі чи запитаєш, і ті слова потонуть страшно в тиші, не одізвуться відповіддю, не вродять іншу думку...

Стягнув холодну шапку, струсив її. За звичкою, бо сніг не йшов сьогодні. Пробило десять... Треба було не йти додому, побути десь серед людей... Напитись навіть!.. Боже, не допусти ганьби такої! Привід завжди знайдеться — горя в усіх достатньо. А ще

журба, невдачі, біль... Несть їм числа!..

Рішуче встав, оглянувся. Холодний sklep... Піти хіба до Льва Жемчужникова?

Коли то ще Куліш надумає їх познайомити!.. Навмисне зволікатиме, аби Тарас не заступив його собою в душі людини, що прихилилася до упослідженого народу, відчула в ньому силу й красу духовну, навіть взяла собі дружиною його дочку-невольницю... Ні, він повинен зараз же побачить їх, обняти!..

На набережній, якою йшов, тяглась легка поземка, крутило снігом на перехрестях. Нева ще не замерзла, текла широко й чорно, погойдуючи стрункі вітрильники, які терпляче ждали, коли почнуть розводити міст. Все дужче пахло морем...

До Дев'ятнадцятої лінії діставсь, коли пробило вже одинадцятку. Одне вікно світилося, і визначивши, що це його, Жемчужникова, Тарас піднявся й постукав тихо в двері. Потому вдруجه, втретє. Почулась чиясь хода, невдовзі стукнув засув....

Він увійшов і вгледів гарну жіночку, що, затуляючи рукою свічку, з острахом вп'ялась у нього поглядом.

— Я думала, що чоловік...

— Аж це земляк! — всміхнувся.

— Невже... Тарас Григорович?

— Він самий. Добрий вечір!

Не стямився, як обнялися й поцілувалися, мов давні добрі друзі.

— А як же ви мене впізнали, серденько? — спитав уже в вітальні, сідаючи в зручне глибоке крісло.

— Ви геть такий, як на портреті, який Куліш привіз у Париж для літографії.

Вона так легко вимовила трудне останнє слово, що не повірив би, якби не знав, в її просте походження. Заскімлило десь біля серця...

— А де Левко? Пробачте, Лев Михайлович... — спитав аж надто вже по-родинному як для знайомства.

— Для вас — Левко, — всміхнулася. — Коли б ви знали, як він вас полюбив!

— Мене чи вірші? — хитро спитав Тарас, згадавши, як сестра Толстої бесідувала з Ликерою.

— А то хіба не все одно? — подивувалася Левкова жіночка. — І книжка у вас "Кобзар", і вас повсюди звуть Кобзарем... — загнала його в куток.

Йому така поразка була приємною. Проста селянська дівчина за кілька років оволоділа принаймні мінімумом потрібних знань, щоб стати другом, а не лише дружиною, освіченому художнику. Чому ж таіс всі стривожилися і возопили, як він посвтався до Полусмакової? В Ликери гострий розум. От тільки...

— Ваші вірші Левка мого, як він сам каже, переродили, душу йому вдихнули в тіло, — розповідала до болю гарна господиня. Бувають же такі вродливі люди!..

— Пробачте, я не хотів... — сказав Тарас.

— Чого, Григоровичу, ви не хотіли? — нахмурила рівненькі чорні брівки. Як видно, тут не пожартуєш...

— А як вас звати?

— Ольга. Левко мене так називає. А я була Килиною...

— І як же ви в Парижі, не знаючи, пробачте, мови їхньої?.. — спитав Тарас.

— Навчилася. Мене Левко почав одразу вчити, як тільки ми повінчались... Вибачте.

На діток треба глянути, — схопилась з крісла.

— Хоч краєм ока можна?.. — спитав, також підводячись.

— Будь ласка! Ви одружені?

— Ні... Скільки їх?

— Вже двійко, — всміхнулася.

Дитяча була простора, й ліжечка у ній пливли, немов човни широким чистим ставом...

Віддавши йому підсвічник, Ольга пройшла пройшла навшпиньки, вкрила і повернулася.

— Мої перлинки... — мовила таким щасливим тоном, що затремтів йому в руці веселий вогник свічки.

Вони сиділи в кріслах і розмовляли жваво, коли прийшов додому Левко Михайлович.

— О! — тільки й мовив, вгледівши, що в домі гість.

— Не впізнаєш? — спитала Ольга.

— Ревнощі мені заслали очі, — всміхнувся Лев.

— А я такий!.. — сказав Тарас.

— Шевченко?!

Вони зійшлись серед вітальні й поцілувались тричі, неначе добрі друзі, які давно не бачилися. Аж сльози виступили обом в очах.

— Поплачемо? — спитав Тарас.

— Возрадуємося! — гукнув господар. — Жінко, неси нам каву чи щось таке!

— Коли вже нести, то — щось таке... — всміхнувся. — Ми ж козаки... І ти козак! По духу і по ділах, — обняв Левка. — Спасибі тобі за все!

— То дяка вам...

— Кажи мені, як брату, "ти". Нас побратала, Левку, любов до правди й волі!.. Гаразд?

Жемчужников лише кивнув.

З'явився столик, пляшка, якісь наїдки. Що то, як в домі є жіночі руки!..

— Згадав сумне? — помітив його журбу господар.

— Хотів недавно взяти собі дружину...

— І що?

Махнув рукою.

— Прошу, прошу до столу, — запоспішав, аби змінити тему, тактовний Лев Михайлович.

Прийшла Килина-Ольга, й вони утрюх взялись до пляшки французького якогось трунку, що дивно пах.

А в Петербурзі стояла мерзла осіння ніч, дув з моря вітер, воду вганяв назад у

чорну, тугу Неву, й кричали десь на набережній: "Побережись!.."

...Нарешті, чадолубивий і мудрий цар Олександр дозволив новий журнал "Основу"! Минуло тільки десь трохи більше року, як подали прошення, а він вже дав свою високу згоду, благословив. Тепер пора було до діла братися, творити те велике диво. Жоден із сотворителів не мав у цьому досвіду й не уявляв, з якого боку братися, а слід було якнайскоріше зробити перший номер і далі йти.

Микола Чернишевський немов дививсь у воду, коли казав, — іще торік весною! — що пильнуватись найбільше слід Пантелеймона Куліша. Від нього суть добро і зло "Основи". Добро, бо він сам міг заповнювати наполовину всі номери, а зло — що круто і войовниче потяг журнал на манівці, до хутора, вважаючи, що саме там народжується і визріває нова Україна, виплекана на старожитніх звичаях та добродетелях...

Це зібрання фундаторів та авторів було гаряче вельми. Слова, які раніше розносив вітер та випадкові гості, віднині мали переливатись у справжнє діло, в книги, що розлетяться птахами по Україні...

Василь Михайлович виймав раз по раз хусточку і витирав на лобі піт. Так, нелегка ти, шапка редактора!..

— Не можемо ми, браття, бігти за "Современником"! — гримів Куліш. — Не можемо. Хай вибачить мені наш гість, — зиркнув на Чернишевського, підкресливши таким звертанням, що той не має права голосу, — та я глибоко впевнений, що мусимо вести часопис своїм шляхом, осібним. Народ наш ще ледь прокидається, і він од нас одвернеться, якщо ми дуже побіжимо...

— Для цього ви й даєте "Листи із хутора"? — спитав Тургенєв тихо. — Цей мужичок...

— Полупанок! — сказав Тарас, не витримавши. — А може, й пан, що затаївсь на хуторі.

— Цей хуторянин — що божий глас, оракул, — докінчив думку Іван Сергійович.

— Складеться швидко враження, що під його сопілку... — хотів було сказати щось Чернишевський. Але Куліш його одразу ж перебив:

— Вам не збагнути, вибачте, українську душу.

— Дивно... — всміхнувся той. — Шевченкову я розумію...

— Він виріс на чужині, його душа...

— Спиніться, Пантелеймоне! — гукнув Чужбинський. — Так ви...

— Не заважай! — одбився Куліш сердито. — Ми маємо не про Шевченка дбати, а про народ та рідний край.

— А він хіба не частка того народу, не дух його? — втрутився і Костомаров.

— Я можу тут сказати слово правди? — спитав Куліш у повній тиші. Йому ніхто не відповів. — Спасибі, що дозволяєте... — скривився в гострій посмішці. — Шевченко — син народу, великий син. Ніхто цього, панове, не заперечує...

— Ми збилися з шляху, яким сюди прийшли, — сказав Тарас. — Народжується новий журнал, і зараз тут вирішується, яким він буде... Мусимо іти вперед, від хутора, а не на хутір. Ти ось сказав, Пантелеймоне Олександровичу, що дбати маємо ми про

народ... Це правда. То як же ми, про нього чесно дбаючи, почнем журналом кликати його назад, у темряву та забобони, коли і так, сердешний, він там засидівся через неволю? Задкують тільки раки... А ми ж, панове, вільне козацьке плем'я, що пронесло дух волі та світло знань і по землі Росії!.. Ти ж це читав, ти знаєш...

— А що за це одержали? Кріпацтво, — хмуро сказав Куліш.

— То інша мова. Йдеться про майбуття, про визволення не тільки душ, а й помислів. Часопис наш повинен бути на висоті подій та дум, що визначають поступ. І гріх було б, розпочинаючи таке велике діло, не використати усе, що є найкращого, скажімо, досвід "Современника"...

— Гіркий це досвід, — сказав Куліш.

— То як для кого, Паньку. Для декого журнал і справді гіркіший редьки...

— Оскільки в нас один часопис поки що, — озвався знову Костомаров, — то в ньому маємо вміщати усе цікаве та необхідне. Відтак наш диспут, власне, втрачає сенс...

— Програма все ж повинна бути, — сказав редактор Білозерський. — Без неї важко тримати курс; як кораблю без компаса...

Розмова враз, хтозна-чому, розпалася на кілька менших. Купками дискутували далі, й редакція — вона ж квартира Білозерських — перетворилася на невеликий шарварок, де шуму було багато, а діла грохи.

— Як там твої перлинки, жіночка? — спитав Тарас Жемчужникова, також запрошеного на зібрання.

— Спасибі. Усе гаразд.

Чужбинський пройшов повз них, вклонившись. Якийсь нещасний, схудлий... Чи не захворів часом?.. А може, так карається отим гріхом і карою, що відбулась при зустрічі. Як там не є, а він зробив немало, принаймні як етнограф...

— Обід! Прошу до столу! — збирав господар знову своїх гостей. За ним пливла, мов лебідь, його дружина мила, що погарнішала і роздобріла, як народила сина...

Прощаючись, Тарас не зміг утриматись, щоб не заглянути і до дитячої, куди пішла Надія Олександрівна.

— А як тут мій хрещеник? — спитав тихенько. — Виріс за кілька днів, що я не був?

— Аякже!..

Хлопчик лежав, розкинувши широко ручки, плямкав ротом.

— Скільки це вже йому?

— Дев'ятий місяць.

— Скоро вже побіжить...

Кімната враз розмилася йому в очах...

Поспішно вийшов до передпокою і мовчки став одягатися. На сходах вгледів, що йде не сам. Чужбинський ступав з ним поряд, як по льоду.

Внизу спитав несміливо:

— Куди ви? Додому?

— Ні. Піду до Вольфа Невським...

— До Невського нам по дорозі.

— То й добре...

Йшли якусь часину мовчки, понастовбурчувавшись, як горобці. Нарешті Тарас не витримав і запитав:

— Що діється на Україні?

— Всі волі ждуть.

— Всі?

— Так. Пани зі страхом. А кріпаки з надією. Не чути про маніфест?

— Нема нічого певного, — зітхнув Тарас. — Щось схоже, що не дадуть землі народу.

— Певно. То ж капітал, багатство панське...

— Як кажуть, ворон воронові очей не виклює... Коли б народ сам визволився, то мав би й землю!..

Якийсь панок оглянувся на ті слова.

— Писали там, за Каспієм? — спитав Чужбинський.

— Трохи.

— Чому ж "Кобзар" без тих поезій вийшов?

— Цензура. Й так ще слава богу!.. Тягали більше року по комітетах. Ви ж бачили, як покалічили усе й старе.

— Гадав, що то самі ви...

— Такої! З глузду я ще не з'їхав.

— Вибачте...

Зелений міст одкрився раптом простором, серед якого стриміли тільки його чотири вежки.

— То, може, й ви зайдете? — спитав Тарас, спиняючись біля кондитерської.

— Зайду.

У Вольфа було народу мало, й вони, вмостившись осторонь, замовили собі по склянці чаю з ромом.

— Марка Вовчка читали? — спитав Тарас, згадавши, як він сюди заходив з Марією та Опанасом.

— Так... проглядав...

— Візьміть і прочитайте. Шекспір у прозі! — вигукнув ледь не на всю кондитерську. Притишив голос і розповів, як Кулішеве переднє слово збило його колись із пантелику і як він потім відкрив для себе чари Марка Вовчка.

Чужбинський зашарівся, і, може, це штовхнуло Тараса мовити про те, що стало між них марою:

— Певно, ви здивувалися, що я вас так ото зустрів?

— Якщо по правді...

— В душу мені колись ви плюнули.

— Я?!

— Ще страждаючи в отій пустелі, я прочитав ваш вірнопідданський довжезний вірш...

— А-а!.. То було потьмарення... Здалось мені, що новий цар... Хоч соромно, а не

поправиш. Що написано пером, того не виволочеш і волом!..

Це каяття приємне було Тарасові. Не сумнівався в щирості, бо знав-таки Чужбинського, з ним солі з'їв нехай не пуд, а все ж не мало.

— Добре, — поклав свою долоню йому на руку, яка біліла знічено на скатертині. — Вважатимемо, що ти спіткнувся, але не впав...

— Їй-богу, я!..

— Став могорич, — всміхнувся, бо й сам зрадив. — Ще склянку чаю з ромом!

Життя, вважай, проживши, не знав, яке то щастя вернути в серце друга, розбити лід відчуженості...

...Читання, яке відбутись мало в залі Пасажу, розбурхало Тарасу душу. За всі свої замало не сорок сім він ще ніколи не виступав, немов актор, при публіці, не уявляв, що саме слід читати. Вистави в Новопетровському, в яких він грав, не йшли ні в яке порівняння з цим нововведеним літературним дійством у центрі Петербурга...

Ще з ранку вліз у груди біль, якраз побіля серця... Ні, страху він не відчував. Було щось інше, глибше. Він намагався спершу його збагнути, визначити, а потім кинув цей безнадійний замір і став себе настроювати на героїчно-байдужий лад. У "Петербуржских ведомостях" вже повідомили, хто виступає, народ розмів одразу всі геть квитки, й тепер одне лишилося — іти й читати. Може, якби читав у Києві або ж у Канові, де мав поставити хату і доживати віку, він так, напевно, не мордувався б, знаючи, що всі збагнуть прочитане, візьмуть у серце. Як їй, Санкт-Петербурзькій публіці, донести те, про що його поезія, за що болить скорботна його душа!..

О третій зайшов Семен. Великий, гарний, всепоглинаючий своїм могутнім голосом.

— Чого це ти так зажурився? — гукнув з порога.

— Маю іти в Пасаж, на публіку, — зітхнув Тарас.

— То й що? Я ледве не кожен день...

— Ти — лицедій, а я поет...

— То й що?

— А раптом виявиться, що я писав не так, не те...

— Та хто ж у всій Росії від тебе пише ліпше! — впав на диван.

— Ти не суддя, бо ти мій друг, Семене...

— Такої! — знов підвівся. — Хто це сказав: "Платон мій друг, а істина — ще більший друг"?

— Напевно, Арістотель.

— О! Мудрий був чоловік, — підніс угору палець. — А ще сказав великий грек, що... треба нам пообідати.

— Де?

— В земляка, по-нашому.

— Гаразд. А поки я збиратимуся, ти заспівай впівголоса якоїсь пісні... Просить чогось душа...

Семен притих, замислився. А потім мовив сумно;

— Сьогодні раптом зринула одна з дитинства... Де не ходжу, що не роблю, бринить

у серці...

Скинув густі широкі брови і заспівав:

Гей же, да журба мене скрутила,

Да журба мене зсушила, да гей!

Гей же, за чужими волами ходячи

Да чужі вози мажучи, да гей!

Гей же, ой крикнули журавлі,

Да ходячи по ріллі, да гей!..

— Чого ти плачеш? — вгледів сльозу в очах Тарасових.

— Цю пісню батько колись співав, вмираючи...

Запала тиша. Чути було, як б'ється в шиби колючий сніг...

— За чужими волами ходячи да чужі вози мажучи!.. — зітхнув Тарас.

— Така вже доля наша... — додав Семен.

Одягшись мовчки, вийшли на білий світ. Сніжок трусив ліниво, сонно. Іноді зривався вітер, кидав його в обличчя. Осінь...

Пасаж зустрів вогнями та велелюддям. Багато було таких, що не дістали раніш квитків, і прагли зараз якось пройти до зали. Дивно. Читання тільки розпочалися, а вже на них такий великий попит, ніби на італійську оперу...

Як і було домовлено, ввійшов з бічного входу, роздягся, — тут уже висіло кілька всіляких шуб, — і в супроводі Михайла Федорова, секретаря Літфонду, пройшов у ту кімнату, з якої мали вони виходити на кін читати твори.

Вже всі були на місці, крім Достоевського.

— Добри вечір! — сказав Тарас якимось дивним голосом. Чи тут була така акустика, чи сталося щось із ним самим. Весь день болить десь там, де серце...

— Здрастуйте, — ступив йому назустріч Майков. — Вже бачили новий "Кобзар", російський?

— Аякже. Гербель мені приніс, подарував.

— У "Светоче" вже є рецензія.

— "Семейный круг" теж відгукнувся. Здрастуйте! — подав Полонський руку. — Пішла, пішла, Тарасе, слава по Русі!

Писемський, що проглядав газету біля підсвічника з трьома свічками. Гмикнув.

— І слава, други милі, буває різна, — мовив, коли відчув, що всі на нього дивляться. — Лиха і добра...

— Тобто? — нахмутив брови Майков.

— Розбійник теж буває славним...

— Щось я тебе, Олексю Феофілаковичу, не розумію, — сказав Полонський. — Ніби тебе взяли й перемінили...

— Все змінюється — нам кажуть мудрі! — не втерпів Бенедиктов, що був між них найстарший.

— І ви? — всміхнувся Майков.

— І я... Причім, хоч як не дивно, у кращий бік...

— Це так, — підтримав його Тарас. — Я й досі ще пам'ятаю переклад ваш із Барб'є, "На новий рік", який почув на Волзі...

— Панове, починаємо! — ввійшов Михайло Федоров.

— А Достоевський? — спитав Тарас.

— Прийде. Почнемо з вас, Володимире Григоровичу, — вклонився Бенедиктову.

— Ну що ж... — підвівся той. — Але, панове, як *primus inter pares*!.. Як перший серед рівних, — додав, зиркнувши на Тараса.

Невдовзі зала вибухнула тривалим шквалом оплесків. А потім враз притихла, й полився рівний голос, який читав палкі й співучі вірші.

Вбіг Достоевський.

— Вибачте... Здається, я припізнівся трохи...

Подав Тарасу руку, а потім іншим. Писемський загородив себе газетою, удавши, що не вгледів і не почув появи Достоевського. Той уклонивсь газеті і відійшов.

— Читає Бенедиктов? — спитав Тараса. — Як ви, не боїтеся? А я тремчу... Вже нерви геть... Жахи ночами сняться...

— Мені також — бій барабана, — сказав Тарас.

— Жандарми діло знають.

— Царі незгірш...

Нахмурившись, Федір Михайлович бочком, бочком пішов у темний закут і затаївся в кріслі.

За Бенедиктовим читав Полонський...

Тарас, як висловився дотепний Майков, був на десерт.

Виходив на кін напружений, але спокійний. Всіх прийняли сердечне, щиро. Чим же він може викликати несприйняття...

Шквал оплесків його спинив за кроків п'ять од кафедри. Здавалось, море, збурившись, влилось дев'ятим валом у невелику пасажну залу...

— Шевченку слава!

— Мученикові за волю слава!

— Віват! Віват!..

Далі він вже не чув окремих слів — усе втонуло в бурі, що одізвалася у нього в грудях болем, густою млостю... Потім із шуму моря вирвався бій барабана, крики:

— Тягни носо-ок! Тягни носо-ок!..

Біль, жаль і сльози зринули йому до горла, забили дух.

Схопив лице руками і вибіг з кону...

Його спинив хтось лагідно, подав води... Чув, як об склянку зуби вистукували йому зорю...

— Ну як?

— Вже ліпше...

— Зможете туди вернутись?

— Треба...

Коли він знову вийшов, його зустріли оплесками і зливою вітань, здоровлень.

Вийняв з кишені аркуш з віршами, ледь розгорнув — так руки йому тремтіли — й почав читати. Це був уривок із "Гайдамаків".

Стало, немов у вусі, тихо. Слова його спочатку падали неначе груддя, в тишу, а потім позливалися в рядки із криці. Голос його зміцнів, а з ним і тіло. Чувся, як молодий, такий, яким писав поему. Вже не було довкруг нічого — тільки людські уважні очі, які світили зорями в напівпід'їмні. Фрагмент давно скінчився, а він читав по пам'яті — могутній і молодий!..

Зробив коротку паузу, яку заповнив новий прибій овацій, ковтнув води зі склянки, яку йому завбачливо подав Михайло Федоров, і знову став читати.

Вже інший твір, гарячий, немовби тільки вихоплений з його душі:

Думи мої, думи мої,

Квіти мої, діти!

Виростав вас, доглядав вас, —

Де ж мені вас діти?

В Україну ідіть, діти!

В нашу Україну,

Попідтинню, сиротами,

А я — тут загину.

Там знайдете щире серце

І слово ласкаве,

Там знайдете щирю правду,

А ще, може, й славу...

Передихнув, утер сльозу, що впала йому на щоку, і закінчив, неначе палку молитву богів:

Привітай же, моя ненько,

Моя Україно,

Моїх діток нерозумних,

Як свою дитину!..

Стояла довго тиша.

А далі щось таке зчинилося у переповненій людьми й чуттями залі, що він знеціямивсь знову...

Лежав у тьмі з розплющеними очима й не розумів, що сталося. Біль десь пропав... Поворушивсь, а потім сів і звів ноги — хоч би тобі озвався!.. Не знав, чи сон, чи спогад про не такі й далекі веселі дні, та щось його зцілило, порятувало... Може, він задрімав, і це йому лиш мариться, снується в сні?..

Добув вогню і запалив спокійно, твердо свічку. Таки не сон!..

У Петропавловській пробило п'яту ранку. Проїхав набережною — стук ледве-ледве чувся — якийсь квапливий вершник... Все наяву!.. І дихать стало легше. Лиш дзвін стоїть у вухах. Напевно, ще від хвилювання, яке згадав...

В Україну ідіть, діти!

В нашу Україну!..

Купив брат землю чи не купив?... — три дні зими осталося...

А вже весна, а вже красна!..

Встав. На ногах похитувало, мов тополину, проте ні болю в грудях, ні страху впасти не відчував. Як гарно, коли здоровий, коли ніщо ніде не допікає бодем, не привертає весь час думки!..

Знайшов домашню свитку, вдягнувся. Взувся в такі ж, домашні, чоботи.

Краса!.. І тепло, й зручно... Як у раю... Даремно писав той вірш, останній... Всіх ошукав!.. Міцний козак, здолав хворобу, видужав!..

Пройшов і сів до столу. Взяв чистий білий аркуш, поклав перед собою, тоді поглянув, чи є перо й чорнило в каламарі. Все є, все жде його руки, його думок... Поїде на Україну, й вона його благословить на труд новий, на пісню, якої ще не проспівав... Сьогодні що, неділя? То, може, буде той маніфест?.. Бояться — отже воля там не така, якої ждуть! З добром ідуть на люди, несуть, як хліб, а зло таять, приховують. Державне зло!.. Брати й сестра не витримали — взяли від пана волю без клаптя ґрунту. Просив же їх заждати, допоки пан дасть згоду продати землі — послухалися чужої ради. Дико... А може, їм терпець урвався? Може, теж не могли в неволі далі жити, як він колись!..

Відчувши серце, стихився, прогнав думки, що кожен раз розбурхували його до дна, як буря море. Треба поберегтися, видужати, щоб сили стало вибратися із Петербурга. Весна, дорога, воля вдихнуть снаги в зболіле тіло, душу йому окрилять радістю!..

Схотілось пити. Рано ще, жаль будить Івана... А може, він уже не спить?..

— Чи є там хто? — навмисне спитав неголосно, щоб не почув, якщо не встав.

— Обоє тут. Щось треба?

— Будь ласка, склянку чаю...

— Зараз піду поставлю самовар, — озвався і Гаврило. У нього був прихриплий бас, в Івана ж — тенор; ніжний, ледь не жіночий. І сам він тихий, лагідний, немов травневий погожий день... Чи вечір... Коли хрущі, та білий цвіт, та зорі високо в чистім небі...

Ой і зійди, зійди, ти зіронько вечірня!

Ой і вийди, вийди, дівчинонько моя вірна...

Зітхнув.

Не вийде, нема кому виходити... Хіба Федот Ткаченко знайде в Полтаві...

Серце озвалось знову.

Серце... Душа... Вона в собі вміщав весь білий світ, за все болить... Найбільше диво світу!..

Бездушний — отже, як неживий...

Із пам'яті сплигло лице Оксанине, її великі очі... Сльозини, наче перли, стоять у них... Чого ти плачеш, мила моя єдина, вірна моя любов?.. Я ще живий, я нині вже одужую, збираюся в далеку путь, до тебе, на Україну... Не плач, а то і я заплачу... Отак. отак... У тебе гарна усмішка!.. Ти знову в сльози...

— Ви чай з вершками питимете? — спитав Іван ізнизу.

— Який дасте...

Бурчать цівки в дійниці, двором, як дим, розходиться дух щолока... І мама тихо й

лагідно говорять щось до корови... Батько вигонить вівці... Туп-туп, туп-туп... "Тягни носо-ок! Тягни носо-ок!" Б'є барабан...

Підхоплюється і бачить темно-русу кудлату голову, що піднімається на антресолі.

— То ви вже встали, ходите?..

— Пора, Іване, — мовив, як міг, бадьоріше. — Удома в нас розквітли, мабуть, котики...

— Авжеж, авжеж... І сніг підтанув довкруг дерев... — зітхнув Іван.

— Весна-красна!..

Взяв склянку з чаєм, жадібно ковтнув гарячого, пахкого трунку й одразу сів, знесилений.

— Пустеля...

— Що?

— Спалило мені всередині...

— І так ще диво, батьку, — сказав Іван, який не вмів приховувати свої думки. — Був поліцмейстер вчора, про вас питав, то лікар йому сказав... Ой, вибачте!..

— Одуримо, Іване, всіх... Піддужаю і — на Вкраїну]

— Дай боже...

— Ти, будь ласка, тут прибери, а я зійду в майстерню...

Допивши чай, поставив склянку й раптом згадав слова Іванові про поліцмейстера. Це й досі він під наглядом! На прив'язі, на ланцюгу!..

— Що з вами? Ви...

— Пусте, пусте, Іване... — намацав стіл рукою, обперся, встав. — Збиратись швидше треба...

— Куди?

— Додому!.. Ти тут поприбирай, а я піду складати свою мізерію, — запоспішав. — Там верболіз уже цвіте... По кручах біля Дніпра...

Хитаваю, як човен, твердю дістався сходів і зупинився, щоб перевести подих. Заплющив очі... Вітер йому війнув в обпалене, сухе лице... Дніпровий свіжий вітер... З гори окинув далеч — аж до лісів на обрії, провів очима чайку, що линула понад водою збуреного низовим вітром плеса, й оглянувся на вкритий тирсою козацький степ... Безкраї сизі хвили котилися поміж могил до моря, і в них тонули і виринали вершники, пливли, мов щогли, піки... Сіяло сонце, линули хмарки стогами білими...

Ступив на першу сходинку, на другу, третю... З мрева з'явилися очі... Сльози стоять у них... Не міг уже впізнати, чиї вони: потьмарилося йому в очах... Чув шум Дніпра, свист вітру, рокіт грому...

Квилила чайка...

Обертом йшла голова. Так ніби він на човні посеред хвиль на збуреному до дна Дніпрі... Побачив верби, шарпані сердитим, дужим вітром... І місяця, що виринав із хмари жовтавим колом...

Тріснув на кручі дуб й, розчахнутий, упав на чорні трави!..

Ступив ще раз — у бурю, у сотворіння світу, що йшов на зміну сущому...

І раптом синя блискавка сяйнула в очі!..

Падаючи, почув квиління чайки, що завмирало в стихлій далечині...